

Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск Х'2018

*Збірник
(видання, що продовжується)*
**«Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»**

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(від 02.12.2014 р. серія КГ № 842/418 Р)*

Засновники:
**Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області**

Випуск Х' 2018

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол №15 від 20.11.2018 року)*

**Головний редактор
Олег Бабенко**

Виходить два рази на рік

ISSN: 2523-4285

ЗМІСТ

МЕМОРІА

- Ігор Набитович**
Володислав Федорович –
політичний діяч Поділля,
письменник і меценат 5
- А.О. Сікорака**
Олена Журлива: поетеса,
актриса, педагог, перекладач,
літературознавець 26

СПАДЩИНА

- О.А. Рарицький**
Щоденникові записки
«Із таборового зошита»
В. Стуса: історія публікації
та літературні аспекти. 36
- В.Є. Шкода**
Чорне озеро. Реалії і легенди
в контексті історії 47

ДОКУМЕНТУМ

- Роман Базака**
Інформаційна діяльність органів
місцевого самоврядування
Єлисаветграда другої половини
XIX – початку XX століття 91
- А.І. Безшкурєнко**
Особливості розбудови міста
Єлисаветграда у другій половині
XIX століття 100

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та редакції видання;

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”», член НСКУ;

Білоус В.Б., к.філол.н., пров. н.с. ДАКО, член НСКУ;

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м. Київ);

Гребньова В.Т., к.філол.н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А.І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац., культури України;

Животовська В.Г., директор департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації, голова ГО «Кіровоградська регіонально бібліотечна асоціація»;

Зеленський С.М., к.юр.н., доц., доц. Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету, член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців» (ГО «КОСК»);

Козир І.А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Колечкін В.П., к.і.н., гол. археограф ДАКО, член НСКУ;

Левченко Л.Л., д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської області, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Мазур В.Є., к.с.-г.н., член ГО «КОСК»;

Оксана Бабенко

Підтасовки та фальсифікації у чекістській практиці 20-х – 40-х років ХХ століття 106

Віктор Білоус

«Хто винен?», або деякі аспекти колективізації на Кіровоградщині крізь призму архівних документів 117

Людмила Михида

Українська проза на сторінках вітчизняних часописів 20–30-х років ХХ століття 123

В.Ю. Сергєєв

Голодомор 1932-1933 років на теренах Новогеоргіївщини (сучасної Світловодщини): погляд крізь призму архівних джерел. 128

К. Шляховий

Будівництво фортеці Святої Єлисавети у документах 1751-1754 рр. 131

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

В.В. Голобородько

Майдани Олександрії: ринкова площа – територія пропаганди – новітня сакралізація. Площі як дзеркало ідентичності громадського життя у північно-східному Задніпров’ї ХVІІІ-ХХІ століть 137

Борис Шевченко

Історія формування території Маловисківського району Кіровоградської області у першій половині ХХ століття 152

Олег Бабенко

Кременчуцька ГЕС: наймасштабніше будівництво в історії Кіровоградській області 158

CONFERENTIA

Богдана Бабенко

«Кіровоградська правда» та літературний процес на Кіровоградщині 169

Михида С.П., д.філол.н., проф., проректор з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, член НСПУ;

Новіков А.О., д.філол.н., проф., зав. кафедрою української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедрою суспільних наук, інформаційної та архівної справи Кіровоградського національного технічного університету, член НСКУ;

Панченко В.Є., д.філол.н., проф., засл. діяч науки і техніки України, член НСПУ (м. Київ);

Петренко І.Д., гол. архівіст ДАКО, засл. прац. культури України, член НСКУ;

Радченко О.М., к.і.н., доц. кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Резнік В.В., к.політичних н., член ГО «КОСК»;

Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського обласного художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Шербатюк В.М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» НСКУ;

Яковенко В.С., к.пед.н., член ГО «КОСК»;

Василь Білошапка

Дмитро Яворницький
і Олександрівщина 182

Віктор Грінченко

Сторінки життя і наукової
діяльності літературознавця
І.С. Романченка 192

В.В. Даценко

Є.А. Долматовський як перший
офіційний дослідник трагедії 6-ї
і 12-ї радянських армій
у Зеленій Брамі 207

Марина Долгіх

Портфоліо Єлисаветградського
лікаря-практика С.С. Мейтуса . . . 221

Надія Калініченко

Олександр Гіталов. Виховання
хліборобської зміни 230

Вадим Колечкін

Північні райони Кіровоградщини
у Корсунь-Шевченківській
операції 1944 року 238

Анатолій Кривульченко

Географічне краєзнавство:
структура та напрями і тенденції
розвитку в Центральній Україні . . 254

Олександр Лукашевич

Методологічні замітки
з історичного краєзнавства
м. Кропивницького 261

Ю. Митрофаненко

Єлисаветградські рятівники
під час єврейського погрому
в травні 1919 року 267

Андрій Надеждін

Творча та громадська діяльність
народного художника України
Михала Надеждіна до 30-річчя
створення Кіровоградської
обласної організації
Національної спілки
художників України 272

Олександр Полячок

Фестиваль «Осінь з музикою
Кароля Шимановського»
як чинник культурно-
мистецького розвитку краю 280

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О., голова редколегії
(гол. редактор);

Білоус В.Б., к.філол.н., пров. н. с.
ДАКО, член НСКУ (заст. гол. ре-
дактора);

Гончарова Т.В., начальник відділу
археографії та використання до-
кументів ДАКО, член НСКУ (пер-
ший заст. гол. редактора);

Животовська В.Г., директор де-
партаменту культури, туризму
та культурної спадщини Кірово-
градської облдержадміністрації,
голова ГО «Кіровоградська регіо-
нально бібліотечна асоціація»;

Колечкін В.П., к.і.н., гол. архео-
граф ДАКО, член НСКУ (наук. ре-
дактор);

Михида Л.М., к.філол.н., пров. н.с.
ДАКО;

Петренко І.Д., гол. архівіст
ДАКО, засл. прац. культури
України, почесний красзнавець
України, член НСКУ;

Шевченко Б.Л., зав. наук. редак-
цією КУ «Кіровоградське обласне
відділення Пошуково-видавничого
агентства “Книга Пам’яті
України”», член НСКУ;

Янчуков С.М., почесний красзнавець
України, член НСКУ (редактор).

Володимир Полішук

Їхня доля пов’язана
з Єлисаветградом 291

Надія Рябоконь

Остарбайтери: маловивчена
сторінка історії Кіровоградщини
в роки Другої світової війни 300

І.З. Скловський

Громадська надійність захисту
гідності людини на Кіровоградщині
вчора і сьогодні 311

Дарина Третяк

Дослідження поетичної творчості
Л. Костенко крізь призму
національної культури у наукових
працях С.Г. Барабаш 314

Оксана Чонтай

Гордість Кіровоградщини –
ятранці 323

Олег Юрченко

Єлисаветградський слід отаманки
Марусі Никифорової 330

Станіслав Янчуков

З історії премій
імені Юрія Яновського 335

Відповідальність за достовірність цифро-
вого матеріалу, фактів, цитат, власних
імен, географічних назв, назв підприємств,
організацій, установ та іншої інформації
несуть автори публікацій. Висловлені у
цих публікаціях думки можуть не збіга-
тися з точкою зору редакційної колегії і не
покладають на неї ніяких зобов’язань.

© Кіровоградська обласна організація
НСКУ, ДАКО, 2018

© Центрально-Українське видавництво,
оригинал-макет, 2018

Адреса редакції:

вул. Академіка Корольова, 3,
м. Кропивницький, 25031
тел.: (0522) 37-31-10

МЕМОРІА

Подільський письменницький рід Федоровичів. II

Ігор Набитович*

Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні,
Польща. <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>

*Haeres bonorum. Senator. Scriptor. Philosophus.
Vir magni ingenii et cordis humanissimus.*

ВОЛОДИСЛАВ ФЕДОРОВИЧ – ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ПОДІЛЛЯ, ПИСЬМЕННИК І МЕЦЕНАТ

Володислав Федорович (1845 – 1917) – український шляхтич із Поділля княжого роду. Його батько Іван був польським патріотом, брав участь у польському підпіллі, боровив Варшаву від російських військ у 1831 році, входив до пропольського кола в австрійському Райхстазі у 1848 році. Володислав Федорович, як і його батько, писав польською мовою, був автором наукових праць, збірки афоризмів. Поетичну творчість Володислава Федоровича не можна назвати значимою для польської літератури. Володислав був відомим політичним діячем на Поділлі, меценатом української культури, третім головою товариства «Прогрес», входив до пропольського кола в австрійському Райхсраті у 1879–1882 роках. Донька Володислава Федоровича Кароліна Іванна Федорович-Малицька увійшла в українське письменство і мистецтвознавство як Дарія Віконська.

Ключові слова: Поділля, українська шляхта, національна ідентичність, поезія.

Volodyslaw Fedorovych (1845 – 1917) – Ukrainian nobleman from Podillia region. His father Ivan was a Polish patriot, participated in the Polish underground movement, he defended Warsaw from the Russian troops in 1831. He joined the pro-Polish circle in the Austrian Reichstag in 1848. Volodyslaw Fedorovych like his father wrote in Polish, was the author of scholarly works and a collection of aphorisms. The poetic work of Volodyslav Fedorovych cannot be called significant for Polish literature. Volodyslav was a well-known political figure in Podillia region,

---

* Набитович Ігор Йосипович, доктор філологічних наук, професор, Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні, Польща.

patron of Ukrainian culture, the third head of the Prosvita Society. He joined the pro-Polish circle in the Austrian Parliament in 1879–1882. Volodyslav Fedorovych's daughter Karolina Ivanna Fedorovych-Malytska is known in Ukrainian writing and art studies as Daria Vikonska.

Key words: Podillia region, Ukrainian gentry, national identity, poetry.

Історія трьох поколінь Федоровичів – це майже півторастолітня історія Галичини та народження тут двох модерних націй – українців та поляків, історія українсько-польських взаємин: любові та ненависті, приязні та ворожнечі, кривавих збройних конфліктів і традиції досвіду шістсотлітнього тривання в єдиному культурному, багатомовному, різнорелігійному просторі.

Історія трьох поколінь Федоровичів – це майже півтора столітня історія Галичини та народження тут двох модерних націй – українців та поляків, історія українсько-польських взаємин: любов та ненависті, приязні та ворожнечі, кривавих збройних конфліктів і традиції досвіду шістсотлітнього тривання в єдиному культурному, багатомовному, різнорелігійному просторі.

Доля сина Івана Федоровича вміститься у часовий відтинок від Весни народів до фінальних акордів залпів на полях боїв Великої війни.

Володислав-Валентин, вихований на польській і німецькій культурних традиціях, як і його батько, ідентифікував себе русином-українцем, працював для української культури. Як і батько, син був філософом і письменником, політичним мужем.

Він був другою дитиною у шлюбі Івана та Кароліни Федоровичів і народився у Білітівці (нині – Білінівка) 26 травня 1845-го – у час великого романтичного зриву, коли його батько разом із тисячами польських патріотів готував чергове повстання, щоб відновити Польську державу.

Оточений материнською любов'ю, він уже з дитинства починав прислухатися до розмов, які провадили численні гості, що прибували до їх невеликого дому в Білітівці.

У родині батьки розмовляли польською, мати, очевидно, добре знала французьку; не чужою була тут і німецька мова. Як видно із батькового записника, він лагідно називав сина «Владзьом».

Однак навколишній терен не надто розлогого дитячого світу промовляв до нього українською мовою.

Батьки були для нього усе життя надзвичайно близькими. Через роки він напише: «Дівчата не знають тої солодкості материнської любови, що хлопці. Для дівчат мати є учителькою – у хлопців бере батько ту важку частину виховання на себе, а мати є їм тільки другом,

повірницею і лікарем, перед яким відкривається поранене серце; янголом, який витирає сльози. Тому видатні мужі, які і серцем великі були, так дуже любили своїх матерів; тому всі чоловіки більше люблять своїх матерів, дівчата ж більше люблять своїх батьків. Для дівчат мати є батьком» [7, с. 51-52].

У короткому життєописі Івана Федоровича, написаному Теодором (Федором) Білоусом, буде сформульована та ж концепція його національної ідентичності, якої проситиме дотримуватися Володислав Івана Франка, коли обговорюватиме із ним деталі написання біографії свого батька: «Іван Федорович був добрим русином по роду, самовідчужанні й своїх переконаннях. Із провідниками русинів, із народом, зі священниками розмовляв русинською (українською. – І.Н.), церкву свою щонеділі й у свята відвідував як слід, брав участь із народом в усіх обрядах і як ревний русин за обрядом (тобто як греко-католик. – І.Н.) і переконанням дотримувався строго усіх постів за обрядом руським. Щороку на Великдень причащався у церкві разом зі своїм сином» [6, с. 27].

Мікродеталі історії повсякденності батька і сина Федоровичів – такі як тяглість релігійної традиції чи залишення у спадок синові гудзиків від мундира, в якому батько воював із росіянами й боронив Варшаву, є проявом вивіреного й упевненого передавання родинних традицій – із рук у руки, від, за Шевченком, «і мертвих, і живих» до «ненароджених».

Навчання у німецькомовній першій класичній гімназії в Тернополі мало б стати однією з важливих ціх у становленні Володислава Федоровича як особистості та становленні його національної самосвідомості.

Під час навчання у Тернополі Володислав перебував «під доглядом і домашньою опікою» отця Василя Ільницького [1, с. 324]. Захоплення історією та мистецтвом прийшло до юнака Федоровича у гімназійні часи, власне, й під впливом цього непересічного педагога.

Володислав закінчив із відзнакою гімназію у Тернополі у 1864.

Того ж літа батьки відправили його у подорож по Європі. Супроводжував його у цій мандрівці як опікун отець Василь Ільницький. Ці «подорожі по скінченні гімназії під проводом отця-директора Ільницького по європейських столицях, особливо до огнища мистецтва – Дрездена, підіймали вгору духа жадного вищої освіти молодця» [1, с. 324].

Майже одразу ж, завершивши мандрівку, після провінційної Тернопільської гімназії, юний Федорович потрапляє в бурхливе життя Відня, однієї з метрополій тодішньої Ойкумени.

Тут, у столиці, він провів два наступні роки, навчаючись у привілейованому освітньому закладі для дітей із шляхетських родин – колегіумі Терезіанум (Collegium Theresianum). Цей заклад заснувала у 1746 році імператриця Марія Терезія для виховання чиновницької та дипломатичної еліти для імперії Габсбургів. У цьому колегіумі навчався, зокрема, відомий австрійський полководець, фельдмаршал Йозеф Радецький, король Іспанії Альфонс XII Бурбон, генерал Ігнацій Ледоховський, австрійський письменник-імпресіоніст Петер Альтенберг (Ріхард Енгльондер), український політик Микола Василько із давньоукраїнського боярського роду з Буковини. Звичайно, що це навчання дало молодому Федоровичеві у майбутньому широкі знайомства у високих віденських урядових кабінетах.

Одночасно, як студент Терезіануму, Володислав відвідував лекції у Віденському університеті [7, с. 8].

Відень, одна із культурних столиць Європи, розбудив у ньому зацікавлення малярством і мистецтвом загалом.

У Відні доля його звела із відомими польським малярем – Артуром Гротгером, який на той час уже був популярним і відомим мистцем, співцем Січневого повстання. Постать Гротгера пізніше поєднає Федоровича з українським малярем Корнилом Устияновичем, який надалі стане культовим майстром у Галичині.

Кожен із цих двох мистців – Устиянович і Гротгер – торуватиме, зокрема, свою стежку в історичному малярстві.

Ще навчаючись у Відні, Володислав пережив особисту втрату – смерть двоюрідної (і по батькові, й по матері) сестри Олександри Магдалени (яку в родині називали Оленьою). Їхня братська любов, як це видно із листів, опублікованих Іваном Франком, уже розгорялася у багаття великого кохання. Іван Франко писав, що Оленя була надзвичайною красунею, «щедро наділена живою фантазією і добротою серця, якою вміла чарувати кожде оточення, в якому їй довелося жити. Її постать лишилася в живій пам'яті у різних людей, з якими мені доводилося стикатися в дворі Федоровича», й у всіх пам'ять про неї «лишилася чистим і світлим явищем» [17, с. 85].

Мабуть, саме їй присвячені ці слова у збірнику Володиславових афоризмів: «Самі бажання є солодшими, ніж їх задоволення. Недосяжне бажання серця є нам дорогоцінніше, як досягнуте. Затримує воно назавжди свій запах і колір; не споловіє й не зістариться в пам'яті нашій – як зображення дорогого обличчя того, хто помер у самому розквіті літ» [7, с. 56]. «Вилилися колись мені дуже дорогі парфуми на хустинку; відтоді уже декілька літ проминуло, а однак скільки ж разів цю хустинку вийму із шафи, завжди ще давнім приємним запахом віє

від нього. Буває: інколи якась дрібничка, книжка, квітка, якесь місце, які дороге обличчя собою ніби зачарованим, святим зробило. Коли до них наближаємось, обвіває нас якийсь витончений запах у тій хвили і воскресає у нас на мить колишнє дороге почуття» [7, с. 57].

І гіркий підсумок Володиславової молодости: «Дерева щасливіші за людей: щороку мають весну, щороку юність.

У цвітінні, коли нові соки починають бриніти і свіже листя випускають, – це нова юність і кохання дерев. У квітні, коли яблуні білим одягнуться цвітом, – це весілля. Дерева – як наречена, при вінчанні у білий одягнені вінець. Й отак щороку нова юність, нова любов – нове коло життя. А людина пишна раз тільки коло життя переходить, одну має юність і коли та йому ніжним цвітом не зацвіте, – нема для нього весни і відсунений від трапези Господньої назавжди, осуджений на вічність» [7, с. 68-69].

І може звідси й переконання уже зрілого мужа: «Одружитися без кохання – це фатальна помилка. Це те саме, що поставити все своє майно на одну карту – і програти. Не розумію тих самовбивць, які цього допускаються» [7, с. 48-49].

Ця нестерпна втрата резонуватиме і у його поезіях (написаних польською мовою), які він опублікує уже зрілим чоловіком.

Свої поезії Володислав Федорович видасть як окрему частину «З портфеля сільського шляхтича» під назвою «Ліричний цикл». Через два десятиліття з певними доповненнями і змінами ці поезії вийдуть окремою збіркою його поезій «*Passiflora*» («Пасифльора»).

Володислав, як це було у шляхетських європейських традиціях кількох попередніх віків, після університетських студій поїхав у подорож по Європі, щоб побачити світ, познайомитися із тим, як функціонують інші політичні системи й живуть інші народи. Він відбув цю мандрівку, як писав у його короткій біографії Теодор Білоус, щоб із «особливостями систем [політичних і економічних] особисто познайомитися і їхніми хорошими і темними боки в існуванні цих держав, а саме Англії, Франції, Німеччини та інших, після критичних роздумів, поглибити» [5, с. 8]. Тоді ж він побував також в Італії та Швейцарії [9, с. 632].

У 1868 – 1870 роках Володислав їде «продовжити навчання у Сорбонну та Французьку Колегію (Collège de France)» (тут він отримує диплом із права та політичних студій), у «Ecole spéciale – спеціальну Колегію мистецтв і ремесел у Парижі, де вивчав різні дисципліни», однак «під час його перебування у Парижі помер його батько» і він змушений був повернутися додому [28, с. 3].

Можна припустити, що він готував до захисту докторат і дві мо-

нографії: «Szkolnictwo ludowe w Angl[i]ji. Część pierwsza: Historia szkolnictwa ludowego aż do zrewidowanej ustawy z roku 1862» («Народна освіта в Англії. Частина перша: Історія народної освіти аж до переглянутого закону 1862 року», 1873) та «Studia polityczne, historyczne i filozoficzne» («Політичні, історичні та філософські дослідження», 1879), власне, були його науковим доробком того часу.

Позитивістські ідеї цих досліджень Володислава Федоровича ґрунтуються на філософських доктринах Огюста Конта і Герберта Спенсера. Вони формулюють як ідеї освітніх принципів, так і пропозиції перемін суспільних відносин.

Розглядаючи проблеми освіти з політичної перспективи, Володислав Федорович намагається аналізувати переміни, які розпочалися в освіті після Французької революції, й вплив цих реформ на сучасну освіту у Франції. Він приходить до переконання, що «абсолютистський уряд керує сам, а тільки від своїх підданих вимагає, щоб вони сліпо були слухняними. Представницький уряд підкоряється волі громадян, які свої права використовують безпосередньо через представницькі органи.

Але як кожному праву відповідає відносний обов'язок, так у самоврядуванні разом із правами і обов'язки покладаються на громадянина» [26, с. 12].

Школа, на його переконання, має формувати свідомих громадян, зокрема, й тих, хто міг би займатися у майбутньому парламентською діяльністю. «У абсолютистському уряді тільки одна особа є джерелом всіляких прав і всієї влади, інші мають тільки стільки, скільки ця особа їм надасть. Від її імені окремі уповноважені тільки виконують нагляд над іншими.

У представницькому уряді – так, як це визнає теорія – атрибути державної влади не є власністю одного – тільки усіх. Право розподіляється порівну на всіх громадян, кожен його має і виконує – через всезагальні вибори – роль суду присяжних: через вибори, остаточно через репрезентацію у гміні, повіті й державі загалом» [26, с. 15].

Сучасна система освіти, переконаний Федорович, – з її мертвими мовами й відірваністю від життя, є мертвою. Тому нова освіта мала б акцентувати на професійному вихованні, освоєнні фаху і одночасно внести у програми загального виховання економічні, суспільні й політичні відомості, необхідні для тих, хто має пізніше брати участь у самоврядуванні, – так, як це роблять у сучасній Англії та Америці.

У 1872 році в «Правді» Федорович опублікував статтю «Емпірична і утилітарна тенденція теперішньої науки». Вона була певними узагальненнями, які мали б стати, як видається, частиною його незреалізованого докторату, бо дуже тісно переплітається з ідеями, представ-

леними в пізніше опублікованих «Політичних, історичних та філософських дослідженнях». У цій статті він із філософської перспективи позитивістичного світогляду намагається упорядкувати й класифікувати тенденції розвитку сучасної йому науки, означити місце гуманітарних та природничих наук у їх взаємодії.

У 1870-х – 1880-х роках Володислав Федорович стає помітною постаттю в політичному просторі Галичини. Він поступово входить у бурхливий потік протиставлень і протистоянь, конкуренції, політичних, економічних і культурницьких змагань між польською та українською спільнотами у Галичині.

Після смерті Юліана Лаврівського Володислав Федорович став третім головою «Просвіти». Його було обрано на п'ятому загальному зборі 10 (22) травня 1873 року. На той момент йому було 28 років.

Батько Володислава був пересвідченим, що «шляхта тільки тоді має суспільний *raison d'être*¹, якщо її двори діють як ті місця, які є розсадниками вищої культури і впливають на піднесення цивілізованості й звичаєвості. В Англії шляхта є взірцем шляхетних звичаїв і провідником доброчинності для людю, утримує школи, шпиталі, розплідники й т. ін. і має за це шану й симпатії сільського людю» [23, с. XIV].

Очевидно, що між галицькою сполонізованою шляхтою було багато тих, які знали про своє коріння, й це коріння, родова пам'ять часом озивалася. Граф Станіслав Поляновський із занепокоєнням повідомляв, наприклад, міністра до справ Галичини Фльоріяна Земляковського у листопаді 1882 року про те, що графи Дідушицькі починають говорити про своє українське коріння: «Дідушицькі вар'юють далі, а Казьо на чолі. Промову Войцеха до виборців знаєш, той вже прямо говорить про руську шляхту, а Казьо вчора сказав мені: русинам бракує шляхти, ми зобов'язані самі оголосити, що є руською шляхтою». Народовець Юліан Целевич писав у 1885 році до письменника Олександра Кониського (який добре знав Володислава Федоровича): «Деякі з шляхти [із] давніх руських родів, хотять уходити за русинів і відшибаються щораз дальше від табору польських шовіністів» [21, с. 130 (прим. 18); с. 131 (прим. 20)].

Федорович-молодший бачив подібну, як і в його батька, перспективу розв'язання українського питання на Поділлі та Галичині. Його інаугураційна промова при обранні головою «Просвіти» – це чітка програма українського консерватизму, провісниця сформульованих через півстоліття ідей В'ячеслава Липинського, нащадка польського шляхетського роду, який пропагував створення цілісної української нації (єдності «і мертвих, і живих, і ненарождених» за Шевченком), де, незважаючи

---

¹ Сене існування. – франц.

на неминучі соціальні антагонізми, «народ-нація» поєднує й селянина-хлібороба, й робітника, й інтелігента, й українську «провідну верству» – «національну аристократію».

Рушаючи у безвість, в історичне бездоріжжя, Федорович свідомий того, що його попередник Лаврівський так мало «мимо найщиришої волі і заходів, посеред несприятливих обставин, міг вдіяти». Володислав був «свідомим великих перепон, котрі мені і так вже тернисту дорогу завалювати будуть». Однак узяти на себе відповідальність за Товариство йому «наказує повинність і серце: повинність, бо служити своєму народови – то найвища, найблагородніша ціль людського життя; серце, бо боротись за права моєї землі і мого народу – це думка й ідея мого життя» [4, с. 300].

Саме у цих словах – найповніша ідентифікація себе русином-українцем, сином своєї землі – Червоної Руси. Це проголошення себе націоналістом – націоналістом поневоленого народу, націоналізм якого – той самий, що й націоналізм поневолених і бездержавних поляків, чехів, словаків, словенців, хорватів – народів Габсбурзької монархії; націоналізм поневолених і бездержавних білорусів і українців – народів Російської імперії, які виходили із бездоріжжя неволі на битий шлях перетворення в модерні нації.

Володислав Федорович був головою «Просвіти» упродовж чотирьох років – до травня 1877-го. Далі він залишався почесним членом цієї організації.

Головування Володислава Федоровича збіглося із періодом господарської кризи. Відбулося різке падіння цін на аграрну продукцію, зростання безробіття в містах, що викликало загальну депресію у цілій монархії. Саме у цих умовах молодий Федорович мав виконувати й функцію голови «Просвіти» й займатися своїми чималими маєтками.

Діяльність Федоровича як голови «Просвіти» спрямовувалася у різні напрямки: він листувався з міністерством віровизнань і освіти у Відні, щоб воно взяло на себе витрати на друкування шкільних підручників; займався організацією розповсюдження українських книжок; вносив прохання про розповсюдження українських книжок у Закарпатті, яке входило до земель Корони святого Стефана [10, с. 248].

У період його головування в 1875 році діяльність «Просвіти» стала предметом дискусії у Галицькому сеймі. Кілька польських послів вимагали припинити надання товариству краевого дофінансування.

Через рік після заснування «Просвіти» її провід звернувся до Юліяна Лаврівського про сприяння отримання субсидій від Галицького сейму, й уже в 1870 році товариство отримало 1000 злотих ринських (2000 корон) на видавництво шкільних підручників. Оскільки віще-

маршалок Галицького крайового сейму Лаврівський того ж року був обраний головою «Просвіти», упродовж кількох наступних років такі дотації, окрім українців, підтримувала й польська більшість сейму.

За п'ять років товариство видало 17 підручників. Загальний наклад цих видань – біля 17000 примірників.

Однак посол-«мамелюк» Станіслав Поляновський у 1875 році виступив на сесії Галицького сейму з критикою надання допомоги для українського театру та для «Просвіти», які начебто поширюють національну ненависть та підбурюють селян проти землевласників. Ці його звинувачення були ґрунтовані на вирваних із контексту й перекручених цитатах із книжок «Що нас губить» і «Ластівка». Заперечуючи ці інсинуації, посол Стефан Качала нагадав Станіславу Поляновському, що подібних аргументів уживають німецькі шовіністи в Познані, відмовляючи полякам у праві на національний розвиток [22, с. 158].

У цій ситуації голова «Просвіти» Володислав Федорович оголосив про дарунок для організації – 12 тисяч злотих ринських (24 тисячі корон), щоб відкинути необхідність в отриманні краєвої заповомоги, задекларувавши, що «Просвіта» є «товариством ні від нікого не залежним. Коли вона прийняла на себе труд видавати шкільні книжки, то робить се тільки для добра свого народу, а із грошей, які край має обов'язок давати на видання шкільних книжок, здає точні рахунки. А щодо видавництва популярних книжечок, то «Просвіта» стоїть під опікою лиш одного права. Що можна писати полякам або німцям, те писати не може бути заборонено русинам. Ані посол Поляновський, ані сейм не мав права цензурувати популярних видань. Однак же, щоб увільнити «Просвіту» на майбутнє від таких закидів неприхильних людей, я відступаю й дарую «Просвіті» 12000 злотих, заінтабульованих на маетку Клебанівка і сподіваюся, що при таких обставинах приниження Товариство заповомоги не прийме. «Просвіта» є товариством людей незалежних, що мають завдання працювати для матеріяльного і морального піднесен[н]я свого народу. «Просвіта» не оглядається ні на пана Поляновського, ні на сейм, ні на Раду державну, тільки на сей 20-мільйонний народ, для якого є вона осередком народного життя, котрого вона є серцем і головою. Лише сей нарід, а ніхто інший є наш суддя. І сей нарід дав нам уже доказ довір'я, розкупивши в сім році 30000 популярних книжечок» [13, с. 63-64].

Обрання до нижньої палати Райхсрату Володислава Федоровича закінчиться майже так само, як закінчилася політична кар'єра його батька.

На виборах до Райхсрату у 1879 році було обрано лише чотирьох репрезентантів-українців: «сов[ітника] Василя Ковальського, д[октора]

Дениса Кулачковського, о[тця] Івана Озаркевича і Володислава Федоровича (сей останній вступив був до Польського кола, вибраний проти д[окто]ра Амвр[осія] Яновського)» [2, с. 266]. Федорович «небавом зложив мандат», а інші троє пішли різними шляхами: «Ковальський з німецькою лівицею, о[тець] Іван Озаркевич зі слов'янською правицею, Кулачковський усунувся від голосування» [3, с. 283]. Ці вибори внесли песимістичний настрій в українське культурно-політичне середовище, а «невдачу приписувано передовсім безплідности політики попередніх руських послів у Державній раді, а крім того також розтичи і роз'єднання руських сил наслідком партійних спорів між русинами» [2, с. 267].

Оскільки Федорович балотувався до Райхсрату не від українського об'єднання, то перед ним було поставлено єдину вимогу – після обрання належати до Польського кола. Ця вимога вступити була сформульована у листі від 6 червня 1879 з Рави Руської від графа Августу Лося й цієї умови Федорович дотримався [24, с. 8]. У Райхсстазі він займався проблемами освіти, але й працював у бюджетній комісії, де тісно співпрацював із князем Ліхтенштайном [24, с. 6].

Олександр Барвінський коротко окреслив епопею парламентської діяльності Федоровича: у 1880-х роках він прагнув «також на політичну ниву перенести свою діяльність для українського народу, пере[й]нятий ідеєю федеративного устрою Габсбурзької монархії і осягнув у тій цілі посольський мандат до Державної ради у сільським окрузі Жовква-Рава-Сокаль». У парламенті «не погоджувався в політичних поглядах із тодішніми москвофільськими послами, що йшли рука в руку з німецькими централістами», а, одночасно переконавшись, що «посол українського народу в Польським колі має зв[']язані руки і не може при найліпшій волі що-небудь придбати для свого народу, зложив мандат та усунувся з політичного поля» [1, с. 327].

Москвофільський «Страхопудь», «иллюстрованое письмо сатирично-гумористичное для всех порядныхъ Русиновъ», яке щойно почало виходити у Львові, в одному з найперших номерів на першій сторінці помістило фейлетон, присвячений Володиславові Федоровичу. Газета випоминала йому, що він «далъ чи – якъ кажуть – передалъ 12.000 на «Просвіту». Се человек! Pokażcie go ludowi!². Натякаючи на те, що вибори були перекуплені, «Страхопудь» іронізує щодо входження колишнього голови «Просвіти» до Польського кола: «Голова то «Просвіты», чи членъ кола польского? Заступникъ равско-жолковско-сокальского народа, чи заступникъ криминальниковъ – національшпайзовых³?». Щодо його діяльності у Райхсраті, то Федоровичеві закидали, що він

² Покажіть його народові! – польськ.

³ Тобто прихильників «Просвіти».

лиш те робить у парламенті у Відні, що говорить: «И правда, що посоль сокальско-равско-жолковскій где ино може забирае голосъ и – говорить; и то говорить не такъ, якъ те мытары по польски русскими буквами, ни якъ те фарысеи по русски польскими буквами! Он говорить чисто по немецки, такъ само як наша тройца посольская (тобто три інші послы-українці. – авт.). (Розумецься, що и не може иначе, бо бы немцы не разумели)» [8].

Свій мандат Володислав склав остаточно лише після того, як Палата представників майже через три роки після виборів визнала вибори на його окрузі такими, що відбулися. Тоді постійно тривали оскарження з боку конкурента-москвофіла, який ці вибори програв. «Мусили то бути для нього дуже важкі роки. З одного боку недовірливі й підозріливі депутати з Польського кола блокували його, не допускаючи до голосу на публічному форумі, з іншого українців не надто тішила його співпраця з поляками. Попри все це він із дивовижною настирливістю не відходить [із парламенту] аж до того, поки справу виборів не буде остаточно з'ясовано» [30, с. 23].

Господарська діяльність Володислава Федоровича виказує широту позитивістичного світогляду, його організаційного таланту. Ці новаторські підходи до організації Євген Маланюк окреслив у художній формі: його величезне «господарство грало, як оркестра». У своїх маєтках «розгорнув він велику діяльність, увів цілком нове влаштування в адміністрацію, нову бухгалтерію і касові звіти, влаштував розсадники лісів, покрити голі скелі рослинністю, завів штучне зрошення сіножатей, у багатьох ділянках увів розумне господарювання». Таким способом він подвоїв доходи «зі своїх земель, лісів, заводів та усього іншого так, що незабаром докупив до своїх й так великих надбань ще й містечко Товсте з присілками Клекотів, Кут і Перекалець, розташованих неподалік свого улюбленого Вікна, й таким чином збільшив свої маєтки до 5000 моргів подільської землі, загальна вартість яких, разом із інвентарем – один мільйон злотих [ринських]» [5, с. 9-10]. Пізніше він придбав і Чернихівці на Збаражчині та Шляхтинці, Лозову та Курники на Тернопільщині.

У своїх маєтках Федорович розгорнув широку культурницьку діяльність: «Церкви у його маєтках усі муровані і у хорошому стані, школи також» [5, с. 10, 11].

Теодор Білоус продовжує, що «тверезість і трудолюбність між простим народом глибоко вкорінені, оскільки власник Вікна надає підтримку тим парафіям, де священики вирізняються щирим народолюбством». Одночасно ж Федорович фінансував для церков «хористотного співу у своїх маєтках» – «цінуючи благотворний вплив живих юнацьких голосів» [5, с. 10, 11].

На 1882 рік Володислав Федорович пожертвував біля 30000 злотих ринських на громадські потреби [5, с. 10].

Садиба Федоровича у Вікні стала культурним центром, відомим у цілій Галичині. Цю «свою родинну садибу і сад перебудував він за невеликі кошти, але з артистичним смаком у справжній Тускулюм» [5, с. 10]. Порівняння з Тускулюмом тут не випадкове й належить воно, швидше за все, самому Федоровичеві. Тускулюм – місто неподалік од Риму, в якому свої заміські вілли мали чимало відомих багатих римлян: від Цезаря до Ціцерона. Тут зберігалися їх мистецькі скарби, тут розцвітала філософія й література, саме тут створені були Ціцероном «*Tusculanae disputationes*» («Тускулянські бесіди»).

Якщо б доля не звела Івана Франка та Володислава Федоровича, Франкова творчість і життя пішли б трохи іншим шляхом, а багато фактів із життя Федоровичів навіки б зотліли в попелищі віконського маєтку.

До того, як Франко взявся писати життєопис Івана Федоровича, він уже був у Вікні, бо магнітне поле віконського Тоскулюму притягало до себе молоді інтелегентні сили з різних частин Галичини.

Іван Франко познайомився у Вікні у 1881 році у Федоровича з Корнилом Устияновичем [19, с. 445]. Франко писав про «досить численні розмови» із Федоровичем [20, с. 504].

У автобіографії, написаній для Омеляна Огоновського, Іван Франко не приховував важливості для нього праці над життєописом Івана Федоровича: «...По смерті В[олодимира] Барвінського працював я якийсь час у «Ділі». В тім часі запросив мене д[обродій] Володислав Федорович до Вікна і поручив мені написати біографію його батька Івана Федоровича. Праця та займає мене від кількох літ і дала мені можливість познакомитися докладно з історією Галичини, особливо в 30-х і 40-х роках» [16, с. 228].

У листі до Олександра Барвінського, написаному українською мовою, Володислав Федорович дякує за надісланий йому том історичних праць і розписує свої видатки на громадські потреби. Саме у цьому листі, не називаючи прізвища, він повідомляє про тих 200 злотих ринських, які він передав Франкові за написання життєопису Івана Федоровича. Цей лист є одночасно свідченням того, що Федорович продовжував фінансово підтримувати різні українські інституції.

«Вікно, / 10. 1886

Многоповажний Пане Добродію!

Дякую Вам сердечно за «Історію Руси» так гарно оправлену; котрий то дар, власноручні слова Ваші так ласкаві для мене чинят мені его еще милійшим. Праця Ваша тиха, але позиточна, безхосенна

і патріотична, знайшла щирий привіт у всіх світлих Русинів, уміючих розпізнати облуду від правди, і певно що знайде узнання в що раз ширших кругах суспільности і в будучности. Патріотизм добре зрозумілий на тім і стоїт, щоб кожний після своїх сил і становиска старався пожиточним бути. Ви яко чоловік науки робите то пером, я яко господар маю обов'язок щоб той кавалок землі в моєх руках не перейшов в руки чужих людей іно в руках Русина добре отримований живив своїх людей.

В теперішній кризі господарській і економічній не легка то річ, тож всі сили треба одній цілі посвятити, по за то сягати обставини не сприяют. Не хочу Вас тільки словами залагодити – але хоч би малою підмогою, хоч би зредукованям власних потреб причинитись до видавництва Вашого, чекаєм поки мій річний прелімінатор покаже, що на тую ціль буде мож дати. Понеже в тім році на справи патріотичні видав єм значніші суми як:

На друк тексту руского до справоздання з вистави археологічної
Польсько-рускої у Львові 300 [лотих] р[инських]
Переклад того справоздання 150 [злотих ринських]
Взяті на кредит Товариством Січ 400 [злотих ринських]
Запомога одному літератови рускому 200 [злотих ринських]
Депутація з Ст. Пелешем до Відня 600 [злотих ринських]
Здаєсь дам еще тов[ариство] Січ на винайм льокалю 100 [злотих ринських].

Видатки тії в моїм сегорічнім бюджеті уже більші як фінанси дозволяють, тож не можу до Вашого діла причинитись так якбим собі то жичив. Однак ж написав єм до мого адвоката Д[окто]ра Квятковського в Тернополи, щоб Вам на тую ціль поручив 150 зр. [злотих ринських], котрі має стягнути від мого пропінатора Сасрвера з Черниховець – і прошу в тій справі ласкаво порозумітись з Д[окто]ром Квятковским.

Остаюсь з високим поважанням

Володислав Федоровичъ [12, Арк. 1-2.].

У Вікні була зібрана «багата бібліотека, вельми цінний і взірцево упорядкований архів, велика збірка старинних килимів і інших старих пам'яток (оружжя і т. п.)». Окрім «взірцевого і вельми багатого господарського статку», у дворі також була «славна на весь світ своїми взірцевими виробами килимарська школа з варштатами» [1, с. 323]. Власник Вікна передплатував усі українські часописи, які виходили у Галичині, історичні та культурологічні журнали польською мовою, а також замовляв і книжкові та журнальні видання іншими мовами – німецькою, французькою та англійською.

Федорович вкладав кошти й у будівництво господарських будівель, особливо в занедбаному перед тим Товстому [5, с. 9-10]. Він перетворив Товсте на особливий невеликий промисловий центр. Тут Федорович заснував першу в Галичині школу колодійства. За його кошти було запрошено сюди і вчителя гончарства.

У 1894 році на Крайовій виставці у Львові відбувся показ сотні килимів, виготовлених у Віконській школі та шести сотень гончарних виробів із Товстого. Пізніше віконські килими демонструвалися у Кракові в 1904 році на Виставці мод та Першій українській хліборобській виставі у Стрию – у році 1909.

Постать Володислава Федоровича на політичній і культурній мапі Галичини бачилася його сучасниками дуже неоднозначною.

У польському середовищі – як між «подоляками», так і «станьчиками» (польськими угрупованнями в Галицькому сеймі у Львові) – у нього були широкі знайомства й впливи. У «подоляків» (представників консервативного шляхетського польського напрямку у Галичині) прізвище Федоровича нерозривно було пов'язане із родовим шляхетством та постаттю його батька – учасника польського підпільного руху, одного з лідерів Листопадового повстання у Галичині, хороброго оборонця Варшави, діяча польської окружної Національної ради в Тернополі, члена Райхстагу 1848–1849 року, де він займав тверду пропольську позицію.

Щодо українського середовища, то вже після його смерті Олександр Барвінський визнаватиме: «Наше суспільство відносилось до його личности холодно, вважаючи його аристократом...» [1, с. 327]. Кость Левицький скептично зауважував у спогадах, що Володислав Федорович був «типом аристократа, що сам не знав, де має причалити, щоб стати великим» [11, с. 174].

Світоглядна зміна, яку пройшов його батько в останні два десятиліття свого життя відбилася й на світоглядних і ціннісних орієнтирах сина.

Для народовців Володислав увійшов в українську історію Галичини як один із перших голів «Просвіти», щедрий меценат багатьох українських культурних проєктів.

Однак він щедро фінансував як народницькі проєкти, починання окремих українських радикалів, так і інституції москвофілів. І саме така постава викликала спротив (найчастіше прихований) і з одного, й із іншого боку. В одній із своїх максим він гірко зауважував: «Без маєтків багато чого бракує до щастя, а з майном ще більше до щастя перешкод» [7, с. 60].

Володислав Федорович був іменований членом Палати вельмож (верхньої палати Райхсрату) у грудні 1902 року.

Українська галицька еліта не зуміла скористатися його обранням

до Райхсрату. Неприхильне ставлення до Федоровича, «а крім того і тодішні відносини в австрійському правительстві, знеохотили В. Федоровича так, що [він] не брав участі в засіданнях Палати вельмож і за[й]нявся науковою роботою. Від довшого часу збирав він матеріали до великої історичної праці про 1809-ий рік і видав її перший об'ємистий том у французькій мові» [1, с. 327].

Епоха Позитивізму посилює цікавість до історії, історичних досліджень, які стають надзвичайно популярними. Володислав Федорович і сам береться за історичні студії й фінансує різні наукові проекти. Він спонсорував археологічні розкопки у Вікні (тут у могилах були знайдені римські монети та посуд), у Товстому (неолітична стоянка) [25], кам'яного кургану у Новосільцях, Княжої могили у Чернихівцях.

Наука, зокрема історичні дослідження, залишалися його захопленням усе життя. Якщо йдеться про історіософські ідеї та їх закорінення у філософські доктрини, то Володислав Федорович знову ж проявляє себе як послідовний позитивіст: «Історик в упорядкуванні й трактуванні матеріалу мусить чітко притримуватися хронологічного порядку і факт за фактом – чи він більше, чи менше цікавий або важливий під певним оглядом – без пропусків і перескакувань із однаковою увагою відкопувати, верифікувати і знаходити правильне наświetлення кожного з цих фактів [...]».

Історик служить тільки історії, а історія є збором віднайдених, перевірених й упорядкованих хронологічно фактів, як склад автентичних матеріалів, як музей для праці тих, які або черпають із нього відомості, необхідні для своїх цілей – історик-популяризатор, письменник, поет, або беруть ці факти як основу для досвіду й доказів – для правд і прав, які вони прагнуть пізнати й сконструювати» (есеї «До окреслення понять: філософ та історик») [26, с. 232-233].

Федорович також став меценатом розкопок у княжому Галичі (Крилосі), які проводив Ізидор Шараневич, і допоміг опублікувати звіт із цих розкопок та влаштувати на початку 1889 року археологічну виставку у Львові [1, с. 326]. Окрім того, за кошти Володислава Федоровича (400 злотих ринських) було видано альбом світлин із цієї виставки, зроблених знаним львівський фотографом Едвардом Тшемським.

Останні роки життя Володислава Федоровича позначені самотністю й життєвими тривогами, проблемами із величезним господарством, постійними клопотами із кон'юктурою ринку, гризотами про урожай і його збут.

У вересневому листі 1908 року він писав із Карлсбаду, що «з Галичини не доходить нічого доброго: скарлатина, холера й нарікання на

повторний рік неурожаю, а наслідки сього – з усіх боків заклики про допомогу й порятунк. У мене почали молотити пшеницю – з 1000 кіп замість 1000 центнерів виявилось тільки 400, а з тих після відсіювання і вичищення від бур'янів залишиться ледве 300. Щодо такої кон'юнктури треба брати до уваги не тільки свій дефіцит, але й неодмінні банкрутства орендаторів. У цих умовах мушу відмовити собі всіх надзвичайних видатків і мушу занедбати чудову думку про ті видання, про які, розраховуючи на сподівані доходи, ми з Паном обдумували й обговорювали. Мушу сидіти тихо і скулитися, щоб бодай перетривати цей, уже повторний рік важкої поразки для рільництва – а який він важкий, то бачу із тих листів, які отримую з жахливими плачами і проханнями про допомогу» [12, Арк. 44 (зворот) – 45].

У липневому листі 1909 року знову повідомляє з Вікна про зануреність у суєту повсякденного життя: «Дуже важливі, важкі й термінові справи і виїзди й незліченні господарські клопоти...» [12, Арк. 47]. І додає, що багато з цих гризот пов'язані із гострим відчуттям недовіри до тих, із ким йому доводиться провадити господарство: «На жаль, мої господарські інтереси й клопоти з приводу повного браку людей, які могли б провадити торгівлю, вичерпує увесь мій час [...] Не маю навіть часу переглядати газети...» [12, Арк. 47(зворот) – 48].

У своїх афоризмах ще чверть століття перед тим Володислав означив ті ж відчуття гнітючої самотності людини, яка змушена нести на собі тягар величезної відповідальності і непевності в людях, із якими доводиться повсякчасно провадити справи – господарські, політичні, громадські: «До легіону турбот і печалей багатства приєднується ще й страх непевності, щоб нас мучили удень й уночі. Підміновані, обсажені армією різних спекулянтів, які намагаються нас використати, хочемо знати, чи того, хто до нас наближається, приводить до нас безкорисне почуття, чи користолюбство; маємо віддати йому своє серце, чи зневагу? Бо хто ж там знає, що в чийій душі на дні – чи перлини, чи болото?» [7, с. 61].

У день святого Андрія Первозванного в 1913 році митрополит Андрей Шептицький подарував свою мистецьку колекцію українському народові. Так народився Національний музей у Львові. Мистецька збірка Володислава Федоровича могла стати частиною цієї музейної збірки.

Олександр Барвінський, у порозумінні з митрополитом Андреем Шептицьким, пропонував Володиславові Федоровичеві передати його малярські твори та колекцію килимів і витворів мистецтва до Національного Музею. Однак хвороба Федоровича й, можливо, нехтіть і відтягування розставання із зібраними ним і частково його батьком

скарбами і культурними надбаннями, на жаль, не дозволили зреалізувати цю ідею до початку світової війни.

Початок війни захопив Федоровича у Швейцарії. Звідти він повернувся в Галичину.

У 1915–1916 роках Володислав Федорович листувався із міністром закордонних справ Російської імперії Сергеем Сазоновим. Листування відбувалося мовою еліти Російської імперії та Європи – французькою.

Вони познайомилися в 1913 році у Німеччині. Сазонов тоді вже був членом Державної ради – верхньої палати державної Думи – як і Федорович верхньої палати Райхсрату Австро-Угорської монархії.

Хвороба Федоровича прогресувала й він намагався виїхати на лікування до Криму. Для цього потрібен був спеціальний дозвіл від російської влади. Улітку 1915-го року він разом із донькою Кароліною виїхав до Петрограда, де зустрівся, очевидно, із Сергеем Сазоновим та отримав за його протекцією дозвіл подорожувати по чужій державі в умовах воєнного часу. Батько з донькою вирушили до Криму, однак не добралися туди й остаточно його лікування довершувалося у Києві.

Тут, у Києві, він перебував на лікуванні від осені 1915 року й до кінця червня – початку липня 1916 року, а далі повернувся у Вікно. Доглядала його тут у Києві його донька Кароліна Йоанна – майбутня українська письменниця Дарія Віконська.

11 грудня 1915 року він скаржився із Києва: «Моя поїздка із Петербурга у Крим була понад мої фізичні сили. Тиждень пролежав у Москві, потім приїхав до Києва. Я дуже серйозно захворів на серце, болить мене поперек. 2 місяці лежу у ліжку, бачу лише професорів Яновського, Образцова і Стражеско, для яких мій слабкий життєвий вогонь ще не повністю погас» [29, с. 61].

У листах до міністра Сергея Сазонова Володислав Федорович викладає власне бачення історії політичних, економічних взаємин у Галичині, польської та української проблем у монархії Габсбургів, загалом аналізує політичні процеси у Європі. Можна б припускати, що Федорович був одним із тих інформаторів Сазонова, який вплинув на дозрівання ідей цього міністра щодо автономізації Польщі під протекторатом Російської імперії. Листування продовжувалося навіть після звільнення Сазонова з міністерської посади. У 1927 році на еміграції Сазонов опублікує свої спогади про свою діяльність на посаді міністра.

12 (25) березня 1915 року Федорович описував Сазонову ситуацію у Східній Галичині, окупованій росіянами: «Я не намагаюсь показати в оптимістичному світлі Галичину. Газети та новини далекі від реальності.

5% населення Галичини прихильні до Росії. Решта, 95% – до Австрії.

[...] З часу зникнення уряду Австрії всі ці мільйони людей чекають повернення австрійського уряду [...]. У кожному селі існує переконання, за яким селяни уперто й непоступливо все ще вірять у службу імператорові Австрії. І якщо повернуться австрійці, то вони служитимуть австрійцям.

Незчисленні колони військовополонених, що перетинають Галичину, сильно охороняються. Велика кількість [австрійських] солдатів та офіцерів [галичани-українці] переховують у своїх сім'ях: це ще один австрійський елемент, розсіяний серед населення Галичини. Всі українці – службовці, священики, буржуа та селяни зі своїми синами з гімназії чи університету – є лютими ворогами Росії» [29, с. 1-3].

Очевидно, що у цих листах Федорович виявляє свою прихильність до Російської імперії. Однак це, швидше за все, ритуальні жести подяки підданця Габсбурзької монархії, який змушений був під час війни мандрувати ворожою державою.

У листах до Сазонова, як і в тогочасних листах до генерала Алексея Брусілова, губернатора Яна Чарторижського та інших високих чиновників Російської імперії, він жаліється на безчинства і утиски російської армії у Вікні та на Поділлі загалом. Він зауважує, що українські селяни на Поділлі не піддаються на підбурювання російських військових до погромів і грабунків маєтків дідичів: «Селяни нічого не взяли і нічого не беруть. Для дворянства це рік повного руйнування – для селян це рік багатства. Солдати та жандарми постійно підбурюють їх [селян]: “Что панское и еврейское – это ваше”⁴» [29, с. 17].

Після Зборівського перелому російські окупанти почали відступати з Галичини. Коли у Вікні появилися російські офіцери, Федорович наказав відчинити свої палати й впустити їх – у надії, що вони оборонять його від роз'юшеної російської збільшевизованої солдатні. Офіцерів Федорович прийняв, оповідав пізніше зі слів Миколи Малицького (зятя Федоровича) Олександр Барвінський, «як своїх гостей, вечеряв із ними й оповідав їм про всякі справи і пригоди. Тим часом за офіцерами втиснулися до палати також солдати і почали грабування». Господар дому просив офіцерів, щоб вони захистили від розбою «бодай його багату бібліотеку і дорогоцінний архів. Офіцери почали вговорювати солдатів і випирати їх із палати на подвір'я. Однак один із солдатів не дався переконати вговорюванням офіцерів і виносив далі старинні книги та грамоти, щоби ними розпалити огонь на подвір'ю. Коли ж то один старший офіцер звернув увагу сего солдата на негідну його роботу, стрівнувся з докором, що вступає[ть]ся за «памешіка» та що він сам певно такий самий. Офіцер ви[й]няв револьвер і положив

⁴ Що панське та єврейське – це ваше. – рос.

трупом зухвалого солдата (перед двома днями привернено тоді в російському війську кару смерті). Ся подія долила оливи до [в]огню. Большевицькі солдати почали громадитися, роз'ярені смертю свого «товарища», кричали і відгрозувалися». Доблесні офіцери повтікали з будинку й поховалися. «Хтось поміж згромаджених большевиків кинув звістку, що се «памешик» застрілив чи велів солдатам застрілити того солдата. Се було покликом до пімсти на «памешику». Тоді то все солдатство кинулося [г]рабувати і нищити. Двері, котрі Федорович не встиг зачинити за втікаючими офіцерами, виламані і розбиті». Розлучені росіяни, виваливши одне з вікон і розваливши частину стіни, почали шукати Федоровича й знайшли його у постелі, куди він заховався, й викинули через вікно на подвір'я. Почався грабунок будинку. «Серед незвичайного заколоту дістався Федорович до килимарні і там наборзі переодягся за селянина. Се допомогло йому до втечі, бо солдати гляділи спершу за грішми, а відтак знову прийшли під вікно, крізь котре викинули «памешика», щоб його повісити». Переодягнений у селянський одяг, Федорович поміж солдатів дістався до села й тут переховувався у селян майже два тижні. Не знайшовши власника маєтку, солдати вирішили все спалити і знищити. 27 липня 1917 року окупанти запалили садибу, яка горіла цілий тиждень. Залишки маєтку були дощенту розграбовані [1, с. 323-324].

6 серпня Федорович виїхав із Вікна, перебув певний час у Скалаті, а відтак виїхав до Києва, а далі й до Петрограда, надіючись отримати компенсацію за знищене й розграбоване майно й неоціненну колекцію скарбів культури.

Однак із столиці Російської імперії, в якій розпочався жовтневий переворот, Федорович досить швидко повернувся до Києва. Тут у грудні він захворів на запалення легенів. Його лікував відомий лікар Микола Стражеско. 22 грудня (за новим стилем) 1917 року він помер на вулиці Прорізній, а 27-го був похований у Києві [1, с. 324]. Ксьондз Тадеуш Федорович, нащадок двоюрідного брата Володислава, у спогадах, написаних у 1966 році, наводить іншу дату його смерті – 21 січня 1918 року.

Донька мала бажання привезти тіло батька у Вікно, однак історія затерла пам'ять про місце його поховання. На його могилі міг би бути напис, майже такий, як і на надгробному пам'ятнику його батька: «Haeres bonorum. Senator. Scriptor. Philosophus. Vir magni ingenii et cordis humanissimus»⁵.

У поемі Євгена Маланюка «Побачення» виписано образ Володи-

⁵ Власник маєтків. Сенатор. Письменник. Філософ. Вельми освічений муж великого духу і серця. – латинськ.

слава Федоровича. Мистець штриховою імпресіоністичною стилістикою окреслює цього «цілого чоловіка» й ніби різьбить поетичним словом із білосніжного каррарського мармуру римський саркофаг біля Аппієвої дороги, на якому зображені застигли у благородному камені головні діяння того, хто тут похований, а одночасно й записана коротка епітафія:

Останній в роді, як останній дуб
На краю поріділого байраку,
Ще намагавсь у присмерку безчасся
Тримати чоло високо – і тут,
Де господарство грало, як оркестра
Симфонію спізнило-пасторальну,
І там, побіля цісарського бургу,
Веселої дунайської столиці,
Де відблиск Риму тускло догасав...
[14, с. 383].

Літреатура:

1. Барвінський О. Володислав Федорович / Олександр Барвінський // Ілюстрований календар товариства «Просвіта» з літературним збірником на переступний рік 1920. – Річник 42. – Львів, 1919. – С. 322-328.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський. – Нью-Йорк–Київ: Смолоскип, 2004, Частина перша та друга.
3. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський. – Нью-Йорк–Київ: Стилос, 2009, Том другий, Частина третя та четверта.
4. Бєсїда Вол[одислава] Федоровича, виголошена на загальних зборах «Просвіти» дня 10 (22) Мая // Правда. Письмо літературно-політичне. – Рік VI. – Число 1. – с. 299-304.
5. Белоушь [Т.]. Введение / [Теодор] Белоушь // Владислава Иванова Федоровича Гадки, Издаль Белоушь. – Коломыя: Накладомъ Михаила Белоуса, 1883.
6. Белоушь [Т.]. Введение / [Теодор] Белоушь // Ивана А. Федоровича Афоризмы. – Коломыя, 1882.
7. Владислава Иванова Федоровича Гадки, Издаль Белоушь. Коломыя: Накладомъ Михаила Белоуса 1883.
8. Владиславъ Федоровичъ / «Страхопудъ». – Львовъ, дня 1 (13) Марта 1880. – Число 5. – с. 1.
9. Кравченко О. Володислав Федорович (1845–1917) / Осип Кравченко // Шляхами Золотого Поділля. – Том 3, Нью-Йорк–Париж–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1983. – С. 632–634.
10. Купчинський О. Володислав Федорович / Олег Купчинський // Купчинський О. Відомі та маловідомі постаті національної науки та культури. – Львів, 2011.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі

- споминів / Кость Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926.
12. Листи Володислава Федоровича до Олександра Барвінського // Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Фонд 11 (Барвінські). – Справа 2606.
13. Лозинський М. Сорок літ діяльності Просвіти (В 40-літній Ювілей Товариства) / Михайло Лозинський. – Львів, 1908.
14. Маланюк Є. Побачення / Євген Маланюк // Маланюк Євген. Поезії. – Львів, 1992. – с. 381-388.
15. Набитович І. Дерево життя літературного роду: Іван Федорович, Володислав Федорович, Дарія Віконська / Ігор Набитович. – Київ: Дух і Літера, 2018. – 560 с. (Серія «Постаті культури»).
16. Франко І. [Автобіографія Івана Франка, написана для Омеляна Огоновського] // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах, Т. 53, Київ: Наукова думка, 2008. – С. 226-229.
17. Франко І. Батько й дочка (Із паперів Івана Федоровича) / Іван Франко // Записки наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1910. – Т. ХСІІІ. – Кн. 1. – С. 70-89.
18. Франко І. Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів / Іван Франко: У 50 т., Т. 33. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 304-370.
19. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 томах, Т. 41, Київ: Наукова думка, 1984. – С. 194-470.
20. Франко І. Правда чи містифікація // Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – Т. 38. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 503-506.
21. Чорновол І. Свої серед чужих, чужі серед своїх: Федоровичі гербу Огієць у контексті українського національного руху ХІХ ст. / Ігор Чорновол // Чорновол І. Нариси з історії Галичини. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України 2017. – С. 127-163.
22. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (Нарис з історії українського парламентаризму) / Ігор Чорновол. – Львів, 2002.
23. Fedorowicz Jan. Wspomnienie pośmiertne // Fedorowicz J. Aforyzmy. Wydanie pośmiertne / Jan Fedorowicz. – W Krakowie, 1873.
24. Fedorowicz W. Odpowiedź na anonimowy paszkwil p. Tomisława Rozwadowskiego, rozdany w Sejmie galicyjskim w styczniu 1889 r. / Fedorowicz Władysław. – We Lwowie, 1889.
25. Fedorowicz W. Rozkopka mogiły u stóp gór Miodoborskich / Fedorowicz Władysław // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1888. – Zeszyt IV. – S. 186-190.
26. Fedorowicz W. Studya polityczne, historyczne i filozoficzne / Władysław Fedorowicz. – Lwów, 1879.
27. Fedorowicz W. Szkolnictwo ludowe w Anglii / Władysław Fedorowicz. – Część pierwsza. – Lwów, 1873.
28. Hankiewicz R. v. Habdank C. Władisław R. v. Fedorowicz / Clemens R. v. Hankiewicz. – Wien, 1909.
29. Kopiarz listów Władysława Fedorowicza // Archiwum Aleksandra Czołowskiego. – Rękopis w Bibliotece Narodowej w Warszawie. – Sygnatura 5606 II.
30. Krzysztol B. Książd Ali / Barbara Krzysztol. – Warszawa-Laski, 1988.

ОЛЕНА ЖУРЛИВА: ПОЕТЕСА, АКТРИСА, ПЕДАГОГ, ПЕРЕКЛАДАЧ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

(до 120-річчя від дня народження)...

Даний матеріал присвячено одній із яскравих постатей української культури ХХ століття, письменниці, актриси, культурній діячці Олені Журливій та її сучасникам, однодумцям, землякам.

Ключові слова: поетеса, митець, творчий внесок, лірика, вірші.

This material is devoted to one of the bright figures of Ukrainian culture of the twentieth century, a writer, an actress, a cultural figure Olena Zhurliyaya and her contemporaries, like-minded people, fellow countrymen.

«Працюй, борися, пам'ятай,
Що час не жде, летить, минає...
Бери ж усе та й все віддай
Тому, хто світла ще не має.»

Олена Журлива

Під час перегляду публікацій дослідників та споминів учасників про бурхливі історичні події сторічної давнини, у суперечках та дискусіях із сучасниками та аналітиками подій нинішньої історії України, не полишає думка, що «колесо історії» за сто років знову повертає нас на колію нереалізованих прагнень і сподівань та боротьби. Революцію творять романтики... Як і вся культурна інтелігенція початку ХХ століття, Олена Журлива жила сподіваннями революції (1905–1917 рр.). Тоді в усі сфери людського життя (політичного, економічного, культурного) прийшла нова, свіжа, молода кров – талановита і освічена молодь, яку підтримувало старше покоління інтелігенції, та ніхто не очікував, що такий потужний революційний рух згасне, а нова еліта суспільства виявить слабкість та нездатність скориговано довести високі ідейні початки до логічного кінця. Довготривала революційна боротьба «всіх із усіма» і Перша світова війна, розправи над «ідейними» та голод принесуть смерть й розчарування, ідеологічні хитання, винищать свідомість та цілі народи.

* Сікорака Людмила Олексіївна, методист навчально-методичного відділу державного навчального закладу «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій Кіровоградської обласної державної адміністрації», м. Кропивницький

Олена Журлива писала: *«Я рвучко і молодо увійшла в Новий світ»*. Для неї це було всеохоплююче поняття. Спочатку цим світом для неї були музика і література. Вона майже самотужки здобуває добру педагогічну освіту, бере уроки вокалу й музики, викладає, співає. В середині 1920-х працює разом із Павлом Тичиною у Державному центральному видавництві столиці (якою тоді був ще Харків), є автором літературно-критичних статей (здебільшого літературних есе про творчість сучасників). Вільно володіючи французькою, перекладає твори українських поетів (зокрема, Лесі Українки), а з французької – поему Біргера і Берлента «Жакерія» (принаймні, так зазначає «Вікіпедія»). У її маленькій квартирі збираються В. Сосюра, П. Тичина, М. Копиленко та багато інших яскравих особистостей того часу. Сучасники згадують: «В ній було щось неповторне – європейський вишкіл, українська духовність, витонченість та природна обдарованість, освіта». Олена Костянтинівна Журлива прожила нелегке, коротке, – як для талановитого митця, – але чудове, бурхливе, цікаве життя.

Багато сучасних дослідників-літературознавців, журналістів-істориків схильні думати, що Олена Журлива все життя несла фатальний тягар власного творчого псевдоніму. Як аргументи наводять три тези. Перша: красива й обдарована талантами жінка привертала увагу достойних чоловіків, багато закохувалася, але так і не пізнала сімейного щастя (чоловік зраджував, вів подвійне життя; очевидно, що міг бути тим, хто за «розмову на кухні» про «нескору реалізацію політики колективізації у середовищі українського селянства» (тоді подібне – це «агітація проти радянської влади»!) «здав відповідним органам», щоб позбавитися законної дружини і «розв'язати руки» для нового шлюбу; хоча потім, після повернення її з таборів, докладав зусиль, щоб вилікувати і підтримати). Друга: Олена Журлива багато писала (й творила у інших жанрах), але чомусь так і не досягла висот літературної й мистецької слави. І третій аргумент про доволі інтимне: все життя вона мріяла про власних дітей, але фізично не могла їх мати. *«Мої думи, мої учні... Все життя я мріяла мати дитину, віддати їй і душу, і серце, але доля розпорядилася інакше»*, – неодноразово з гіркотою казала Олена Журлива.

Не маємо наміру полемізувати із тими, хто висловлює ту чи іншу думку щодо впливу творчого псевдоніму на творче й особисте життя його авторки.

Хочеться викласти кілька підтверджень того, що Олена Журлива була досить непересічною особистістю й залишила по собі помітний спадок.

Дійсно, вона ніби притягувала до себе людей, мала, як модно гово-

рити, харизму. Про романи Олени Журливої складали легенди. Деякі сучасники та дослідники навіть вживають метафори «пантера чоловічих сердець» чи «героїня на еросовім полі», через яку чоловіки стрілялися й божеволіли (цитуючи Галину Журбу, зокрема, про те, що від молодой й обдарованої талантами й природною привабливістю жінки «чоловіки пережили справжню чуму»). Олександр Олесь сором'язливо дарував троянди, ніжний лірик Володимир Сосюра був закоханий як в авантюрному романі: шал почуттів, пристрасть, яскравий феєрверк, який спалахнув і згас – бо обоє обрали сім'ю. Дружина Павла Тичини, знайшовши листи й щоденники чоловіка, прочитавши їх і зрозумівши, про кого йде мова, «від ревновців і образи» знищила багато чого із епістолярної спадщини митця. Серед дослідників-біографів періоду ХХ століття існує навіть думка, що вона (Лідія, дружина Павла Тичини) свідомо «вичищала» архіви поета, намагалася позбутися всього того, що могло «затмарити світлий образ співця радянської дійсності», викликати у когось підозри щодо відданості владі чи непорядності, або вплинути на його (а, перш за все, – на її) соціальний і суспільний статус: визнаний поет-класик, співець «червоної звятяги», депутат, еліта... і раптом – жінки, алкоголь, творчі (й не тільки) сумніви...»

Дослідниця Елеонора Блакко, переказуючи спогади Олени Журливої, пише, що і сам Олександр Олесь, і його дружина, і його батьки опікувалися сестрами Пашинківськими (у 1918 році Олена забрала молодшу сестру Катерину до Києва, утримувала сестру-гімназистку, заробляючи приватними уроками та співом у церковному й костельному хорах). Дружба була настільки міцною, що в 30-ті роки Катерина Вишницька стала хрещеною матір'ю племінниці Олександра Олеся, а потім, вже після війни, допомагала хрещениці повернути архів дядька в Україну. Олена Журлива писала: «До мене як молодой поетеси він ставився дуже ніжно і уважно, якимось подарував мені книжку і зробив напис (чомусь російською мовою): «Золотому сну в серое утро. Улетающим звукам песни лебединой. Весеннему цветку зимой». А на книжці, яку ми з сестрою посилаємо до сумського музею, також написав «Вдохновляющей меня» [8].

Володимира Сосюру і Павла Тичину як «небайдужих» героїні нашої статті чоловіків згадують найчастіше. Запоріжанка Ганна Черкаська у своєму краєзнавчому блозі пише: «Через кілька літ (очевидно, 1926–1928 роки, – Л.С.) його жінкою (Володимира Сосюри) була поетеса Олена Журлива, в яку був закоханий і Павло Тичина [3].

А ось інше інтернет-видання, і журналіст, театрознавець, письменник Віталій Жежера зазначає: «Сосюра був трохи містиком. Перше побачення Віри (перша дружина поета Віра Берзіна, колишній політрук червоного

ескадрону, якій потім він присвятив «Так ніхто не кохав») призначив на цвинтарі. Коли вони цілувалися, поруч гробарі почали копати могилу. І любов таки вмерла, через кілька літ у нього з'явилася інша жінка, поетеса Олена Журлива. Але обоє обрали сім'ю...» [2].

Луцький митець, літературознавець Ігор Ольшевський зазначає: «У десятитомнику (1970–1972 рр.) шостий рядок другої строфи «Ой, весна!..» звучить так: «Я не хочу ні Неллі, ні Майї» [9]. «Неллі не є самостійним жіночим іменням. У англomовних народів це зазвичай пестливий варіант імен Еліно́р, Еллен, Хеллен, тобто, по-нашому, Елеонори й Олени. Чи це була саме вона, Олена Журлива? Вірогідно, так поет міг звати й інших своїх пасій (особливо зі схожими за звучанням іменами)... О. Журлива стала харків'янкою лише 1926 року, а поезія написана у 1924-му... Очевидно, раніше були ситуативні приїзди Олени Костівни до «першої столиці»... Принаймні, з «Третьої Роти» можна довідатися, що поет знав її ще до Харкова, в часи визвольних змагань 1918–1920 років: «В офіційні Директорії «Україна» друкувались вірші Стаха (Черкасенка) і Олени Журливої. Я дуже заздрив Олені Журливій, бо Володимирові Самійленкові я що дам вірші, а він кладе їх до кишені і «забуває» про них» [4].

Журналіст і краєзнавець із Кам'янця-Подільського Олег Будзей публікує у інтернет-виданні «Подільчанин» дослідження «Кам'янець поетичний (1917-1991 рр.)» [7], де зазначає, що «бурхливі події 1917–1920 рр. поживали в місті поетичне життя. Особливо на це вплинуло відкриття в жовтні 1918 року українського університету і те, що наступного року Кам'янець став тимчасовою столицею Української Народної Республіки...». Серед багатьох згадуваних ним імен – Володимир Сосюра та Олена Журлива. Й теж наводиться вищевказана цитата про «заздрість молодого поета Олені Журливій» в її поетичному визнанні і «забудькуватість» Володимира Самійленкова, і душевно-тепло продовжується, розкриваючи молодого Сосюру-романтика: «...От хитрий дідусь. Щоб мене не образити відмовою, він ховався за свою розгубленість... Мені було дуже приємно припалювати цигарку од його люльки... Це ж із люльки великого поета...» [7].

«Дві поезії Володимира Сосюри «Катрусі на спомин» (1926) і «На спомин – Катрусі» (1926), мають своїм адресатом Катерину Вишницьку. Які стосунки пов'язували автора й адресатку? Якщо зважати на текст другої поезії (в ній є наступні рядки: «Сонний човен... тишина.../ І любов до сліз, до дна...»), то можна припустити, що Сосюра був закоханий у цю дівчину. Достовірної інформації про це немає, натомість добре відомо про стосунки поета з її сестрою – поетесою Оленою Журливою», – додає цікавих штрихів до нашого літературного портрету науковець Людмила Скорина [6].

І сама Катерина Вишницька пише, що це в неї, Катерини, був роман із Сосюрою. Це їй він писав пронизливі листи. І що це вона мусила відмовити йому, тому що була заміжня. Очевидно, що ці історії могли розвиватися одночасно чи послідовно:

«Сосюра приходив дуже часто до нас, – пише Вишницька. – Починаючи з 1926 року, ми з ним дружили до 1932, поки ми з чоловіком не поїхали в Москву. За цей час Сосюра змужнів, почав подобатися жінкам, бо був таки гарний, і вони його попсували, хоч він і залишився «ніжно-тривожним», але був уже зовсім не той, що в перші роки нашого знайомства» [8].

І там же читаємо ще одне цікаве одкровення сестри Катерини: «Через деякий час вночі (мова йде про 1967 рік) телеграма: «Помер наш Павло Тичина». До самого ранку ми не спали, я сестру поїла валер'янкою та бромом і сама пила (...) Вночі вона сказала мені: «Я любила Павла Тичину, і він мене любив». Я запитала: «Так як і мене він любив?» Вона ледь посміхнулась і сказала: «Трохи сильніше». А я про те й не знала» [8].

Після смерті Павла Тичини, Олена Журлива напише «Спомин»:

«І пригадалося далеке:
відгомін хвиль
в старім Дніпрі,
і в небі журавлиний клекіт
о весняній моїй порі.
Під сонцем обрії сміялись,
сміялись очі молоді,
і юна постать відбивалась
у віддзеркаленій воді.
Кларнетами жагу життя
ви так натхненно виливали,
красу землі, красу буття
ви разом з сонцем оспівали.
Прийшло кохання на поріг,
душа знялась у творчім злеті,
вели нас в далечінь доріг
прозорі «Сонячні кларнети»...»

Щодо творчого внеску Олени Журливої у літературу та інші жанри мистецтва, то він також досить вагомий, скоріше – мало досліджуваний (особливо рання поетична, музична творчість та переклади) й більшою своєю частиною – розгублений, оскільки друкувалася вона у виданнях (періодиці, літературних альманахах та збірниках), які або втрачені й знищені (і цензурою, і часом), або знаходяться в архівах «за океаном»,

чекаючи свого часу й свого дослідника. Як доказ – стаття, присвячена поетесі у третій частині «Письменниці й артистки» видання «Визначне жіноцтво України: історичні життєписи у чотирьох частинах», яке було видане у Торонто 1942 року Олександром Луговим (Олександр Василь Овруцький–Швабе) [5].

Її рання лірика є безперечно цікавою, не вивченою, а, можливо – й вже втраченою (співставивши час і культурне оточення родини, розуміємо, хто міг бути її вчителем, критиком, натхненником, які культурні й літературні новації та течії, душевні й ідеологічні переживання могли справити враження, а значить мати вплив на поетичну й музичну творчість молодшої Олени Журливої). У 1912 році Олена Журлива активно друкується в часописі «Українська хата» (літературно-критичний, громадсько-публіцистичний місячник національного поступово-демократичного напрямку, журнал молодшої інтелігенції, пропагував модернізм та імпресіонізм, вірність «чистій красі», виходив з березня 1909 р. до вересня 1914 р. (до початку Першої світової війни й запровадження воєнного стану у Російській імперії) у Києві за редакцією П. Богацького і М. Шаповала).

У збірці поезій «Металом горно» наскрізною є тема мирної праці та оновлення життя в усіх його проявах (як і у Тичини чи Сосюри, а головне – зрозуміло чому, – Л.С.). Збірка «Багряний світ» засвідчила появу у літературі ще одного лірика з пориваннями до любові, ідеалу, душевної краси, гармонії, хоча одночасно поетеса розпинає себе на хресті сумнівів і особистих розчарувань під впливом дійсності й фізичних страждань. Її поезії перекладені російською мовою, друкувалися у Болгарії, Польщі.

Вона виступає також як авторка літературно-критичних статей, друкується у журналах «Більшовик», «Пролетар», «Глобус», «Кадри», «Червоні квіти», «Червоний шлях» різних років.

У лютому 1957 року в зв'язку з реабілітацією Олену Журливу поновили у Спілці письменників України, потім Спілка сприяла виданню збірки її вибраних поезій. Згодом вийшли ще кілька книжок її віршів: «Земля в цвіту», «Червоне листя», «Хто знає, як рік минає», «Голуби», «Ой літечко, літо», «Хазяєчка», «У нашої Наталі», «На зеленому городі». Є дві казки – «Про Кота-Воркота» та «Про Вовчика-Сіроманця». Більшість із них укладені з давно написаних поезій різних років. Як вчитель і вихователь, поетеса багато творила для дітей, її поезії мають глибоке психологічне підґрунтя. Ці твори різні за тематикою і призначенням, але багато з них наближені до народної творчості: веснянки, співанки, забавлянки.

Вона допомагала молодим літераторам і збирала у своїй оселі творчих

людей навіть тоді, коли параліч відібрав мову й тіло, але не відібрав розум і душу. Ось як згадує свої зустрічі із поетесою педагог, журналіст, літератор Анатолій Саржевський: «... я взяв свої вірші – і ми пішли до оселі людини, поезії якої вже читав в альманасі «Степ» та в збірочці «Земля в цвіту»... Жили тоді ми по вулиці Володимирській, напроти парку Крючкова, а вулиця Фонтанна була розташована на один квартал вище – тож за 5 хвилин уже дісталися будиночку, де мешкали сестри. Найперше, що вразило – квіти на подвір'ї – різнобарвні, пахучі, щойно політі... Про що я передумав за ті кілька хвилин, упродовж яких знаходився в оселі української поетеси, вже й не пам'ятаю, як і те, які з своїх перших віршів почав читати враз здавленим і стишеним голосом – адже писав для себе, а в школі тільки й знали про мене, що «вдарився» в поезію... читав і хвилювався страшенно, спостерігаючи за її нерухомим обличчям, синіми, мов у дитини, очима, від яких йшло тепло. І здавалося тоді мені, що десь яснішало нерухоме обличчя поетеси, якщо подобався їй якийсь поетичний рядок, епітет чи там метафора. Після того я поцілував маленькі і геть висохлі руки Олени Журливої і, ледь стримуючи сльози, тихо вийшов з кімнати...» [1].

«Часто навідувалися до оселі на Фонтанній мій інститутський викладач та письменник Микола Смоленчук, який був її справжнім другом і товаришем..., відомі в Україні літератори, які перш ніж їхати до обкому партії на зустріч з високопосадовцями, першими навідувалися до Олени Журливої... Пригадується один з червневих днів 1966 року. Так людно було на вулиці Фонтанній, 57, бо ж прихильники поетичної творчості Олени Журливої зібралися на її обійсті поздоровити іменинницю з ще однією датою – сорокаріччям творчого шляху. Нові поезії читали Леонід Нарodosий, Валерій Гончаренко, Валерій Юр'єв, інші місцеві літератори» [1].

Щодо музичного доробку Олени Журливої, володарки доволі рідкісного голосу мецо-сопрано, то вона ще гімназисткою у Києві починає брати уроки вокалу у відомого співака Михайла Микиші. Під час театрального сезону 1909-1910 років її запрошують до хору київського драмтеатру. У 1916 році Олена знайомиться з композитором Миколою Лисенком, під його акомпанемент виступає у київському клубі «Родина» і виконує українські пісні та романси. Наприкінці 20-х років як поетеса-співачка гастролює Україною. У театральний сезон 1929-1930 років на сцені Харківського оперного театру виконувала партію Кончаківни в опері О. Бородіна «Князь Ігор».

Письменниця Марія Романівська згадувала: «Незабаром мені доводиться познайомитися іще з одним музичним явищем, неповторним, своєрідним. Це Олена Журлива – красуня, співачка, поетеса. (...) У невеликій кімнаті,

де стоїть піаніно, зібралось чимало люду. Вибране товариство. Ось у колі вона – я бачила її колись в редакції – висока, вродлива, добре зодягнена, вона тут як богиня краси й музики. У неї мелодійний голос. Брови, надзвичайні брови злетіли над бистрими очима. Вона просить мене зіграти десятий вальс Шопена. Я соромлюся. Адже тут надзвичайне товариство – Тичина, Сосюра, Дніпровський, композитор Богуславський, навіть Толстяков, мій неперевершений учитель! Журлива співає кілька арій із різних опер. Акомпанує сама» [8].

На її вірші створено кілька пісень композиторами різного періоду (найчастіше згадуються П. Козицький, В. Косенко, наш земляк О. Попов, – ця сторінка її творчості теж потребує глибших мистецтвознавчих досліджень).

У 2016 році, спеціально для проекту «Рок – відродження», музиканти гурту «С.К.А.Й.» на слова поетеси Олени Журливої створили романтичну композицію під назвою «Мовчи», яка стала піснею «на біс» під час їх живих концертів. Вірш «Мовчи» надихнув на створення музичної композиції й виконавця «Ріапобой» (хто з них виявився кращим, переконливішим, «музичнішим» – не будемо сперечатися, перемога завжди за мистецтвом).

Неетично розвивати тему інтимних переживань цієї талановитої жінки, тим більше що їх спричинили кілька доволі трагічних фактів різних періодів її життя. Зрозуміло одне: Олена Журлива повернулася «з таборів» в Україну хворою і зламаною. Її фізичне здоров'я не давало материнству жодного шансу. Ніхто з дослідників не пише, на що конкретно вона була хвора. Але майже півтора останні десятиліття свого життя (16 років) вона була прикута до ліжка паралічем, була у свідомості, але не говорила, за нею доглядала сестра Катерина. Саме вона останні роки й записувала «по очах і окремих словах», за легким порухом губ, поетичні рядки, писала спогади, у тому числі, й про не-реалізовані мрії й сподівання... «хочу сміху, хочу світла, щоб залити душу вкрай...»...

У 1944 році Петро Котов привозить дружину до Києва, до Жовтневої лікарні, де її лікує знаменитий невропатолог Маньківський.

«Я хотіла поговорити з професором, – пише Вишницька, – але в його кабінет завжди були такі черги, що годі й думати потрапити до нього, але випадково я помітила, що він іде до машини. Я швидко побігла, догнала його та запитала про сестру, чи є хоча б маленька надія на поправку. Він взяв мене під руку і стишив ходу. «Котова, Котова, – сказав він. – Помню, молодая, стихи пишет. (...) Я прописал ей тропацин. Это сильный яд, но он на некоторое время развяжет движения. Ненадолго. Потом ее ждет полный паралич» [8].

Під час перебування на засланні Олена тяжко фізично працювала (доглядала коней, корів) й під впливом жорсткого алтайського клімату часто хворіла, та й належного медичного обстеження чи догляду табірники не мали: жили напівголодні, в бараках. Але одну зі своїх «довгих хвороб» вона пов'язувала з якимось дивним укусом, очевидно, комахи (кліща). Відповідна медична література, доступна сьогодні в мережі Інтернет, підкаже, що цю талановиту жінку вбила хронічна стадія хвороби Лайма (такі сильнодіючі специфічні ліки, ураження нервової системи, повний параліч).

Серед земляків-краєзнавців відома історія про те, як поетеса своєю підтримкою та життєвими порадами повернула до життя Тетянку Постнікову. Дівчинка важко хворіла та зневірилася у житті. Поетеса зуміла переконати дитину, що жити варто попри все – попри біль, відчай і страх.

Письменниця володіла приголомшливою силою духу, була надзвичайно обдарована природою, вражала і надихала... До певного часу Олена Журлива (як і багато її не менш яскравих сучасників) була загадкою української літератури і культури. 120-річний її ювілей цього року подарував нам низку різних матеріалів, статей, краєзнавчих досліджень, написаних не тільки нашими земляками, а й краєзнавцями та літераторами з усіх куточків України. Багато чого з її спадщини ще варто дослідити й зрозуміти; на жаль, усвідомлюємо – багато що вже втрачено, а щось чекає свого дослідника десь за межами України.

*«Сонячною зливою
Не обмити час.
Вулиця Журливої
Літо зустріча.
Квітами гаптована
І рясним зелом,
Нагада раптово нам,
Що колись було»*

Валерій Гончаренко.

Література:

1. Анатолій Саржевський. Олені Журливій я читав свої вірші ще школярем... [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zpu.kr.ua/shche/kolonky/8110-oleni-zhurlyvii-ia-chytav-svoi-virshi-shche-shkoliarem>
2. Віталій Жежера. Володимир Сосюра малим боявся кавунів. Четвер, 03 січня 2008 [Електронний ресурс] Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_volodimir-sosyura-malim-boyavsya-kavuniv/200485

3. Ганна Черкаська. «Солодке і страшне захоплення» Володимира Сосюри. 05.01.2015. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/solodke-y-strashne-zahoplennya-volodymyra-sosyury/>
4. Ігор Ольшевський. «Нехай відомий я поет, але собі я невідомий...» (диптих про Володимира Сосюру) 07.09.2016 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zolotarektoral.te.ua/%D1%96%D0%B3%D0%BE%D1%80-%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BD%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%B9-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%B9-%D1%8F-%D0%BF%D0%BE/>
5. Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи у чотирьох частинах / О. Луговий. – Торонто : Накладом автора, 1942. – 251 с. Цифрова колекція Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Режим доступу: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/87#?c=0&m=0&s=0&cv=0>
6. Людмила Скорина. Присвята як дзеркало доби (на матеріалі поезії Володимира Сосюри 20-х років XX століття) // Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство) № 2 (18), листопад 2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2017/01/44.18.16.pdf>
7. Олег Будзей. Кам'янець поетичний (1917–1991 рр.) Інтернет-видання «Подільянин». 31.08.2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/culture/other/5160/>
8. Ольга Степанова. Весела жінка з сумним ім'ям // Інтернет-видання «Україна-Центр» 17.07.2018 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://uc.kr.ua/2018/07/17/veselazhinka-z-sumnym-im-yam/>
9. Сосюра В. Вибрані твори. У 2 т. / Володимир Сосюра; упоряд. Сергій Гальченко. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 2. Поеми. Роман. – С. 384.
10. Я одна... – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1998. – 128 с.

СПАДЩИНА

Олег Рарицький*

Кам'янець-Подільський Національний
університет імені Івана Огієнка

УДК 821.161.2 – 94. 09

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСКИ «ІЗ ТАБОРОВОГО ЗОШИТА» В. СТУСА: ІСТОРІЯ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ЛІТЕРАТУРНІ АСПЕКТИ

У статті досліджено художню специфіку таборових записок В. Стуса, створених автором в останню фазу тоталітарної доби. З'ясовано шляхи їхньої передачі та історію публікації за кордоном. Увага акцентована на літературних аспектах, зокрема осмисленні митцем сучасного йому літературного процесу.

Ключові слова: щоденник, таборові записи, тоталітарна доба, екзистенційна проблематика.

The article investigates artistic specificity of prison camp notes created by V. Stus during the final phase of totalitarian epoch. It is ascertained what were the ways of their transferring and publishing abroad. The attention is focused on literary aspects, in particular on the comprehension by the writer the literary process contemporary with him and his estimation of its representatives.

Щоденникові записи Василя Стуса «З таборового зошита» датуються 1982 роком і створені під час перебування автора у таборі особливо суворого режиму ВС-389/36, що в селі Кучино Чусовського району Пермської області. Писалися вони в умовах надзвичайного психологічного, фізичного тиску на автора і є виявом його безкомпромісного протистояння тоталітарній системі.

Різножанрова життєтворча спадщина В. Стуса становить широке поле для багаторівневих досліджень і є предметом наукових студій відомих літературознавців, зокрема М. Коцюбинської, І. Дзюби, Є. Сверсюка, М. Жулинського, М. Павлишина, Е. Соловей, Т. Гундорової, Д. Стуса, К. Москальця, І. Онікієнко, Г. Віват та ін. У їхніх працях розглядаються різнобічні аспекти творчого ідіостилю митця, на цьому

---

* Рарицький Олег Анатолійович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

матеріалі з'явилися наукові монографії та навчально-методичні посібники, проте й досі поза увагою дослідників залишаються щоденникові записи, створені автором в останню фазу тоталітарної доби. У художньо-документальній та науковій літературі (В. Овсієнко [3], Н. Світлична [9], С. Кириченко [13], Д. Стус [5], Н. Колошук [10], О. Обертас [8]) наявні лише окремі згадки про нотатки «Із таборового зошита», які не містять літературознавчого аналізу і лише в сукупності дають змогу простежити схему їх виходу у велику зону та вільний світ. Наразі визріла потреба здійснити цілісну наукову інтерпретацію таборових записок В. Стуса з метою увиразнити добу та охарактеризувати на її тлі роль автора у тогочасному літературному процесі. Оскільки вони є малодослідженими, враховуючи проблеми, які підіймає автор, мову вестимемо про історію їх публікації закордоном і можливі в тих умовах оцінки митцем сучасного йому літературного процесу, національної історії та культури.

Всього в умовному зошиті налічується дванадцять записів, органічно не пов'язаних за тематикою. Врахувавши обставини їхнього творення, не варто тут шукати хронологічної послідовності, розлогих авторських коментарів та ремінісценцій, послідовності викладу думки. В. Стус був свідомий ситуації, що у будь-який момент каральні органи могли їх вилучити, а самому довелося б зазнати жорстокого покарання – карцеру, камери-одиночки тощо. За його ж свідченнями, «спроба щоденника в таких умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, (йдеться про штрафний ізолятор – О.Р.), ні з Сосновки» [1, с. 494]. У зв'язку із спорядичністю викладу матеріалу дослідники схильні називати його таборовими записками, нотатками, щоденниковими записами. Сам автор свідомий того, що це лише крайці думок, про що й свідчить назва «З таборового зошита», задуманого, можливо, як відтворення цілісної картини перебування в'язнів у радянських політичних таборах. Вже сьогодні без упередження можемо стверджувати, що щоденникові записи дійшли до читача за щасливим збігом обставин, адже з кучинського часу із творчого доробку митця збереглося дуже мало.

Вперше таборовий нотатник В. Стуса був надрукований за кордоном у листопадовому номері часопису «Сучасність» за 1983 рік згідно з оригіналом рукопису, який підготувала Надія Світлична. Складними є етапи його руху із кучинського концтабору, довгий період існували лише здогади, яким був його шлях поза межі великої зони. У 1994 році, в час, коли укладалося багатотомне академічне видання творів Стуса, така інформація була відсутня. У примітках до четвертого тому, куди ввійшли записки «З таборового зошита», його упорядник, літерату-

рознавець С. Гальченко висловлює обережне припущення, що «із зони на волю ці записки було передано в «контейнері», котрий вивезла з табору, очевидно, котрась із дружин політв'язнів» [1, с. 532]. Контейнером в'язні називали герметично запаяний пакетик із вкладеним у нього дрібно списаним текстом, який ковтала людина, і в такий спосіб мала змогу передати заборонену інформацію з табору. Свідчень про особу, яка це зробила, довгий час не було, цією інформацією не володіли ні родина поета, ні його близьке оточення.

Проблема розв'язалася дещо пізніше завдяки подвижницькій праці В. Овсієнка, багаторічного в'язня радянських таборів, співакамерника В. Стуса. Упродовж тривалого часу правозахисник працює над збором і систематизацією матеріалу про рух Опору 60-х років XX століття та його провідних діячів. Результатом його плідної пошукової діяльності є книга спогадів і мемуаристики «Світло людей», у якій задокументовано важливі свідчення про табірні будні, подається вичерпна характеристика в'язнів сумління та їхніх карателів. Один із розділів присвячено табірній діяльності В. Стуса. Варто наголосити на тому, що книга перевидавалася і доповнювалася двічі. Перше видання 2000 року [4] було менш об'ємним та інформувало лише про інакодумне «прямо-стояння» В. Стуса, Ю. Литвина та О. Мешко. Друге, двохтомне, подає концептуальний зріз доби, характеризує дисидентський рух та діяльність його представників – О. Тихого, Л. Лук'яненка, В. Марченка, М. Хейфеца, П. Григоренка, М. Руденка, М. Холодного, М. Горбала та ін. У ньому віднаходимо поряд із доповненою інформацією про В. Стуса задокументовані свідчення про історію публікації його таборових записок, яка виявилася відсутньою у виданні 2000 року.

У розділі книги «Музей у Кучино – совість Росії» В. Овсієнко повідомляє про свою участь у роботі наукової конференції «Музеї і виставки «Меморіалу», яка відбулася 3-6 жовтня 2000 р. на території колишнього табору ВС-389/36, де сьогодні міститься меморіальний музей політичних репресій і тоталітаризму «Пермь-36». Серед її учасників – представники різних національностей, колишні в'язні радянських таборів, їхні родичі, журналісти, дослідники. Із запрошених у конференції брало участь подружжя литовських дисидентів Баліс Гаяускас та Ірена Гаяускене. Баліс мав безпосередній стосунок до кучинського табору, упродовж тривалого часу відбував тут покарання, знав близько В. Стуса, перебував із ним в одній камері. Його дружина навідувалася сюди на дозволене побачення із чоловіком і не з чийось розповідей знала про суворий «клімат» таборового життя в'язнів. Довгий час вони «зберігали» таємницю про те, що зуміли передати один одному, а дружині вдалося винести із зони пакетик, взятий

Гаяускасом у Стуса. Як з'ясувалося, у ньому містилися записки «З таборового зошита», які мали згодом неабиякий розголос у демократичному світі.

Прояснення у цій справі наступило зовсім несподівано: в ході конференції В. Овсієнко зробив повідомлення, що в Україні на той час вже опубліковані таборові записки В. Стуса. Непередбачуваною для нього була реакція Ірени Гаяускене, яка сказала, що це їй вдалося винести із зони таборові записки В. Стуса. Передаємо цю розмову, дослівно записану В. Овсієнком: «**Баліс Гаяускас** пояснив. У першій половині 1983 року ми сиділи з Василем Стусом у 20-й камері». Мені передбачалося побачення. Ці аркушки я взяв у нього, скрутив разом із своїми папірцями і сховав. Я не знав, що в них. Та й не було часу і можливості дивитися. Я припускав, що це вірші. І разом зі своїми текстами передав їх на побаченні своїй дружині.

Ірена Гаяускене. Пакетик був тонкий, як спиця, тому що папір був дуже тонкий. Такий папір я купувала Балісові в Каунасі в аптеці.

Це було влітку 1983 року – у червні чи липні. Я після побачення заїхала в Москву і віддала цей пакетик московським дисидентам. Приїхавши додому, я написала листа Балісові, що в мене все гаразд. Тому що в мене в потязі могли зробити обшук» [3, с. 291].

Василію Овсієнку, який у березні 1984 року упродовж півтора місяця перебував зі Стусом в одній камері, було відомо про кількаразову передачу його текстів за межі кучинської зони. Один із виходів (так мовою в'язнів називався цей процес – *О.Р.*), як було з'ясовано, був здійснений стараннями подружжя Баліса Гаяускаса та Ірени Гаяускене. «Тепер я знаю, що це було через Вас, – продовжує В. Овсієнко. – Цей пакетик потрапив у Німеччину до члена Української Гельсинської групи Володимира Малинковича, який працював тоді на радіо «Свобода». Він передав його до Нью-Йорка Надії Світличній» [3, с. 293].

Публікація таборових записок за кордоном мала для В. Стуса фатальні наслідки. До поета владними органами миттєво було застосовано додаткові каральні санкції. «За передачу і публікацію нотаток «З таборового зошита» Василя Стуса додатково покарано роком камери-одиночки зі зниженням норми харчування», – зазначає син поета Д. Стус [5, с. 330]. Можна припускати, що вихід таборових записок став спонукою до нещадного стеження за поетом та відбиранням усього ним написаного – і перекладів, і віршів. Каральні органи у такий спосіб убезпечували себе від зайвих просочувань будь-якої інформації, призвівши до безповоротної втрати останньої поетової збірки «Птах душі».

У щоденниковому нотатнику «Із таборового зошита» В. Стус у

скупих, уривчастих записах висловлює власне бачення на проблеми української бездержавності, національної меншовартості, занепаду української культури. Надто важливими за умов неволі є авторські роздуми над жалюгідним станом сучасної йому української літератури, повною безправністю політичних в'язнів, свавіллям наглядачів та їхнього керівництва. Як зазначає Є.Сверстюк: «Весь контекст «Таборових зошитів» – це болісні роздуми над причинами нашої національної трагедії, над нашою історією і культурою – в минулому і сучасному» [7, с. 196]. Відчуття болю превалює у кожному авторському записі, внутрішніми стражданнями у такий спосіб він компенсує власну неспроможність дієвіше впливати на суспільні процеси, умисно наражає себе на небезпеку, чим засвідчує безкомпромісність власної життєвої позиції щодо наболілих проблем.

У болісних роздумах над проблемами національної культури та історії поет звинувачення висуває інтелігенції, яка мала би стати рушієм у вирішенні національних питань, проте виявилася абсолютно не спроможною впливати на них, ухилилася від їхнього розв'язання, контрольована цензурою і владою, свідомо поступається духовними пріоритетами. В умовах тоталітарного пресингу роль інтелігенції у радянському суспільстві є надто упослідженою: у неї відсутня яскраво виражена життєва позиція, перебування у постійному страху всуціль знеособлює її обличчя, а діяння спрямовані на шкоду національним інтересам. Ставлення до неї у поета різко негативне: «Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не забув свого індивідуального обличчя. Він теж багатоликий янус, радянський Світовид. Це інтелігенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерті, ми, в'язні історії, – ідемо в життя (коли тільки воно прийме нас – життя, через скільки поколінь?)» [1, с. 498]. Автор ставить собі запитання, які залишає без відповіді, ними він увиразнює психологічний портрет людини у стані «тривання на межі», шлях якої до власної голгофи є цілком логічним, закономірним і виправданим. Власною жертовністю він компенсує неможливість повноцінної самореалізації.

На протигагу офіційній радянській інтелігенції, ставлення до якої відверто опозиційне, висловлює схвальні відгуки про людей із близького оточення, з якими не втратив духовного зв'язку у неволі. Спілкування із ними відбувається на рівні епістолярних контактів. Як зазначає автор, «пошта єднала нас, засланих, повертала голос Чорновола і Шабатури, Садунайта і Коцюбинської, приносила вісті з закордону»

[щод., с. 488]. Серед Стусових адресатів останнього пермського періоду, окрім зазначених у щоденнику автором, – Л. Світлична, О. Антонів, З. Красівський, Н. Лісовська, Є. Сверстюк, А. Аршакян та ін. В епістолярному діалозі з ними він веде мову про літературні новинки, зв'язується з перекладами і в такий спосіб компенсує брак нормального спілкування.

Історія і література, за щоденниковими свідченнями В. Стуса, є взаємопов'язаними чинниками культурного поступу нації, які виявляють тяглість століть і поколінь, засвідчують взаємоперебіг історико-культурного буття. Без правдивого висвітлення історії неможливим є достовірний розвиток літературного процесу. Коли історія трактується однобоко, викривлено, ретушовано під ідеологію правлячої влади, варто говорити про незворотні процеси занепаду у царині літератури. Неправдивим є висвітлення історії, коли поза її межами перебувають імена носіїв української національної ідеї, а праці їхні відсторонені, вважаються шкідливими і ворожими. *«Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Марковича, Бантиши-Каменського, Антоновича, Грушевського»* [1, с. 496].

Зауважує неповноту літературного процесу. Справжню літературу бачить як літературу єдиного потоку. Несправедливо забуті і заборонені імена виявляють її ущербність, неповноцінність. Високомистецькі твори та їхні автори були відсторонені за межі літературного процесу, не друкувалися, вважалися неідейними, а то й ворожими. «Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних – таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків – один співучіший за другого, один солодший за другого [1, с. 496]. Суцільна профанація літературного процесу, примітивізм художнього пошуку примушує Стуса констатувати як факт: «Набір холоуїв від літератури, обозних маркітанток естетики» [1, с. 496]. Відверто заперечуючи низькохудожню партійно-літературну патетику, автор висловлює внутрішні почування: «Воістину, сказитись легше, аніж бути собою, бо ж ні зубила, ані молотка» [1, с. 496]. У цих щоденникових рядках відстежуємо самоцититування поезії «Отак живу: як мавпа серед мавп», яка увійшла у збірку «Зимові дерева» і була створена митцем у період його духовного визрівання. В. Стус схильний підтвердити стан, який із київського часу залишився незмінним і в умовах кучинської неволі теж звучить як крик його власного безсилля:

Отак живу: як мавпа серед мавп
Чолом прогрішним із тавром зажури
Все б'юся об тверді камінні мури,

Як їхній раб, як раб, як нищий раб.
Повз мене ходять мавпи чередою,
У них хода поважна, нешвидка.
Сказитись легше, аніж быть собою,
Бо ж ні зубила, ані молотка [2, с. 62].

В. Стусу особливо жалюгідним видається стан сучасної йому літератури. З нею він був ознайомлений із періодичних видань, які в'язням згідно з табірним статутом дозволялося передплачувати. Перевагу віддавав російським, зокрема журналам «Иностранная литература» та «Вопросы литературы», у яких часто натрапляв на твори високохудожні. Через серйозні цензурні обмеження на шпальтах українських видань друкувалася література низькопробна, позбавлена будь-якого художнього змісту, створена на вимогу часу і була поету абсолютно не цікавою. Таке читиво викликало здивування, роздратування і цілковите розчарування. «Власне і читати нічого, – констатує автор щоденника, – хоча ми в камері дістаємо читати (В. Белова, Ч. Айтматова й ін.), то в українській – нема нічого абсолютно» [1, с. 495]. На вкрай бідному літературному полі Стус не віднаходить текстів, які б викликали цікавість, мали хоча б якусь художню вартість. Як наслідок, про прочитане висловлюється різко негативно, його думки про сучасну українську літературу є вкрай упосядженіми. «Кульг бездарних Яворівських, їхній час, їхня година», – з боєм висновує автор [1, с.495]. Авторова відверта категоричність спричинена горезвісним станом розвитку української літератури. Однак у цьому випадку варто говорити про суб'єктивні судження Стуса, викликані нестерпними табірними умовами та болісними переживаннями про безрадісні українські реалії. Як бачимо, все, що на той час пропускатися у друк, викликало у нього цілковиту відразу і спротив. Автор через відомі обставини не володів ситуацією про літературний процес «із середини», не знав, які твори розповсюджувалися у самвидаві, що і ким писалося для «шухляди», тому й висловлювався на доступне йому читиво українських авторів надто різко.

Покладає надію на авторів, на яких цензура наклала тавро безідейності, відсторонила від друку, загнала у творчу безвихідь: «Талановиті автори або мовчать (як Андріяшик), або займаються бозна-чим (скажімо, Дрозд чи Шевчук). Ліна Костенко прохопилася кількома талановитими книжками, але так і залишилася на маргінесі сьогодення-безчасся. Бо не її час» [1, с. 495]. Констатує невтішну еволюцію тих митців, які не так давно своїми творами здійснили революцію у царині української поезії, а тепер пішли за течією соцреалізму: «Бо не час Вінграновського. Бо не час Драча – капітулянта поезії. Час визначає

кожного митця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили – найперші упокорилися талановиті» [1, с. 495]. Висновує невтішні думки про творче сьогодення І. Дзюби, талановитого критика початку 60-х, який загубився у нинішньому часі, втратив творчий потенціал, з яким увіходив у літературний процес. У нових реаліях, контрольовані владою Драч, Вінграновський, інші талановиті автори вже неспроможні випростатися на повен мистецький зріст, перебувають в залежності часу: «Бо час твій, Іване (звертання до І. Дзюби – *О.Р.*), минув. Бо неможливо сьогодні писати про Вінграновського, поета початку 60-их років. Зрештою, і сам Дзюба – то критик початку 60-их років. А в 80-их – вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені із свого часу напризволяще [1, с. 495].

У щоденнику варта уваги акцентуація Стуса на літературній полеміці, викликаний листом Д. Павличка, адресованого до Ю. Бадзя. Спричинена вона тим, що в одному із публічних виступів на шпальтах «Літературной газети» за 1 вересня 1976 року, автор статті веде мову про І. Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом. У вказаному листі, як реакція на прочитане, Ю. Бадзьо зауважує: «Звертаючись до величезної аудиторії, у тім числі і в Україні (ваше есе, зрештою, непогане – в ньому є живий тон), Ви, Дмитре Васильовичу, не наважилися сказати людям щось конкретнішого про місце І. Франка в ідеології та практиці української національно-визвольної боротьби, проте не обійшлися без спекулятивних фраз про «українських націоналістів і шовіністів» – фраз, які нинішньому читачеві (не тільки рядовому) рекомендують І. Франка в цілком спотвореному світлі» [11, с. 117]. Лист датується 4 вереснем 1976 року. У ньому Ю. Бадзьо розвінчує викривлене тлумачення доробку Каменяра, пропонує розглядати його творчість у руслі світових літературознавчих і філософських вчень, вважає, що у такій манері письма руйнуються «здобутки української праці», що призводить до меншовартісного сприйняття значної частини представників національної культури. Виголошувані публічно спекулятивні вигадки про український буржуазний націоналізм йдуть не на користь українській справі, руйнуються «здобутки української праці, у тому числі те, що спромагається збудувати хитренький український патріотизм загумінкового ґатунку» – такими словами завершує свого листа Ю. Бадзьо.

Обурливий лист без звертання написаний у відповідь Д. Павличком 17 вересня 1976 року. Йому властивий гнівний тон полеміки, автор не зважає на висловлені зауваги, натомість звинувачує Бадзя у розпалюванні міжетнічної ворожнечі, виводячи знак рівності між націоналізмом і фашизмом. Характер листа Павличка носить цілком діаметральний

зміст щодо висловленого Бадзем, автор наповнює його різкою критикою та оскарженнями на адресу опонента. «Якщо я виступав і виступаю (і виступатиму) проти ідеології українського націоналізму, то це не спекуляція, як думаєте ви, а чиста й правдива ненависть до хуторянського в суті своїй, антигуманного, як всякий інший національний фанатизм, що був чужий Шевченкові і Франкові», – парирує у відповідь Д. Павличко [12, с. 119].

В. Стус, як зазначає у спогадах С. Кириченко, дружина Ю. Бадзя, ознайомився зі змістом обох листів у своє коротке «intermezzo» між двома арештами в 1979 році. Проте відгукнувся на нього значно пізніше у таборовому щоденнику, датованому 1982 роком. На сторінках записника пригадає предмет конфлікту, проте до уваги візьме реалії «вертикальної труни» (його ж вислів) – умови мордовських таборів, в яких карався Бадзьо, і зіставить із нинішнім життям Павличка.

Епістолярне протистояння митців відбулося напередодні арешту Бадзя (Стус припускає, що це 1978 р., насправді – 1976), однією із причин якого стала його праця «Право жити» [6]. У ній автор дає оцінку марксистській теорії комунізму з позицій національної специфіки буття народу; в основі дослідження враховано ідеологічний суспільний тиск як чинник знеособлення культурного поступу особистості. Праця була визнана націоналістичною, ідейно ворожою, розповсюджувалася у самвидаві, а сам автор за висловлені принципи для нього ідеї зазнав переслідувань та утисків. Він зумисне відхилив наполягання каральних органів зректися власних переконань, свідомо обирає шлях у неволю, в чому вбачає єдино можливий спосіб залишитися собою; Павличко опиняється на іншому ідейному боці. Зрештою, зауважує В. Стус, «Бадзьо був репресований як автор націоналістичної роботи «Право жити». Націоналістичної тому, що, за Бадзем, кожен народ має дихати, а не животіти під імперіальною кормигою. Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?» [1, с. 495-496]. Це питання автор щоденникових записів залишає риторичним, без відповіді. Між його рядками прочитується нестерпний Стусів біль, який митець пов'язує із національною прірвою, в котрій безоглядно опиняються ідеологічно проscribeвані талановиті українські письменники.

Із плином часу вже в умовах незалежності змінилися погляди, думки на озвучені події, сьогодні є незаперечним фактом, що більшість українських митців самовіддано прислужилися національній ідеї. Неабияка заслуга у державотворенні належить Д. Павличку, який доклав чимало зусиль для розорювання української культурної ниви. Проте й досі різнорідні судження викликає його життєва позиція і творчість

60-80-х років ХХ ст. Як приклад, С. Кириченко, реагуючи на Павличкове минуле, залишається безкомпромісною. Вона шукає відповідь на поставлене у таборовому зошиті Стусом питання і з цього приводу висловлюється різко категорично: «І коли Василь закінчує мову про листи Бадзя – Павличка словами: «Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?» – то думаю, не тільки 80-ті роки Юркової неволі, коли в'язень був далеко поза орбітою Павличкових почувань, а й 90-ті, як вони постійно бачилися, спільно вирішували різні партійні справи і ні разу в Дмитра Васильовича не виникло потреби згадати той «інцидент», – це й є відповідь на Василеве питання» [1, с. 118-119].

Можемо припускати, Д. Павличко в інший спосіб шукав можливостей розкаятися за нестійку (не свою) позицію в умовах ідеологічної блокади. На шляху до духовного очищення завдавав собі моральних тортур (відомих тільки йому), відчуючи глибоку провину перед незгодними, які пройшли дорогою стоїчних випробувань. Болісні переживання поет зводить в онтологічну площину, виявляє їх у катарсисних роздумах над власною сутністю і сутністю буття народу. Ці згустки переосмислення себе Д. Павличко виливає у поетичну збірку «Покаяльні псалми». Автор важкими моральними зусиллями спромігся визнати власні помилки, висповідатися перед поколіннями і власною совістю, покаятися у вчорашньому угодовстві із системою. Це і є, на нашу думку, його запізнюю спокуютою перед Бадзем і його поколінням.

Екзистенційна проблематика визначається як ключова у таборових записках В. Стуса. Автор зумів задекларувати власні життєві переконання і щасливим збігом обставин передати їх ширшому читацькому загалу. Наслідки цього вчинку поета не цікавили, проте для нього виявилися фатальними. Як зазначає В. Овсієнко, «ці 16 клаптів займають у книжці 16 сторінок, адже їхня вибухова сила була такою, що погубила самого Василя. Я вважаю, що однією з причин його знищення була поява в друку на Заході цього тексту» [3, с. 294]. Його оцінки літературного процесу виявляють ваговитість духовного опору автора, його стійкість у цілковитому протистоянні цензурі і системі, яка безжально знищувала талановитих українських авторів, багатьох із них заганняючи у глухий кут угодовства і прислужництва. Щоденниковими записками «Із таборового зошита» поет довів змогу абстрагуватися від реалій часу, віднайти внутрішні резерви, щоб витворити свій мистецький Парнас (влучний вислів І. Свігличного), що дало змогу у протистоянні з системою відстояти цілісність духу і засвідчити найважливіші життєві постулати.

Література:

1. Стус В. З таборового зошита / В.Стус // Твори: у 4 т., 6 кн. – Л.: Просвіта. – 1994. – Т.4. – С. 485-502.
2. Стус В. Твори: : у 4 т., 6 кн. / В.Стус. – Л.: Просвіта. – 1994. – Т.1, кн.1. – С. 62.
3. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Кн.1. / В.Овсієнко – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.
4. Овсієнко В. Світло людей: Спогади-нарис про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко / В.Овсієнко. – К.: [Б.М.]. – 1996. – 108 с.
5. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Д.Стус. – К.: Факт, 2004. – 368 с.
6. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю.Бадзьо. – К.: Таксон, 1996. – С.400 с.
7. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Укр. письменник, 1993. – 400 с.
8. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
9. Світличний І. З живучого племені Дон-Кіхотів / І. Світличний, Н. Світлична. – К.: Грамота, 2008. – 816 с.
10. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодернізму: монографія / Н. Колошук. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.
11. Лист Ю. Бадзя до Д. Павличка // Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади // Дніпро. – 2001. – № 5-6. – С.116-117.
12. Лист Д. Павличка до Ю. Бадзя // Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади // Дніпро. – 2001. – № 5-6. – С.118.
13. Кириченко С. Люди не зі страху: Спогади / С. Кириченко // Дніпро. – 2001. – № 5-6. – С.95-122.

ЧОРНЕ ОЗЕРО. РЕАЛІЇ І ЛЕГЕНДИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*«Багато хто прагне побачити те,
що за морями, і нехтує тим,
що в нього перед очима»*

Пліній-молодший

І. Запрошення до подорожі

Рейсовий автобус стрімко біжить автострадою Донецьк-Київ. За вікнами у мареві світанку пропливають мальовничі краєвиди Правобережного Лісостепу. Ось уже проминули місто Олександрію, залізничний вузол Знам'янку і відразу опинилися у царстві овіяного легендами Чорного лісу. Обабіч шляху чатують величні дуби та сірокорі граби, красуються ясени, у підліску кучерявиться калина, вже наливаються ягідки глоду та брості бузини, буйно квітує килим придорожнього різнотрав'я...

Проїхали Знам'янку Другу, селище Водяне – адміністративний центр Чорноліського лісгоспу. Ще хвилина – і перед нами відкривається на крутосхилі велична панорама: скільки око сягає, розлилося оксамитове море царства Флори. Зімкнувшись густими кронами, дерева сховали під собою галявини і утворили казковий, барвистий килим, який химерними, гігантськими складками спускається у глибоку долину. Нарешті опинилися в самій низині. Натужно запрацював двигун, і автобус поволі подерся вгору, важко долаючи крутий підйом. Подорожні і гадки не мали, що поминули один із найцікавіших куточків Чорного лісу.

Саме тут, за кілька десятків метрів на південь від автостради, ховає свої таємниці трясовина озера-болота, відомого як гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення. Свій статус заболочене озеро отримало у жовтні 1975 року розпорядженням Ради Міністрів УРСР за №780-р після п'ятирічних обласних дебатів «бути чи не бути». Пам'ятка зафіксована під назвою «Болото «Чорний ліс». Ця номінація, на думку багатьох, дещо невдала. Фантазія ім'ядателів обмежилася дублюванням у новому топонімі назви лісу. У таких випадках зазвичай проводять конкурс найменувань, але цього не сталося.

---

* Шкода В'ячеслав Євгенович (1929-2011), історик-краєзнавець, шевченкознавець, громадський діяч, почесний громадянин міста Знам'янки, нащадок шевченківського роду, член Історичного клубу «Холодний Яр», лауреат премій: імені Володимира Винниченка, обласної краєзнавчої імені Володимира Ястребова, краєзнавчої (НСКУ) імені Дмитра Яворницького, м. Кропивницький

Заповідне болото розташоване у лісових кварталах 37,45,53 і 62 Богданівського лісництва Чорноліського лісгоспу. На географічних картах др. пол. XVIII ст. глибока долина з нашим болотом іменується як річка Чорноліска (права притока Інгульця). Долина бере початок з урочища Вовчого у межах сучасного села Богданівки Знам'янського району Кіровоградської області. Тут є невелике озерце та місцева водокачка. На кордоні з лісом долина зарегульована сухою греблею – явний слід давнього водоймища. Звідси лісова стежка веде до заповідного озера з півдня. А далі долина перетинає лісовий масив і єднається із заплавою Інгульця поблизу місцини, де в останній чверті минулого століття доживали свій вік села Чорноліска та Чутівка (давні назва – Хирівка).

Заболочене озеро за розмірами невелике: близько півтора кілометри сягає в довжину, а в широкому місці розлилося десь на сто метрів. Водяне дзеркало його за офіційними даними 70-х років становить 14 гектарів, але заповідними чомусь затверджено владою всього 2 га акваторії всупереч усім постулатам екології. Про цей феномен, породжений у кабінетах обласного ідеологічного олімпу, ми скажемо окремо.

Чорноліське озеро-болото покриває вздовж берегів дреговинистий плав, який закільцьовує собою водне дзеркало. Між цілинним берегом і трясвиною тягнеться смуга води завширшки від двох до п'яти метрів. А загалом це типове сфагнове болото з активним процесом торфоутворення. Розташоване на крайній південній межі Правобережного Лісостепу, болото у прадавні часи дало прихисток колонії північних рослин. Саме ця своєрідна флора вже близько двох століть привертає увагу дослідників природи. І ще один знаковий феномен: на правому березі болота і далі на схід можна побачити рови і вали чи не найбільшої за розміром у Центральній Україні земляної фортеці передскіфських часів (VIII ст. до н.е.). Наукові дослідження цього городища та його північних супутників (басейн р. Тясмин) у 1949-50-х роках відкрили світові маловідому до того часу археологічну культуру – чорноліську. Піонером цього дослідження та людиною, що дала йому ім'я, був видатний вітчизняний археолог Олексій Тереножкін. Городище занесене до реєстру пам'яток історії.

Отже, Чорноліське озеро-болото і Чорноліське городище є сукупним природним та історико-культурним комплексом, який заслуговує на збереження та охорону як унікальний об'єкт у складі запланованого на майбутнє Дмитрівсько-Чорноліського національного парку.

...Наш автобус нарешті здолав крутий підйом і став на зупинці «Санаторій». Першими зішли з автобуса любителі «тихого полювання» – всюдисущі грибники, а за ними вийшли і ми. День віщувався бути погожим. Мій супутник, студент Кіровоградського педагогічного

університету ім. В. Винниченка, посміхався сонцю, яке вже виглядало над лісом, і відверто радів, що я погодився взяти його у чергову подорож до загадкового озера-болота. Його цікавило буквально все, що я знав про цю місцину. Ми поволі крокували вниз, до греблі, від якої наш автобус починав підйом. Там ми зійдемо на майбутню туристичну стежку. Та дуже умовна стежина буде петляти вздовж болота та по давньому городищу і приведе нас на галявину, де ми і заночуємо у моєму легкому похідному наметі.

Перед початком подорожі ми згадали добрим словом славні імена дослідників місцевих пам'яток природи, імена тих, хто залишив для нас наукові праці, спогади чи окремі цінні нотатки.

II. Хто вони, дослідники заповідного болота?

Чи не вперше на особливе флористичне багатство Чорного лісу та Чути звернув увагу у др. пол. XVIII ст. видатний петербурзький учений, академік і мандрівник Іоган-Антон Гільденштедт (1745-1781). Енциклопедія Брокгауза і Єфрона та інші довідники сповіщають, що він навчався у Ризі, ступінь доктора медицини отримав у Берліні. Петербурзька Академія наук запросила його для участі в експедиціях. У 1770 році він був обраний ад'юнктом Академії, а через рік – дійсним її членом і професором історії. Протягом 1773-1774 років Гільденштедт очолював наукову експедицію, яка вивчала Малоросійську, Слобідсько-Українську та Новоросійську губернії. У травні-липні 1774 року вчений відвідав Єлисаветградську провінцію, зібрав значний матеріал про місцеві промисли, господарство, клімат, флору, фауну, корисні копалини. Щоденник вченого-природознавця рясніє назвами населених пунктів Чорноліського краю. Разом із своїм помічником, студентом Крашенінниковим, Гільденштедт здійснив ботанічне обстеження району Чорного лісу і Чути, виготовив солідний гербарій, куди увійшли і релікти Чорноліського болота. На жаль, Петербурзька кунст-камера не зберегла цю унікальну колекцію.

З ініціативи академіка Палласа впродовж 1787-1791 років у Петербурзі видано щоденник мандрівника "Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebirge" (Подорож через Росію та на Кавказькі гори). Досі ця цінна праця не має повного перекладу на російську чи українську мови. У 1889 році відомий єлисаветградський вчений-славіст В. Ястребов опублікував із коментарями у «Єлисаветградському віснику» фрагменти з другої частини праці Гільденштедта, але флористичні списки латиною вилучив. Таку ж препаровану публікацію повторила (в україномовному варіанті) зі своїми численними коментарями дослідниця Н. А. Ники-

форенко, але вона зазначила, що «великі за обсягом ботанічні описи, зроблені латиною, у даному перекладі не подаються». Ці ботанічні описи у 1960-х роках повністю виписав із німецького оригіналу краєзнавець із Новомиргорода І.К. Бойко. Але по смерті автора ті виписки так і залишилися неопрцьованими (рукопис).

Перший загальний опис Чорноліського болота зробив ієромонах Арсеній Іващенко (у миру – Антон Іващенко) родом із с. Шамівки Знам'янського р-ну на Кіровоградщині (тепер Шамівка у складі села Дмитрівки). Арсеній відомий як релігійний діяч, історик релігії, теолог, автор численних нарисів. Його праця «Чёрный лес и его окрестности» була опублікована на сторінках «Вестника Императорского Русского Географического Общества (т. 26, СПб, 1858)». Інший, скорочений варіант цього нарису побачив світ у виданні «Новороссийский календарь на 1859 год от Ришельевского лица (Одеса, 1858)». Автор, посилаючись на місцеві церковні архіви та інші джерела, висвітлює різні аспекти історії Чорноліського краю. Він чи не перший звернув увагу на унікальну іхтіофауну болота і переповів легенди щодо її походження.

Значний внесок у дослідження флори Чорнолісся і зокрема ценозів Чорноліської долини зробив видатний геоботанік, географ, болотознавець Гаврило Іванович Танфільєв (1857-1928). З 1893 року він працює з відомим ґрунтознавцем В. В. Докучаєвим як ботанік степової експедиції, організованої Департаментом лісу, досліджує південну межу поширення лісів на Півдні Росії. У Чорному лісі вчений працював впродовж 1894, 1896 та 1902 років. Разом із учнями Чорноліської лісної школи він виготовив досить об'ємний гербарій, який використав у своїх наступних ботанічних студіях. Лісовий ґрунт поблизу заповідного болота Танфільєв характеризує як певний еталон для всієї Чорноліської дачі. За порадою вченого зразки цього ґрунту (квартал 53) серед багатьох інших експонатів було 1896 року відправлено на Всеросійську промислову і художню виставку у Нижньому Новгороді.

На початку ХХ ст. Чорний ліс відвідував ботанік і болотознавець Володимир Семенович Доктуровський (1884-1935). Він був піонером використання спорово-пилкового аналізу при дослідженні болотистих ґрунтів. Особливо плідною була його екскурсія 1907 року. Тоді він обстежив і наше заповідне болото. Свої спостереження Доктуровський опублікував у праці «Про рослинність Чорного лісу» («Труды ботанического сада Императорского Юрьевского университета», т. VIII, вып. 4. Юрьев, 1908).

Визначний український селекціонер, дослідник у галузі цитології та генетики рослин Андрій Панасович Сапегін (1883-1946) перші кроки у високу науку теж робив у Чорному лісі під час навчання у Но-

воросійському університеті (Одеса). Його зацікавила сфагнова колонія на нашому заповідному болоті.

Майже одночасно з Сапегіним Чорноліське болото відвідав ще один майбутній академік, а тоді студент Новоросійського університету, – Африкан Миколайович Криштофович (1885-1953). Він захоплювався палеоботанікою, еволюцією рослинності в минулі геологічні епохи. Досліджуючи стратиграфію озерних відкладів у зоні прибережного плаву Чорноліського болота, вчений виявив, що шар торфу на дні незначний, а тому, на думку вченого, вважати це болото дуже давнім передчасно.

Найбільш повний список рослин у фітоценозах Чорноліської долини знаходимо у працях видатного польського ботаніка Юзефа Конрада Пачоського (1864-1942). До 1920 року вчений жив у Херсоні, де понад двадцять років завідував природо-історичним музеєм губерньського земства, збирав гербарій флори Херсонщини, зробив опис лісів Півдня Росії, зокрема Чорного і Чути. Ці матеріали Пачоський оформив у праці «Описание растительности Херсонской губернии (Херсон, 1915)» та в інших. Чорноліське болото вчений відвідував впродовж 1908, 1910 та 1914 років.

У 1905 році лісознавець П. Прохоров уклав свій каталог флори Чорнолісся і одночасно розробив цінну на той час у геоботанічному аспекті систему класифікації типів дубових лісів. До каталогу Прохорова потрапили і релікти Чорноліської долини.

Починаючи з 1895 року, Чорноліське лісництво відвідує петербурзький геолог і ґрунтознавець Павло Володимирович Отоцький. Він досліджував водний режим ґрунтів Чорного лісу і свої спостереження виклав у публікації 1896 року «Гідрологічна екскурсія 1895 року у степові ліси». Протягом наступних десяти років вчений продовжував розробку своєї теми. Це засвідчують бюлетені коливання рівня води у системі колодязів лісництва. Ці лаконічні документи систематично надсилалися до Петербурга. Копії і досі зберігаються у Кіровоградському обласному державному архіві. Всі згадані матеріали використані Отоцьким в його праці «Ґрунтові води, їх походження, життя і розподіл» (1905).

Геоботанічні студії Чорнолісся в радянські часи опубліковані у працях лісознавців М.І. Котова і П.С. Погребняка, О.Г. Солдатова і О.С. Скородумова, Ю. Р. Шеляг-Сосонка та інших учених.

До згаданих славних імен можна було б додати ще сотню прізвищ невідомих широкому загалу студентів інститутів та Академії лісу. Нагадаємо, що з 1887 року у селищі Водяне діє школа лісників, кожен учень якої просто приречений потоптати береги заповідного озера, щоб успішно здати екзамен із ботаніки. Одним із таких учнів у роки

громадянської війни був Сила Васильович Навроцький. Його захоплюючі оповіді про Чорний ліс і Чорне озеро (так він його називав) ми послухаємо пізніше.

III. Ода болоту. А чому б і ні?

Отже, Чорне озеро здавна було об'єктом уваги натуралістів різних напрямків і, зокрема, поважних вчених.

Допитливий студент. Вибачте, ви сказали «Чорне озеро...», а до цього вживали інші назви. То що, ця пам'ятка природи має кілька назв?

– Так, але жодна з них досі не канонізована остаточно. Маємо такий синонімічний ряд: Чорноліське (вар. Чорне, Водянське) озеро (вар. озеро-болото, болото), «чудо-озеро», Берестувате тощо. Назва «чудо-озеро» надумана штучно. Її оприлюднив у 1979 році В.С. Крамаренко у своєму нарисі-путівнику «Заповідник «Чорний ліс» (Дніпропетровськ, «Промінь», стор. 49), але вона не вживається ні в побуті, ні у пресі, хоча і виглядала тривалий час заклично із рекламного щита, який височів біля стежки до озера. Про офіційну номінацію «болото «Чорний ліс» ми вже говорили. Назва «Берестувате» належить невеликому озерцю у вибалку на правому березі Чорноліски. Так читається, зокрема, план Чорноліського городища, опублікований археологом О.І. Тереножкіним у його монографії «Передскіфський період на дніпровському Правобережжі» (Київ, 1961). Отож, надалі ми вживатимемо номінації з означеннями «чорне» або «чорноліське».

Болотистий потужний плав уздовж берегів озера, заліснені схили долини, вологий і затінений тальвег є в цьому регіоні свого роду природним музеєм зникаючих, рідкісних і навіть реліктових рослин, а в озерній воді у 1970-х роках ми бачили ендеміка місцевої іхтіофауни – так званого «земляного» карася.

Ботаніки зафіксували на Кіровоградщині групу вишуканих рослин із родини орхідей, занесених до Червоної книги рослин України. Але чому вони, неначе змовившись, дружньою сім'єю осилилися саме на нашому болоті і поруч – це вже загадка.

Ю.К. Пачоський ще 1908 року знайшов тут орхідею зозулині сльози яйцелисті (*Listera ovata*), її російська назва – тайник яйцевидный. Тоді ботанік зазначив, що тут її єдине місце проживання в Херсонській губернії. Поруч польський вчений виявив любку зеленоквіткову (*Platanthera chlorantha*), зозулинець широколистий (*Orchis incarnata*) та коручку болотяну (*Epipactis palustris*). Пізніше вже інші дослідники знайшли біля болота любку дволисту (*Platanthera bifolia*), гніздівку звичайну (*Neottia nidusavis*) та коручку морозниковидну (*Epipactis helleborine*).

Отже, маємо цілу колонію ніжних, дивовижних, надзвичайно примхливих створінь природи. На жаль, їх популяції катастрофічно зменшуються в умовах сучасного шаленого антропогенного тиску на природне середовище. Це суцільні поруби, різні стадії витоптування, викошування трав, пожежі, масова браконьєрська заготівля лікарських рослин, хімічні впливи, засмічення ґрунту побутовими відходами тощо.

Як відомо, критерії поцінування краси – річ досить суб'єктивна, але, на наш погляд, важко знайти квіти, прекрасніші за орхідеї. Поганих квітів взагалі не буває – це однозначно, але орхідеї – дійсно вінець квіткового царства. На світі їх близько 30 тисяч видів. Переважна більшість цих красунь населяють вологі ліси тропіків, Азії і Америки. На Україні ця богиня царства Флори налічує близько 70 видів, її генофонд домінує у Криму, Карпатах і Поліссі. Лісостеп не може хизуватися ряснотою цього дивного унікаму природи. Та і вигляд місцевих орхідей досить скромний. І все ж ... цитую фрагмент листа краєзнавця Євгена Шкоди з Києва: «... Ти писав, що студіюєш визначники рослин України та визначник Маєвського, що почав навіть наспівувати латиною. А згадав я про це тому, що мене вже другий тиждень переслідує образ однієї рослини. Стоїть перед очима, і все тут. Поїхали ми з дружиною у район Кончої Заспи на полювання за грибами. Трохи зібрали. Долаючи піщаний кучугур у густому сосняку, я раптом завмер. Мене щось зупинило. У затінку біля старого замшілого пенька я побачив незвичайне. То була самотня рослина кольору кави з молоком. Струнке стебло, товсті маленькі листочки, півтора десятка квіточок – все одного кольору, і ніякої зелені. Виколав ту квітку і ще більше здивувався: коріння рослини виглядало як суцільний клубок плетива, схожого за формою на гніздо пташки. Завітав я до ботанічного саду, там мені сказали, що я знайшов орхідею на ім'я гніздівка звичайна і що вона навряд чи буде рости у мене на дачі... І навіть я її виколав? Вона навіть приснилася мені і докоряла...»

Десь я вже чув оте «мене щось зупинило». Але де? І раптом згадав – у Володимира Солоухіна, автора популярних книжок «Третьє полювання», «Трава», «Григорові острови» та багатьох інших. Із хвилюванням дістаю з полиці брунатний томик «Созерцание чуда» (Москва, 1987), гортаю сторінки нарису «Трава» і знаходжу оте сакраментальне «мене щось зупинило». Цитую мовою оригіналу: «Невозможно идти (по траве. – В.Ш.) и отделять цветок от цветка. Они сольются для вас в общую картину, в поляну, в опушку, во многие плывущие перед вашими глазами лесные поляны. И вдруг вы остановитесь, потому что вас остановит перед собой этот лесной цветок. Я не знаю, зачем ему это надо, но он действительно остановит вас».

Я мав щастя милуватися гніздівкою у так званому Садському яру Чорного лісу та в урочищі Кишла (Кишляйська балка), що у лісі Чуті. Але в околицях заповідного озера-болота вона не вийшла на побачення, зачаїлася, певно, у хащах. З Пачоським і Танфільєвим вона теж у свій час розминулася. Власне, наведена цитата з «Трави» адресована не гніздівці, а красуні на ім'я Любка дволиста (*Platanthera bifolia*). Саме вона, Любка, зупинила Солоухіна. З високої поваги до квітки виписую її ім'я з великої літери.

Любка дволиста виглядає скромно: два подовжено-еліптичні листки-долоні тримають довге стебельце, яке вінчає фарфорово-біле суцвіття. Кожна квіточка суцвіття має мініатюрну шпору, схожу на піхви козацької шаблі. Для комах, охочих посмакувати солодощами, квітка розкривається тільки вночі. Саме тому запилення квітки припадає на долю виключно нічних метеликів.

Квітки орхідей, особливо тропічних, надзвичайно ошатні, розмаїті за кольором, а за формою часом химерні, нагадують мавпочок, казкових птахів, комашок, маленьких нічних метеликів, павуків... Звідси і розмаїття імен. Є навіть орхідея на ім'я дракула химера. Це вже щось із фільмів жахів. Чи не правда?

Коріння Любки дволистої – дві бульбоквасолини. Численні травники дають рецепт виготовлення з цих бульбокоренів салепу для лікування виразки шлунка. З фольклорних джерел відомо, що в давнину в Україні молодіці використовували ці бульби як приворот-зілля. Цілющі та поживні властивості Любки помічені в давні часи. Засушені бульбокорені брали з собою у похід воїни легендарного Олександра Македонського, який, до речі, у свій час двічі побував на теренах України. Ймовірно, ці поживні корені знали хрестоносці. Пізніше їх використовували лікарі-характерники Війська Запорізького. У виснажливих степових рейдах жменя поживних бульбокоренів Любки заміняла цілоденний раціон звичайного харчування воїна. У наші часи Любка дволиста цілком законно потрапила у Червону книгу флори України.

В умовах екологічного дисбалансу вижити орхідеям Чорного лісу важко. Їх поки що рятує стабільний самозахист, вироблений впродовж мільйонів років еволюції. Орхідея венерині черевички звичайні (*Cypripedium calceolus*) отруйна. Травоядні тварини і птахи про це «знають» і не зачіпають красуню. Вона дозволяє собі розкіш народжувати першу квітку на вісімнадцятому (!) році життя. А як бути Любці?

Творець наділив Любку теж своєрідним механізмом виживання. У потоці сотень століть філогенезу цей механізм виправдав себе. По-перше, після вдалого нічного запилення метеликом бджаликом або совкою у плодах-коробочках Любки визрівають кілька мільйонів

насінин. Кілька мільйонів! Отже, із запасом: хоч одна з них обов'язково дасть покоління. По-друге, треба розвіяти цей врожай на значній площі. Для цього Любка нагороджує кожную свою насінину мінімальною вагою – 0,000002 грама. Підхоплена повівом вітерця у лісовому підліску, така насінина долає значну відстань від своєї матері, знаходить заглибину у ґрунті і замирає до весни. Це ще не все. Для життя Любиного зародка необхідна грибна мікориза. Якщо вона поруч, то насінина липне до неї і смочке поживний сік. Через два-три роки з насінини формується скромний паросток, який тільки на восьмому-десятому році життя викохує квітку. І тоді вона, чарівна Любка, може зупинити вас, якщо, звісно, захоче.

А тепер давайте послухаємо музику слів-імен, якими людина обдарувала чарівницю Чорноліського озера-болота. Подаю з різних джерел: «... Нічна красуня... Нічна фіалка... Нічні парфуми... Нічниця... Ядрушка... Ятришнікова любка... Зозульниця... Зозулинець дволистий... Бальзамин дикий... Польовий жасмин... Любка... Приворот-зілля... Люби-мене-не-покинь... *Platanthera bifolia*». Погодьтеся, тут у кожній номінації свої музичний лад, тональність і навіть мелодія, які сукупно і складають красу словесного малюнка.

Існують різноманітні солідні енциклопедії, загальні та спеціальні тлумачні словники, але досі, на жаль, немає фундаментального етимологічного словника з флористичної ономастики, який би міг дати тлумачення імен рослин. Така праця на часі.

Природознавці різних часів не оминували увагою орхідеї і намагалися пізнати їх таємниці. Видатний автор еволюційної теорії органічного світу Чарльз Дарвін досліджував орхідеї близько десяти років. Всесвітньо відомий бельгійський драматург, поет-есеїст, лауреат Нобелівської премії Моріс Метерлінк (1862-1949) прославив себе не лише драматичними творами «Сестра Беатриче», «Монна Ванна», «Синій птах» та іншими, а й чудовим есе «Розум квітів», в якому цілий розділ присвячено орхідеям. Любку оспівали поет Тютчев і природолюб Пришвін, її красою був вражений поет Блок («Безмятежный и чистый цветок, что зовется ночью фиалкой...»). Романтичну поему у прозі присвятив їй уже цитований поет Солоухін. До речі, він в своєму есейному творі «Трава» цитує бельгійського символіста, чим викликав багато нарікань з уст радянських ортодоксів від науки. У пам'яті – полеміка з цього приводу у пресі.

І останній штрих. Любка дволиста – «найквіткіша» квітка (вибачте за тавтологію) серед місцевих орхідей, хоча і виглядає скромно. Любка дволиста зачаровує, заворожує своїми дивними пахощами. Її тонкий аромат неможливо описати словами. Його треба відчувати. Промені

приємно-манливих пахощів Любки спалахують тільки вночі. Це її витончена таїна і принада. І тут я цілком приєднуюсь до слів Володимира Солоухіна: «Дай вам Бог кожному... побачити хоч раз у житті, як розквітає у мовчазному місячному сяйві нічна фіалка, нічна красуня, нічниця, любка, люби мене не покинь...».

Але підемо берегом болота далі. За лаштунками театру богині Флори чекають на свій вихід на авансцену інші герої оксамитової феєрії. У розкішно-п'янку буйнотрав'ї лісової долини вони не вибороли право бути окрасою салонів, як орхідеї, але кожна з цих рослин цікава і прекрасна по-своєму. І знову повторюю: поганих-бо квітів не буває.

Ось перед нами вибуяла низькоросла зимнозелена рослина, яка пробуджується дуже рано, разом із весняними ефемероїдами. Це грушанка круглолиста (*Pirola rotundifolia*), досить рідкісна рослина в регіоні. Зелене ребристе стебло її увінчане білими квітами з широко розкритими пелюстками, які тихо несуть у довкілля тонкі пахощі. Листочки у неї округлі і формою нагадують грушу. Звідси і назва рослини – грушанка.

Значна площа болота вкрита осокою. Здається, нічого дивного, адже це постійний мешканець наших водоймищ. Але спеціаліст-ботанік помітить, що з родини осокових на болоті прижилися види, які характерні лише для північних регіонів, а у лісостепу досить рідкісні. Це – осока багнова (*Carex limosa*), пухівка широколиста (*Eriophorum latifolium*) та пухівка багатоколоскова (*E. polistachyum*). Для останньої, до речі, тут єдине місце її проживання у Кіровоградській області.

Переселенцями з північних районів у Чорноліській долині прижилися такі представники злакових, як тонконіг Ше (*Poa Chaixii*) та тонконіг розсунутий (*P. remota*). Окрасою долини є, безумовно, виявлена тут нещодавно надзвичайно рідкісна у регіоні рослина на ім'я бруслина карликова (*Ecnimius pana*). Цей прадавній зелений чагарничок прийшов до нас із третинного геологічного періоду і розкошує тут у так званому дез'юнктивному (розірваному) ареалі. Цей ареал має три «ексклави». Перший – у Румунії, Польщі, Молдові та Україні. Другий – на Кавказі. Третій прописаний на горах Тибету. Бруслина стелиться по землі, простягаючи до сонця свої видовжено-вузьколінійні листочки, які мають знизу сизуватий відтінок. У піхвах тих листочків мліють зеленувато-буро-червоні квіточки. Бруслина карликова як вимираючий вид потребує, безумовно, ретельної охорони.

Серед болотяних мочар і при березі можна побачити цілі куртини багаторічних рослин, які мають мечовидні листя і яскраво-жовті квіти вишуканої форми. Це знайомі усім півники болотяні (*Iris pseudakorus*). Рід ірисів налічує багато видів із різним забарвленням квітів, які за

формою нагадують голову півня. Звідси і народна назва – півники. Звичай ними прикрашають вулиці, особливо у селах.

Допитливий студент. Помічено, що у містах півники іменують ірисами, отже вживають латинську назву рослини. Звідки вона?

– Флористична номінація *Iris* ідентифікується з іменем олімпійської богині Іриди. Грецька міфологія класичного періоду свідчить, що онука Океана, швидконого красуня Ірида (від грец. «райдуга», «веселка») була на Олімпі богинею-вісницею і виконувала різні доручення всемогутнього Зевса. Вона могла вільно заходити до підземного царства мертвих Тартара. Там, біля розкішних палаців зловісної богині Стікс, нависала висока скеля, а під нею було джерело холодної води. У золотому келиху Ірида носила цю воду Зевсові, а той вимагав від олімпійців давати над келихом клятву вірності. Поручник клятви засинав на цілий рік, а потім ще на дев'ять років відлучався від Олімпу. Згодом ім'я богині було перенесене на квітку і прижилось. Ці квіти любили, берегли і вирощували ще у стародавньому Єгипті. З коріння іриса добували ароматизатори для вина, домішки до парфумів та бальзаму для муміфікації. У Єгипті ірис символізував велич влади. Про це свідчать зображення квітів на стінах Кносського палацу та на скрижалях фараонів.

В Україні півники здавна прикрашають цвинтарі. Ймовірно, цю традицію принесли у Північне Причорномор'я ще у V-IV ст. до н.е. греки-колоністи. У різних народів побутують свої вірування щодо півників. Японці, наприклад, вважають, що ірис несе людям ясні думки і радість відчуття краси. Саме тому іриси завжди присутні на святі «споглядання квітів», яке у Японії проходить традиційно у червні.

Ще одна довідка: з півникового кореневища з домішкою солей заліза добувається чорна фарба, а квіти після обробки оцтом дають жовту фарбу, яку використовують у чинбарстві. Цікавий і показовий факт: у межиріччі Чорноліски і Рудки знайшли прихисток понад півсотні видів популярних лікарських рослин. Їх імена зафіксовані у каталогах Танфільєва, Пачоського, Доктуровського, у гербарії музею Чорноліського лісгоспу. Один із шляхів збереження цього цінного генфонду – утворення тут якщо не ботанічного резервату, то хоча б зони регульованої рекреації.

... Чорноліське озеро-болото має унікальну іхтіофауну. Вже згаданий нами автор нарису «Чорний ліс та його околиці» Арсеній Іващенко ще у 1858 році писав, що озеро населяють так звані «земляні» карасі і що вони трапляються навіть у тутешніх колодязях. Дійсно, місцеві рибалки і зараз вудять з озера невеликих золотих карасиків. Але звідки у них таке ім'я – земляні? Розповідають, що у 50-х роках минулого століття рибалки зрідка витягували з болота карасика чорного кольору. Вочевидь,

саме ця ендемна популяція і дала оту назву, яку згадує Іващенко. Згодом це ім'я було просто перенесене на домінуючий вид звичайного болотяного карасика.

Минулого століття лісники намагалися вирощувати в озері товарну рибу, але ця спроба не мала успіху. Мальок гинув. Чому? Переконливої відповіді досі не існує.

Допитливий студент. Серед місцевих жителів побутує легенда, що місцями Чорноліське озеро-болото «без дна» або має два дна. Відомо, що легенди народжуються не на пустому місці...

– Чи дійсно існує ота міфічна безодня на болоті? Про неї я чув згадки навіть на серйозному науковому семінарі, що проходив на базі лісгоспу. Автор нарис-путівника «Заповідник «Чорний ліс»» В.С. Крамаренко повідомляє, як «всюдисущі рибалки прив'язували до мотузок важкі грузила, занурювали кілька зв'язаних жердин, але в окремих місцях озера дна так і не досягли». Інший автор М.Г. Біденко («Под сенью Чорного леса». Дн-к, 1989) публікує розповідь місцевого кіномеханіка, який начебто використав важке грузило і кілька сот метрів телефонного дроту, але так і не дістав дна десь на середині озера. Варіації на тему «безодня» і досі продовжують тиражувати дехто з обласних авторів, але...

... Але ніхто (підкреслюю), ніхто ще не поклав перед нами на стіл прискіпливий протокол, з матеріалами про те, хто і коли, за якою сучасною методикою, в якому саме квадраті акваторії озера досліджував його глибину і отримав конкретний фактаж. Тому гіпотезувати про наявність на дні болота якихось глибоких розломів у кристалічному щиті передчасно. Погодьтеся, романтичне краєзнавство має право на існування, але воно не сумісне з наукою, хоча і використовує часом її здобутки.

Вода в озері має сталий рівень і прогрівається сонцем десь до метра, а глибше постійно прохолодна. Тому купатись в озері небезпечно для здоров'я незагартованої людини. До того ж не дуже приємно після навіть короткочасного перебування у воді знімати з тіла агресивних п'явок, яких у озері безліч.

Ще одна цікава особливість. Ми не раз були свідками досить екзотичного явища, коли від болотяного плаву під тиском буревію відривається такий-собі острівець і разом із верболозом, а то і молодим деревцем, починає подорожувати за вітром по водоймищу. Краса та й годі!

IV. Автохтони чи мігранти?

Питання не просте. І стосується воно рідкісних у лісостепу рослин, зокрема орхідей, які дружньо осіли в зоні заповідного болота. Звідки

вони? Дослідження їх «біографії» дозволить більш точно прогнозувати подальшу долю місцевих червонокнижних рослин.

Лісознавець Ю.Д. Клепов у своїх проблемних працях (1933, 1934, 1941 рр.) стверджує, що «флора широколистяних лісів Європейської рівнини СРСР в історико-генетичному відношенні являє собою надзвичайно складний комплекс, в утворенні якого брали участь різні генетичні, історичні, міграційні та ценотичні елементи» (Ю.Р. Шеляг-Сосонко. Ліси формації дуба звичайного на території України та їх еволюція – Київ, 1974, стор. 11). Отже, локалізація орхідних поблизу заповідного озера пов'язана з еволюцією Чорнолісся.

Українські лісознавці О.Т. Артющенко, Д.К. Зеров, П.О. Пашкевич та група польських палеоботаніків на основі спорово-пилкових досліджень дійшли до висновку, що в четвертинному геологічному періоді (антропогені) Європа і Азія були вкриті поясом березових і соснових лісів. Дубові ліси нашого українського Лісостепу росли тоді у місцях із дуже розчленованим рельєфом: у балках та на схилах річкових долин. Останнє материкове зледеніння зупинило агресію березово-соснових лісів і залишило на дніпровському Правобережжі потужну карбонатну морену у вигляді пісків, суглинків і глини. Південна межа морени співпадає з сучасною межею між Степом і Правобережним Лісостепом.

На початку середнього голоцену настає потепління, яке активізує дубрави. Вони поступово виходять із долин на плато водорозділів, витісняють домінуючу березу і формують свої фітоценотичні асоціації.

Ботаніки В. Доктуровський та Ю. Пачоський ще на початку минулого століття дійшли до висновку, що представники північної флори у зоні заповідного болота мають острівне походження, що вони, вочевидь, є залишки давньої флори, яка збереглася з кінця третинного періоду, тобто з пліоцену (бл. 5 млн. р. тому). Екологічна взаємодія факторів клімату, рельєфу, гідрорежиму, ґрунтів утворила сприятливі умови для локалізації у Чорноліській долині орхідей та деяких інших червонокнижних рослин. За цією схемою орхідеї – автохтони. Але далі Пачоський зауважує, що має право на існування інший варіант, а саме: північні елементи флори прибули до заповідного болота з півночі (Чигиринський повіт) піщаними терасами незаліснених річкових долин. В такому трактуванні вони – мігранти.

Допитливий студент. Отже, маємо дві гіпотези. З цього приводу напрошується цитата з книги «Заповідні куточки Кіровоградської землі», виданої у Києві 1999 року: «Особливу цінність має болото, яке знаходиться на дні балки Чоноліски. Це – сфагнове болото. Такі болота є досить звичайними у лісовій зоні, значно рідше зустрічаються у лісостепу. В степову зону сфагнові болота проникають лише по піщаних

терасах річок. Унікальність цього болота, яке розташоване на самому півдні лісостепової зони, полягає ще й в тому, що воно знаходиться за межами річкової долини в безпосередньому оточенні широколистяних лісів на багатих ґрунтах». Отже автори, виходячи з логіки розмислів, погоджуються з автохтонною гіпотезою. Чи не так?

– У цитованих тезах, шановний друже, фігурують елементи сучасного ландшафтного оточення заповідного болота, але у далекому минулому тут була зовсім інша картина.

По-перше, у скіфо-сарматські часи і раніше у зоні озера лісу не було. Ґрунтознавці П.С. Погребняк та А.І. Зражевський, досліджуючи стратиграфію ґрунту розкопів та земляних валів давнього городища на правому березі озера, виявили багато ходів ховрашків, які, як відомо, ніколи в лісі не живуть.

По-друге, були тут на межі нової ери і піщані тераси. Ще Пачоський підкреслював, що тальвег Чорноліської долини супіщаний. З ним погодились і лісознавці наступних поколінь.

По-третє, заповідне озеро розташоване у долині, яка не так вже й давно була заводнена. Тут була невеличка річка. В економічних додатках до географічних карт Новоросії кінця XVIII ст. є свідчення, що у гирлі річки Чорноліски, поблизу сіл Чорноліски та Чутівки працював водяний млин.

І останнє: багатий ґрунт у долині сформувався під шатами лісу протягом багатьох сотень сезонних циклів і в результаті приховав згадані піщані тераси.

Отже, у далекому минулому Чорноліська долина мала всі умови для міграції північної флори на південь, до степового прикордоння. Яка гіпотеза отримає наукове підтвердження – справа майбутніх досліджень. Тож слово за науковцями.

V. Радість і прикрасі третього полювання

Неквапом крокуємо під суцільним шатром деревостану. Оминаємо куртини папороті, а у хащах кропиви піднімаємо руки вгору, бо «кусає» вона ой як боляче. Ось уже й стара, дупляста, потіпана вітрами груша, така знайома з далекої юності. І раптом мій супутник-студент зупиняється. Під деревом красується він, той самий цар наших грибів – білий. У нас його називають боровиком. Мовчки схиляємося, щоб відчути подих цього улюбленця кулінарів в усьому світі. Тонкий букет принадних грибних пахоців заворожує. Напрошуються ліричні відступи та розмисли. До того ж місцева грибна флора досить своєрідна. Але про це пізніше.

Гриби... Дозволю собі традиційне – «що в імені твоїм?» Що це за диво таке? Пригадаймо популярні вислови: грибний дощ, грибне літо, грибне місце, дешевше за гриби, худий як гриб-поганка, їж борщ з грибами і тримай язик за зубами. А ще такі похідні словотвори: сіли під грибок на пляжі, атомний гриб, грибоїд. Цікаво, що у всіх слов'янських мовах, а також у фольклорі латишів та литовців назва нашого красеня має спільний корінь. Звучить слово коротко і якимось вибухово. Романтики вбачають в ньому відгомін чогось містичного. Тому недарма у народі живуть безліч різних грибних забобонів. Отже, маємо цілу низку питань, відповіді на які хибують неоднозначністю.

Чому в один рік грибів дуже багато, а в інший за день і на сніданок не збереш? Чому вони раптом з'являються масово у місцях, де їх ніхто роками не зустрічав? Це сквери, дворища, вулиці, ба навіть під асфальтом. Доречі, якою такою силою звичайна печериця, яку можна легко розім'яти у долоні, піднімає каміння бруківки і навіть рве асфальт? Чому у лісі і на луках часом з'являються грибні кола? У скандинавських країнах навіть побутує повір'я, що у таких колах заховані у землі скарби, та не кожному вони відкриваються. У Німеччині, наприклад, живуть легенди, що у грибному колі танцюють під Новий рік відьми. Звідси, певно, і назва – відьомські кола. А що ж з цього приводу говорить наука?

Відбитки вже сформованих шапинкових грибів виявлено у відслоненнях геологічного періоду тріасу (близько 200 млн. р. тому). Перші писемні згадки про гриби зафіксовані у V ст. до н. е. Про них писав видатний лікар стародавньої Греції, реформатор античної медицини Гіппократ. Десь через сто років учень Аристотеля, природознавець і філософ, «батько» ботаніки Теофраст описав у своїх працях трюфелі, шампінйони, зморшки та деякі інші види. Через чотири століття римський натураліст та письменник Пліній-старший (24-79 рр.) в своїй «Натуральній історії» публікує першу у світі класифікацію грибів. Перший альбом замальовок грибів зробив вчений Клузіус у 1578 р. То був так званий «Кодекс Клузіуса».

Наука про гриби мікологія (грец. *mykes* – гриб і *logos* – слово, вчення) почала формуватися тільки на початку XVIII ст. і при тому зі скандального випадку. Французький ботанік Вайян у 1718 р. виступив у Парижі на зібранні поважних учених і заявив, що гриби створив сам диявол для спокуси і введення в оману науковців, адже понад століття вчені сперечалися, куди віднести гриби – до рослин чи... тварин. Сперечалися Турнефор і Мікель, Неккер і Геккель та інші. Примирив учених мужів визначний шведський натураліст XVIII ст. Карл Лінней. Він відніс гриби до рослин, але розмістив їх в окремому класі царства

флори по сусідству з водоростями. З того часу і розпочався швидкий розвиток грибної біології та систематики.

Допитливий студент. Напевно, ваш екскурс у грибну історію приведе нас і до Чорного озера. Адже місцева грибна флора має, вочевидь, свої особливості?

– Таких особливостей ми бачимо три: видове розмаїття, фенологічні відмінності та наявність тут значної кількості так званих грибів-двійників. Поясню докладніше.

Отже, по-перше, в жодному кварталі Чорного лісу не побачиш такого скупчення видів шляпинкових грибів, як на межиріччі Чорноліські і Рудки. Для підтвердження цього не обов'язково мати під рукою знаменитого атласа грибів італійця Брезадолі або альбоми німців Енгеля, Міхаеля, Генніга, чеха Пілата. Ці видання – то химерна мрія провінційного краєзнавця. Маю у своїй домашній бібліотеці понад двадцять «грибних» книжок, а серед них – фундаментальну працю Л.І. Лебедевої «Гриби» (М.-Л., 1937) та довідник-визначник М.Я. Зерової «Істинні та отруйні гриби України» (Київ, 1963). Вони мене цілком задовольняють і виручають у грибних походах. Лебедева описала 111 видів, а Зерова дає ключі для визначення 184 видів грибів, які поширені в Україні, в тому числі, між іншим, 55 з родини сиріжок. Правда, чомусь на Кіровоградщині позначені всього два види – валуй та сиріжка валуєвидна. І що ж? В кінці 70-х років ми разом із місцевим знавцем грибів Михайлом Рогачовим у лісових кварталах згаданого межиріччя за один сезон підняли і визначили понад двадцять видів тільки сиріжок, що вже й казати про кошик інших гарненьких товстушок із капелюшками. Натуралісти дійшли висновку, що у Чорному лісі і в Чуті прописано понад сто імен тільки шапинкових грибів. Із ними можна погодитись.

По-друге, поблизу долини і у межиріччі вже у квітні з'являються перші зморшки, а пізні опеньки тут збирають у великій кількості вже у вересні. Опенькова навала іноді оживає навіть узимку. Мій колега по музичній школі Анатолій Гребенюк під старими осиками вздовж автотраси (на захід від болота) десь у кінці 70-х років набрав за кілька годин під час січневої відлиги цілий кошик молодих опеньків. У січні!

По-третє, ніде не зустрінеш стільки так званих грибів-двійників, як у нашій долині. Так, після весняних дощів тут з'являються колонії печериць – степової (*Agaricus campester*) та польової (*A.arvensis*), але буквально поруч лізуть із ґрунту їх отруйні двійники – біда поганка (*Amanita phalloides*), іноцибе Патуйяра та ентолома жовтуватого-сиза (*Entoloma lividum*). У молодому віці вони морфологічно схожі з популярною печерицею та й фенологічні строки їх майже співпадають.

Всі знають рижика смачного (*Laktarius deliciosus*). Здається, його з

іншим не сплутаєш. Але інколи до кошика грибника потрапляє неїстівна вовнянка (*L.torminosus*), дуже схожа на рижика.

Поруч з королем грибів білим (*Boletus edulis*) часто красується схожий на нього неїстівний гірчак (*Tylopilus felleus*). Є тут і отруйні сирійки – блювотна (*Russula emetica*), кроваво-червона (*R.sanguinea*) та жовта (*R.fellea*). Отже, сусідство, як бачите, дуже небезпечне. І все ж перші мисливці «третього полювання» з'являються весною саме тут, у лісових кварталах Богданівського лісництва.

Допитливий студент. Місцеве населення, як відомо, вживає дуже обмежений асортимент грибів. Це боровики, бабки, сирійки, опеньки, лисички, зморшки, маслята, печериці і, здається, все. Чому?

– Причин кілька: місцева традиція, страх отруєння, брак навичок визначення видів за довідником, забобони тощо. Більше того, колекціонер різних грибних історій А. Астахова (альм. «Лес и человек», 1977, с.172) звертає увагу на те, що деякі народи до недавніх часів зовсім не вживали грибів (татари, башкири, якути, ненці, саамі, лопарі), а у жителів Марійської автономії у мові не було навіть назви для грибів. Отакі дива...

Історія фіксує багато випадків, коли гриби у лихі роки рятували людей від голодної смерті. Але інколи гриби людину гублять. Маємо кілька класичних випадків.

Грибами отруїлися діти і дружина видатного грецького драматурга Еврипіда, автора трагедій «Медея», «Іон», «Іфігенія в Авліді», «Андромаха», «Електра» та інші.

В першому столітті нової ери на владному олімпі Римської імперії розігралась кривава драма, в якій були задіяні мечі і гриби. Згадаймо одну таку історію.

Помер імператор Тіберій, і престол зайняв Гай Цезар Калігула, той самий, який згодом з'явиться у Сенаті на коні. Жорстокість, садизм, марнотратство і дикунські вакханалії Калігули викликали спротив у народі і сенаті. Трибуни преторіанської когорти (лейб-гвардії двора) Хорея і Сабін змовилися і стратили розпутника, а на троні посів його дядько Клавдій. Але на арену боротьби за владу виходить Агріппіна Молодша, сестра страченого Калігули. Від першого заміжжя вона мала сина Люція Доміція і мріяла бачити його на троні. Спочатку була підступно вбита дружина Клавдія темпераментна Массаліна. Її місце і зайняла Агріппіна. Вона умовила Клавдія усиновити Люція. Тепер її одинадцятирічний син отримав ім'я Нерона. Через шість років Агріппіна пригостила Клавдія отруйними грибами, і Нерон стає імператором. З того часу він називає гриби «стравою богів». Згодом Агріппіна втрачає владу над своїм сином і вирішує поставити на трон Британіка – першого сина покійного Клавдія.

Довідавшись про це, Нерон за допомогою авгура Локусти пригощає Британіка все тими ж смертельними грибами. Під впливом фаворитки Сабіни Нерон вирішив отруїти і рідну матір. Не вдалося. Зірвалося і утоплення. Справу завершив підсланий вбивця. Це сталося у 59 році нашої ери. До смертної кари засудив Нерон і свого вихователя та вчителя, філософа-стоїка і драматурга Сенеку. Зрештою, покинутий всіма, Нерон тікає з Риму і після довгих вагань кінчає життя самогубством.

Гіркий досвід античних часів не навчив нащадків бути особливо обережними у виборі грибів для кухні. Розповідають, що під час посту від вживання грибів смертельно отруївся папа римський Клімент VII. Гриби обірвали життя і французького короля Карла VI.

Допитливий студент. Але, як кажуть, не все так погано у нашому домі. У Чорному лісі багато грибів, на які чомусь накладено табу, хоча вони, як свідчать довідники, цілком придатні для їжі.

– Таких грибів скільки завгодно. Мухомори, наприклад, ніхто у нас не кладе до кошика. Але ж не всі вони отруйні. У північній частині Чорноліської долини ми не раз знаходили їстівних мухоморів – сіро-рожевого (*Amanita rubescens*) та сірого (*A.spissa*), але вагалися брати їх до столу, поки я не показав знахідки вже згаданому Мишкові Рогачову. Спочатку він ті гриби зварив, потім засмажив і запросив мене до столу. Було дуже смачно.

Така ж історія сталася і з поплавком (*Amanita vaginata*) та грибом-зонтиком великим (*Lepiota procera*). Вони теж схожі на отруйних мухоморів, а насправді їстівні. Двічі куштував на кухні Рогачова.

Ще один приклад, але виключно для гурманів і прихильників воістину химерного досвіду слов'янської грибної кухні. Довга, цукрово-біла, у два пальці завтовшки ніжка цього гриба увінчана яйцеподібною шапінкою чорно-зеленого кольору, а на ній – густа та огидна слизота. На десятки метрів цей грибний монстр насичує лісове повітря смородом гнилого м'яса. Його ім'я – веселка, вискочка, відьомське яйце, фаллус, *Phallus impudicus*. Дивно, але ця, вибачте, гидота у грибних довідниках проходить як нормальний, їстівний у молодому віці гриб. Ще не куштував...

Допитливий студент. Ви згадували овіяні легендами місцеві «відьомські кола». Чи все нам відомо про їх утворення?

– Кожне таке грибне коло – наслідок щорічних біологічних циклів гриба. Механізм його утворення простий. Мікроскопічна грибна спора потрапляє у ґрунт і при сприятливих умовах проростає тонкими ниточками – гіфами, які тягнуться вусібіч, радіально і формують грибницю – міцелій. Невдовзі ниточки-гіфи зростаються і утворюють своєрідні вузлики. З цих кульок і народжуються гриби. Гіфи шукають свіжий ґрунт і продовжують подорожувати від центру, дають нові кульки, а

міцелій навколо першоспори відмирає. З роками цей віночок грибів збільшується і може сягнути розмірів кола з діаметром до сотні метрів. Як швидко росте коло? Знавець лісових таємниць Д.П. Зуєв («Дары русского леса» М., 1974) стверджує, що грибне кільце щороку збільшується на 12 см., що кільце з діаметром 2 метри має не менше 15 років віку. У зоні Чорноліської долини ми зустрічали кола з діаметром понад 50 метрів. У засміченій приміській частині лісу годі їх шукати. Гриби дуже чутливі до антропогенних змін. Екологічний баланс рекреаційної зони біля Знам'янки катастрофічно порушений і вимагає заходів по відновленню.

Допитливий студент. А чи були у Вас якісь особливі грибні пригоди, які запам'яталися?

– Були. І не одна. Є у нашому Чорному лісі дві глибокі балки – Тирича і Шендюхова. Тут я майже півстоліття збираю гриби-дощовики. Їх плодові тіла мають округлу або грушовидну форму. Різні вони і за розміром – від горошини до півметрової «бомби». До кошика я беру молоду порхавку гігантську (*Calvatia gigantea*, інша назва – *Globaria bovista*). Молоде тіло цієї кулі всередині біле, ватяне. Переспілий гриб рудіє, тріскається і випускає у повітря споровий пилок.

... Тоді мені пощастило. Я підняв із десятків молодих порхавок середніх розмірів, ледь втулив їх у дві плетені «авоськи» і пішов додому. Просто додому? Такого не буває ні у грибників, ні у затятих рибалок. Ішов поволі, не кваплячись. Зупинявся біля магазинів, зайшов у пельменну, де засідали любителі пива. Млів від задоволення, слухаючи безліч сентенцій на мою адресу. Справа в тому, що тоді, у першій половині минулого століття, ніхто у нас дощовиків не їв. Їх вважали за поганку і при зустрічі футболити ногами. Зірка популярності дощовика гігантського зійшла у наших краях на початку 60-х років. Тепер за ними полюють всі грибники. Адже всього дві такі грибні «бомби» нагодують сніданком цілу сім'ю. Цей гриб можна варити, смажити, сушити, готувати з нього ніжний паштет і ще десятки різних страв. Смачного, шановні!

VI. Улюбленці Анрі Фабра

Вузька стежина вивела нас на невелику прибережну галявину. Зупинилися біля кущів. Облюбували два зручних пенька і сіли перепочити. Мій добровільний супутник не забарився з питаннями. Його цікавило все, чим багате довкілля нашої пам'ятки природи, – жуки, комахи, мурашки, метелики, плазуни, птаство, звірі... Я почав розповідь здалеку.

... Жив у Франції такий собі дивак на ім'я Жан-Анрі Фабр (1823-1915). Вчителював, а у вільний час годинами сидів або лежав на заміських пустирищах, щось розглядав через лінзу і робив безліч нотаток у численних записниках. Він досліджував життя комах, укладав підручники, писав науково-популярні природознавчі нариси. Вінцем його багаторічної праці (прожив 92 роки) стали 10 томів «Ентомологічних спогадів». Книжки Фабра були перекладені на всі європейські мови. Дослідження Фабра «Життя комах» у твердій зеленій палітурці ми з братами перечитували не раз. А десь у 80-х роках я кілька ночей підряд із насолодою слухав цикл передач по радіо «Свобода», присвячений Фабру. Читались уривки з творів ентомолога. Диктор розповідав і засобами голосу відтворював басовите гудіння жуків, імітував пронизливе скиглення бражника «мертва голова», сюрчання степового коника. Та дивна оповідь звучала для мене як драматична симфонія. Фабр змусив мене дивитись на царство комах його очима. То були і естетична насолода, і моменти пізнання істини.

Спробуємо поглянути на довкілля Чорноліського болота очима Фабра. Ось перед нами аморфна купа рудої та сухої трухи. Тут рік тому був звичайний мурашник. Хтось глибокої осені порушив його купол. І мешканці мурахотворної споруди взимку загинули. Чи відомо було бешкетнику, що саме втратила природа від цієї загибелі? Тут можна оперувати астрономічними цифрами.

До речі, мурашники на суцільному порубі, що спускається до західного берега озера, теж загинуть. За всіма правилами лісової ентомології їх треба було за рік до рубки перенести в інше місце. Технологія такої інтродукції не складна і детально розроблена, але ...Що їм, чиновникам, Гекуба? Їм потрібні кубометри. Такий, мовляв, час тепер: гроші – над усе.

Тож хто вони, оті дивні брунатні пішоходи? Взагалі про мурашок у різних народів складено безліч легенд і переказів, казок та байок. Вони оспівані поетами всіх часів. Вислови про мурашок знаходимо у філософів від далекого минулого до сучасності. Чи не найдавнішу згадку про мурашок залишив батько історії Геродот ще у V столітті до н. е. Великий шведський вчений Карл Лінней започаткував систематику мурашок у XVIII ст. і тоді ж описав сімнадцять видів. Зараз відомо близько двадцяти тисяч імен цих комах.

Мурахи стали об'єктом містичних фантазій француза Жана Рейнера («Людина-мурашка»), американця Бернарда Секстона («Людина, полонена мурахами»), вже згаданого бельгійця Моріса Метерлінка («Життя мурашок»). Мурашок досліджують спеціалісти-мермікологи, психологи і фізіологи, інженери-біоніки та спеціалісти у галузі кібернетики. Отже, така увага до мурашиного царства не випадкова.

Вагомий внесок у мермікологію зробили німці Карл Гесвальд і Вільгельм Гетч, Еріх Вассерман і Карл Ешеріх, Густав Майр і Ернст Геккель, французи П'єр Губер і Ремі Шовен, П'єр Грессе і Альбер Реньє, американці Вільям Вілер і Шнейрл, італієць Емері, швейцарець Август Форель, поляк Добржанський, росіяни В. Караваєв, М. Рузський, А. Корягін, К. Арнольд, Д. Писарєв та інші. Чи не найкращі за популярністю книжки з мермікології написав Йосиф Халіфман. Маю на увазі «Пароль схрещених антен» (Київ, 1973) та «Муравьи» (Москва, 1963).

Які вони, мурашки? Цитую епітети із книжки Халіфмана «Муравьи».

...невтомні... клопітливі... сонні... меткі... безстрашні... обережні...
...завбачливі... мудрі... безглузді... працьовиті... запасливі...
...скупі... нікчемні... підступні... люті... кровожерливі...
...наполегливі... дружні...

Маємо широкий спектр часом контрастних епітетів. Нічого дивного, адже спосіб життя у різних видів мурашок свій, тому і характер поведінки різний.

У Чорному лісі домінують в основному два види – великий рудий мурашка Форміка руфа і малий лісовий трудівник Форміка поліктена. Ці дбайливі мешканці лісу заслуговують на високе пошанування. Яку користь вони дають лісові? Порівняємо деякі цифри. У теплий день лісовий мурашник активно працює 10-12 годин. Підраховано, що за одну хвилину фуражири середнього мурашника Форміка приносять у гніздо близько трьох десятків комах та лялечок. За день ця цифра зростає майже до двадцяти тисяч, а це майже кілограм маси. Протягом одного теплого сезону один мурашник поглинає понад два мільйони шкідників лісу, а сильна сім'я – від п'яти до десяти мільйонів комах! При цьому на площі до 0,5 гектара на кожному дорослому дереві мурашки за сезон вбивають близько п'ятисот шкідників.

Коли говорять про друзів лісу, то перш за все згадують птахів. Але щоб зібрати денну норму їжі мурашника, великий рябий дятел повинен працювати двадцять днів, а велика синиця – два місяці. Факти красномовні. Пам'ятаймо, що перший шкідник лісу гусениця за місяць з'їдає їжі вагою у шість тисяч раз більше, ніж сама важить («Лес и человек», 1972, с.18). Отже, мурашки попереджають та стримують масовий розплід шкідників лісу. От вам і відповідь на питання про те, що втрачає ліс від загибелі лише одного мурашника.

Допитливий студент. Тепер зрозуміло, чому навколо мурашника трава і квіти мають такий розкішний вигляд. Тут відсутні комахи-шкідники.

– Не тільки. Мурашки спускають ґрунт на глибину 50-60 см., пере-

мішують його з органічними рештками. А цим сприяють процесу розкладу їх і утворенню поживного ґрунту.

У похмурі дні, коли інші комахи не працюють, мурашки полюють на нектар, а потім переносять із квітки на квітку пилок і таким чином сприяють запиленню рослин.

Ще одне цікаве явище на ім'я мірмекохордія. Мурашки, як помічено, люблять солодкі пуп'янки на свіжих насіннях рослин. Сильна мурашина сім'я збирає за літо близько сорока тисяч насінин фіалки, підмаренника, зірочника, чистотіла, перестріча, аконіту, вероніки тощо. Солодкі пуп'янки мурахи залюбки згризають, а насіння розносять навколо мурашника як дбайливі садівники. До речі, звичайний у наших лісах копитень розселює своє насіння в основному за допомогою мурашок. Плід копитняка формується на рівні ґрунту. Це зручно для наших мисливців за ласощами. До речі, якщо розтерти у долонях листок копитняка, то почуємо запах гіркого перцю. То що, мурашки ще й гурмани?

А тепер простежмо за ланцюжком наших брунатних пішоходів. Вони поспішають до дерева. Що вони шукають у лабіринті гілок? Садівники добре знають, що таке попелиця (рос. тля). Ця хижа і зусібчна напасть суцільно обсідає молоді пагони дерев, стебла квітів, жадібно смочє сік і перетворює його на солодку патоку. Цим «медом» залюбки харчуються мурашки. Мураха лоскоче своїми вусиками черевце попелиці, а та, задоволена і розчулена пестощами, вдячливо дарує залицьальнику краплину патоки. Несе мурашка той дарунок і по дорозі пригощає інших.

Часто мурахи несуть у лабіринти своєї домівки і самих попелиць, саджають на тонкі коріння рослин, аби полонянки живилися. А потім по черзі «доють» їх. Отож мурашки тримають у себе попелиць за дійних корів. Це врахував великий систематик Карл Лінней і дав їм латинське ім'я формікарум вакка (дійна коро́ва). Уявіть собі, десять тисяч мурашок за сезон беруть від попелиць 10 кг умовного цукру. Таким чином, великий мурашник може за цей час заготувати близько центнера чистого цукру. Навіть досвідчений пасічник може позаздрити. Цей дивний симбіоз (співжиття) мурашок і попелиць вчені назвали трофобіозом.

Про мурашиний дім написано багато наукових праць, але від того кількість його таємниць не зменшується. Так, мурашки полюють за комахами, але інколи спокійно впускають в свою оселю безліч усіляких, вибачте, козявок. Чому? Чому у мурашнику спокійно зимують павуки, полишивши свої тенета? Про цих співмешканців мурашок (мірмекофілія) дуже влучно сказав І. Халіфман: «Одних мешканців господарі не помічають, других недолюблюють, до третіх ставляться з увагою. Загалом тут можна зустріти і зухвалих розбійників, і дрібних злодюжок, і уле-

сливих жебраків, і безсоромних дармоїдів, і ввічливих гостей» (И. Халифман. Муравьи. 1963, с.19)

Натураліст Кнауер споглядав, як мурашки відбивали такт і всіляко пестили молодих гусениць метелика аргуса з родини синявців. Ці гусениці потрапляли слідом за мурашками у внутрішні покої гнізда і згодом під захистом господарів перетворювалися на лялечки. Такими міркекофілами у регіоні Чорнолісся є синявці сріблястий, карликовий, медон, евмедон, ікар та деякі інші.

А ось нірки до підземного мурашника біля самої озерної води. Це свідчить про те, що рівень води на болоті цілорічно відносно сталий. А якщо раптова злива і накриває мурашине підземелля, не біда: мурашки можуть бути під водою близько ста годин і оживають після її спаду. Отака живучість!

Ще одна цікава особливість. У північній зоні Чорноліської долини ми зустрічали мурашині мегаполіси, або так звані федерації. Це великі скупчення мурашників на території одного лісового кварталу. Поезія цього мурашиного дива просто вражає. Один мурашник – це одна сім'я, яка живе за чіткими законами розподілу праці, закодованими у спадковій пам'яті Форміка на генному рівні. Сім'я дає покоління, надлишок якого будує поруч свої окремішні оселі. Сусіди мирно співіснують, обмінюються фуражирами (човниковий обмін?), самками, а часом і провіантом (гуманітарна допомога?). Так виникає колонія. Кілька десятків таких колоній і утворюють федерацію. Чи не нагадує все це соціальну структуру людства?

Досвідчений ентомолог Жан-Анрі Фабр за дві-три прогулянки навколо Чорного озера знайшов би цілий скарб для своєї колекції. Ось на дубовому стовбурі сидять поруч кілька червонокнижних жуків-оленів. У народі їх називають рогачами. Що їх об'єднало? Над галявиною палахкотять крильцями метелики. Звідки вони, оті красені? Чуємо гудіння бджіл. Вони домашні чи дикі? Кумкають у болоті жаби. Про що це вони «співають» і за якою такою командою ці поважні мешканці водоймищ враз змовкають на всьому болоті? А ось між кущами виблискують геометрично досконалі тенета павука. Це теж диво природи. Десь тут поруч гріються на сонечку і плазуни. До речі, пеньки, на яких ми сидимо, заслуговують на повну інститутську лекцію. Але про це повідаємо пізніше.

Різнокольорові бабки, коники та цвіркуні, всюдисущі клопи, бронзівки і ковалики, красені усачі, златки і сонечка, слоники, довгоносики і пильщики, листіїди-горіхотворки, дзюрчалки, а ще дикі бджоли, оси, джмелі та шершні, різнобарвне царство метеликів, павуки, – все це шарудить у загравах опалого листя, поскрипує, гуде у повітрі,

попискує. Це багатолике плем'я, за вдалим висловом Халіфмана, «явно чи таємно смокче, п'є, жує, гризе, перемелює, свердлить і точить різноманітні витвори чи покидьки рослинного і тваринного світу».

Ось над водою літають звичайні бабки, оспівані російським байкарем І. Криловим. Хто не милувався красою цієї граціозної комахи з двома парами ніжних прозорих крилець? У світі відомо понад п'ять тисяч видів бабок, із них в Україні – понад шістдесят. Бабки занесені до Червоної книги комах. У японців існує навіть свято червоної бабки, коли люди виходять на природу і споглядають масовий вихід комах із лялечок. Саме у Японії є єдиний у світі природний заказник бабок, який разом із його біотопами охороняється законом. Японці навіть видали журнал «Томбо», присвячений проблемам біології, охорони та інтродукції бабок (Лесной календарь, 1971, с. 87.; Рідна природа, 1989, №3, с. 32). Чому такий інтерес до цих комах?

Натураліст і письменник Ларгій Соболев 1965 року видав у Алма-Аті популярну книжечку для дітей «Літаюча гієна». Мова іде про бабку. Інші автори нарекли бабку не менш промовистим ім'ям – літаючим драконом. І дійсно, бабка є чи не найлютіша і кровожерлива комаха наших водоймищ. Меню її споживчого кошика дуже різноманітне: комарі, мошки, молі, гедзі, тахіни, строкарки, листовійки, вогнівки, дрібні жуки, совки... Бабка володіє різними типами польоту. В азарті полювання, витанцьовуючи над болотом неймовірно піруети, вона нападає навіть на родичів і гризе їх на льоту. Диявольські літаючі голки – так іменували їх у Шотландії. Науковці виділили для бабок окрему галузь ентомології – одонатологію (латинська назва ряду бабок – Odonata). Існує навіть одонатологічне міжнародне товариство. Отакі вони, прозорекрилі мешканці нашого заповідника!

... 3 роками людина стає мудрішою, і тоді приходять сердечний щем і гірке каяття за пустощі-злочини, скоєні у дитинстві проти тварин: жбурнув черевиком у кошеня, побив собаку, викинув із гнізда пташенят... Тоді ми не усвідомлювали, що бездумна жорстокість травмує не тільки тварину, а і людину, її душу. Пам'ятаю, як із хлопцями ліпили кульку із м'якої смоли і спускали її на шнурку у нірку павука. Кілька секунд посмикування – і павук на поверхні. Давили черевиками. Звідки нам було знати, що на одному гектарі лісу павуки знищують кілька мільйонів ворогів лісу, що у багатьох народів світу звичай суворо забороняє вбивати цих зовні непривабливих створінь, що людині загрожує у нас лише павук каракурт, отрута якого у п'ятнадцять разів сильніша, ніж у гримучої змії. На щастя, у Чорноліссі ці павуки не проживають.

На планеті прописано близько тридцяти тисяч видів павуків. Тільки

в українських Карпатах їх близько чотириста. То скільки видів у нашому Чорноліссі? Ніхто таких підрахунків ще не робив. Тут багато різних павуків-тенетників, але, мабуть, ще більше павуків-вовків (лікозидів), цих бродячих мисливців за комахами. Вони тенета не плетуть.

У середині XIX ст. зоологи виділили павуків у особливий клас, а точніше підтип тваринного царства – павукоподібних. Так сформувалася наукова галузь арахнологія. У грецькій міфології Арахною звали лідійську дівчину-ткалю. Вона насмілилася викликати богиню Афін у змагання у ткацькому мистецтві. За це зухвальство богиня перетворила дівчину в павука. Така легенда.

Павуки всюдисущі. Вони вільно себе почувають як на деревах, рослинах, під корою, серед каміння, так і в темному льоху чи навіть у воді, аби було що гризти і смоктати.

Вчені вважають, що перші павукоподібні, схожі на сучасних скорпіонів, з'явилися у геологічному періоді силурі (440-410 млн. років тому). Тоді вони жили у воді, а на сушу вийшли в наступному періоді – девоні. Але один-єдиний павучок чомусь розсердився, знехтував «великим переселенням» своїх сородичів і залишився у воді. Це павук-сріблянка. Прижився він і у нашому Чорноліському озері-болоті. Його тіло вкрите тонкими ворсинками, які утримують під водою повітряні кульки. На куці верболозу він матово-чорний, а у воді нагадує кульку ртуті. Павучок плете невеликий ковпачок, схожий на шапину молодого гриба, в'яже його під водою до стебла осоки і наповнює повітрям. Тут сріблянка вирощує своє потомство, а на зиму ховається у порожню катушку равлика, засновує вхід павутиною і спить-собі до весни.

До речі, про павутину. Доведено, що нитка павутини за міцністю не поступається сталі. Вона настільки тонка, що 340 гр. її цілком вистачає, щоб один раз охопити земну кулю по екватору(!) Ще одна якість тенетної павутини: її розтягнення і стиск повністю зворотні. Звичайний у Чорному лісі павук-хрестовик за один літній місяць виробляє близько трьох кілометрів павутини.

Міцна та еластична павутина деяких тропічних павуків йшла на виготовлення рибальської снасті. Видатний український мандрівник Миклуха-Маклай розповідає, що бачив, як жителі Нової Гвінеї саджали такого павука у кільце з бамбука, і той споруджував снасть, яка витримувала рибу вагою близько 700 гр. Є у популярній літературі згадка про одного умільця, який виткав собі з павучої мотанини рукавиці та панчохи. Інколи павутину вживали для виготовлення перехрестя для деяких точних оптичних приладів.

Ще одна цікава особливість – відсутність у довгих ніжках павука м'язів. Натомість діє своєрідна «гідравлічна» система, яка працює

завдяки зміні тиску крові у суглобах ніжок павука. Сущий скарб для інженерів у галузі біоніки.

Ви бачили, як павуки рятуються від ворога? Одні швидко губляться у траві, другі – падають на землю, ховають ніжки і стають схожими на грудочку землі. А павучок-тенетник, відчувши небезпеку, починає швидко розгойдувати павутину і доводить частоту коливань до стану, коли сам стає невидимкою. Так зникають із поля зору окремі спиці у колесі велосипеда, що швидко рухається.

А ви споглядали обряд «залицяння» павука? Кавалер приносить своїй обраниці шматочок ласощів, пригощає і при цьому виконує навколо неї досить кумедний шлюбний танок. Бракує хіба що серенади. Можливо, кавалер і виспіває, та ми цієї мелодії не чуємо. У деяких видів павуків ця зворушлива лірична сцена закінчується трагічно. Після парування павучиха творить акт канібалізму – вбиває «нареченого» і залюбки його з'їдає. Чи не тому павук посів чільне місце у галереї казкових образів, які уособлюють зло. І все ж знову повторюю, що не все так погано у нашому домі. Маємо приклади у класичній літературі, коли павук надихнув людину на героїчні вчинки.

У березні 1892 року Леся Українка у листі до свого дядька Михайла Драгоманова пише: «Тема ваша («Брюс») припала мені до серця, надто уступ з павуком цікавий» ...Драгоманов ще раніше пропонував Лесі писати поему за мотивами давньої легенди про події XIVст. у Шотландії. Вже через рік, перебуваючи у Гадячі на Полтавщині, Леся закінчує поему «Роберт Брюс, король шотландський» і присвячує її Михайлу Драгоманову. У поемі йде мова про героя шотландського народу Брюса, який, виборюючи у британців незалежність своєї країни, шість разів виступав проти завойовників, але мав поразку.

Знесилений і зневірений Роберт лежить в убогій рибальській хижі на березі моря, чекаючи корабля, щоб назавжди полишити батьківщину. Він стежить за павуком, який намагається припнути свою павутину до стелі, але обривається, падає на підлогу і знову лізе на стелю. Шість разів павук падав, а на сьомий все ж приклеїв павутину до стелі. Вражений побаченням, Роберт вигукнув: «Та невже-таки лицар менше має снаги, ніж павук?...» Цього разу шотландці перемогли: року 1328 країна стала незалежною, хоч і не надовго.

* * *

Ми мовчки сиділи на своїх пенях, і кожний думав про своє. Паузу порушив мій супутник-студент: «Погляньте, яка краса!» Я вловив його погляд. Він милувався метеликами. Вони пурхали з квітки на квітку зовсім поруч у прибережному високотрав'ї, кружляли парами

і лопотіли у фантастичному танку над галявиною, казковою заметіллю мерехтіли між кущами ліщини, граціозно ширяли на гребенях теплих повітряних потоків.

... Із сутінків довоєнних років спливають у пам'яті окремі епізоди нашого дитячого захоплення красою булавовусих. Якось літнього ранку ми побачили дивне явище: у небі буяла величезна хмара білих метеликів. Вона затінила сонце, вирувала, як зимова хурделиця, повільно пливла на північ і ховалася за лісом як дивовижне марево. То була масова сезонна міграція денних метеликів. Пізніше з публікацій науковців М. Образцова, Л. Шелюжка, А. Яхонтова та інших ми дізналися, що такі масові перельоти метеликів зафіксовані ще у 1100 році у Баварії. Через чотири роки метелики затьмарили сонце над містами у Франції. Таке явище 1248 року споглядали японці, а пізніше італійці. Масове нашествя метеликів зафіксоване і в інші роки.

В кінці 40-х років минулого століття моя Знам'янка була окупована біланом капустяним, але то були не мігранти з далеких країн, а дітища місцевих лялечок. Метелики щільно обсіли дерева, квітники, дощові калюжі і масово гинули з невідомих для нас причин. Дід Петро тоді загрибав їх лопатою, кучкував і закопував. Вочевидь, саме це біологічне явище масового виплоду окремого виду комах науковці назвали «хвилями життя» з їх припливами і відливами.

Ми дивувалися, чому після полювання вручну на метеликів наші долоні несли аромат квітів. То був запах окремих лусочок серед тих, які щільно вкривають крильця метеликів. Ці лусочки сполучені з пахучими залозами андроконіями. Андроконіальні лусочки білана капустяного мають запах герані, білана ріп'яного – резеди, а самець білана брукв'яного несе приємні пахощі лимона. Передні крила кожного виду метеликів містять свою особливу топографію андроконіальних плям різної конфігурації. Головна функція андроконій – психофізіологічна ізоляція, завдяки якій різні види зовні дуже схожих метеликів не схрещуються між собою.

Допитливий студент. Отже, різностатеві метелики одного виду у період парування знаходять один одного завдяки андроконіям?

– Так вважали до середини минулого століття, поки не відкрили феромони (*грец. pherein – переносити, horman – збудження*). Це особлива хімічна речовина, яку виділяє організм у середовище і викликає відповідну реакцію в інших організмах. Феромони – це, якщо хочете, своєрідна багатофункціональна хімічна мова організмів. У самки метелика феромон продукує залоза між 8-м і 9-м сегментами черевця. Цей своєрідний «орган очарування» (за висловом Яхонтова) діє на значну відстань. Так, самець нічного павичевого ока рецепторами

своїх вусиків сприймає сигнал «нареченої» на відстані восьми кілометрів і, кружляючи, летить до неї. Підраховано, що для цього «кавалеру» достатньо вполювати всього одну молекулу статевого феромону красуні. Феноменальна чутливість!

... Був у 30-х роках у моїй Знам'янці на базарній площі перед залізничним вокзалом універмаг Шапіро (прізвище завідуючого). Ми часто бували у ньому і мліли у книжковому відділі. Мене причарувала книжка у зеленій коленкоревій оправі з кольоровим малюнком метелика. Її повна назва: А. А. Яхонтов. Денні метелики. Посібник для визначення і біологічного вивчення *Lepidoptera Rhopalocera* європейської частини СРСР. – Київ, 1939. Радощам не було меж, коли мати купила нам цю книжку. Покалічена часом (хтось зірвав палітурку), вона і зараз зберігається у моїй домашній бібліотеці.

Ми зубрили латинь і наспівували дивні назви метеликів: Аврора... Аполлон... Антей... Галатея... Герміона... Ікар... Махаон... Подалірій... Лікаон... Мнемозина... Поліксена... Прозерпіна... Сатурнія... Цірцея...

Полонені юнацьким романтизмом, ми сприймали звучання цих імен спочатку за законами риторики та музичної естетики, а вже потім шукали у словниках та енциклопедіях відповідь на класичне «що в імені твоїм?».

Метеликів природа сотворила, як відомо, близько початку третинного геологічного періоду одночасно з квітковими рослинами, а це понад сто мільйонів років тому. Цей гігантський проміжок часу лускокрилі прожили безіменними аж до появи людської мови. Одні і ті ж метелики в різних етнічних середовищах отримували безліч імен. Цей ономастичний бум призупинили геніальний шведський систематик Карл Лінней та його послідовники. Вони дали метеликам латинські назви, запозичені в основному з античної історії та міфології.

Подорожувати лабіринтами історії можна нескінченно. І все ж дозволю собі невеликий авторський відступ, коротеньку етимологічну екскурсію у світ «проспіваних» імен булавовусих. Що за ними? Відповідь шукаємо у довідниках з античної міфології.

Аврора. У міфах римлян – богиня ранкової зорі. У греків вона ідентифікується з богинею Еос. Вона мала гаряче серце і потяг до всього красивого і юного.

Антей. У грецькій міфології – син богині землі Геї та бога морів Посейдона. Він був непереможним, поки торкався матері-Землі, яка давала йому силу. Антея здолав легендарний Геракл. Він підняв його, відірвавши від рятувальниці-землі, і задушив в свої обіймах.

Аполлон (грец.) Бог сонця і світла, мудрості і мистецтва, охоронець шляхів, мореплавців і мандрівників, син Зевса і богині Лето, брат Артеміди, батько Орфея, Ліки і Асклепія.

Галатея (грец.) Морська німфа, дочка Нерея і океаніди Доріди. За однією з міфічних версій цар Кіпра, усамітнений у своєму палаці, виготовив із слонової кістки чудову статую красуні Галатеї і закохався в неї. Зворушена цим, богиня краси і любові Афродіта оживила скульптуру, і Галатея стала коханкою майстра-скульптора.

Герміона (грец.) Дочка легендарного спартанського царя Менелая. Вона була заручена з Орестом, але Менелай під час Троянської війни обіцяв руку дочки Неоптолеми, сину героя цієї війни. Неоптолем був убитий жерцями у Дельфах. Тільки тоді Герміона вийшла заміж за Ореста.

Ікар (грец.) Син афінського будівничого і художника Дедала. Цар Криту Мінос ув'язнив їх у своїй фортеці. Дедал спорудив із воску і пір'я крила для себе і сина, і вони злітають у піднебесся. Коли пролітали над морем, Ікар піднявся надто високо. Сонце розтопило віск, Ікар упав у море і загинув.

Махаон (грец.) Син бога лікування Асклепія, онук Аполлона. Разом із братом Подалірієм брав участь у Троянській війні, лікував поранених у боях воїнів.

Лікаон (грец.) Міфічний цар Аркадії, син Пелазга і онук Океана. Він та його діти вважалися найбільшими нечестивцями серед людей. Бажаючи перевірити ці чутки, всемогутній Зевс завітав до них під виглядом мандрівника. Лікаон подав до столу людське м'ясо, розгніваний Зевс спопелив блискавкою хазяїна та його синів. За іншим варіантом міфу Лікаон вирвався з палаючого дому і перетворився на вовка.

Мнемозина (грец.) Богиня пам'яті. Дочка Урана і Геї. Народила від Зевса дев'ять богинь. То були музи поезії, мистецтв і наук Калліопа, Кліо, Мельпомена, Евтерпа, Ерато, Терпсіхора, Талія, Полігімнія та Уранія.

Поліксена (грец.) Дочка останнього царя Трої Пріама і Гекуби. За однією з пізніх версій вождь ахейців Ахілл, закоханий у неї, готовий був припинити війну з Троєю заради шлюбу з коханою, але був вражений стрілами Париса, брата Поліксени. Коли ахейці після осади Трої поверталися додому, над могилою Ахілла з'явилася його тінь і зажадала жертви. Поліксена гордо підставила себе під удар меча сина Ахілла Неоптолема.

Прозерпіна. У римській міфології богиня підземного царства, дружина Плутона. За іншим міфом так звали римську богиню, яка сприяла пробудженню і росту рослин.

Сатурнія. Ця номінація, вочевидь, пов'язана з іменем одного з найдавніших римських богів Сатурна. У плині часу це божество трактувалося по-різному. Ставши царем, Сатурн навчив своїх підданих землеробству, виноградарству, при звичаїв до цивілізованого способу

життя. Ці часи у міфах називають золотим віком Риму. На честь Сатурна у Римі 17-19 грудня святкувалися сатурналії, під час яких всі веселилися під карнавальну музику, а раби і рабовласники мінялися ролями у прислужуванні. До речі, серед нічних метеликів сатурнія у колекціонерів вважається найошатнішою красунею.

Цірцея (грец.) Міфічна чарівниця, ворожбитка, дочка Геліоса і Персеїди. Жила у пишному палаці на острові Ея. За допомогою шаманського зілля мандрагори вона спокушає молодиків, а потім перетворює їх на диких тварин. Так вона вчинила із супутниками великого мандрівника Одиссея, але останній за допомогою Гермеса підкорив підступну і ревниву Цірцею...

Ще один авторський відступ. Ліричний. Цитую російського класика мовою оригіналу.

«Из всех насекомых, населяющих Божий мир, из всех мелких тварей, ползающих, прыгающих и летающих, – бабочка лучше, изящнее всех. Это, поистине, «порхающий цветок»... милое и чистое создание, никому не делающее вреда, питающееся соком цветов, который сосет оно своим хоботком... Собираение бабочек было одним из тех увлечений моей ранней молодости, которое, хотя не надолго, но зато со всей силой страсти овладело мною и оставило в моей памяти глубокое, свежее до сих пор увлечение».

Ці рядки належать письменнику С.Т. Аксакову, автору «Сімейної хроніки», «Дитячих років Багрова-онука», захоплюючих нотаток та спогадів мисливця тощо. Його оповідання «Збирання метеликів» нас буквально заворожило. Наслідуючи автора, ми з братами виготовили все необхідне ентомологічне обладнання: сачки з марлі, скляні банки-морилки, спеціальні сушилки з липових дощечок, трикутні паперові конверти для спійманої живності тощо.

Метеликів ловили на лісових галявинах у межиріччі Чорноліски та Рудки, на полинних схилах Васинської балки та в урочищі Яківці. Готову невелику колекцію подарували для шкільного кабінету біології. Зі щирим дитячим наївом ми вірили, що то буде пам'ятний дарунок рідній школі навечно. Та ба! Через два-три роки та колекція десь зникла.

Розлучення з дарунком не було драматичним, оскільки ми усвідомлювали, що наша колекція виглядала дуже скромно у порівнянні з тим зібранням, яке мав патріарх Чорноліського лісництва Сила Васильович Навроцький. Свою колекцію він в кінці 20-х років теж подарував нашій школі. Той ентомологічний скарб був повністю знищений німецькими окупантами восени 1941 року. Вітрини з метеликами вони викинули на бруківку з вікон другого поверху приміщення школи (тепер ЗОШ № 2), аби звільнити класи для солдатського гарнізону. Ко-

лекції ті загинули. Уламки порожніх вітрин ми крадькома привезли тачкою додому.

Якесь підсвідоме передчуття змусило мене, певно, з любові до латини, переписати частину етикетажу, що зберігся від знищених колекцій, до окремого зошита. На початку 60-х років під час чергових посиденьок у гостях у Сили Васильовича Навроцького у селищі Водяному я нагадав йому про оту «латину». Вже похилого віку хазяїн затишної оселі раптом зрадів як дитина. Його очі заблищали. «Та тож були мої метелики», – промовив він схвильовано і почав розповідати. То були систематичні колекції булавовусих та нічних метеликів із їх біостадійними попередниками (зразки кладок яєць, засушені гусениці та лялечки).

Гордістю лісничого була окрема колекція – три малі вітрини із рідкісними екземплярами метеликів. Перша демонструвала примхи сезонного диморфізму – явища, коли у двох-трьох поколіннях одного виду за сезон змінюється забарвлення і форма малюнка на крильцях. Тут красувалися сезонні морфи біланів, синівця крушинового, рябок-рилки весняної... Назви інших Навроцький не пригадав. Друга вітрина ілюструвала кольорові аномалії у малюнку крил метеликів. То були екземпляри з недорозвитком пігментів лусочок, які стали свинцево-сірими (альбінізм). За ними красувалися метелики, у яких загальний фон малюнків крил був темно-сірим, «закопченим» (меланізм). Нижче містилися перламутрівки, білани та рябці, у яких чорні плями на крилах зливалися у майже суцільну ковдру (нігрізм).

Але безцінним зібранням, за словами Навроцького, була третя вітрина, в якій експонувалися всього 12 метеликів. Але яких метеликів!... Це були явні каліки з народження з виродливою формою окремих частин тіла, а саме: метелик жалібниця з чотирма вусиками (замість двох), екземпляр із п'ятьма крилами тощо. Найпочесніше місце в цій компанії посідали так звані гінандроморфи – особини з різностатевими ознаками. Червоно-жовта лісова перламутівка та менша за неї аврора (зірочка) з оранжевими вершинами передніх крил були неначе зліплені з половинок самця і самки. Всю цю колекцію С.В. Навроцький, за його словами, десь у 30-х роках подарував науковцям із Києва для зоологічного музею. Подальша її доля невідома, як і тих колекцій, які тут щороку формували студенти-практиканти.

Вражає видова розмаїтість тутешніх метеликів. Найчастіше ми їх бачимо на старих галявинах, узліссі, цілинних схилах вибалків і відрогів долин Інгульця, Чорноліски, Рудки, Чутки, Богданки та інших річок. Тут розташовані зони дотику різних фітоценозів і, отже, спостерігається підвищена біологічна продуктивність.

Метелики, як відомо, харчуються однаково – п'ють квітковий нектар, але кожний вид для кладки яєць шукає свої улюблені рослини і легко знаходить їх у тутешньому різнотрав'ї. Гірше однолюбам. Красуня поліксена, наприклад, кладе яйця на хвилівнику (кірказоні), популяції якого дуже скоротилися. Метелик цей має строкате забарвлення: на жовтому фоні кілька рядів чорних плям, а на задніх крильцях кілька червоних і блакитних цяточок.

З родини кавалерів (парусників), крім згаданої поліксени, поблизу озера ми зустрічали мнемозину, подалірія, махаона і навіть аполлона (тільки один випадок). У кожному з цих створінь сховані в їх поведінці цікавинки, які варто знати. Аполлон, наприклад, інформує птахів про свою «неістинність» досить оригінально: падає на землю, лягає на спинку і демонструє яскраві червоні плями на задніх крилах. При цьому він ще й пошкрябує ніжками по крильцях, викликаючи погрозливе шипіння. Гусінь аполлона лялькується виключно на очитку (заяча капуста).

У погожі весняні дні тут починає вигулюватися ціла родина біланів, а серед них – жилкуватий, капустяний, ріпаковий, ріп'яний, брукв'яний, лимонниця, аврора та інші.

Яскраві, в основному помаранчево-червоні німфаліди літають над болотом до осені. Серед них – червонокнижна ванесса чорно-руда, адмірал, кропив'янка, траурниця, павиче око денне, чортополохівка, перламутівка аглая, кутокрилка С-біле та інші.

Серед різнобарвних синявців частіше від інших на галявинах красуються ікар та червонокнижний мелеагр. Інколи поруч можна побачити помережану жовтими та брунатними цяточками бархатницю галатею та брунатно-чорну з широкою білою смугою по краю крил цірцею.

А ось метелик трохи незвичний за формою. У нього досить вузькі крила і при тому передні довші, ніж задні. Тулуб великий і товстий. Це бражник. Підлітаючи до рослини, він не сідає на квітку, а зависає над нею, розгортає спіраль свого довгого хоботка і смочче нектар. Найбільшим у цій родині є бражник мертва голова – *Acherontia atropos*. Його розгорнуті крила сягають 120 мм. На спинці бражника проглядається жовто-бурий малюнок черепа і двох схрещених кісток. Літає він вночі, живиться соком пораних дерев, а також медом диких бджіл. Інколи навідує і вулики. При цьому пищить і скрипить, відлякуючи нападників. Віднесений до категорії II – «вразливий». Охорони потребує і бражник прозерпіна з сіро-зеленими передніми та вохристо-жовтими задніми крилами. На Кіровоградщині він проживає лише у Чорному лісі. У Червоній книзі України цього бражника віднесено до категорії III – «рідкісний вид».

Десь у 1970-х роках, блукаючи берегами заповідного озера, ми знайшли у високотрав'ї екземпляр червонокнижної павиноочки сатурнії

малої (*Eudia pavonia*). Метелик спав, чекаючи присмерків. Дивний цей ефемерний сплюха: він взагалі не живиться. Гусениця, а за нею і лялечка сатурнії подарували метелику живності на все його життя. Така щаслива доля дається не кожному. А втім, можливо, у цьому його нещастя? У колекції С. Навроцького була і сестра нашої знахідки – сатурнія руда (*Aglaia tau*), рідкісна у Чорному лісі. Західні колекціонери віднесли цього метелика до сім'ї найошатніших у Європі. І вони, вочевидь, мають рацію. Але знову повторюю: сходинки величання у світі прекрасного – надто суб'єктивна річ.

Наші такі різні за малюнком крил ведмедиці, світлобарвні метелики з товстим яскравим тулубом, не поступаються красою іншим. Ведмедиця гера та ведмедиця-хазяйка потрапили до Червоної книги України і мають категорію II – «вразливі».

На жаль, досі не існує повного фауністичного каталогу метеликів нашого Чорнолісся. Тому точну цифру кількості імен навіть денних метеликів регіону назвати важко. Навроцький стверджував, що таких тут можна побачити близько сотні, а з нічними метеликами – понад двісті. Можливо, лісничий мав рацію, можливо... Але ґрунтовна відповідь – за науковцями.

VII. Прогулянка навпростець.

Щедре сонечко вже сягнуло зеніту, даруючи нам своє життєдайне тепло. Годинник теж нагадував, що ми дещо загаяли із своїми посиденьками на галявині. Час рушати далі. Мій супутник позірно схилився над пеньком і напівжартома звернувся до нього із словами подяки за гостинність. Ми розпрощалися із галявиною і рушили далі.

Допитливий студент. Ви натякнули, між іншим, що звичайний пень може бути темою солідної лекції. То, певно, був жарт?

– Чому жарт? Корчовані пеньки здавна служили людям як дарове паливо, але з часом ними зацікавилися і науковці. Лекція буде у музеї, а наразі торкнуся теми лише пунктирно, аби розвіяти ваші сумніви.

Кілька слів про термін. Слово «пень» на побутовому рівні часто-густо вживається з негативним або жартівливим відтінком. Згадаємо знайомі фразеологізми: став як пень, через пень-колоду, дурний як пень, сидить як чортяка на пеньку, сядь на пеньок та з'їж пиріжок, пень пнем... Популярний осінній гриб опеньок своєю назвою теж зобов'язаний пеньку, бо росте здебільшого саме на ньому або поруч. Тож не дивно, що номінація «пень» потрапила у різні словники, зокрема Даля та Фасмера. Це був перший масовий вихід пеньків «у люди». А з часом прийшло і високе пошанування.

Кільцевидний малюнок на поперечному зрізі дерева біля його комеля – то своєрідний літопис, який фіксує не лише вік хазяїна (скільки кілець на зрізі, стільки і років дереву), а і безліч різних явищ, що відбуваються навкруги впродовж життя дерева.

Над розшифровкою інформації, закодованої у пнях, працюють спеціалісти в галузях ботаніки і дендрології, метеорології і гідрології. Цю інформацію використовують історики та археологи, ба навіть астрономи, астрофізики та криміналісти. Як це сталося?

Люди здавна помітили, що потужність щорічного приросту деревини прямо залежить від погодних умов. Одним із перших на це звернув увагу видатний грецький філософ античної епохи Аристотель (384-322 до н. е.). Він довів, що кожне таке кільце є ніщо інше, як наслідок річного біологічного циклу дерева. Ці спостереження поглибив у своїх працях відомий італійський живописець, скульптор, архітектор та інженер епохи Відродження Леонардо да Вінчі (1452-1519). Але перші серйозні кроки у науковому дослідженні деревних кілець започатковано у XIX ст.

Року 1869 скромний словацький вчений Антоні Покорні запропонував особливості деревних кілець спів ставляти з метеорологічними показниками.

Наступний крок у галузі дендропалеокліматології і, зокрема, у довгострокових прогнозах погоди зробили вітчизняні вчені А. Бекетов та Ф. Шведов.

Професор фізики Імператорського Новоросійського (Одеса) університету Федір Никифорович Шведов 1892 року дослідив під мікроскопом кругляки зі спіялих старих дерев білої акації. Ті дерева росли перед корпусом університету. Вчений помітив, що в усіх деревах кільця формувалися узгоджено, що тонкі кільця відповідають рокам посух та інших кліматичних негараздів, а широкі – рокам дощів, високих врожаїв, стабільної сонячної радіації тощо. Про свої відкриття Ф. Шведов написав звіт і опублікував його у «Метеорологічному віснику» за 1892 рік. В наукових колах той звіт залишився непоміченим, а професора невдовзі звинуватили у зв'язках із революційно налаштованими студентами і звільнили з університету. Непоміченою для наукової спільноти сталася і смерть талановитого вченого.

Значних успіхів у дослідженні річних кілець дерев отримав на початку XX ст. американський астроном Ендрю Елліот Дуглас. Учений помітив цікаву закономірність: найтовстіші деревинні кільця з'являються циклічно через сталі проміжки часу і шкала цих циклів співпадає з графіком коливань сонячної активності. А чи не можна цей графік спрямувати у минуле? Для цього необхідно дослідити пні найстаріших

дерев на континенті. І Дуглас це зробив. Він придбав у західному регіоні Північної Америки заліснену земельну ділянку, на якій розкошували гігантські секвої. Одне таке дерево мало 3220 кілець! Розпочалася копітка праця. Використавши шкалу коливань щорічного приросту велетня, Дуглас уклав графік сонячної активності на десятки століть у минуле. Так дендрохронологія, а за нею дендрометеорологія сформувалася і на американському континенті.

В середині минулого століття почали діяти спеціальні лабораторії з комплексного дослідження деревних кілець, їх структури, хімічного складу, рівня радіації в кожному тощо. Такими найбільш відомими центрами були Тимірязівська сільськогосподарська академія та Харківський університет. Виявилося, що пні лісових старожилів можуть розповісти нам дуже багато цікавого, а саме: про кількість опадів і середню температуру атмосфери у певні роки, про сильні повені, сонячну активність, роки пожеж, масового розплоду шкідників лісу тощо. А ще кільця покажуть, коли дерево росло на просторі, а коли у хащах підліску.

Вчених у галузі астрофізики давно цікавить феномен раптової появи та подальшої еволюції супернових зірок нашої галактики. Народження такої зірки супроводжується різким підвищенням питомої радіоактивності земної атмосфери. Ці піки фіксуються у деревних кільцях завдяки радіоактивному ізотопу вуглецю C^{14} . До того ж роки цих спалахів співпадають із датами так званих незвичайних небесних явищ, згаданих у літописах, східних хроніках та давньому фольклорі язичницьких часів («Вересова книга»). Тут для науковців неосяжний простір для досліджень.

... Болотознавець В. Доктуровський та палеоботанік А. Криштофович, досліджуючи заповідне озеро на початку минулого століття, витягували з нетрів прибережного плаву залишки силікатизованої деревини, але вони тоді не відали, яку цінну інформацію ці колоди могли б дати сьогодні для розшифровки біографії нашого болота.

Ще одне цікаве біологічне явище – живі пеньки. Ось він, голубчик, сидить перед нами на невеличкому узвишші. Це пень осики. Дерево зрізали понад десять років тому, але пень чомусь не загинув і продовжує жити. Стоїть він зелений і з роками товстішає, а його кільця на зрізі поступово запливають каллюсовою тканиною. Такі пні, як правило, формуються у насадженнях 20-25-річного віку, а секрет їх появи треба шукати під землею. Все дуже просто: поверхневі коріння двох і більше дерев при контакті у ґрунті зростаються в одну систему. Погляньте, як розкошує поблизу живого пенька осика. Коріння молодого пня дає осичі додаткове харчування, а вона, в свою чергу, стає для нього кроною-мачухою. В громадянському суспільстві це явище сприймається як «угода

між двома суб'єктами господарювання про співробітництво на паритетних умовах». Такий своєрідний симбіоз (співжиття) дозволяє осіці розкіш так званого осіннього гілкопаду. Так, гілкопаду, коли дерево на початку приморозків позбавляється не лише листяного вбрання, а і зайвих молодих гілочок. Вони обламуються не будь-де, а у місцях, схожих на суглобики, і не від буйних вітрів, а самі по собі. Відомі випадки, коли живі пеньки провокують гілкопад навіть у старих дубів.

Ще одна дивина: живі пні сосни інколи дають цінної живиці більше, ніж при звичайній технології її одержання від дерева. А живий пеньок берези здатний «наплакати» за сезон до 420 літрів поживного соку. Отаке воно, «пенькознавство».

* * *

...Шукаємо сліди ледь помітної стежини у прибережному буйнотрав'ї. Але вона петляє, оминаючи стовбури старих осокорів, вершини яких прагнуть злитися з хмарами, петляє і часом губиться у запахущій отаві. Тут царство квітів.

Щовесни першими з перших із ґрунту викльовуються так звані ефемероїди – ранні рослини, життя яких під сонцем дуже обмежене в часі. Тут прижилися анемона жовтцева і проліски (дволиста та сибірська), тюльпан дібровний, всюдисущий ряст (ущільнений та порожнистий), зірочка і ще безліч інших помітних і непомітних щезників.

... Пам'ятаю свою першу зустріч із гадючою цибулькою занедбаною. Суцвіття цієї низькорослої веснянки за формою нагадує ягідку крупної малини або, скоріше, ожини. Синя із сизою поволокою, вона заголубіла на узбіччі автотраси, що перетинає Чорноліську долину.

Стаю навколішки, розглядаю, торкаюся обличчям тендітної квітки. А вона неначе завмирає, здивована раптовому жесту шаноби від людини. Зазвичай її просто не помічають ні грибники, ні заклопотані подорожні. І топчуть. А тут... І тоді вона вдячно нагороджує мене тонким ароматом мускусу і неначе промовляє: я – мускарик, мускарик і зовсім не занедбана і не гадюча цибулька, хоч і мала. І не моя провина, що пробуджуюся я навесні одночасно із зимуючими гадюками...

Різнокольоровий ряст прокидається раніше за мускариків. Флористична лексема цієї квітки побутує в українському фольклорі як символ щорічного весняного оновлення природи і, отже, продовження життя. Згадаємо давнє прислів'я: «ряст топчу – значить живу» або зажуриле «мені вже рясту не топтати». Різнобарвні – від синьо-червоного до білого – угруповання рясту порожнистого (*Corydalis cava*) та ущільненого (*C. intermedia*) у Чорному лісі домінують повсюдно, але саме тут, у межиріччі Чорноліски та Рудки, зустрічаються поодинокі групи

рідкісного у регіоні червонокнижного рясту Маршалла. Цей блідо-жовтий ефемероїд квітує тут на межі свого ареалу і потребує особливої ретельної охорони.

Ледь помітна стежка майнула праворуч і подерлася на крутий косогір, що вихопився з полону чагарників. Іти навпростець ризиковано, бо попереду суцільні хащі папороті. Куртини цієї дивної рослини за-кільцювали озеро і вибралися навіть на хиткі мочари болотяного плаву, вкритого м'яким килимом сфагнуму. Тут господарює папороть орляк (*Pteridium aquilinum*). Його перисті віяла місцями сягають довжини до півтора метри. До речі, орляк – рослина отруйна.

Що ми знаємо про папороть? Первоз'ява її сягає у сиву глибину тисячоліть. То були флористичні гіганти мезозойської ери, коли на землі ще не існували квіткові рослини і господарями континентів були динозаври, протозаври та їх сородичі. В постійній боротьбі за існування папороті дожили до нашого часу разом зі своїми ровесниками хвощами та плаунами. В екваторіальній зоні вони і зараз сягають гігантських розмірів, але в Україні виглядають досить скромно. У зоні Чорнолісся прижилися пухирник ломкий, страусове перо, дріоптериси гребенястий та болотяний, чоловіча папороть, а ще багаторядник лопатевий, кілька різних видів аспленію і вже згаданий орляк.

Здавна помічено, що папороть не квітує, а тому не дає плодів та насіння. То як же вона розмножується? Віками це була таємниця, і люди увінчали папороть ореолом містичних фантазій. Тому вона цілком природно увійшла у царство фольклорних скарбів слов'ян. Легенда повістує, що квітка папороті народжується один раз на рік, а саме в ніч на свято Івана Купала (Купайла), яке наші пращури-язичники започаткували і стали відзначати у липні, коли починаються жнива. Хто здолає тієї ночі нечисту силу і заволодіє квіткою папороті, той стане володарем скарбів. Квітка повідає сміливцю, де закопаний той золотий скарб. Романтичні купальські легенди про таємниці папороті використав М. Гоголь в сюжеті свого відомого всім зі шкільних років оповідання «Ніч напередодні Івана Купала».

Наукою доведено, що папороть розмножується за допомогою спор – мікроскопічних зерняток у вигляді пилку, що визріває на споді листочків у віялі дорослої рослини. Ці скомлища спор мають вигляд рудих плям різної конфігурації (залежно від виду папороті). Спороносні віяла-вайі одного дорослого куща містять сотні мільйонів спор. Ці плями (соруси) восени тріскаються, а споровий пилок розноситься вітрами вусібіч. У вологому ґрунті спора перетворюється у зелене «сердечко», яке згодом дає нові вайі.

З весняного пробудження зародок вайі має форму гребенястого

стебельця, скрученого спіраллю і схожого на катушку-улитку равлика. Та зелена спіраль поступово розкручується до стану дорослого віяла-вайї, отже росте від вершини. Але листя всіх рослин, як відомо, ростуть від основи, черешка. Звідси висновок: віяла-вайї зовсім не листя у звичайному розумінні, а видозмінені стебла рослини. Саме в цьому захована ще одна таїна папороті.

* * *

Змійка нашої стежини долає косогір і впинається у пагорб, із якого відкривається казковий овид озерного дзеркала. Вода наче завмерла у величному супокі. На якусь хвилину та вода забринить відображенням пухнастих – і знову хвилююча тиша. Від болотяного плаву до нашого косогору – суцільне князівство трав. Легенький вітерець несе до нас запахучий трунок отави. Ми слухаємо надозерну тишу, і в нашій уяві вона заповнюється світлими акордами класичної симфонії, на фоні якої звучить величальний хорал у виконанні дітей богині Флори. То вони, мешканці козачої левади, співають осанну життю, сонцю і космосу. У складі цієї сповна заслуженої капели квітів багато знайомих імен.

Ось де-не-де із суцільного буйнотрав'я виглядають півтораметрові стебла оману високого (інші назви – коров'як, дивосил). Його гіркоїдуче на смак кореневище несе приємно-п'янкі пахощі і високо цінується цілителями всіх часів. Тож не дивно, що оман-дивосил став героєм казок, легенд та повір'їв ще з часів Древньої Греції. Квітки оману високого золотаво-жовті і за формою нагадують звичайний сонях, тому впізнати на болоті цю лікарську рослину дуже просто.

Серед рослин, що багаті на нектар, густий медовий подих мають дві – бобівник трилистий і шавлія лучна. Перший має повзуче стебло з трійчастими листками. Віночки квітів зовні білі, а всередині рожеві. Друга рослина носить на розгалуженому стеблі темно-сині квіточки.

Слідом за медоносами на подіум флоріади виходять демонструвати своє ошатне вбрання інші мешканці приозерних луків. Біля пагорба красується ліхніс – татарське мило з червоними квіточками. За ним свої рожево-зеленуваті квіти несе чина лісова. А далі виступають сідач коноплевий, рутвиця блискуча, солонечник російський, плакун верболистий, шоломниця ковпаконосна, кипрей чотиригранний, жовтець їдкий та жовтець іллірійський, поросинець плямистий і ще багато інших героїв сезону.

Ближче до води в осоково-сфагнових угрупованнях можна побачити заповідну росичку з когорти комахоїдних рослин. Це росичка кругло-

листа (*Drosera rotundifolia*). Її округлі листочки зібрані у прикореневу розетку і лежать на поверхні сфагнуму. Листкові пластинки рясніють золотавими щетинками. Червонясті голівки кожної щетинки виділяють липучий слиз, який виблискує під променями сонця і приваблює дрібних комах. Здобич липне до листка, борсається і захоплюється щетинками, які смочуть розчинені органічні речовини. Згодом волоски випрямляються, а сухі рештки комах випадають на ґрунт.

У світі відомо близько півтисячі видів росичок. Із них в Україні домінують три – англійська, круглолиста та середня. Останню ми з туристами бачили у 70-х роках у північній зоні Чорноліської долини. Ця росичка вирізняється своїми клиновидно-обернено-яйцевидними листочками, що вигинаються вгору.

Серед флористики Чорного озера росичка не самотня у своїх гастрономічних нахилах. У неї є побратим, який проживає під водою, – пухирник звичайний (*Utricularia vulgaris*). Він має майже метрове розгалужене стебло, занурене у воду, з листочками, розсіченими на безліч нитковидних часток. На кожному листочку – пухирці з клапаном, яким наш гурман захоплює дрібних водних тварин для своєї щоденної трапези.

...Наші погляди прискіпливо ковзають по заростях осоки та озерному дзеркалу. Хочемо побачити білу лілію. Але чарівна квітка щезла. Німфеям Чорного озера роковано було знищення в середині минулого століття від хімічних викидів із сусідньої військової бази та складів хімічних добрив біля залізничної станції.

Латаття біле (*Nimphaea alba*) довго живе лише у чистих стоячих та поволі текучих водах. На заповідному озері її бачив у травні 1914 року К. Пачоський, нею милувався В. Доктуровський, вона дожила і до зустрічі з нами влітку 1949 року. Розкішна квітки білого дива придніпровських озер та річкових рукавів дуже схожа на звичайну садову лілею, але ніякого відношення до родини лілейних не має, хоча зазвичай її у народі іменують білою лілеєю. Квітка латаття лежить на поверхні водоймища, розкривається о 7 годині ранку, а закривається о 7 годині вечора. Перед грозою стебла латаття скорочуються, і квітка тимчасово занурюється у водну глибину. Так надійніше, аби зберегти себе від негоди.

Після призупинку на пагорбі ми продовжуємо нашу подорож, оминаємо колишню обкомівську дачу, огорожену ґратчастим парканом, і під акомпанемент дружнього собачого лементу виходимо на велику галявину біля автотраси. Попереду – зустріч із прадавнім озерцем у бічному вибалку на правому березі заповідного болота і прогулянка по некрополю древньої земляної фортеці наших пращурів-слов'ян.

VIII. Козацькому роду нема переводу

Стоїмо під шатами кремезного дуба, смакуємо пахощі придорожного чебрецю – цієї місцевої лаванди незайманих цілинних галявин. Плануємо подальший маршрут до легендарного озерця. Поглядаємо з тривогою на кучові хмарки, яких погустішало, і бажаємо собі гарної погоди.

Високо у піднебессі пливе птаха, кружляє по колу і не летить осторонь. Схоже – сокіл балабан або орел-могильник. «Мабуть, сьогодні нас навідає Мамай», – промовив мій студент. Ми розсміялися і пригадали подію, в якій не так давно були учасниками.

На захід від Чорноліської долини, за околицею села Цибулеве є на залізниці роз'їзд Мамаїв Яр. Саме тут, біля вершини крутого і глибокого яру 21 вересня 2005 року відбулося свято відкриття двох пам'ятних знаків на честь одного з ватажків гайдамацького руху XVIII ст. в Україні Марка Мамає. Деякий час він проживав на своєму хуторі біля села Цибулевого. Перший знак (широка стела з інкрустованим зображенням козака) виготовлено і встановлено з ініціативи і завдяки зусиллям викладача Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Олександра Георгійовича Босого – провідного етнолога області, кандидата історичних наук. Одночасно на протилежному боці яру зависочів рукотворний курган, увінчаний дубовим хрестом, – ймовірно місце поховання Марка Мамає, закатованого московськими карателями. Біля кургану чатували його будівельники – козаки окремого Чорноліського полку імені Козака Мамає Центрального округу Українського козацтва. Акцію очолював полковий отаман В.І. Мазуренко. Було багато гостей із Цибулевого, області та Києва, в тому числі депутат Верховної Ради України І. Заєць.

Допитливий студент. І все ж, чому така шана Маркові? Історія зберігає імена більш відомих діячів. Серед них – Гнат Голий, Семен Неживий, Іван Гонта, Максим Залізняк та інші герої визвольних змагань XVIII ст.

– Я думаю, що з плином часу, коли підросте нове покоління, ці пам'ятки будуть сприйматись як пошанування узагальненого образу Мамає-спасителя, міфологічного образу безсмертя українського духу. Щодо історичної особи гайдамацького ватажка Марка Мамає, то з документів центральних архівів України (Київ) і Росії (м. Подольськ) відомо, що він деякий час переховувався від карателів на хуторах біля гирла Чорноліської долини (Ухівка, Чутівка, Ульяновка). Але то вже тема окремої історії.

Лексема «мамай» у мовному просторі східних слов'ян побутує в кількох іпостасях. В історії відоме ім'я ординського хана Мамає, який

1380 року отримав поразку на Куликовому полі від воїнів Димитрія Донського. Це ім'я використовували як псевдонім окремі учасники визвольних змагань в часи УНР. Ім'я Мамая мало і дохристиянське язичницьке божество. На Україні є кілька річок з назвою Мамайка. Одна з них прижилась із давніх часів біля с. Цибулевого. Мамаями в окремих регіонах України називають кам'яні ідоли на скіфських курганах. Є курган із назвою Мамай-сурка. Дослідник Радлов трактує татарське Мамай як «чудовисько, яким лякають дітей».

Цікаве явище: лексема «мамай» трансформувалася в живописний образ. Кожна нація, як відомо, має свого, саме свого міфологічного героя як уособлення національного характеру: у німців це Ойленшпігель, у болгар – Петро Хитрий, у сербів – Домишлян, у поляків – Совесдрал, у народів Середньої Азії – Ходжа Насреддін, у румун – Пекале і Тендале. Українці мають свого химерного і загадкового героя, уособлення козацької цноти і лицарської чистоти замірив. У зображенні народних художників Мамай сидить спокійно у позі східного Будди, схрестивши ноги, а поруч – спис, шабля, рушниця, порохівниця, штоф із чаркою і маленький песик. За козаком кінь баский пасеться. В руках у характерника бандура. Чудово сказав про нього письменник Олександр Ільченко: «Воював козак Мамай супроти горя людського і в найскрутішій для простого люду українського хвилини завше з'являвся саме там, де були потрібні його любов чи ненависть, його дотепність або мудрість, його відвага чи його доброта, де були потрібні його рада чи допомога ... плекав одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома – риштувати, мудрувати, будувати» (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж козак Мамай і чужа Молодиця. – Київ. 1967. – С. 40, 57).

А ще – дозвольте цитату з табеля-календаря «Україна – 2009 рік». Календар ілюстрований картиною художника Віктора Кобилянського з підписом «Я козак Мамай, мене не займай», а далі: «Козак Мамай – це козацький провидець, наш народний святий, його зображення було неодмінним атрибутом української хати. Подібність козака Мамая і Будди – не формальна, у них обох виявився первинний орієнтський духовний тип, характерними ознаками якого є те, чого й сьогодні конче бракує українській і владі, і громаді: шляхетність, мудрість, відвага. Шляхетного не підкупиш, мудрого не обдуриш, відважного не злякаєш...». Календар виданий редакцією тижневика «Інформбюлетень» (місто Кременчук).

Серед місцевих народних повір'їв бродить легенда про карету з награбованими коштовностями, яку загубили ординці взимку 1769 року, торуючи шлях по льоду озера. Легенда не витримує критики.

Дійсно, на початку згаданого року кримський хан Керим-Гирей здійснив похід на Єлисаветградську провінцію з метою знищення фортеці імені св. Єлисавети. Штурм фортеці був невдалим. Тоді ординці розділились на окремі загони і розпочали грабіж поселень провінції. Спалили Лелеківку, Нову Прагу, Аджамку, Красносілля, Дмитрівку... В цьому поході брав участь французький резидент при дворі хана барон де Тотт. Пізніше, 1785 року, він видав у Франції свої мемуари «Memoires sur les Turcs et les Tartares». Один із розділів цих спогадів про останній похід кримчаків на Ново-Сербію був опублікований у вересневому номері журналу «Киевская старина» за 1883 рік. Автор згадує бій під Красносіллям та кілька інших епізодів того походу. Про скарги – жодного слова.

Арсеній Іващенко в нарисі «Чорний ліс та його околиці» розповідає, що тоді жителі села Цибулевого зустріли військо хана залпами з рушниць і єдиної гармати. Ординці відмовилися від штурму, полишили село і пішли долиною Інгульця на Дмитрівку. Отже, ліс ординці не прочісували, а битого шляху на місці сучасної автостради тоді взагалі не існувало. То про яку карету із золотом можна говорити?

Є навіть, на мій погляд, зовсім абсурдні газетні публікації про скарги, схований на дні озера батьком Махном. Легендарний степовий отаман Нестор Махно дійсно навідував с. Богданівку, але він тоді був заклопотаний своїм відомим весільним вояжем по краю. Ніяких золотих скаргів Махно у своїх тачанках тоді не віз.

У квітні 2006 року поблизу руїн полишеного мешканцями села Чорноліска відбулася урочиста акція. На старому цвинтарі зібралася численна громада: козаки вище згаданого полку імені Козака Мамая, активісти історичного клубу «Холодний Яр» (президент Роман Коваль) та гості з кількох областей України. Поминали місцевих борців за вільну Україну, закатованих чекістами в роки громадянської війни, а серед полеглих дружину та малолітнього сина легендарного героя Холодноярської «республіки» Бондаренка-Кібця. На місцині поховання жертв московських окупантів було встановлено і освячено пам'ятний дубовий хрест. Знак виготовлено і встановлено за кошти козаків. Промовці переповідали фрагменти з документального роману Горліса-Горського «Холодний Яр» і мемуарів цибулівця Михайла Дорошенка «Стежками Холодноярськими» та публікацій Романа Ковалю. Гості відвідали у долині Інгульця стародавню козацьку криницю із смачною прохолодною водою. Тут, під шатами чи не столітньої верби, відбулася поминальна учта.

IX. Чорний шлях

Скільки стародавніх торгівельних та військових шляхів пролягли просторами України? Важко перелічити всі. Анонімний автор у другому томі «Киевской старины» за 1882 рік дає такі назви шляхів: Ромоданівський, Шрамківський, Муравський, Сагайдак, Мазепин, Іскрин (вар. П'яний), Самусевий, Караванський, Серпяхин, Шпаків, Злодійський, Бандерський, Царів, Чорний. Цей перелік значно збагатив у своїх дослідженнях з історії козацтва Д. Яворницький. Звернімо увагу на останню назву – Чорний шлях, який проходив по території сучасної Кіровоградщини.

На карті французького військового інженера Гійома де Біплана (1651 р.), а також на карті Речі Посполитої 1772 року Річчі Зеноні Чорний шлях чітко формується від Чорного лісу, йде на захід до Новомиргорода, а далі розгалужується на три гілки і кружляє по Україні, прямуючи на захід до Львова, Варшави, а також на схід та на південь до Криму. Цей шлях торувався там, де було найзручніше їздити. Місцями його напрям розпізнавали по давніх могилах, а вночі – по зоряному Чумацькому шляху. У давнину шлях цей не був схожий на сучасну ґрунтову дорогу. Цим шляхом кримські та турецькі ординці набігали на Україну, Польщу, Молдову, Білу Русь, грабували край і тисячами гнали бранців на невольничі ринки до Криму. Запорожці не раз перетинали степовиків і одбороняли невольників та й самі не лишалися в боргу – ходили походами на Крим, перепливали на швидких чайках Чорне море і нищили турецькі галери та військові залоги на узбережжі Туреччини. У мирні часи Чорним шляхом їздили до Криму московські, польські та українські державці і торгові люди. Аж до кінця XIX століття цим шляхом користувалися чумаки.

Маємо цілком конкурентноздібну думку, що Чорний шлях як торгівельна караванна дорога сформувався чи не в VIII-VII столітті до н. е. Тоді автохтони-слов'яни, яких Геродот іменував скіфами-орачами, вели активну торгівлю з греками-колоністами саме цим шляхом. Мідь для бронзо-леварного виробництва була не обов'язково імпортом, а добувалася на місці, в тому числі у сучасних Знам'янському та Олександрівському районах. А. Іващенко стверджує, що біля села Васине (тепер Гостинне Знам'янського району) у 1804-1809 роках велися розкопки мідної руди. Звідси, між іншим, походить назва річки Рудки. В. Семенов-Тяньшанський також повідомляє, що на правому березі Інгульця, при впадінні в нього Чертолая, у межах Чорноліської дачі відомі з давніх-давен поклади мідної руди і олова. З цієї суміші і виготовлялася бронза.

* * *

Ми полишаємо свою галявину, долаємо хаші і нетрі підліску у вибалку і опиняємося біля невеликого озерця, закільцьованого густими і високими деревами. Згори в озерце впинається вузька глибока яруга, по якій жебонить потічок холодної джерельної води. Саме з цього озерця і брали джерельну воду для широкого вжитку мешканці городища в прадавні часи. В усій красі це озерце, іменоване Берестуватим, ми бачили на початку 90-х років минулого століття. Після розвалу Союзу комплекс обкомівської дачі був переданий пересувній механізованій колоні меліораторів. Нові хазяї дачі вирішили спорудити тут купальню для своїх сімей, і, використовуючи потужну техніку, поглибили дно озерця. З того часу поглиблене дно смочке воду, як сотня буйволів. Чарівна краса знищена.

Долаємо штучний земляний вал і опиняємося на території давнього городища. Фортеця починається від правого берега озера і пролягає на схід, маючи діаметр півтора кілометри. Фортеця має три системи валів і ровів. Ближче до озера, за валами, було поселення скіфів-орачів, а на сході – великий некрополь до скіфських та скіфських часів, в якому зафіксовано 265 могил-поховань.

У 1949-50 роках Чорноліське городище досліджував видатний вітчизняний археолог Олексій Іванович Тереножкін. Так була відкрита невідома до того часу Чорноліська археологічна культура. Свої дослідження археолог виклав у монографії «Предскифский период на днепровском Правобережье» (Київ, 1961). В ці роки і пізніше археологічні експедиції зафіксували цілий ряд городищ чорноліської археологічної культури. Вони були зведені у VIII ст. до н. е. на правому березі річки Тясмин та межиріччі Тясмина, Інгульця і Цибульника.

Таким чином, Чорноліське городище було вочевидь найпівденнішим форпостом-заставою жвавої торгівлі автохтонів-слов'ян із грецькими колоніями Північного Причорномор'я. Ця торгівля велася Чорним шляхом.

* * *

Свій похідний намет ми розтягнули на високому кургані. Мовчки слухали концерт пернатих музикантів лісової філармонії, слухали коників, які налагоджували свої смички, щоб виконати неперевершену стрекотливу серенаду надвечір'ю. Сповнені враженнями від нашої подорожі, ми довго не могли заснути і обмінювались думками про майбутню долю цього заповідного куточка історії і природи нашого краю.

УДК 070(477.65) «18/19»

Роман Базака*

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття репрезентує аналіз першої типологічної групи періодики, що з'явилася на Кіровоградщині, – офіційної преси (видання адміністративних установ, підпорядковані міським управам та повітовим земствам). Встановлено мету таких видань, охарактеризовано читачську аудиторію, проблемно-тематичний діапазон, якісний рівень видань. Визначено причини занепаду офіційної преси Єлисаветграда на початку ХХ століття.

Ключові слова: «Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления», «Елисаветградский городской листок», Єлисаветград, офіційна преса, самоврядування.

The article represents the analysis of the first group of periodicals, that appeared in Kirovohrad region – official press (the newspapers of administrative institutions subordinated to the local administrations and district councils). The purpose of such periodicals is determined, the readers' audience, the problematic and thematic range and the quality level of periodicals are characterized. The reasons for the decay of the official press of Yelysavethrad in early XX-th century are determined.

Key words: “Vedomosti Yelisavetgradskogo Gorodskogo Obschestvennogo Upravleniya”, “Yelisavetgradskiy Gorodskoy Listok”, Yelysavethrad, official press, self-administration.

---

* Базака Роман Вікторович, кандидат наук із соціальних комунікацій, старший викладач кафедри журналістики, видавничої справи та редагування Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

У першій половині XIX століття Єлисаветград був військовим центром Півдня Росії, повітовим містом був Бобринець. Лише у 1861 році місто перейшло з-під військового відомства до цивільного. «1861 р. відкрив нову сторінку в історії українських земель у складі Російської імперії. Росія стала на шлях системних реформ. Початок реформам було покладено маніфестом Олександра II від 19 лютого 1861 року про скасування кріпацького права. Радикальні зміни в суспільстві були спричинені судовою реформою, впровадженням земського самоврядування...» [10, с. 108].

1 січня 1864 року було затверджено «Положення про губернські та повітові установи», яке заклало фундамент земських реформ. «Так, в Олександрії та Єлисаветграді утворилися Повітові Земські Зібрання та Повітові Земські Управи. До складу Повітового Земського Зібрання обиралися гласні від повітових землевласників, міських та сільських громад. Відповідно, вибори до Повітового Земського Зібрання проводилися на зборах землевласників, міських та сільських товариств» [10, с. 109].

У 1865 році до Єлисаветграда з Бобринця були переведені повітові установи. 1870 року в Єлисаветграді було введено нове міське положення: «Відповідно до міської реформи 1870 р. у містах запроваджувалися органи міського самоврядування – думи. Компетенція органів міського самоврядування, як і земського, була широкою...» [10, с. 111].

Становлення адміністративних структур та загалом суспільних процесів спонукало до розвитку масово-комунікаційної сфери. Члени думи та управи почали розуміти, наскільки важливо мати друкований орган, який сприяв би становленню комунікації всередині владних структур губернії та поширював інформацію про діяльність влади для жителів міста й повіту. 13 вересня 1865 року гласний П. Зелений вніс пропозицію: «Так як суспільство повинно знати, як ідуть наші земські справи і як представники його користуються своїми повноваженнями, так як гласність Земських Зібрань повинна вважатися не правом публіки, а нашим обов'язком, – все, що трапляється на наших зібраннях, повинно бути відкритим для всенародного контролю в честь та осудження. Внаслідок всього цього ми, нижче підписані, усвідомлюючи всю важливість покладених на нас обов'язків та відповідальності, пропонуємо Єлисаветградському Повітовому Земському Зібранню розробити прямо зараз постанову про постійний друк журналів наших засідань» [12, с. 7].

Проголошену П. Зеленим ініціативу відразу ж підтримали гласні. Таким чином, було вирішено надрукувати журнали трьох сесій, що відбулися в 1865 році, після чого видання було розіслано в усі повітові управи Херсонської губернії.

У 1866 році П. Зелений запропонував влаштувати земську літографію, оскільки зростає потреба знайомити гласних із ходом земських справ [12, с. 64], але у проханні губернська влада відмовила. У 1868 році зібрання постановило відновити клопотання про дозвіл мати при управі літографічний станок і просити дозволу друкувати на ньому необхідне для справ Земства без попередньої цензури, з наданням від земства закладу й під особисту відповідальність членів управи за зміст надрукованих листів.

Слід зазначити, що П. Зелений (політик, громадський діяч, письменник, видавець та друкар, голова Єлисаветградського земства) значно вплинув на розвиток місцевої інформаційно-комунікаційної сфери, видавничої справи та журналістики. Він був фундатором Єлисаветградського земського реального училища, міських шкіл, читалень. З ініціативи П. Зеленого було відкрито публічну бібліотеку. За задумом, це мала бути не просто громадська читальня, а осередок науки та збереження історичної пам'яті краю.

Наступний крок, що сприяв зародженню офіційної преси, був зроблений міським головою С. Турчановим, який 7 серпня 1874 року запропонував затвердити упорядковані підготовчою комісією обов'язкові правила для міських жителів. Міська дума вважала, що нормативні акти потребують ретельного та всебічного вивчення, з ними потрібно ознайомитися до засідань, тому доручили міській управі надрукувати потрібну кількість брошур та розіслати їх для перегляду гласними [11, с. 15].

Для фіксації офіційної інформації адміністрація вела рукописні «Журналы заседаний Елисаветградской городской думы» та «Журналы заседаний Елисаветградской городской управы», час від часу готувала видання типу: «Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1912 год», «Приложение к отчету Елисаветградской городской управы за 1908 год» та інші, проте ці видання не мали регулярної періодичності та системності. Більш системний характер мали офіційні видання на зразок «Журналы заседаний Елисаветградского Уездного Земского Собрания». Видання складалося з доповідей членів земського зібрання, присвячених влаштуванню місцевого самоврядування, сільському господарству, стану медицини в повіті, стану бібліотечної справи, державної пошти, артілям, судовій справі та іншим галузям життєдіяльності повіту, та доповіді ревізійної комісії тощо, під кожною доповіддю зазначався час розгляду та наведена стаття з журналів зібрання [8]. Також виходили «Журналы заседаний очередного Елисаветградского Уездного Земского Собрания», змістом як у попереднього видання, тільки додавалася рубрика «Питання, що виникли

на зібранні» [9]. Цей офіційний часопис виходив у 1917 та 1918 роках, зміст зберігся ідентичним до попередніх років.

18 листопада 1871 року при затвердженні інструкції міської управи міська дума постановила: «...надати управі клопотання про дозвіл на видання «Городского Листка» не більше двох разів на тиждень, за повної відповідальності міського голови, в якому розміщувати постанови думи, приватні оголошення та різні корисні відомості» [11, с. 115]. Міська управа подала губернатору клопотання про дозвіл видавати «Елисаветградский Листок» у кількості 1500 примірників два рази на тиждень (по вівторках та суботах), з правом друкувати в ньому всі доповіді, оголошення, розпорядження й постанови міської думи та управ, а також приватні оголошення та інші суспільно корисні відомості. Передплата для міських жителів мала складати 3 крб. на рік, на півроку – 2 крб., для жителів інших міст – 4 крб. на рік та 2,50 крб. – на півріччя [11, с. 115].

Головне управління у справах друку повідомило: «... рада головного управління у справах друку постановила: повідомити Єлисаветградській міській управі, що означене видання мало б бути дозволене за умови його підпорядкування цензурі губернатора та щоб редакторська відповідальність була покладена на міського голову, щоб програма видання обмежувалася предметами, які перебувають у віданні управи та тими, що входять у коло її діяльності» [11, с. 116].

Формуючи програму видання, міська управа вирішила взяти за зразок «Ведомости Ростовской Городской Думы». До управління у справах друку була подана така програма газети: 1) розпорядження влади, що стосуються м. Єлисаветграда, а також міського устрою в інших містах Росії; 2) розпорядження генерал-губернатора та губернського управління; 3) суспільні ухвали (друковані оригінальними словами); 4) постанови міської думи та необхідні пояснення її розпоряджень; 5) особистий склад міського управління та зміни в ньому; 6) формування комітетів, комісій та їх склад; 7) журнали цих комітетів та комісій; 8) відомості про хід міських робіт, про проведені торги і т.д.; 9) відомості про стан справ у підвідомчих міській думі установах; 10) оголошення за проханням; 11) витяги з прибутково-видаткових книг міської думи; 12) оголошення про торги, підряди і т.п.; 13) довідкові ціни.

У виданні газети за прикладом «Ведомостей Ростовской Городской Думы» було відмовлено, оскільки вона видавалася за відповідальності міського голови, а за новими положеннями цензуру періодичного видання має здійснювати губернатор [11, с. 116]. Але вже 26 травня 1873 року міський голова знову відновив клопотання про дозвіл видавати часопис під попередньою цензурою губернатора. Вже 31 серпня

1873 року управляючий міністерством внутрішніх справ надав дозвіл видавати газету та затвердив таку програму: 1) розпорядження влади про справи міського (господарського) управління; 2) звіти, кошториси та різні повідомлення про діяльність міських громадських установ губернії, витяги з журнальних постанов та інших актів міських дум та управ губернії; 3) огляди, дослідження та статистичні відомості з різних галузей міського господарства, витяги зі справ міських установ губернії; 4) особовий склад міських суспільних установ губернії; 5) відомості про довідкові ціни та оголошення управ губернії.

Перший номер «Елисаветградского городского листка» вийшов 15 червня 1874 року. Видання виходило два рази на тиждень за редакцією міського голови С. Турчанова та попередньою цензурою губернатора, вартість передплати залишилася такою, як планувалося в 1871 році [11, с. 116].

Передбачалося, що приватні оголошення будуть основним прибутком, тому звернулися з проханням дозволити їх друкувати, а після відмови від Головного управління у справах друку міський голова звернувся безпосередньо до міністра внутрішніх справ 26 листопада 1873 року [11, с. 117], і на це клопотання міський голова отримав дозвіл [7, арк. 9 зв.].

Міською управою редагувати газету був запрошений В. Протопопов [11, с. 117]. На оплату праці редактора міська дума виділила 1000 крб. [7, арк. 26 зв.].

Міський голова усвідомлював вузькість програми, невідповідність тематичного діапазону видання потребам міста. 10 серпня 1874 року С. Турчанов знову звернувся з клопотанням розширити програму видання до міністра внутрішніх справ. Розширення програми міський голова аргументував тим, що вузька програма видання малоцікава для читачів, тому передплата незначна, а своя газета вкрай необхідна для такого міста, як Єлисаветград. Попри клопотання та реальну необхідність 9 жовтня 1874 року Міністерство внутрішніх справ відмовило в розширенні програми «Елисаветградского городского листка» [11, с. 118].

Утримання свого друкованого органу стало складним для міста через відсутність коштів, у 1875 році було скасовано посаду редактора (це рішення аргументувалося тим, що, крім приватних оголошень та готових відомостей, наданих управою, нічого не планувалося друкувати), а обов'язки коректора поклали на секретаря управи. З 1877 року міська рада вирішила не видавати «Елисаветградский городской листок» у зв'язку з незручністю відправляти щоразу окремі номери для попередньої цензури губернатору. Іншою причиною закриття ви-

дання стала вузькість та сухість програми, яка не включала навіть місцевої офіційної хроніки [11, с. 119].

Було вирішено платити редакції «Елисаветградского вестника» за розміщення потрібних адміністрації міста офіційних матеріалів. У «Журналах засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1876 рік зафіксовано постанову № 49 від 25 червня, в якій йдеться: «Згідно з доповіддю клопотання відставного поручика Хороманського про призначення йому протягом двох років від міста плати 500 крб. на рік для видання газети «Елисаветградский вестник» Міська Дума постановила: доручити Міській Управі клопотання це внести до розгляду при представленні до затвердження кошторису на майбутній 1877 рік» [6, 100 зв. – 101]. Так, з 1877 року функції приватної преси міста виконував приватний часопис «Елисаветградский вестник». У ньому друкувалися реферати засідань міської думи, розпорядження і постанови міської думи та управи, нові проекти, з якими мали ознайомлюватися міська дума, відомості про міські справи. Часопис розсилався усім гласним. Члени адміністрації мали різні думки з приводу необхідності друкувати інформацію в газеті: деякі гласні вважали платню за друк неприпустимою витратою для міста. Все ж більшість гласних розуміла значення друкованого слова, тому підтримувала видання часопису, аргументуючи свій вибір так: «Елисаветградский вестник» є органом міського громадського управління, поширення серед гласних засобом друкованого органу відомостей про міські справи корисне і бажане й інші міста, не дивлячись на значні витрати, набудуть із цією метою власних органів...» [11, с. 16].

У 1889 році міська дума знову підняла питання про необхідність свого друкованого органу, оскільки виникла потреба висвітлювати дійсний стан міського господарства та публікувати міські звіти відповідно до вимог губернатора. 18 грудня 1889 року міською радою було постановлено «доручити міській управі порушити клопотання відповідно до заведеного порядку про відновлення, починаючи з 1891 року, існуючого вже органу «Елисаветградского листка», не обмежуючись, втім, відносно програми, рамками бувшого «Листка», тобто розширити її, якщо це виявиться необхідним задля розвитку органу» [11, с. 119].

Міська дума 14 березня 1890 року, вислухавши доповідь управи та розглянувши програму видання, більшістю голосів підтримала видання свого друкованого органу під заголовком «Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления».

У міській управі розуміли, що затверджена програма надто вузька: «Міська управа у своїй доповіді зазначала, що затверджена Міністром внутрішніх справ програма «Ведомостей Елисаветградского Городского

Общественного Управления» має дуже спеціальний характер господарського органу міського управління і тому може слугувати інтересам лише доволі незначної меншості міського населення, тою чи іншою мірою маючого стосунок до міського самоврядування; для більшості ж населення газета не становить інтересу внаслідок значної вузькості програми, а також відсутності в ній загальної міської хроніки та будь-яких відомостей з-поза міського світу, що дуже несприятливо впливає на кількість передплатників та заважає поширенню газети, доволі бажаному, як єдиному органу друку, внаслідок закінчення видання «Елисаветградского вестника» [3, арк. 67 – 67 зв.].

Тож міська дума та управа вирішили клопотати про розширення програми видання та розміщувати циркулярні телеграми Північного телеграфного агентства, а також у розділі «хроніки» розміщувати не тільки поліцейську, а й загальну міську хроніку. 25 серпня 1892 року Міністерством внутрішніх справ була затверджена розширена програма «Ведомостей Елисаветградского Городского Общественного Управления» [4, арк. 3 – 4].

Для покращення якості газети міському голові (за сумісництвом – редакторів газети) гласні радили запросити для роботи в редакції досвідчену особу, оскільки міському голові було складно займатися справами редакції. Чиновники були впевнені, що витрати на видання не будуть марними.

Часопис виходив три рази на тиждень (неділя, вівторок, четвер) – передплата для місцевих жителів складала 3 крб. на рік, на півроку – 2 крб., для жителів інших міст – 4 крб. на рік та 2 крб. 50 коп. – на півроку. Друкувалася газета в друкарні братів Шполянських, редактор – міський голова О. Пашутін, його заступник – член управи С. Рутковський [1].

Видання містило чотири шпальти: на першій подавалася реклама, рубрики «Від Елисаветградської міської управи», «Розпорядження влади»; на другій розміщувалися рубрики «Повідомлення міської управи», наприклад, про звільнення зі служби, про призначення нових посадовців, про встановлення телеграфу в установах, про жнива, тарифи на перевезення, «Судова хроніка», «Щоденник подій», іноді подавалися світові науково-технічні здобутки; на третій друкувалися «Журнали засідань Елисаветградської управи», «Діяльність та розпорядження міського громадського управління», відомості про засідання державних установ, рубрики «Театр та видовища», «Список справ, призначених до перегляну Елисаветградським повітовим з'їздом» (цивільні та кримінальні); на четвертій шпальті розміщувався бюлетень метеорологічної станції Елисаветградського Земського реального учи-

лица (інформація для сільського господарства та агрономії), розклад для прийому хворих в общині сестер милосердя Товариства Червоного Хреста, розклад руху потягів на станції Єлисаветград, оголошення міського управління, приватні оголошення, баланси Єлисаветградського сирітського суду.

У різні роки в редакції газети працювали міські чиновники: присяжний повірений Є. Краєв, помічник бухгалтера О. Комша, Л. Прокіпович, О. Вишневський, вчитель С. Добровольський, М. Фонберг (готував судову хроніку) [5, арк. 122, 203], І. Мельников (в редакційних документах зазначений як журналіст) та вчитель М. Пашковський [2, арк. 46].

Особливої уваги заслуговує постать М. Пашковського, він працював учителем у Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, Єлисаветградському земському училищі, приватному жіночому семикласному училищі, викладав каліграфію, російську мову та словесність. Співпрацював з багатьма Єлисаветградськими виданнями, зокрема, з «Ведомостями елисаветградского городского общественного управления». Матеріали підписував «Николай Пашковский» та криптонімами «ЭНПЭ», «Н. П.», публікації присвячував мистецтву, науці, педагогіці, соціальній тематиці тощо.

Програма видання була вузькою та непривабливою для читачів, що робило його неконкурентоздатним порівняно з приватними часописами. У кошторисі на 1904 рік витрати на друк 150 номерів газети та інше склали 2633 крб., прибуток передбачувався в розмірі 1791 крб. [11, с. 120], оскільки дохід був нижчим від витрат, місто не могло дозволити собі утримувати часопис, останній номер вийшов 29 грудня 1905 року.

Отже, розвиток органів міського самоврядування сприяв розвитку самоуправління, закладав фундамент громадянського суспільства, вільнодумства, а згодом – зародження преси. Перший періодичний друкований орган, офіційний «Єлисаветградский городской листок» вийшов у Єлисаветграді в 1874 році. Преса стала дієвим знаряддям управління господарчими підприємствами, що роз'єднані відстанню. З погляду політичних відносин преса значно полегшує стосунки центру й провінцій.

Оскільки програма офіційних видань була вузькою та обмежувалася інформаційними матеріалами, вони задовольняли читацький попит вузької аудиторії, тому не могли конкурувати з приватними періодичними виданнями. Так, закриття останнього офіційного часопису Єлисаветграда «Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления» в 1905 році збігається з розквітом приватної преси міста.

Після лютневої революції 1917 року існуюча система офіційної преси докорінно змінилася, до органів місцевої тимчасової влади пройшла велика кількість представників російських соціалістичних сил, які підтримували видання своїх партій, скажімо «Известия Елисаветградского совета рабочих и солдатских депутатов» та інші, ці видання найчастіше й виконували завдання офіційної періодики. В червні 1917 року в Елисаветграді виходила офіційна газета «Известия Елисаветградской уездной земской управы и комитета безопасности». З'явився великий масив партійної та військової періодики. Оскільки в період національно-визвольних змагань в Україні не було постійної влади, то кожна політична сила, яка отримувала кермо правління містом, вважала свій пресовий орган офіційним. Інформаційна модель таких видань відрізнялася від видань попереднього періоду. Преса фактично не висвітлювала офіційної інформації, натомість газетні шпальти заповнювали публіцистичні матеріали, притаманні часу політичного та військового протистояння, так преса з органу офіційного інформування перетворилася на рупор ідейно-політичних протистоянь антагоністичних таборів.

Література:

1. Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления. – Елисаветград, 1898, – № 87.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. 78, Оп. 1, Спр. 169, 391 арк.
3. ДАКО, Ф. 78, Оп. 1, Спр. 5, 176 арк.
4. ДАКО, Ф. 78, Оп. 1, Спр. 6, 5 арк.
5. ДАКО, Ф. 78, Оп. 4, Спр. 776, 261 арк.
6. ДАКО, Ф. 9, оп. 1, спр. 323, 8 арк.
7. ДАКО, Ф. 18, Оп. 1, Спр. 536, 59 арк. «Журнали Засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1874 рік.
8. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (XLII сессия) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Тип. М. А. Гольденберга, 1906. – 204 с.
9. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в октябре 1910 года (XLVI сессии) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1910. – 418 с.
10. Кіровоградщина. Історія рідного краю [Текст] : навч. посіб. : [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл.] ; / за ред.: І. Козир. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.
11. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л.К. Брейер. – Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т. 1. – VIII, 773 с.
12. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е.И. Борисов. – Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статті досліджується історія спорудження водогону в місті Єлисаветграді. Визначено характерні недоліки реалізації проектів будівництва мережі водопостачання. Розглянуті особливості процесу домовленостей із кандидатами на реалізацію планів щодо забезпечення водою мешканців міста. Виділено основні порушення, здійснені підрядником при спорудженні системи постачання води, та чинники, що спричинили погіршення якості води в перші місяці експлуатації водогону.

Ключові слова: інфраструктура, місто Єлисаветград, водогін, О.М. Пашутін, М.І. Алтухов.

The article explores the history of the construction of water supply in the city of Yelisavetgrad. The typical disadvantages of realization of projects of construction of water supply network are determined. The peculiarities of the process of agreements with candidates for the implementation of water supply plans for the city residents are considered. The main violations by the contractor during the construction of the water supply system and factors that caused the deterioration of water quality during the first months of operation of the water supply have been highlighted.

Друга половина ХІХ століття в історії міста Єлисаветграда відзначалася активною розбудовою інфраструктури. Це пов'язано зі зростанням кількості населення та території, появою нових підприємств. На цей період припадає посилення інтенсивності реалізації планів із модернізації вже існуючих та впровадження нових проектів осучаснення м. Єлисаветграда, а також спорудження залізниці, заощення вулиць, поява трамваю, будівництво нежитлових споруд та інше.

Невід'ємною частиною процесу покращення інфраструктури стало спорудження водогону, яке мало на меті не тільки забезпечення більшості населення водою, а й підвищення ефективності боротьби з пожежами, які спричиняли значні збитки. Система водопостачання існувала й до рішення споруджувати водогін, однак вона була не надто масштабною та застарілою з огляду на можливості тогочасної техніки.

---

* Безшукурєнко Артем Ігорович, старший науковий редактор КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України». Аспірант кафедри всесвітньої історії факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Перші спроби вирішення питання про спорудження водогону в місті Єлисаветграді були здійснені в 70-х роках XIX століття. У січні 1873 року створюється спеціальна комісія при міській думі з метою розгляду проекту розбудови водогону та встановлення газового освітлення пана Фон-Ельца. Контракт на спорудження не був укладений, бо місто не змогло гарантувати визначеного в тексті угоди об'єму води, що постачатиметься. Фон-Ельц планував споживання на рівні 35000 відер на добу (1 відро $\approx$ 12,3 літрів) [3, с. 530] та розділення контрактів на водогін та газове освітлення. У травні 1875 року міське керівництво припинило всілякі контакти з підприємцем та його довіреною особою – інженером Мельвілем [7, с. 352-353].

У листопаді 1875 року міська дума для уникнення непорозумінь у майбутньому з можливими будівельниками водогону встановила норму щоденного споживання води на рівні 32000 відер на добу та ціною $\frac{1}{4}$ копійки за відро. Така постанова не відповідала баченню губернської влади, тому вона була скасована, проте в 1877 році керівництво міста звернулося до губернатора з нагадуванням встановленого 23 травня (4 червня – тут і далі дата в дужках за новим стилем) 1870 року права, згідно з яким міста могли надавати різні гарантії підприємцям-забудовникам [7, с. 354]. У 1877-1878 роках з'являється новий претендент – фірма «Муніципальний Підрядник». Однак далі обговорень справа не рушила.

У 1880 році була створена нова комісія на чолі з міським головою Олександром Миколайовичем Пашутіним для вивчення питання спорудження водогону. Для пошуку джерел води та створення проектної документації було виділено 5000 рублів. Комісія розпочала перемовини з інженером-технологом Михайлом Івановичем Алтуховим щодо проведення підготовчих робіт. Було визначено п'ять пунктів, із яких попередньо планувалось здійснювати постачання води: перше джерело знаходилось у балці поряд із Петропавлівською церквою; друге – верхня течія річки Інгул, район Балашівки; третє – балка, де знаходився Явлений колодязь; четверте – верхня течія річки Сутоклія за Казеним садом; п'яте – балка в маєтку К.В. Михальчі. Прибувши до міста в липні, М.І. Алтухов погодився за плату в 4000 руб. здійснити розвідку й розробити попередній план із протяжністю труб на 30 верст. 12 серпня 1880 року його уповноважений – технолог Федоров, провів дослідження, виявивши воду належної якості, що підтвердив хімічний аналіз, проведений доктором наук Олександром Васильовичем Пелем, у колодязях Булгакова та Явленому (район Озерної балки). Приблизний кошторис на будівництво складав 394200 руб. Далі цього справа не рушила у зв'язку з єврейськими погромами 1881 року [6, с. 221-222].

Новий склад комісії в кінці 1886 – на початку 1887 року розпочав

перемовини з фірмою Д. Пастухова (м. Ростов-на-Дону), що займалася спорудженням водогону в місті Херсоні. Вона погодилася обміркувати пропозицію за умови щоденного споживання в 27000 відер води (максимум), з платнею 1/2 копійки за відро та надання в концесію водогону строком на 50 років. Попередні домовленості з Д. Пастуховим довелося розірвати, бо він відмовився гарантувати належну якість води.

У січні 1890 року спеціальна комісія у складі Розенштейна, Когона, Краузе, Близніна, Гольденберга, Прафьонова, Макеева, Цицеришина, Асотского, Покрасова, Любовича та Малаєва розпочала нові перемовини з М.І. Алтуховим. На засіданні міської думи 25 квітня (7 травня) 1890 року була розглянута можливість спорудження водогону з мережею труб протяжністю 15 верст і облаштування 300 домових підключень із необхідністю в майбутньому взяти позику в розмірі до 200000 руб. у херсонському земському банку під заставу 4000 десятин міської землі зі сплатою 6½ процентів разом із погашенням. Алтухов мав гарантувати якість та спроможність джерела на Озерній балці давати 150000 відер води. Будівництво мало відбуватися на умовах підяду, а не концесії. [7, с. 358-359]. Кошторис затверджувався на рівні 280000 рублів. Технічною документацією передбачалося спорудження водогону протяжністю на 15 верст (1 верста – 500 сажнів, або 1066,781 метрів) [5, с. 52] та майбутнім розширенням до 30 верст в три етапи по п'ять верст за кожний. Спорудження розпочали з джерела на Озерній балці до вул. Вокзальної – 271 сажнів (1 сажень – 213,36 сантиметрів) [4, с. 422]; далі по вул. Вокзальній: від вул. Безпоповської до вокзалу (520 саж.) та в інший бік по Тюремному, Училищному провулках і вул. Кавалерійській до будинку Тарнавського (250 саж.); далі на майдан (50 саж.); по Театральному провулку від Нижньої Донської до вул. Дворцової (103 саж.); по вул. Миргородській від пер. Успенського до пер. Банного (65 саж.); по вул. Інгульській від вул. Петровської до Банного майдана (287 саж.); по вул. Іванівській від вул. Петровської до вул. Дворцової (74 саж.); по вул. Перспективній від вул. Верхньо-Биковської до будинку Волохіна (на Ярмарковому майдані) (735 саж.); по вул. Невській від будинку Акімова на базар до вул. Петровської (400 саж.); по вул. Олександрівській від вул. Петровської на Ярмарковий майдан (285 саж.); по вул. Верхньо-Биковській від Знам'янської до Перспективної (274 саж.); по вул. Велика Пермська від вул. Перспективної до провулку Фортечного (300 саж.); від вул. Велика Пермська через базар до річки Інгул (80 саж.); від вул. Перспективної через базар до вул. Невської (80 саж.); по вул. Преображенській від вул. Інгульської до скотобійні (800 саж.); по вул. Успенській від провулку Театрального до вул. Михайлівської (527 саж.); по Нижній Донській від провулку

Театрального до вул. Перспективної (311 саж.); по вул. Московській від вул. Вокзальної до вул. Карабінерної (964 саж.); по вул. Дворцовій від провулку Театрального до вул. Карабінерної (667 саж.); по вул. Петровській від вул. Інгульської до вул. Михайлівської (372 саж.); від будинку Волохіна на Ярмарковий майдан (100 саж.). Загальна протяжність – 15 верст та 15 сажнів [7, с. 359-360].

Підписання угоди відбулося в січні 1892 року. Будівництво тривало до травня 1893 року, виправлення недоліків спорудження відбувалося підрядником за власний рахунок. Нагляд за належним функціонуванням водогону тривав до 1 (13) квітня 1896 року. Водогін коштував місту 276462 рублів 68 копійок. На 1893 рік протяжність його складала 15 верст 127,6 сажнів, було встановлено 146 пожежних кранів та підключено 95 дворів. До квітня 1896 року мережа водопровідних труб зросла до 17 верст 206 сажнів, кількість пожежних кранів збільшилася до 167 і дворових підключень – до 160 [6, с. 225-226].

Після святкового відкриття 17 (29) травня 1893 року на сторінках місцевої преси з'явився матеріал, що містив критичні висловлювання з приводу дій місцевої влади під час будівництва водогону [2, арк. 6]. У публікації першочерговою помилкою визначалося небажання здійснювати реалізацію вже існуючого проекту (за наявності необхідного капіталу) місцевими силами. Натомість була укладена угода з підрядником М.І. Алтуховим. Згадаємо, що він також розробляв технічну документацію та укладав кошторис майбутнього будівництва.

У разі відмови від послуг підрядника організаційна частина повинна була контролюватися місцевою владою. Придбання матеріалів, прийом робітників, транспортна логістика, будь-яка інша господарська діяльність – управління цими елементами дозволило б значно зменшити кінцеві витрати. Звісно, технічна частина мала залишитися за професійними інженерами. Натомість була укладена угода з підрядником в особі М.І. Алтухова. Це призвело до значного підвищення загальної вартості. Подальша поведінка підрядника підтверджує тезу про недоцільні витрати. Маючи постійні справи у м. Санкт-Петербург, головний інженер не завжди безпосередньо знаходився на будівництві, натомість на цю відповідальну роботу призначав інших керівників. У такому випадку постає питання про необхідність підрядника взагалі. Місто могло самотужки реалізувати проект розбудови, запросивши інженерів для консультаційної діяльності, та значною мірою знизити сумарні витрати. Однак було прийнято інше рішення, що базувалося на врахуванні досвіду та компетентності М.І. Алтухова у здійсненні подібних масштабних проектів (мається на увазі спорудження водогону в м. Калуга, яким керував інженер).

Загальноприйнятою практикою діяльності підрядників була наступна формула: вони витрачають власні або позичені ними гроші, а коли робота закінчена, отримують домовлену суму від міста. У нашому випадку капітал надходив із місцевого бюджету для придбання необхідних матеріалів, при цьому підрядник майже не витрачав свої кошти.

Зазначені чинники призвели до формування високої ціни на спорудження систем водопостачання та обліку для кінцевого споживача, який свідомо почав відмовлятися від можливості користуватися водогоним. Треба пам'ятати – будівництво відбувалося за кредитні кошти, які необхідно повертати, а за відсутності значної кількості споживачів борговий тягар лягав на плечі всіх містян. На зниження вартості підключення до загальної системи й пропорційного збільшення споживачів повинен був вплинути перегляд домовленостей із підрядником, бо стан виконаних ним робіт був неналежної якості [2, арк. 6].

Огляд водогону, здійснений у травні 1893 року, виявив ряд порушень контрактних зобов'язань: спеціальні водозбірні колодязі не мали фільтрів, відповідно погіршувалась якість води; труби по вул. Великій Пермській місяцями були покладені на меншій, ніж потрібно, глибині; недостатньо щільне сполучення труб між будівлею, де знаходилися насоси, та колодязями на Озерній балці [7, с. 372]. Питання невідповідності фактичного виконання контрактних зобов'язань із реальним станом речей піднімалися й на урочистому відкритті водогону.

Водогінна мережа створювалася з розрахунку споживання в 150000 відер за добу. В перші роки функціонування цей показник дорівнював 15000-20000 відер. Недостатнє використання можливостей мережі спричинило погіршення якості води. Швидкість води в трубах була незначною, як наслідок деякі труби стали відігравати, в певному розумінні, роль відстійників, де накопичувався осад. У разі раптового збільшення тиску в мережі (наприклад, використання пожежного крану), швидкість руху води збільшувалася й підіймала осад, який забруднював її. Недолік було вирішено шляхом впровадження систематичного промивання через пожежні крани спеціальними бригадами робітників. Зі збільшенням інтенсивності споживання подібна проблема не виникала. Іншою нагальною проблемою була велика кількість піску. Вода бралася з нижніх водоносних шарів, який містив багато дрібного піску. На початку функціонування кожен із колодязів давав воду з домішками цієї осадової гірської породи. У процесі експлуатації дрібна порода вимивалася, покращуючи якість води. Починаючи з 1893 року, протягом 2-3 місяців велику кількість піску було помітно неозброєним оком. Повністю позбавитися проблеми вдалося через 11 місяців завдяки природньому вимиванню [1, с. 31-33].

Однією з причин високої ціни спорудження водогону було рішення встановлювати водоміри (лічильники) певного типу. Пояснення цьому знаходимо в записах М.І. Алтухова: існувала домовленість із місцевою владою про монтування поршневих водомірів, які відрізнялися точністю показників від своїх аналогів і дозволяли ефективніше контролювати постачання кінцевому споживачу. Їхня вартість була високою, її планувалося компенсувати за допомогою точніших показників використання води [1, с. 29-30].

Отже, друга половина XIX століття в історії міста Єлисаветграда відзначилася розвитком інфраструктури. Необхідність боротьби з пожежами та бажання модернізувати систему подачі води до міста сприяла поширенню ідеї побудови водогону. Міська влада зіткнулася з низкою проблем при реалізації цього проекту: тривалими перемовинами з підрядниками, які не могли задовольнити всі вимоги, непорозумінням із губернським керівництвом, невеликою кількістю перспективних водяних джерел на території міста. Незважаючи на труднощі, які виникали в процесі будівництва, в м. Єлисаветграді до кінця XIX століття вдалося створити систему водопостачання, яка повноцінно функціонувала. Логічним продовженням стала можливість поступово розширювати мережу споживачів. Певні успіхи прослідковувалися й у діяльності пожежників: гасіння пожеж стало ефективнішим, а реагування пожежних команд – швидшим. Місто увійшло до когорти повітових міст, що активно розбудовували свою інфраструктуру.

Література:

1. Алтухов М. И. Водоснабжение городов Феодосии и Елисаветграда. – СПб.: тип. бр. Пантелеевых, 1894. – 33 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 1933. – Єлисаветградский вестник. – № 55 (19 мая 1893 г.).
3. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / за ред. В. Смолія (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
4. Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил. – С / за ред. В. Смолія (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – 944 с.
5. Энциклопедический словарь. – Т. VI: Венцано – Винона / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1894. – 502 с.
6. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
7. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871-1903 гг. – Т. I. / Составил Л. К. Брейер. – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905. – 773 с.

ПІДТАСОВКИ ТА ФАЛЬСИФІКАЦІЇ У ЧЕКІСТСЬКІЙ ПРАКТИЦІ 20-х – 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

**(за матеріалами архівних слідчих справ
Державного архіву Кіровоградської області)**

У статті представлено результати дослідження слідчих справ та матеріалів преси, що стосуються діяльності Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем, більше відомої під аббревіатурою ЧК (ВЧК), на території Кіровоградщини протягом 20-х – 40-х років ХХ століття. Виявлено документальні свідчення незаконності та протиправності дій чекістів, що за часів становлення більшовицької влади звикли безкарно застосовувати найвищу міру «соціального захисту» – розстріл, навіть у випадках вироку найзагальнішого характеру, у період більш пильного контролю за їхніми діями, аби підтвердити свою лояльність лінії партії та виправдати кошти на власне утримання, почали практикувати підробку облікових даних та первинних матеріалів, регулярно вдаючись до таких засобів, як підстава, провокація та нехтування думкою громадськості.

Опрацьовані матеріали є лише частиною даних про функціонування ВЧК, та мають стати невід'ємною частиною досліджень, присвячених історії Кіровоградщини, у майбутньому ж можуть бути використані й для комплексної характеристики дій організації не тільки на українських теренах, але й у всесоюзному масштабі.

Ключові слова: ЧК, ЧВК, чекіст, фальсифікація, 20-ті – 40-ві роки ХХ століття, архів.

Since the foundation of the VChK, it was a common practice of execution of the death of "enemies of the new order" without any litigation. But when the world community began to pay attention to this, VChK were forced to start formal trials. So, in order to confirm their loyalty to the party line and to justify their own funding, they began to practice false accusation by counterfeiting of credentials and primary materials, regularly resorting to such means as a falsification of facts, provocation, and neglect of the public opinion.

The research revealed such illegal actions of the Cheka's members in the Kirovohrad region and provides the documentary evidence of it. Thus, it can be used as part of researches devoted to the crimes of the All-Russian Extraordinary Commission in the all-Ukrainian and all-Soviet Union level.

Key-words: VChK, Cheka, chekist, falsification, 20s – 40s of the 20th century, archive.

---

* Бабенко Оксана Анатоліївна, керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ, м. Кропивницький

Відома фраза вождя революції про те, що кожна революція лиш тоді чогось варта, коли вона вміє захищатися, стала підмурком для створення та удосконалення системи каральних органів більшовицької влади, оскільки в умовах правового безчинства Радянська влада не правосуддя здійснювала, а прибирала політичних супротивників, керуючись при цьому «революційним чуттям». 20 грудня 1917 року при Раді Народних Комісарів РРФСР було створено спеціальний орган під назвою Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (більш відома за аббревіатурою ЧК. Для зручності надалі в тексті використовуватимемо назви «ВЧК», «ЧК» та «чекісти»). Проект декрету про організацію ВЧК було складено Леніним [1].

До компетенції ВЧК головним чином входили контррозвідка та боротьба з політичними противниками радянської влади, яку здійснювали переважно методом позасудової розправи. Під час так званого «військового комунізму» та після ухвалення ВЦВК та РНК декрету «Про червоний терор» (вересень 1918 р.) роль ВЧК була особливо великою та значною. Згаданий декрет надав ВЧК необмежені повноваження: навіть за умов недостатності зібраних по справі доказів можна було засудити арештованого. Для фізичного знищення намічених жертв вистачало таких загальних мотивів як «приналежність до класу експлуататорів» або «для усунення ворогів революції». Власне й сама належність «до ворогів революції» визначалась «за велінням революційної свідомості» співробітників ВЧК [2].

Перший очільник ВЧК Фелікс Дзержинський говорив, що «для революціонера не існує об'єктивної чесності: революція виключає всілякий об'єктивізм. Те, що в одних умовах вважається чесним, нечесно за інших, а для революціонерів чесним є тільки те, що веде до мети». Він не вважав ВЧК контррозвідкою або політичною поліцією – для нього це був особливий орган з правом самостійно знищувати ворога: «Співробітники ЧК – це солдати революції і вони не можуть піти на роботу розшуку-шпигунства: соціалісти не підходять для такої роботи. Бойовому органу, подібному до ЧК, не можна передавати роботу поліції. Право розстрілу для ЧК є надзвичайно важливим» [3]. Породжена революцією безкарність тільки посилила озлобленість та презирливе ставлення до людського життя. У цих умовах знищення ворога вважалось достойною справою, а місцеві керівники ЧК самі вирішували, кого арештовувати та розстрілювати.

По закінченні громадянської війни багато чекістів полишили своє відомство. Вони справедливо вважали, що репресії мали йти на спад, а головним завданням стала відбудова економіки країни. У «залізних

лавах» залишилися ті, хто знайшов себе на цій роботі. Докомплектувались за рахунок молоді, яка мала сумнівні моральні устої. На певному етапі сама влада, усвідомивши силу створеного нею жорстокого монстра, зробила спробу підпорядкувати ВЧК органам юстиції, щоб надати законності їхнім діям, але проти цього рішуче виступив сам Дзержинський (за браком місця ми не будемо тут аналізувати політичні та економічні погляди Дзержинського, непросту дихотомію його владних афіліацій).

У 1923 році Дзержинський стверджував, що його організація, «озброєний загін партії більшовиків», має в країні «мільйон ворогів», які «живі й плекають надію на інтервенцію та вибух зсередини». Водночас начальник Секретного відділу Державного політичного управління (ДПУ – правонаступник ВЧК) Терентій Дерibas заявляв, що 1924 року доводилось тримати під постійним наглядом навіть не «мільйон», а два мільйони радянських громадян, щоб не дозволити можливі повстання та інші протестні дії. У 1921–1929 рр. органи ВЧК-ДПУ арештували 1004956 осіб (в тому числі за «контрреволюційні злочини» – 590146), з них засуджено – 208863 (засуджено до розстрілу – 23391). У 1930 році, з початком суцільної колективізації, а фактично – боротьби партії проти села, було арештовано 331544 особи (у тому числі 266679 – за «контрреволюційні злочини»), засуджено 208069 (20201 – до розстрілу) [4].

Складне міжнародне становище, критична внутрішня ситуація, постійний тиск партії, яка прагнула проводити свою лінію незалежно від реалій життя, зумовили зростання інтенсивності рівню репресій проти власного народу. «Лицарі «залізного Фелікса» (а пізніше – таких же «залізних» Єжова, Ягоди, Берії), щоб підтвердити свою лояльність лінії партії та виправдати кошти на власне утримання, йшли на фальсифікацію облікових даних та первинних матеріалів. Ми не маємо достатніх матеріалів, щоб стверджувати про загальносоюзний розмах цієї протизаконної діяльності, але аналіз архівних слідчих справ цього періоду та матеріалів преси свідчить про те, що прояви подібного явища мали місце на території Кіровоградської області.

Зокрема, обласна газета «Україна-Центр» розмістила матеріал про розкриття (а точніше, про фальсифікацію!) Єлисаветградською повітовою ЧК підпільної контрреволюційної організації, на чолі якої був доктор Добровольський; польської шпигунської організації тощо. «Вже 14 лютого 1921 року колегія Херсонсько-Миколаївської губернської ЧК санкціонувала розгляд справи на місці з правом застосування вищої міри соціального захисту – розстрілу. На той час вже було обмежено право ЧК на винесення смертних вироків, а якщо вони й ви-

носились, то лише після затвердження їх Центральним управлінням ЧК у Харкові. Незважаючи на це, уже 16 лютого 1921 року так звана широка колегія Єлисаветградської ЧК під головуванням члена колегії Абрамова, за участі члена колегії Мінаєва, начальника особливого відділу 1-ої Кінної армії Лозоватського, представника Єлисаветградського ревкому Рябцева, представників повітового парткому Майбороди й Киричкова, робітничо-селянської інспекції Михальського, особливого відділу тилу 14-ої армії Буревича, голови ревтрибуналу 1-ої Кінної армії Тегедешкіна, голови єлисаветградських профспілок Киселева, начальника відділу юстиції Лагути, виконуючого обов'язки секретаря повітової ЧК Тимофієва прийняла рішення про розстріл 15 учасників білогвардійської організації». Справа містить документи про підстави та провокації чекістів, нехтування думкою громадськості [5].

Подібне відбувалося й на значно вищому держаному рівні. Так, нарком іноземних справ Чичерін письмово скаржився Леніну на керівників чекістського відомства, які «были неискренни, лукавили, вечно пытались соврать, надуть нас, нарушить обещания, скрыть факты», «аресты иностранцев без согласования с нами вели к миллионам международных инцидентов, а иногда после многих лет оказывалось, что иностранца незаконно расстреляли. Внутренний надзор в наркомате иностранных дел и полпредствах, шпионаж за мной, полпредами, сотрудниками поставлен самым нелепым и варварским образом», «агенты ЧК, облеченные безграничной властью, не считаются ни с какими правилами».

Ленінська відповідь була короткою та вичерпною: «Тов. Чичерин! Вполне с Вами согласен. Надо арестовать паршивых чекистов и привезти в Москву виновных и их расстрелять. Мы Вас всегда поддержим, если Горбунов сумеет подвести под расстрел чекистскую сволочь» [3].

Очевидним прикладом «боротьби за показники у роботі» шляхом фальсифікації є справа № 8048-фпд зі звинувачення гр-ки Солонцевої Софії Ксенофонтівни, 1910 р.н., яка народилась у с. М. Бабанка, мешкала на хуторі Обланка Дубровської сільради колишнього Витязівського району тоді ще Одеської обл. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР [6].

Постанову на її арешт було підписано Бобринецьким районним прокурором Пацюковим. І ця постанова, і постанова про обрання запобіжного заходу, винесена того ж дня Бобринецьким РВ НКВС описують «ворожу діяльність» Солонцевої одним реченням: «высказывала контрреволюционные похабные слова по адресу Советской власти, её руководителей и вождя трудящегося народа тов. Сталина» [6, сс. 2, 3].

Підтверджує це й низовий орган влади, Дубровська сільрада:

«Справка. Дана Бобринецкому райотделу НКВД в том, что гражданка села Обланка Дубровского сельсовета Солонцова Сонька по социоложению по с/совету считается доч крупного кулака, который до революции имел 300 десятин земли та весь с/г реманент, а также имел постоянных рабочих 3-4 человека. Сама Солонцова занимается антисоветской агитацией, агитирует против вывчения законоположения про выборы до Верховной рады, выражаясь в тому, що когда мы эти выборы не знали, как это раньше было, то мы краще жили» (орфографію оригіналу збережено) [6, с. 5].

Основні «крамольні» судження Солонцової, які слідство виявило та задокументувало, зводяться до такого: «Сколько стахановцы в совхозе не будут работать, но ничего не получают от Советской власти. При царизме было лучше: не надо было работать в совхозе, работали в своём хозяйстве и жили лучше»; «Новая Конституция – это обман для рабочих, как были рабочие в нужде – так и есть»; «Сталин для рабочих ничего хорошего не сделал, он ведёт страну к гибели»; «хороших людей расстреляла Советская власть (при обговоренні процесів над Тухачевським та Якіром), а когда расстреляют Сталина?»; «в совхозах сколько ни будешь работать – за труд не получишь»; «стахановцы выслуживаются перед Советской властью и им платят за труд других рабочих» [а.с. 10-21]. При усій їх зовнішній спрямованості проти Радянської влади, деякі з цих висловлювань (особливо ж з висоти нашого сьогоденішнього історичного досвіду) можна назвати правдивими, а може навіть і прозорливими.

На звинувачувальному висновку, відсутня дата, але матеріали справи розглянуто «трійкою» при УНКВС по Миколаївській області вже 1 грудня 1937 року, тобто через два дні! Вирок – 10 років виправт-рудтаборів [а.с. 23]. Покарання Солонцова відбувала у Південтаборі (Южлагі) НКВС, його відділеннях в Улан-Уде, Тайшеті, Заудинську. Вперше зі скаргою на неправильне засудження звернулась до Верховного Прокурора СРСР у січні 1940 року, та цю скаргу кіровоградська прокуратура, що проводила за нею розслідування, визнала безпідставною [6, сс. 24-26].

Повторне звернення у квітні 1966 року спричинилось до додаткового розслідування обставин справи, у ході якого з'ясувалось, що батько Солонцової мав середняцьке, а не куркульське господарство, і не розкуркулювався [6, с. 47]; тексти протоколів допитів свідків у 1937 році їм не пред'являлись, а підписували вони їх тому, «что доверяли сотруднику НКВД» [6, с. 42].

Свідок Ревенко не зміг пригадати очну ставку з Солонцовою, свідок Педан заявила, що проти Солонцової не свідчила, участі у

очній ставці не брала [6, сс. 44, 40]. Матеріалів про конкретні факти антирадянської діяльності Солонцевої в ході додаткового розслідування не виявлено.

Президія Кіровоградського обласного суду 25 червня 1966 року скасувала постанову «трійки» при УНКВС по Миколаївській області від 1 грудня 1937 року щодо Солонцевої С.К. та справу припинила за відсутністю у її діях складу злочину [6, сс. 55-56]. У квітні 1992 року комісія Бобринецької райради у справах поновлення прав реабілітованих затвердила рішення про виплату Солонцовій грошової компенсації за період відбування покарання та публікацію у районній газеті повідомлення про її реабілітацію [6, сс. 58-59].

Має сенс ще раз нагадати, як заради «боротьби за чистоту ідеалів» (точніше – заради «красивої» звітності!) за декілька днів «злипували» справу, у якій вирок – уже на 23-ій сторінці, і за типовим для того часу звинуваченням 27-річну жінку відправили споруджувати залізницю, яку за півсотні років почнуть гордо величати «БАМ – комсомольська будова століття» Зарплату ж їй за цю підконвойну рабську працю віддадуть тільки через 55 років! Кому за це подякувати?

За подібною за методом «створення» справою проходить і Хілковський Мар'ян Станіславович, 1892 року народження, уродженець с. Мястковці Крижопольського р-ну Вінницької обл., поляк, громадянин УРСР, несудимий, машиніст депо станції Гайворон, проживав у Гайвороні, селище Пролетар. На словах – всенародна, Радянська влада ніколи народові не вірила, особливо ж представникам інших, окрім «великоруської», національностей. Особливо її «прихильністю» користувались, зокрема, особи польської національності. Їх практично поголовно зараховували до шпигунів та антирадянщиків. Зі списків представників «інших національностей», які були в органах НКВС, періодично відбирали потенційних кандидатів для кримінального переслідування та організовували по них «роботу» [7].

Оскільки поляк Хілковський працював на об'єктах транспорту, та ще й на прикордонній території (а після невдалої спроби Червоної Армії під командуванням Тухачевського та Якіра 1920 року «показати полякам, хто у хаті господар» Радянська Росія втратила значну частину своїх територій), до нього стали «приглядатися». У квітні 1931 року було встановлено, що він «в 1915 году служил во 2-м Заамурском железнодорожном полку в чине ефрейтора, на транспорте служит с 1918 года, на польских дорогах не служил, родственников за границей не имеет, политически безвреден» [7, с.1-а]. Того ж року оперуповноважений Гайворонського РВ ДТВ ОДПУ Михайлов виносить постанову про те, що, не дивлячись на відсутність компрометуючих матеріалів, «пребы-

вание Хилковского на военно-стратегической Пограничной Юго-Западной жел. дороге недопустимо. Полагаю: гр-на Хилковского перебросить на дороги тыла» [7, с. 4].

З лютого 1936 року увага до Хілковського посилюється, на нього починають збирати характеризуючі матеріали, які свідчать, що він «всегда хнычет, всегда недоволен,.. напитан духом антисоветским, против всех мероприятий партии и правительства» [7, с. 3]; «систематически нарушает труддисциплину и в нетрезвом виде появляется на производство. Производством и общественной жизнью не интересуется. Занимается устройством личного благополучия. В стахановском движении не участвует, смотрит на последнее с презрением» [7, с. 5]; «плохой производственник, к работе относится халатно» [а.с. 9]; «принципиально не желает подписываться на госзаймы, несмотря на получаемое им приличное жалованье» [7, с. 10].

На підставі викладеного оперуповноважений оперпункту ТВ УДБ УНКВС ст. Гайворон Машляківський робить наступний висновок: «машиниста депо Гайворон Хилковского М.С. как пьяницу, дезорганизатора трудовой дисциплины, преступно-халатно относящегося к выполнению служебных обязанностей,.. а также враждебно относящегося к проводимым хозяйственно-политическим кампаниям по укреплению страны, с работы на ж.д. транспорте удалить» [7, с. 11].

Вже 27 серпня 1937 року оперуповноважений Гайворонського ВДТВ ГУДБ НКВС УРСР Мінчин у своїй постанові про притягнення Хілковського до кримінальної відповідальності за ст.ст. 54-б (шпигунство) та 54-10 (а/р пропаганда) пише, що той «антисоветски настроен, враждебно относится к мероприятиям Соввласти, дискредитирует вождей партии и правительства, является ярым националистом, восхваляет фашистский строй в Польше» [7, сс.16-17]. На момент арешту сім'я Хілковського складалась з жінки, Марії, 42 років, доньок Юзі, 13 років, та Зосі, 10 років, сина Йосипа, 9 років.

Свідки Лук'янов, Мазур, Якименко, Перевознюк зазначили халатне ставлення Хілковського до праці та несприйняття ним стахановського руху за його показушність. Фактів антирадянської його діяльності вони не назвали [7, сс. 27-35]. Слідством було встановлено, що за час служби в царській армії Хілковського було заарештовано жандармами за зняття царських портретів у казармі роти. Під арештом пробув 16 днів, звільнений у зв'язку зі зреченням царя Миколи від престолу. На підставі вказаних матеріалів співробітник НКВС Мінчин при допиті 1 вересня 1937 року формулює свої питання до Хілковського: «Следственными материалами Вы полностью изобличены как шпион, завербованный для ведения разведывательной работы в СССР. Расскажите,

при яких обставин Вас завербовали» та «Известно, что по заданию польско-шпионской диверсионной организации Вы среди рабочих проводили к/р подрывную работу, восхваляя фашистский строй Польши». Хілковський повністю заперечував свою участь у будь-яких контрреволюційних організаціях та проведення антирадянської діяльності. Він визнав тільки те, що у розмовах з колегами зазначав більш високий рівень життя робітників у Польщі, а одного разу, після вживання спиртних напоїв, заспівав пісню «Еще Польша не гинела», але його обірвали [7, сс. 36-39, 41].

Прагнучи засудження Хілковського, Мінчин долучає до справи ще один документ, який має сенс навести повністю: «По агентурному делу «Плацдарм». Выписка из показаний руководителя Польско-диверсионно- шпионской организации Перловского Эдуарда Каликстовича от 07.08.37 г.

Янишевского, машиниста депо Гайворон я вовлѣк в организацию в 1929 году. Вовлечение Янишевского в организацию было мне облегчено тем, что он поляк по национальности, всё время стремился к уходу в Польшу. В одной беседе с ним я затронул вопрос о его смещении с работы машиниста пассажирских поездов и перевода на товарные, он был до того обижен, что открыто высказывался об уходе в Польшу. Узнав настроения Янишевского, я ему предложил принять участие в работе организации и получил его согласие.

Справка: как установлено, Янишевский является напарником паровоза (так у документі, очевидно, він був на посаді напарника машиніста), на котором работал вместе с Янишевским Хилковский Марьян Станиславович. Янишевский арестован ОДТО ГУГБ ст. Гайворон по обвинению в принадлежности к Польско-диверсионно-шпионской организации» [7, с.40].

Хілковського було звинувачено у дискредитації керівників партії та уряду (про Молотова він казав: «Окружил себя охранкой, чтобы его никто не тронул. Что он из себя представляет? Научился лгать языком, как все коммунисты, и попал в правительство, и взяли его, как советского короля»), критиці неспроможності стахановського руху та вихваленні умов життя робітників у Польщі порівняно з робітниками СРСР, а також у зв'язках з «польперебежчиками» Янішевським та Кметюком [а.с.42-43]. 29 вересня 1937 р. Комісією НКВС та Прокурора СРСР Хілковського засуджено у особливому порядку до ВМП. Вирок виконано 5 жовтня 1937 року [7, с.48-49].

10 серпня 1940 року помічник військового прокурора КОВО військовий юрист першого рангу Лепков, «рассмотрев архивное дело на осужденного Хильковского Марьяна Станиславовича и жалобу его

детей – Хильковских: Ядвиги, 15 лет, Зоси, 13 лет и Юзика, 11 лет», не знайшов «оснований к постановке вопроса о пересмотре дела Хильковского» [а.с.46-47]. З літа 1956 року вдова Хілковського, Марія, неодноразово зверталась до різних інстанцій з проханням про встановлення долі чоловіка, на що їй було дано відповідь про його смерть у місцях позбавлення волі 29 вересня 1943 року від «крупозного запалення легенів» (практика того часу забороняла повідомляти родичів репресованих про розстріл близьких) [7, с.52-64].

Справа Хілковського потрапила на перегляд у 1957 році. Було встановлено, що характеристики на нього оформлялись під загрозами з боку співробітника НКВС Мінчина, а протоколи допитів окремих свідків відверто зфальсифіковано. Хілковського М.С. реабілітовано 29.01.1958 року, справу припинено за відсутністю у його діях складу злочину [7, сс. 118-120], про що Верховний суд УРСР повідомив Хілковську М.І. 4 лютого 1958 року [7, с.121].

26 грудня 1937 року на Бобровську Марію Іллівну, 1899 року народження, яка проживала у м. Бобринець, вул. Луначарського, 81, чекав неприємний різдвяний та новорічний сюрприз: затримання, обшук та арешт. У матеріалах з її звинувачення написано, що вона – дочка поміщика, колишній чоловік в минулому – білий офіцер, а сама вона «проводила контрреволюционные разговоры, во время выборов в Верховный Совет, делала контрреволюционные надписи на бюллетенях» [8, с. 2].

В анкеті арештованої зазначено, що її батько володів 500 десятинами землі, мав 20 коней, на підтвердження чого при допиті 17 лютого 1938 року вона заявляє: «Я дочь помещика, отец мой имел крупное хозяйство. Первый мой муж по профессии учитель, имел высшее образование. Отец в 1928 году раскулачен и в 1932-33 году умер» [8, с. 11].

Чоловік Бобровської, Федір Семенович, колишній директор радгоспу з розведення свиней « Червона Зірка», арештований органами УДБ НКВС. На допиті 26 грудня 1937 року Бобровській висунуто звинувачення у «проведении контрреволюционной агитации среди рабочих совхоза, направленной к возбуждению недовольства рабочих против Советской власти, и проведении контрреволюционной похабной надписи на избирательном бюллетене при выборах в Верховный Совет» [8, с. 9].

За заявою слідчого, «В проведении похабной контрреволюционной надписи на избирательном бюллетене вы изобличаетесь полным сходством почерка на бюллетене и имеющимся в деле образцом вашего почерка. Следствие требует от вас дать правдивые показания» [8, с. 9]. Оригінал чи фотокопія згаданого напису, матеріали почеркознавчої

експертизи у справі відсутні!). Бобровська стверджує: «Виновної себе в проведенні контрреволюційної агітації не признаю». Ця фраза буде ще неодноразово повторюватись у варіанті «підтверждаю свої прежние показання о том, что я контрреволюционной пропаганды не проводила».

Чи має сенс повторювати, що всі ці свідчення Бобровська заперечувала та продовжувала наполягати на своїй невинуватості? До речі, про її власний майновий стан говорить протокол трусу від 26.12.1937 р.: «При обыске в квартире Бобровской Марии изъят паспорт серия ОБ №178634. Больше ничего не обнаружено» [8, с. 5].

Матеріали справи розглядалися у закритому засіданні кримінальної колегії Миколаївського облсуду 20 лютого 1939 року, було ухвалене рішення про перевірку результатів слідства. 25 квітня 1939 року УНКВС по Кіровоградській області приймає постанову про подовження строку слідства та, відповідно, про продовження утримання Бобровської під вартою. Тут починаються цікаві моменти: у матеріалах справи підшиті довідки про те, що свідки Кравченко, Борис, Лакиза «выбыли неизвестно куда», а Халько та Король «в совхозе не работают и не работали» [8, сс. 26-30].

Свідок Комар свої покази конкретизувати не зміг, а Євдот'єв від своїх практично відмовився. Свідки Микитенко, Панченко, Коваль характеризували Бобровську позитивно [8, сс. 31-40].

Слідство робило спроби «зберегти обличчя» й довести матеріали до суду, та вже 2 червня 1939 року було змушене ухвалити «постановление о прекращении следдела и освобождении арестованного из под стражи» [8, с.56]. Бобровську звільнено 3 червня 1939 року у зв'язку з припинення провадження за ст.. 197, ч. 2 КПК УРСР, їй повернуто паспорт її паспорт № 178634.

Справ, подібних до прочитаної нами, у загальному масиві матеріалів репресій зовсім небагато, їх практично одиниці. Чи можна вважати, що Боровській поталанило? Не зовсім: вона відсиділа з 26.12.1937 р. по 03.06.1939 р., майже півтора року. Країною котилося нічим не виправдане полювання на власний народ, яке пішло на спад наприкінці 1938 – початку 1939 рр.

Співробітники каральних органів, «мисливські собаки» влади, не дивлячись на «підгодовлю» продовольством та речами, бачили й розуміли, у яких важких умовах виживали прості люди. Окрім того, відчувався подих близької війни, а за такої ситуації дратувати свій народ небезпечно. Втім, фальсифікація первинних матеріалів для відкриття справ продовжувалась. Критичні висловлювання на адресу Радвлади у більшості випадків варто було б розглядати як прохання

повернутись обличчям до запитів та потреб населення, а не тільки як «антисовєтчину» та «контрреволюцію», але керівна партія, яка проголосила ідею посилення класової боротьби по мірі розширення масштабів будівництва соціалізму, зарахувала до категорії «врагов народу» значну частину представників саме цього народу. А у відповідності до популярної тоді фрази: «если враг не сдаётся – его уничтожают».

Знищували не тільки своїх: у листопаді 1936 року іспанські сталіністи за допомогою співробітників НКВС СРСР здійснили розправу над «ворогами народу» – представниками мадридської інтелігенції. Сталінська модель соціалізму диктувала «підстави» для арешту: родинний зв'язок з керівниками «заколоту», керівна посада під час приходу до влади Народного фронту, а основний мотив – «непролетарське» походження. Методи затримання – так само за «радянськими стандартами» 30-х років: вночі, за місцем проживання та без пояснення причин. Кількість розстріляних становила за різними оцінками від 2 до 12 тисяч осіб. Були приклади, коли затриманих знищували разом з дітьми. Справедливості ради треба зазначити, що інша сторона конфлікту так само проводила страти без судового розгляду [9].

Отже, маємо достатньо, на наш погляд, доказів протиправної та злочинної діяльності органів та окремих співробітників ЧК, але ця тема потребує серйозних та більш об'ємних досліджень для винесення остаточного вердикту у цій справі.

Література:

1. Ленин В. И. Соч., 3-е издание, том XXII, Партиздат ЦК ВКП(б), Москва, 1937, стр. 120 — 126;
2. Параграф 22-й главы VII «Положения о революционных трибуналах», Собрание узаконений, 1919 г., No. 13, стр. 132;
3. <http://argumentua.com/stati/feliks-dzerzhinskii-pravo-rasstrelya-dlya-chk-chrezvychaino-vazhno>;
4. <http://argumentua.com/stati/vrata-ada>
5. <http://uc.kr.ua/fresh6972>
6. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 8048-фпд;
7. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 7759-фпд;
8. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 2590-фпд
9. «Deutsche Welle», 07.11.2016, 18:16

«ХТО ВИНЕН?», АБО ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА КІРОВОГРАДСЬКІНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Автор використав деякі документи з Державного архіву Кіровоградської області для створення картини окремих сторін колективізації на теренах нинішньої Кіровоградщини

Ключові слова: колективізація, Україна, Єлисаветград, Сталін, Молотов, комуністичний підхід.

The author has used certain documents of The State Archives of Kirovograd Region to create a picture of separate aspects of collectivization in Kirovograd region.

Key words: collectivization, Ukraine, Elisavetgrad, Stalin, Molotov. Communist approach.

Група осіб, яка 1917 року зробила революцію в Росії, керувалась популярною на той час та достатньо когерентною політичною теорією, вибудованою на матеріалі європейських реалій виробничих сил та виробничих відносин XIX сторіччя, але при цьому їй критично бракувало практичних рекомендацій з облаштування економіки та суспільства. Цих рекомендацій та настанов об'єктивно не могло бути, оскільки подібні соціальні зрушення подібного масштабу відбувались практично уперше в світі. «Оркестрантам» Жовтневого перевороту доводилось «грати на слух», та ще й за умов наявності декількох «диригентів» та дуже неухважної, практично байдужої «аудиторії».

Із закінченням громадянської війни більшість українських земель (крім Західної України) увійшла до складу УСРР, Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка до кінця 1922 року зберігала деякі ознаки суверенності. В той же час її внутрішня та зовнішня політика координувалась та скеровувалась Москвою. Після 30 грудня 1922 року зі створенням СРСР і аж до розпаду Радянського Союзу в серпні 1991 р. вся історія України може розглядатись виключно у контексті історії СРСР.

«Практично всі дослідники єдині у думці про те, що на початку 20-х років УРСР (як і інші радянські республіки) перебували у стані найгострішої соціально-економічної та політичної кризи, зумовленої як семирічною воєнною руйною, так і політикою «військового комунізму». Втрати України за роки війни склали 10 млрд. карбованців золотом. Виробництво промислової продукції знизилось і складало 10% його довоєнного рівня.

* Білоус Віктор Борисович, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, член НСКУ, м. Кропивницький

У 1920 році в Україні вироблялось сталі – 1,7%, прокату – 1,8%, донецького вугілля – 22% від показників 1913 року. Життєвий рівень робітників знизився приблизно у 3 рази. Йшов процес декласування пролетаріату, багато робітників, щоб прогодуватися, переїжджали з міста до села. Водночас посівні площі скоротились на 15%. Незацікавленість селян у підвищенні продуктивності своїх господарств за умов політики продрозкладки призвела до того, що валовий збір збіжжя у 1920 році склав 38,5% від рівня 1913 року. Катастрофічна посуха та неврожай 1921 року ще більше загострили хлібну проблему. 1922 року голод охопив в українських губерніях до 5,6 млн. осіб, або 25% населення. Голодомор став не тільки наслідком несприятливих природних чинників, але й політики більшовиків. За неповними даними, у 1922-1923 рр. з України було вивезено майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. – до Росії та більше 15 млн. пудів – на експорт» [1].

Ситуація вимагала проведення надзвичайних заходів, керувати якими було доручено безпосередньо членам Політбюро ЦК ВКП(б). *«У 70-ті роки вже дуже немолодий Молотов згадував, що уже 1 січня 1928 року йому «довелося бути у Мелітополі на хлібозаготівлі. На Україні. Викачувати хліб» [2].*

Незважаючи на рішучі заходи влади, голод став реальною загрозою, перед якою Політбюро партії різко змінило свої ж принципові настанови, які передбачали відносне скорочення капіталістичних елементів міста й села, щоправда, за допомогою економічних, а не адміністративних, тим більш надзвичайних, заходів. На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року Сталін заявляв про значні поступки селянству, яке *«не может жить в данных условиях ... без известного оживления капитализма»*; кількома місяцями раніше він же рекомендував *«всячески умерять борьбу с кулаком, регулируя её в порядке соглашений и взаимных уступок и ни в коем случае не доводя её до резких форм, до столкновений ... Мы вполне можем и должны обойтись здесь без разжигания борьбы и связанных с ней осложнений» [3].*

У листопаді 1927 року він розвинув свою думку у такий спосіб: *«Вести политику разлада с большинством крестьянства – значит открыть гражданскую войну в деревне, ... сорвать всю нашу строительную работу, сорвать весь наш план индустриализации страны»*. *«Умиротворение деревни»* Сталін розглядав як *«одно из основных условий для строительства социализма» [4].* Таким чином, за декілька років до колективізації важко було навіть уявити собі, що Сталін-«умиротворитель» скоро ініціює прямо протилежну політику, яка буде коштувати країні неймовірних матеріальних та людських жертв.

Сталін змінив свою думку після поїздки до Сибіру (1928 рік):

«Стране нужен хлеб»; «Хлеб надо взять»; «Если мы имеем хлеб, значит можем строить социализм, если хлеба нет, значит не можем» [5].

Приводом для згорання певних ліберально-ринкових послаблень стала криза хлібозаготівель 1927-1928 рр., викликана небажанням селян продавати хліб державі за цінами у 8 разів нижчими за ринкові. Для подолання кризи радянська влада 1927 року підвищила закупівельні ціни, однак ситуація повторилась 1928 року: на січень того року було заготовлено на 128 млн. пудів хліба менше, ніж на січень 1927 р. Заздалегідь затверджені та погоджені плани уряду з розподілення хліба (продаж місту, утримання збройних сил, експорт за кордон тощо) було зірвано як наслідок несумісності господарського плюралізму та жорстко централізованої системи управління методами інструкцій та наказів.

Суто теоретично влада могла б піти на поступки селянам та вирішити проблему кризи шляхом проведення політики збалансованих цін, але на той період на вершині влади вже був новий лідер – Й.В. Сталін. Оскільки власником землі була держава і селянство лише користувалося нею, то власник мав повне право ввести певні санкції проти непокірного користувача. У січні 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про застосування адміністративного впливу на «куркулів», які притримували не менше 30 тонн зерна, що й значувало відхід від основного принципу нової економічної політики – права селян вільно розпоряджатись надлишками збіжжя після сплати податків. Вже у лютому 1929 року на село вирушили озброєні продзагони для вилучення надлишків хліба. Влада залучилась допомогою сільської бідноти, яка краще знала про те, хто та де приховував зерно. Добровільні інформатори отримували від 10 до 25% конфіскованого майна викритих за їхньою допомогою «спекулянтів» та «саботажників».

Вжиті надзвичайні заходи сприяли разовому вирішенню проблеми хлібозаготівель 1928 року, але у багатьох районах країни, в Україні зокрема, це призвело до скорочення посівних площ, масового забою худоби. У такий спосіб заможні селяни намагались перейти до нижчої категорії господарств із метою вийти з-під податкового пресу держави.

На думку вищого партійного керівництва, яке вирішило відмовитись від ринкових відносин, альтернативою НЕПу мала стати масова колективізація [1].

За нормальних ринкових умов (відсутність обмежень на оренду землі, щодо кількості найманих працівників, а також помірковані податки тощо) село неминуче пішло б шляхом капіталізації, розвиваючи та затверджуючи фермерський тип господарства, що призвело б до ще більшого зuboжіння бідноти та частини середняків, але міцні

великі господарства могли б значно підняти свою продуктивність. Подібна позиція суперечила політичним засадам влади.

Іншим вибором була загальна кооперація дрібних господарств та створення на їх базі великих сільськогосподарських виробничих колективів – колгоспів. Цей вибір зумовив ліквідацію НЕПу на селі та перехід до політики загальної колективізації. Невеселе прислів'я *«Колгосп – справа добровільна: хочеш – вступай, не хочеш – корову конфіскуємо»* має своє коріння у сказаних Й.В. Сталіним під час його поїздки Сибіром на початку 1928 року словах: *«Средняк как думает? Он думает: "Хорошо, если бы заплатили больше, но тут дело темное. Петруху посадили, Ванюшку посадили – могут и меня посадить. Нет уж, лучше я продам хлеб. С Советской властью нельзя не считаться". И эта силовая аргументация производит свое влияние на середняка»*» [6]. До речі, тексти деяких виступів Сталіна того періоду були опубліковані тільки 1949 року.

Оцінки колективізації варіюють від захопливо позитивної до вкрай негативної, залежно від політичних поглядів та життєвого досвіду експерта. Безсумнівним, на наш погляд, залишається тільки те, що колективізація та її наслідки стали важливим чинником в історії подальшого розвитку нашої країни.

Невеличка за обсягом одиниця зберігання у одному зі сховищ Державного архіву Кіровоградської області має довгу назву – «Елисаветградский окружной комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины, организационно-инструкторский отдел. Объяснительная записка к пятилетнему плану развития округа. Переписка с райкомами по организационно-партийным вопросам», начато 25 марта 1929 г., окончено 16 апреля 1929 г., фонд 2, опись 1, дело 1737» [7]. Тоненька течка у десяток сторінок яскраво висвітлює тритижневий проміжок часу однієї з неоднозначно складних сторінок вітчизняної історії – періоду початку колективізації сільського господарства, як у краплині води віддзеркалюючи проблеми та складнощі того часу, фізичний стан та настрої населення.

Стан фізичного здоров'я населення є дуже значним при вирішенні питання про початок будь-яких соціальних зрушень. Здоров'я ж українського, зокрема, народу, було значним чином підірване голодом 1921-22 рр. та наступними за ним періодами «продовольчих негараздів», як евфемістично висловлювались газети того часу, *«поруч з серйозними досягненнями, що маютья в справі здоров'яохорони за останні роки, загальний санітарно-епідемічний стан округи продовжує бути досить неблагоприємним. Особливо необхідно відмітити великі показники, що характеризують такі соціально-побутові захворювання як трахома*

– 46, 1% проти середньо-українського 27.4 %, пранці – 49,4%, а по всій Україні – 37,4% на кількість 10.000 населення.

Дуже високий також % захорювань малярією /393,7 проти пересічноукраїнського – 181,5 на 10 тис. чол. населення/, а також черевним тифом /12,4 проти 11,1/ що в окремих районах /Устимівський, Братський, Бобринецький, Знам'янський и т.і./ мають постійні очаги й дають щорічні епідемічні сполохи.

3. Основні фактори, що сприяють такому санітарно-епідемічному стану округи, з'являються: відсталість санітарного благоустрою населення міст, ненормальні житлові умовини, кепське водопостачання, асенізація й т. ін., відсутність лазень у більшості населених пунктів, недостатність лікарсько-профілактично-освітнього обслуговування населення округи загальній культурній відсталості його» (тут і далі текст подано зі збереженням орфографії оригіналу, прим. – авт.) [7, с. 12].

Можна небезпідставно вважати, що держава не мала у своєму розпорядженні достатніх фінансових та кадрових ресурсів для оптимізації санітарно-гігієнічної ситуації на селі, про забезпечення населення адекватним харчуванням годі й говорити. Проілюструємо цитатами з ще однієї одиниці зберігання ДАКО під назвою «Елисаветградский окружной комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины, организационно-инструкторский отдел. Информационный подотдел. Докладные о состоянии коллективизации в округе, и причинах выхода коммунистов из колхозов. Начато 20 октября 1929 г., окончено. На 10 листах. Фонд 2, опись 1, д. 1705» [8].

Життя колгоспників було важким, плановані зміни на краще не могли статися моментально, однак життя у людини тільки одне, й вона хоче жити у нормальних умовах, принаймні, не голодуючи: «Член с.г. артiлі «Червоний Жовтень» В.-Вищанського району пише: “почуваю себе на роботі в колгоспі не зовсім задовольняюче... в колгоспі я позбувся матеріальних засобів існування і приходиться майже голодувати» [8, с. 1]; Товариш з Ердєлівського осередку пише: «Інструкція внутрішнього розпорядку колгоспа говорє за те, що продукти розподіляються по робітничим дням. Коли я поставив питання перед загальними зборами, яку кількість пайків відчисляється для дітей (дружина була хора й лікувалась), то мені сказали, що ми тобі дітей кормити не будемо, – це й призвело мене до виходу з колективу, й я виїхав працювати в Донбас”» [8, с. 10].

Невизначеність чіткої позиції щодо середняка, спроби ліквідувати його господарство шляхом фінансового та адміністративного тиску не сприяли переходу цієї категорії трудівників села до колективних господарств:

«Бондаренко Іван Сергійв з села Іванівки Рівнянського району не вдо-

волений політикою партії щодо середняків: «Дальше, т.т., я хочу сказати, що в нас слабкий зв'язок з середняком. Середняк, так це по-мойому, саме той господар, котрий дає нам в сучасний мент зерно, і коли ми, заходами боротьби з куркулем трюгаємо й його, то він від нас відходе і веде лінію примеренства, кажучи, що не хочу на збори ходити, підвищувать своє господарство, бо так або інакше нам життя немає. Приклад: ми видаємо дефіцитний крам бідності за гроші, а для останніх за зерно, то кожен середняк говоре – я не буду тепер по багато засівать, бо з осені в мене хліб виманять, або я сам не вдержу через свої потреби та й продам, а потім в мене вимагають, коли даси хліб, то дамо мануфактуру». Т. Богдаренко змовчує, кому середняк продав хліб, бо коли середняк свій хліб здав кооперації, хоч би і з осені, то кооперація повинна постачати цього середняка дефіцитним крамом за готівку. Т. Бондаренко введе точку зору, що неправдива політика партії взагалі, що в одержанні краму провадиться грань: бідняк – середняк» [8, с. 1-2].

У цій ситуації на втілення партійних рішень було мобілізовано рядових комуністів з місць, але «Факти сигналізують, що на місцях по окрузі є випадки, що окремі парторганізації своїм керівництвом не сприяють, а навпаки гальмують розвитку колективізації... підкреслюють і випадки скривлення лінії партії щодо колективізації с. господарства» [8, с. 2].

Документ наводить і думки з листів комуністів: «Т. Касьянов пише: «Наші комуністи не провадять в життя останніх постанов пленумів, в яких зазначається, що всі члени і кандидати партії повинні стати прикладом для оточуючого населення, а воно навпаки. Є такі комуністи, члени партії, що мають по дві корови, мають по парі добрих коней і бояться розстатися з своєю власністю, стараючись улаштуватися самому де-небудь у місті, а дома їх сім'ї ведуть індивідуальні господарства» [8, с. 7].

Дописувачі подають і конкретні приклади ставлення окремих комуністів до втілення у життя партійних рішень та їх непартійної поведінки у повсякденному житті: «Т. Романченко з Коханівського осередку зазначає: «Секретар партосередку Калина Петро Якович має землю на три їдія в Компаніївському районі і здав в оренду кулакам по 1930 р. включно. Другий член партії т. Рихва Петро, голова РК, у радгоспі теж має 6 дес. землі на Знам'янци. Має гарний будинок під бляшним дахом і одержує квартплатню за свій будинок. Третій член партії Григорьев Матвій має свою хату і землю, а у колектив не хоче йти, відмовляється від землі, щоб пристроїться де-небудь на посаді. Землю Григорьеві обробляють селяни як бідняку, а він потім продає пшеницю по риночним цінам, а в кооперацію не здає» [8, с. 7].

Подібні приклади були непоодинокими, партійні чиновники списували деякі з них на «хникання», «ідеологічну нестійкість», «відсутність більшовицької впертості і закалки» тощо; зазначали, що «комуністи виходять з колективів по своїй нестійкості, нездатності боротися по-більшовицьки з труднощами соціалістичної перебудови сільського господарства» [8, с. 7]. При цьому окрпартком в узагальнюючому документі під назвою «Причини виходу комуністів з колгоспів» змушений констатувати: «тут уже не лише невміння боротися з труднощами, а й туга за індивідуальним господарством, невір'я в соціалістичну перебудову сільського господарства. Такі настрої не є одинні, такими настроями хоріє чимала частина комуністів, що працюють в колективах і ще більша частина тих, що ведуть індивідуальні власні господарства» [8, с. 10].

Лейтмотивом же доповідної звучить фраза, для написання якої навіть у ті часи потрібно було знайти в собі мужність: «розвал колективів трапляється, майже виключно, по вині комуністів» [8, с. 10].

Отже, керівна партія країни, що взяла на себе непросту історичну відповідальність за цілу імперію (пам'ятає відоме лєнінське: «*Есть такая партия!*»), не розуміла, що робити. Наслідок цього недолугого політичного авантюризму відомий: мільйони жертв воєн та голодоморів, сотні мільйонів зламаних людських долів. Звісно, можна було б процитувати Святе Письмо: «Прости їм, Господи, бо не відають, що роблять», але ж існує й юридична позиція: «Незнання законів не позбавляє відповідальності за їх порушення».

Хто на цій території відповів, відповідає та ще має відповісти за політичний та економічний волюнтаризм, а простіше – невігластво?

Людмила Михида*

*Державний архів Кіровоградської області,
м. Кропивницький*

УКРАЇНЬСКА ПРОЗА НА СТОРІНКАХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЧАСОПИСІВ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено огляд процесу становлення української літератури початку ХХ століття на основі опублікованих творів М. Хвильового, В. Вразливого, Майка Йогансена, О. Слісаренка, М. Куліша, Остапа Вишні; В. Сосюри Ю. Яновського, В. Еллана-Блакитного, Кості Котко (Миколи

---

* Михида Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький

Любченка), які друкувалися протягом 1928-1929 років на сторінках часопису «УЖ» (Універсальний Журнал), а також подано короткий аналіз цих публікацій.

Ключові слова: періодичне видання, проба пера, архівні документи, літературний процес, жанрові шукання, літературне становлення.

The article presents a review of the process of growing of Ukrainian literature of XX century on the basis of selected works by M. Hvylyovyi, V. Vrazhlyvyi, Mike Johanssen, O. Slisarenko, M. Kulish, Ostap Vyshnya, V. Sosyura, Yu. Yanovskyi, V/Ellan-Blakytnyi, Kost' Kotko (Mykola Lyubchenko), published during 1928-1929 in the magazine "UZh" (Universalny Zhurnal). A short analysis of these publications is provided.

Key words: periodical edition, test of writing, archival documents, literary process, search in genre, literary growing-up

Якщо говорити про історію розвитку української літератури, то слід зазначити, що вона мала такий же надзвичайно складний, самобутній шлях, як і вся історія України в цілому. Весь процес становлення зберігає та передає загальнонаціональні, загальнолюдські цінності від покоління до покоління, збагачує наш внутрішній світ, виховує естетичний смак, розвиває інтелект, кругозір. Наша література протягом століть довела свою унікальність, бо попри всі заборони і гоніння та несприятливі історичні умови продовжувала розвиватися, постійно відстоюючи своє право на існування. Сьогодні, коли ми маємо можливість вільно знайомитися із творами поетів і письменників, які ціною власного життя відстоювали колись своє право на творчість.

Початок ХХ століття можна вважати яскравою ілюстрацією тих складних і трагічних для України часів. І саме у цей непростий період відбувається сплеск літературного відродження. Саме становлення цілої письменницької плеяди, їх мистецькі пошуки стали предметом дослідження у даній студії.

Сьогодні, отримавши доступ до архівних фондів, ми не тільки маємо змогу заповнити білі плями в письменницьких біографіях, а й простежити шлях їх творчого становлення. Маючи можливість ознайомитися із підшивками українських періодичних видань 20-30 рр. ХХ століття, ми маємо унікальну можливість читати і аналізувати «проби пера» – прозу Миколи Хвильового, Василя Вражливого, Майка Йогансена, Олекси Слісаренка, Миколи Куліша, Остапа Вишні; поезії Володимира Сосюри і Юрія Яновського; спогади В. Лазорського про Василя Еллана-Блакитного, Кость Котко (Микола Любченко) «Зневажений мечет». Увесь цей скарб можна перечитати, взявши до рук підшивку журналу «УЖ» (Універсальний Журнал) за 1928-29 рр.

Трохи згодом більшість імен авторів, що друкувалися на сторінках

«УЖ» увійдуть до антології української літератури як письменники Розстріляного Відродження. А поки що поняття «відродження й становлення» є основним в етичній моделі героїв постреволюційної епохи та громадянської війни.

Авторам притаманні малі прозові форми, які зовсім не завадили показати увесь широкий спектр їх стильових манер. І хоча на початку творчої діяльності М. Хвильового переважає експресивність, у творчості знаходиться місце і для «Мисливських оповідань для Степчука» [УЖ № 5 (7), 1929]. На відміну від «Мисливських усмішок» Остапа Вишні, тут немає любування природою, закликів до збереження усього живого, немає фантастично-містичних сюжетів про чудесний порятунок дичини. Натомість перед читачем розкриваються «муки совісті катаневдахи», який декілька разів намагається добити поранену качку, і кожна спроба виявляється провальною. В результаті герой поринає у філософські роздуми і душевні терзання, які у прямому сенсі майже добивають його самого.

Оповідання «Молодість» авторства В. Вразливого нагадує щоденник-сповідь студента, у якому він просто друкує «фотографію» свого буття. Оповідання позначене печаткою романтизму, якоюсь майже дитячою щирістю. Головні персонажі – Вакула, Монька і оповідач – таємно закохані у свою приятельку Наташу. Напівголодні студентські будні, відсутність можливості вирішити матеріальні проблеми у найближчий час, все ж не позбавляють хлопців бажання любити, вдаватися до авантюрних вчинків і з гумором і оптимізмом дивитись у завтрашній день.

Постійним дописувачем часопису «УЖ» можна назвати Майка Йогансена – сатиричні фейлетони (3 серії «Обличчя буржуазної преси») «Уошінгтон пост», «Дейлі Ньюз», «Тан», «Таймс», написані у стилі газетних новин і розташовані як колонки багатотиражки. Із журналістським завзяттям автор описує «пригоди» вчорашньої знаті Російської імперії, а також простих емігрантів в Західній Європі. І, звісно, не без нотки їдучої сатири, М. Йогансен змальовує життя країни рад – щиро, «без макіяжу».

А от філософський нарис «NOMINA-OMINA» (Латинська рима), на перший погляд, ніби вибивається із стрункого ряду «журналістських розслідувань», але ж ні – знаходиться місце і Шевченкові в Петербурзі, і Михайлові Семенкові у тій же таки революційній столиці.

Вражає своєю оголеною правдою про постреволюційне життя і новела О. Снісаренка «Драма в темному коридорі». Весна, кохання, революція – усе складно і не завжди піддається логічному поясненню.

Саме на сторінках «Універсального Журналу» Микола Куліш дру-

кував сцени зі своєї п'єси «Мина Мазайло» та розміщав оголошення про вистави театру Леся Курбаса «Березіль».

Під рубрикою «Мій перший твір» друкувалися поезії В. Сосюри із замітками автора і оповідання Остапа Вишні «Пропав чоловік...».

Потішили цікаві і несподівані знахідки – поема Ю. Яновського «Наваха із Толедо», ода вождів революції.

Безперечно, що у той час усі автори ще вели пошуки ґрунтовних сюжетів. Таке враження склалося, оскільки розкутість у викладі матеріалу сприймається як розхристаність, відчувається потреба в ширших полотнах. Для цього був добрий ґрунт, адже в українській дореволюційній прозі оповідання, новела, повість – чи не провідний жанр, який досяг сюжетного розмаїття й тематичного багатства, подавши зразки родинно-побутової повісті-хроніки, соціально-побутової повісті, соціально-історичної, історично-пригодницької, психологічної, фольклорно-поетичної повісті.

Загальновідомим є той факт, що розмаїття жанрів часто припадає на періоди бурхливих змін у суспільному житті. Адже саме література найоперативніше відгукується на живі проблеми й народжувані процеси в суспільстві. Стильове новаторство виявлялося по-різному у кожного автора. Так, М. Йогансен пізніше у повісті «Подорож ученого доктора Леонардо та його майбутньої коханки прекрасної Альчести в Слобожанську Швейцарію» (1928) одивнював загостреним, постійно напруженим сюжетом, заповненим умовними екзотичними персонажами в середовищі природи, – єдиного природного героя в цьому творі. Майже відійшов від поетичної творчості Ю. Яновський і зробив крок в сторону новелістики (збірки «Мамутові бивні», «Кров землі»), а згодом і до романної прози.

Саме у 20-х рр. ХХ ст. з'явився новий жанр – кіноповість, зумовлений потребами кінематографу, зокрема ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), що вимагало нових сценаріїв, залучало до їх створення письменників (М. Йогансен, Ю. Яновський та ін.). Ішлося про складне художнє явище, базоване на низці «монтажних» подій, у якому досягається епічна широта зображення, необхідна для фільмування. Якраз згодився досвід експериментального письма.

У 1928 р. з'явилася «Звенигора», яка принесла Довженкові визнання й світову славу. У ньому гармонійно поєднався глибокий філософський епос про долю народу й потужний ліричний струмінь. Цей фільм, власне, і породив українське поетичне кіномистецтво.

Отож, можна стверджувати, що митці 20-30-х років ХХ ст., прагнучи власної реалізації, частково руйнуючи усталені уявлення про мовно-естетичне, зуміли підкорити і передати чуття і реалії. Письменники

тієї епохи наповнили твори умовно-асоціативними образами нового рівня. Вони зуміли майстерно змалювати тонкощі і наростаючу динаміку внутрішніх переживань героїв. Метафори, емоційні вираження, асоціативність, інтуїція – це лише частина тих художніх засобів, які використали автори відображаючи унікальний суб'єктивний світ нового героя. Об'єкт/особа виступає як цілий комплекс інтелектуальних, моральних, естетичних смислів, а текст відтворює багатозначну психологічну колізію – головну рушійну силу оповідання/новели/фейлетону. Боротьба героїчного, свідомого та підсвідомого стає основним прийомом у творчості авторів доби Розстріляного Відродження.

Література:

1. Вишня Остап. Мій перший твір / Остап Вишня // УЖ. – 1928. – № 2 (грудень). – С. 33.
2. Вразливий В. Молодість / Василь Вразливий // УЖ. – 1928. – № 1 (листопад). – С. 3–11.
3. Інтернет-ресурс: <http://m.ukrclassic.com.ua/katalog/teoriya-literaturi/2689-rozvitok-ukrajinskoji-prozi-20-kh-rokiv-xx-st>
4. Йогансн Майк NOMINA-OMINA (Латинська рима) / Майк Йогансн // УЖ. – 1929. – № 7. – С. 126–129.
5. Йогансн Майк Дейлі Ньюз / Майк Йогансн // УЖ. – 1929. – № 2(4) лютий. – С. 46–49.
6. Йогансн Майк Таймс / Майк Йогансн // УЖ. – 1929. – № 2(4). – С. 14–20.
7. Йогансн Майк Тан / Майк Йогансн // УЖ. – 1929. – № 1(5). – С. 73–77.
8. Йогансн Майк Уошінгтон Пост (3 серії «Обличчя бржуазної преси») / Майк Йогансн // УЖ. – 1929. – № 6. – С. 60–67.
9. Котко Кость Зневажений мечет / Кость Котко // УЖ. – 1928. – № 2 (грудень). – С. 41–42.
10. Куліш Микола Мина Мазайло / Микола Куліш // УЖ. – 1929. – № 2(4). – С. 40–44.
11. Лазорський В. Як Блакитний брав Полтаву / В. Лазорський // УЖ. – 1928. – № 2 (грудень). – С. 37–39.
12. Снісаренко О. Драма у темному коридорі / Олекса Снісаренко // УЖ. – 1928. – № 2. – С. 10–23.
13. Сосюра В. Мій перший твір / Володимир Сосюра // УЖ. – 1928. – № 2 (грудень). – с 32.
14. Хвильвий М. Мисливські оповідання для Степчука / Микола Хвильовий // УЖ. – 1929. – № 5(7). – С. 42–59.
15. Яновський Ю. Наваха із Толедо / Юрій Яновський // УЖ. – 192. – № 2 (4) лютий.

Віктор Сергєєв*

Піщанобридський професійний аграрний ліцей, сел. Піщаний Брід, Добровеличківській район Кіровоградської області

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ НОВОГЕОРГІЇВЩИНИ (СУЧАСНОЇ СВІТЛОВИЩНИНІ): ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Українською катастрофою XX століття називає сучасна громадська думка голодомор 1932-1933 років в Україні. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, заподіяв смерть мільйонам хліборобів. Адже від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн. Голодне лихоліття 33-го – не просто історична минушина, а незагойна фізична і духовна рана українського народу, яка пекучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь...

The contemporary civil thought names the famine of 1932-1933 in Ukraine a Ukrainian catastrophe of XX century. Terror by hunger, introduced in Ukraine by the Stalinist totalitarian regime, caused death of millions of peasants, for famine, mass repressions and deportations have caused more losses to Ukraine than the years of WWI and the Civil War. The hungry year of 1933 is not only a fact of the past history, but a festering moral and physical wound of the Ukrainian people, burning through memories of many generations.

У першій половині 30-х років XX ст. Новогеоргіївський район із населенням понад 60 тис. осіб входив до складу Харківської області. Основою економіки району було досить розвинене сільське господарство. Переважна більшість населення, яка проживала на території 40 сільських рад, працювала саме в цій галузі. Передумовами для розвитку аграрного сектору були перш за все природні фактори: родюча земля, ріки Дніпро, Тясмин, Цибульник, багато ставків, ліси та унікальні сіножаті, навіть своєрідна спеціалізація господарств. Насіннєвим городництвом займалися в Галаганівці, Стецівці та Калантаєві. Вироби з лози, ягідництво, шовківництво і технічні культури культивувалися в Подорожньому, Чаплищі, Воронівці, Липовому, Калабарку, Клочкову, Вітрівці, Малій Андрусівці та Крилові. Городину вирощували в Новогеоргіївську, Ревівці, Табурищі, Свиного-Павлівці.

На території решти 24 сільських рад вирощувалися зернові, переважно пшениця і жито. Досить розвиненим було і тваринництво.

---

* Сергєєв Віктор Юрійович, викладач історії та громадянської освіти, Піщанобридський професійний аграрний ліцей, член НСКУ, сел. Піщаний Брід, Добровеличківській район Кіровоградської області

Влітку 1932 року у господарствах району налічувалося 11625 коней, 13908 ВРХ, 3373 вівці, 8223 свині. В ці роки життя сільського населення, значна частина якого вела одноосібне господарство, поступово покращувалося. Але це не влаштовувало більшовицьке керівництво країни. І в 1932 році різко та безпідставно було підвищено плани обов'язкових державних заготівель та примусових державних позик. Ті з селян, хто був незадоволений чи противився грабіжницьким податкам, діставали прізвиська «куркуль» чи «підкуркульник», і це було приводом до репресій. Архівні джерела свідчать, що станом на 25 лютого 1932 року було повністю розмайновано 108 і частково 64 куркульські господарства. На середину липня 1932 року за опір хлібозаготівлям було віддано під суд 167 осіб, з них 12 «куркулів», 30 «заможних», 16 «заможнo-середняцьких», 24 «контрактанти», 67 «плановиків» і 18 голів колгоспних управ. Проведення грабіжницької хлібозаготівельної кампанії наштотувалося на неминучий супротив. Документи свідчать про підпал колгоспного майна у Стецівці, вбивство активістки Золотарівської сільради тощо. Жертвами репресій ставали і самі активісти. Ось витяг із протоколу Серебрянського партрадактиву: «...окремі сільради, що були засорені чуждими елементами, мали певний вплив на керівників, які самі стали на бік кулаків, агітували проти виконання, пиячили з кулаками, а також своїми опортуністичними діями, як от Кобзарівка, Іванківці, Миронівка, Мовчанівка, Вершавці та Стецівка, відтягували виконання плану. Куркулі зуміли закопати хліб у землю, до цього часу відкривають ями. У Вершавцях – 400 ям, у Стецівці – до 150 ям». В інших документах йдеться про «дії куркульської агентури всередині колгоспів, які зривають плани в Овраховому, Калантаїві, Великій Андрусівці, Серебряному, Іванківцях».

Ще більш жорстокою стала хлібозаготівельна кампанія 1932-1933 років. За планом Харківського обкому КП(б)У район мусив здати державі 20,5 тонн зерна. Об'єднаний Пленум РК КП(б)У та РКК 28 липня 1932 року затвердив такий річний план: колгоспам здати 15,606 тонн, одноосібному сектору – 5,304 тонни (у тому числі по куркульських та заможних господарствах – 425 тонн). Були визначені «вирішальні» сільради, на які покладався основний тягар хлібоздачі, за ними закріплювалися члени бюро РК КП(б)У. За Вершавкою, Стецівкою, Великою Андрусівкою – Ситник; Микільським і Золотарівкою – Фірсов; Табурищем, Закамінням і Пеньківкою – Айзенберг; за Подорожнім, Ново-Липовим і Чаплищем – Удовиченко. Деякі «ответработники» самі бачили нереальність таких планів. Ось витяг зі зведення ДПУ: «...В с. Никольск партсобранием было принято план только при обсуждении в 4-й раз и только в присутствии ответработника

из района, но отдельные коммунисты считают план нереальным и невыполнимым. Уполномоченный РПК в с. Ивановка председатель Рай КПС Низкоусов заявил следующее: «Это грабеж со стороны Соввласти. В районе сидят не правители, а олухи. Сталин, Косиор не могут управлять страной. Пусть приедут и сами выполняют хлебозаготовку, а я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян». Ткаченко отказался быть секретарем сельпартячейки, заявив: «План нереальный и тот коммунист, который говорит о реальности плана, тот врет, ибо для того, чтобы ВЫПОЛНИТЬ план, нужно даже солону забрать».

Всього за 5 місяців 1932 року за ухиляння від участі у реквізіціях із партії було виключено 21 особу. Але навіть репресії у вигляді грошових і натуральних штрафів, продажу майна, позбавлення права користування землею виявилися недостатніми для виконання плану одноосібними господарствами. Постановою поширеної наради секретарів партосередків та членів сільських рад зафіксовано, що одноосібники виконали план на 53,2% на відміну від законослухняних колгоспів, а винуватцями цього визнано голів сільрад району. Виконання плану хлібозаготівель було невтішним: Вершацька сільрада – 44,7%, Стецівська – 33,3%; Золотарівська – 36,6%, Табурищанська – 22,4%, Закамінська – 41,4%, Великоандрусівська – 48,8%, Пеньківська – 42,5%, Новолипівська – 43,2%. Не рятували становище навіть грізні директиви на кшталт такої: «Цілком таємно. Постанова бюро РКП від 25 січня 1933 р. «... п.7 Доручити Фірсову виявити організаторів саботажу в с. Табурище, провівши вилучення контрреволюційного антирадянського елементу». 13 грудня 1932 року була створена районна оперативна «посівна трійка» в складі голови та секретаря РК КПБУ Ситника та Буднія і завідуючого земельним відділом Павлюченка. Результати її діяльності відображено у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР: «Продовольственное положение в области и до того довольно тяжелое, а в последнее время резко ухудшилось. Особо поражены продзатруднениями ... Ново-Георгиевский... районы, где заболевания и смертность на почве истощения приняли угрожающие размеры. Значительная часть населения разъехалась в поисках заработка и хлеба, оставив детей на произвол судьбы. Оставшиеся голодают, пухнут от голода, но помощь им не оказывается из-за отсутствия каких бы то ни было продовольственных ресурсов. Ежедневно умирает по несколько человек. Основными продуктами стали отбросы, шелуха, семена сорных растений».

Але навесні 1933 року все-таки проводилася посівна кампанія. Наприклад, на 10 квітня 1933 року «...колгоспами Крилівської сільради засіяно 2,3 га пшениці, 16,4 га ячменю, 0,5 га картоплі, 6,5 га соняшнику,

1,85 га махорки. По одноосібному сектору – 1 га пшениці, 1,5 га ячменю, 2,45 га кукурудзи, 1,9 га соняшнику та 3,9 га картоплі. Станом на 27.04.33 р. по району засіяно 18,503 га (35,8%), в т.ч. колгоспами 15,874 га, одноосібниками 1,684 га. Ці заходи були невід'ємною частиною соціалізації між Одеською і Харківською областями за дострокове виконання зобов'язань у здачі хліба пролетарській державі в 1933 році.

Література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). ф. 437, оп. 1, спр. 82, арк. 28.
2. «Розсекречена пам'ять» (Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД) К., 2007.
3. ДАКО. ф. 437, сп. 1, спр. 90, арк. 14.
4. ДАКО. ф. 437, оп. 1, спр. 37, арк. 29.

Костянтин Шляховий*

*Кіровоградська обласна організація НСКУ,
м. Кропивницький*

БУДІВНИЦТВО ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ У ДОКУМЕНТАХ 1751-1754 рр.

Ініціатива побудови фортеці Святої Єлисавети фактично належить генералу (тоді – полковнику австрійської служби) Івану (Йовану) Хорвату, який у своїй заяві про перехід на російську військову службу та прийняття підданства у пункті 16-му просив: «Чтобъ въ той земли съ приличною крепостію, ради нападенія непріятельскаго, место окружено было въ предбудущемъ году...». Відповіддю був іменний указ імператриці Єлисавети Сенату, підписаний 24 грудня 1751 року, «О принятіи въ подданство Сербовъ, желающихъ поселиться въ Россіи и служить особами полками, о назначеніи на границе со стороны Турецкой выгодныхъ местъ къ поселенію; объ опредѣленіи жалованья по окладу Гусарскихъ полковъ коннымъ, а пешимъ оклада полковъ пехотныхъ, и о подчиненіи оныхъ полковъ Военной Коллегіи» [6, с. 557]. За цим указом сенат із військовою колегією 26 і 27 грудня того ж року провели спільні засідання. У результаті тривалих обговорень стосовно 16-го пункту було прийняте рішення, сформульоване в сенатському указі від 29 грудня 1751 року «О поселеніи на Россійскихъ границахъ приходящихъ Сербовъ»: «Для той работы нарядить изъ Малороссійскихъ полковъ, по разсмотренію Господина Гетмана, до 2000 человекъ, а Сло-

---

* Шляховий Костянтин Васильович, член НСКУ, почесний краєзнавець України,
м. Кропивницький

бодскихъ полковъ на ту работу не наряжать...; и въ пристойномъ месте, по разсмотрѣнію Генераль-Маіора Чернцова с общаго съ нимъ, Генераль-Маіоромъ Хорватомъ, и определенныхъ Инженеръ-Офицеровъ согласія, велеть сделать земляную крепость, которую именовать крепость Святыя Елисаветы, на что всеподданнейшимъ докладомъ требовать отъ Ея Императорскаго Величества Высочайшей конфирмаціи; а въ оной крепости быть Россійскому Комменданту Бригадирскаго ранга, съ положеннымъ по его рангу жалованьемъ, и подъ его жъ веденіємъ учредить въ оной Гарнизонную Канцелярію, и въ той крпости въ гарнизоне содержать изъ Ландмилицкихъ полковъ потребное число, съ переменою, по разсужденію Военной Коллегіи» [6, с. 575; 2, 12, с. 411-412].

Сумісна доповідь Сенату і Військової колегії була затверджена імператрицею Єлизаветою 4 січня 1752 року резолюцією «Быть по сему» [10, с. 286].

11 січня 1752 року була надана «Жалованная Грамота Генераль-Маіору Ивану Хорвату. – Объ учрежденіи двухъ гусарскихъ и двухъ пандурскихъ полковъ, о даче имъ земель, жалованія, привиллеги и правъ, о наименованіи новозаселенной ими страны Новою Сербією, а сделаннаго тамъ укрѣпленія крепостью Святыя Елисаветы», у 10-му пункті якої написано: «Для обороны во всякомъ случае отъ нападенія непріятельскаго новопоселяемыхъ ихъ гусарскихъ и пандурскихъ полковъ жилищъ, позволяется въ пристойномъ месте при оныхъ, по разсмотрѣнію определенныхъ отъ Насъ къ тому поселенію персонъ, со общаго съ вами, Генераломъ-Маіоромъ Хорватомъ согласія, сделать въ нынѣшнемъ году земляную крепость, которую именовать крепостью Святыя Елисаветы, а въ той крепости по сделаніи оной быть Нашему Коменданту Бригадирскаго ранга, и подъ его же веденіємъ учредить во оной гарнизонную Канцелярію, и въ гарнизоне содержать тамо изъ ландмилицкихъ полковъ потребное число съ переменою, по разсужденію Нашей Военной Коллегіи» [6, с. 583].

У зв'язку з тим, що призначений головним командиром при сербському поселенні генерал-майор Дмитро Григорович Чернцов одночасно мав обіймати посаду начальника Ландміліцького корпусу і Української лінії [11, с. 213-214], головним командиром Нової Сербії став генерал-майор артилерії Іван Федорович Глебов, який і вибрав місце для фортеці згідно з наданою йому 3 лютого 1752 року спеціальною інструкцією «О поселеніи въ Заднепрскихъ местахъ прибывшихъ съ Генераль-Маіоромъ Хорватомъ Сербовъ и другихъ народовъ», у 9-му пункті якої, крім викладу 16-го пункту попередніх документів, додається: «И того ради, когда та крепость въ какомъ месте и на какой ситуаціи и съ какими укрѣпленіями, по общему его съ Генераль-Маіоромъ Хорватомъ и Инженеръ-Офицерами усмотренію, назначена будетъ, о томъ

учиня напередъ планъ, и съ общимъ его разсужденіемъ для разсмотренія и представленія въ Правительствующій Сенатъ, прислать въ Военную Коллегію, какъ наискорее; а между темъ къ строенію той крепости и инструменты, яко то кирки, лопатки и прочіе, ежели есть казенные, надлежащее число за благовременно требовать отъ Кіевской Губернской Канцеляріи, а буде казенныхъ такого надобнаго числа сыскаться не можетъ, то оное все приготовить покупкою или подрядомъ, усматривая въ томъ казенной прибыли, безъ передачи, какъ наискорее за благовременно; а о работныхъ людяхъ из Коллегіи Иностранныхъ дель къ Господину Гетману Малороссійскому отправлена грамота, щобъ он означенному числу Малороссійскихъ казаковъ ныне за благовременно только нарядъ съ потребнымъ на нихъ провіантомъ учинить, а изъ домовъ ихъ отправить велелъ бы весною, или въ такое время и въ то место, какъ о томъ у него Гетмана отъ него Генераль-Маіора требованіе будетъ; того ради ему о присылке техъ работниковъ къ такому времени, какъ работа начата быть надлежитъ, чтобъ праздни быть не могли, требовать ему отъ него Господина Гетмана Малороссійскаго, и по присылке техъ работниковъ, употреблять ему, какъ въ крепости, такъ и къ вспоможенію поселенія техъ Сербовъ надлежащимъ прикрытіемъ и прочимъ укрѣпленіемъ, какъ въ представленіи отъ него Генераль-Маіора Хорвата изображено; а о употребленіи для прикрытія техъ работниковъ и производимаго поселенія воинскихъ командъ, поступать ему по учиненнымъ о томъ опредѣленіямъ, и посланнымъ изъ Военной Коллегіи указамъ» [6, с. 601-602].

2 вересня 1752 року військова колегія подала в сенат підготовлений генерал-майором Іваном Глебовим проект фортеці [10, с. 286], а 31 березня і 1 квітня 1753 року сенат сумісно з військовою та іноземних справ колегіями розглянули проект і запропоноване тим же генералом Глебовим місце будівництва фортеці на Інгулі, що було погоджено сенатським указом 8 квітня того ж року [10, с. 286-187]. В тому указі зазначено, що «...оной крепости Св. Елисаветы, по мненію его Генераль-Маіора, совершенно съ наступленія будущей весны строеніемъ зачатой быть подлежить...» [10, с. 286].

13 травня 1753 року на засіданні сенату генерал-майор Іван Глебов представив донесення від Головної канцелярії артилерії і фортифікації, в якому були надані ситуаційний план, проект будівництва з профілями, кошторис та штатне положення фортеці [13, с. 75-76].

31 березня 1754 року був виданий сенатський указ «О штатномъ положеніи для содержанія мастеровыхъ, оружія и амуниціи, при построеніи крепости Святыя Елисаветы» [10, с. 286-292; 7, с. 46], в якому «ПРИКАЗАЛИ: 1) вышеобъявленную крепость Св. Елисаветы, по силе прежняго Правительствующаго Сената обще съ Коллегіями Ино-

странныхъ делъ и Военною, Апреля 1 дня 1753 года определенія, въ Новой Сербіи на определенномъ отъ означеннаго Генераль-Маіора Глебова месте, на реке Ингуль, оному Генераль-Маіору Глебову съ наступленія сего 1754 года будущей весны застроить, и къ тому оной крепости строенію, по взнесенной изъ Канцеляріи Главной Артиллеріи и Фортификаціи, учиненной оною Канцелярією обще съ нимъ Генераль-Маіоромъ Глебовымъ смете, на земляное и деревянное исправленіе и на приготовленіе въ лесахъ лесныхъ и друтихъ припасовъ, плотниковъ, кузнецовъ и работныхъ людей, годныхъ въ работу, кроме престарелыхъ и малолетныхъ, противъ написаннаго въ той смете числа половину, а именно: пешихъ 5067 человекъ, да для возки изъ лесовъ бревенъ конныхъ половину жъ 325 человекъ, съ роспусками нарядить изъ Малороссійскихъ полковъ, по разсмотренію Малороссійскаго Господина Гетмана и Кавалера съ потребнымъ на нихъ провіантомъ заблаговременно, и къ будущей весне прислать ихъ въ Новую Сербію къ означенному Генераль-Маіору Глебову, без упущенія времени, и о томъ изъ Коллегіи Иностранныхъ делъ писать къ оному Малороссійскому Господину Гетману и Кавалеру непродолжительно, а онымъ мастеровымъ и работнымъ людямъ, за бытность ихъ при той работе производить заработныя деньги каждому на день, пешему по 3 коп., съ лошадьми по 5 коп., и на дачу темъ мастеровымъ и работнымъ людямъ заработныхъ денегъ отпустить къ означенному Генераль-Маіору Глебову изъ Камеръ-Коллегіи, изъ кабацкихъ новоположенныхъ денегъ противъ объявленной въ той смете сумме половину жъ 20193 рубли» [10, с. 288-289]. Таким чином, будівництво мали розпочати весною 1754 року і кількістю робітників значно більшою за попередньо розраховану (до 2000), навіть зі зменшенням наполовину кошторису І.Ф. Глебова.

3 травня 1754 року на засіданні сенату було заслухане донесення колегії іноземних справ про те, що сенатський указ щодо наряду та направлення робочих і майстрів із малоросійських полків на будівництво фортеці виконано. У ньому також наголошувалося, що 2 квітня російський резидент у Константинополі Олексій Обресков повідомив про інформованість та невдоволеність Порти рішенням спорудження фортеці біля турецького кордону та звезенням матеріалів для її будівництва. Рішенням було заспокоїти турецький уряд тим, що місце обране на відстані понад 100 верст від кордону і, наприклад, Архангельська фортеця на Синюсі (нині Новоархангельськ Кіровоградської області) заходиться значно ближче до них і не викликає заперечень [13, с. 263].

6 квітня 1754 року Колегією іноземних справ була оформлена імператорська грамота відповідно до сенатського указу від 31 березня того ж року, про наряд і відправку з малоросійських полків 5067 піших

і 325 кінних робітників (разом – 5392 чоловіки), не беручи до уваги майстрів – ковалів, теслярів та інших, на будівництво фортеці. Гетьман Кирило Розумовський у відповіді на неї уточнює, що з восьми полків буде направлено 3000 козаків і посполитих із підсусідками та 2392 посполитих, тобто ті ж 5392 чоловіки, але з командиром полкового рівня і полковими смотрителями – від ближчих двох полків два сотника та від решти по одному значковому товаришу із сотенними приставами. Про майстрів гетьман написав окреме розпорядження у Генеральну військову канцелярію, але їх кількість в донесенні не назвав. З відомості про стан команд, присланих на будівництво фортеці 1754 року [1, с. 1-4], відомо, що при наряді 5508 чоловік на будівництво в дійсності прибуло 5430 чоловік. Наряд планувався на 4 місяці роботи без урахування часу на перехід. Організація, збори та дорога зайняли майже місяць – від 7 квітня до 3 травня [5, с. 1-4]. Роботи були закінчені й козаки відправлені у свої полки 12 жовтня 1754 року [1, с. 4]. Повернулося їх 4365 чоловік, решта вибула через хвороби, смерті або втечі.

Хоча днем закладки фортеці за деякими публікаціями вважалося 18 червня, нещодавно знайдений дослідником А. В. Пивоваром документ уточнює цю дату – 12 червня 1754 року [3, № 1980]. З погляду розрахованого на 4 місяці забезпечення будівельників провіантом вона практично відповідає завершенню ними розрахованого обсягу робіт у жовтні місяці.

Вибір І. Ф. Глебовим місця розташування фортеці, вочевидь, обумовлений приблизно рівною відстанню від тоді вже існуючих – Архангельської (тепер – Новоархангельськ) на Синюсі та Мішуриноріжської на Дніпрі, що створювало оборонну лінію з трьох великих укріплень, проміжки між якими захищалися новосербськими шанцями та козацькими форпостами. Будівельними роботами керував інженер-підполковник Іоганн-Людвіг (Іван Іванович) Менцеліус.

Аналіз документів відповідного періоду доводить, що ідея будівництва фортеці Святої Єлисавети виникла не пізніше 1751 року. Затримка початку фортифікаційних робіт пояснюється необхідністю політичного заспокоєння невдоволеного турецького уряду, а підготовчі роботи (заготівля матеріалів, інструментів, провіанту тощо) велися з 1752 року. 1754 рік вважається роком заснування фортеці та міста, що власне виникло як її цивільна інфраструктура, за фактом офіційної дати закладання містоутворюючого об'єкту. Логіка визначення цієї дати полягає в тому, що у разі негативного результату політичного врегулювання питання з турецькою стороною фортеця та породжене нею місто на цьому місці не постали б.

Література:

1. Відомості про стан команд, присланих для будівництва фортеці 1754 р. – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. – КОМ-12301. – ФО-4124. – 4 арк.
2. Военная Энциклопедия. Т. X. – СПб.: Т-во И.Д. Сытина, 1912. – 642 с. – С. 331-332.
3. Доношение отъ игуменовъ лубенскаго іеромонаха Досифея, сорочинскаго іеромонаха Гавріила, нефорошанскаго іеромонаха Даміана і отъ протопоповъ сорочинскаго Дмитрія, криловскаго Симеона съ обіавленіємъ, что за силу полученнаго ними ізъ катедры указа і о исполненіи по оному сего 754 года іюня «12» дня съехали къ генералу Глебову, божественную літургію і молебствіе отправили і крепость с-тія Елисавети по чиноположенію церковному заложили. Принялъ канцеляристь монахъ Сілвестръ. – ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. № 5528. – Арк. 19 зв. – № 1980.
4. Историческое описаніе одежды і вооруженія російскихъ войскъ, съ рисунками, составленное по Высочайшему повеленію. Часть седьмая. Изданіе Главнаго Интендантскаго Управленія. С.-Петербургъ. Типографія «В. С. Балашев і К°». 1900. – 208 с. – С. 37.
5. Копія съ Доношенія къ Ея Императорскому Величеству Господина Малороссійскаго Гетмана і Кавалера Графа Кирилы Григорьевича Разумовскаго, отъ 7 апреля 1754 года. – КОМ-12301. – ФО-4119. – 4 арк.
6. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XIII. 1749 – 1753. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 958 с. – № 9919 – с. 552-558; № 9921 – с. 570-577; № 9924 – с. 581-585; № 9935 – с. 598-605.
7. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Томъ XIV. Съ 1754 по 1757. Отъ № 10.169 до 10.787. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – № 10.186 – с. 29-30; № 10.203 – с. 46.
8. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXII. 1784 – 1788. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – № 1168 с. – № 15.929, – С. 21-22.
9. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года. – Томъ XXVIII. 1804 – 1805. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Величества Канцеляріи. 1830. – 1328 + 25 с. – С. 981.
10. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Томъ XLIII. Часть первая. Книга штатовъ. Отделеніе первое. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 392 (Петр I – Елизавета) + 316 (Екатерина II) + 156 (Павель I) с. – № 10.203. – С. 286-292.
11. Сборникъ біографій кавалергардов. Под редакціей С. А. Панчулидзева. – Т. I. 1724-1762. – М.: "Минувшее", "Старая Басманная", 2007. – XIX с, 370 с., илл. / Русская историческая бібліотека/. – С. 213-214.
12. Сенатскій Архивъ. VIII. Протоколы Правительствующаго Сената 1750, 1751 і 1752 гг. – С.-Петербургъ. Типографія Правительствующаго Сената. 1897. – С. 402-415.
13. Сенатскій Архивъ. IX. Протоколы Правительствующаго Сената 1753 – 1756 гг. – С.-Петербургъ: Сенатская Типографія, 1901. – С. 75-76, 157, 263-264, 266.
14. Систематическій сборникъ постановленій Елисаветградской городской думы за 1871-1903 гг. – Томъ II. – Составилъ Л. К. Брейеръ. – Изданіе Елисаветградской городской управы. – Типографія М. А. Гольденберга въ Елисаветградѣ, 1905. – 604 с. + VIII приложений. – С. 556-557.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІА

УДК 908 (477.65-21) «17/20» Г61

Віктор Голобородько*

ТРК «Контакт-ЛТД»,
м. Олександрія

МАЙДАНИ ОЛЕКСАНДРІЇ: РИНКОВА ПЛОЩА – ТЕРИТОРІЯ ПРОПАГАНДИ – НОВІТНЯ САКРАЛІЗАЦІЯ. ПЛОЩІ ЯК ДЗЕРКАЛО ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ЗАДНІПРОВ'І XVIII-XXІ СТОЛІТЬ

Стаття розглядає питання історичних змін, які відбувались із центральними площами міста Олександрії як одного з найбільших міст Північно-Західного Задніпров'я. Основна увага приділена паралелям історичного та соціально-культурного життя. Встановлено, що десаκραлізація «старих» площ відбувалась системно, як і наповнення їх новим ідеологічним змістом. Кардинальні зміни у житті центрів громадського життя почались наприкінці XIX століття, продовжились у середині XX століття та перебувають у стані формування до сьогодні.

Ключові слова: ринкові площі, сакральність, ідеологія, урбанізація, Олександрія.

The article is devoted to the historical changes of central squares in Alexandria, as one of the largest city of north-western region over the Dnieper. The author gives main attention to the parallels of historical and social-cultural life. He comes to conclusion, that desacralization of "old" squares took place systematically, as well as filling them with new ideological content. Cardinal changes in centers of public life have begun in the end of XIX century, lasted in the middle of XX century and have been forming until now.

Міський майдан – це дзеркало душі міста. Відстежуючи зміни, які відбувались із ними, можна простежити особливості розвитку громади,

---

* Голобородько Вітор Валентинович, редактор ТРК «Контакт-ЛТД», член НСКУ, м. Олександрія

відшукати мотиви змін та перспективи трансформації суспільства. Нагадаємо, що центральна площа поселення у давніх греків називалась «агорою», в козацькому містечку – «майданом». Але значення вони мали однакове – центр громадського життя. Тут обмінювались товарами щотижня, ярмаркували, вирішували громадські справи, відзначали свята та збирались на урочисту жалобу. Всі важливі справи – від придбання за дзвінку монету краму до молитов Богу – вели людину на центральний майдан міста або села. Але наступ «міської культури», глобалізації змінює функції центральних площ. Громади і сьогодні перебувають у пошуку оновленої ідентичності цих основних громадських місць.

Чому відбувались ці зміни і які вони мали наслідки для життя міста, як впливали і впливають на міське життя ми і спробуємо простежити на прикладі міста Олександрії, з часу забудови його за системним містобудівним планом до сьогоднішніх днів.

Історіографія питання виникнення площ міст і містечок та їх трансформації складається з численних повідомлень перших краєзнавчих досліджень з історії Північно-Східного Задніпров'я, зокрема одного з перших відомих нам краєзнавців Олександрії та повіту – Миколи Бубільова [3, с. 840]. Розгорнуті описи території із її змінами у динаміці та дослідження стану розвитку площ міста з погляду сучасника дає у своїх численних краєзнавчих працях видатний дослідник минулого краю Василь Нікіфоров [21, с. 51-138, 151-195]. Чимало інформації з розглянутого нами питання міститься у працях олександрійських краєзнавців, що намагались створити нариси з історії міста, зокрема Федора Мержанова, Андрія Помятунова [2, с. 110], Анатолія Кохана. Ф. Мержанов дає цікавий опис зовнішнього та внутрішнього світу міських площ до реконструкції міста, коли він зберігав історичні ринкові площі [18, с. 77]. А. Кохан написав краєзнавчу книгу у вигляді подорожі по місту, де є детальний опис площ і частково розглядається питання їх створення і функціонування [12, с. 55].

Велике значення для розуміння питання дає праця дослідника архітектури та містобудування України Володимира Тимофійєнка. У монографії з історії міст Північного Причорномор'я він першим із дослідників опублікував дуже цінні матеріали, що розкривають містобудівний проект планування Олександрії, Єлисаветграда, Новомиргорода, Новоархангельська, Крилова, Крюкова та селища Петриківка (сучасна Нова Прага – центр Новопразької ОТГ Олександрійського району) на зорі їх існування [32, с. 13, 123-130].

Важливим дослідженням у згаданому питанні є книга краєзнавця Валерія Жванка. Він осмислює питання впливу площ міста Олександрії з погляду культурології, вказуючи на просторові особливості площ і

вулиць міста, зокрема центрального майдану Олександрії та опорної архітектурно-планувальної вісі Покровська – Соборна площі. [8, с.101]

Нове слово у питанні формування та трансформації площ українських міст і містечок подано у монографії сучасного українського історика Олега Рибчинського. Дослідник вивчає питання виникнення і розвитку ринкових площ міст України комплексно. Мова йде про архітектурно-планувальні рішення, взаємовплив площ і міських забудов на їх функціональність, а також про особливості історичного розвитку ринкових майданів. У переліку досліджених у монографії областей Кіровоградської немає, проте висновки дослідника дають можливість зрозуміти регіональні особливості площ міст Центральної України, оскільки праця базується на дослідженні особливостей ринкових площ Черкащини, Миколаївщини та Київщини [28, с.776].

Більшість локальних досліджень щодо питання виникнення і функціонування площ у містах Кіровоградщини стосуються обласного центру, міста Єлисаветград-Кіровоград-Кропивницький. Наприклад, є розгорнута праця архітектора Олени Кецоко чи краєзнавче видання Юрія Матівоса [10, с.1, 17, 104].

Художню реконструкцію Соборної і Покровської площі міста Олександрії здійснив за фотодокументами та спогадами олександрійський художник Володимир Коляда у своїх художніх роботах «Передсвятковий ярмарок в м. Олександрії. ХІХ століття», «Успенський собор у м. Олександрії (1920-1930 рр.)», «Покровська церква у м. Олександрії ХІХ ст.» [11, с. 20, 38, 47].

Проблемним питанням є дослідження трансформацій площ у містах та селищах зі зміною суспільного ладу та розвитком урбанізації міст, запровадженням ідеологічних форм життя. В цих трансформаціях простежуються зміни, що відбуваються у суспільстві, піки розвитку міст та віддзеркалення самоідентифікації суспільства. Сакральні об'єкти створюються, потім втрачають свою статусність і знову сакралізуються з іншими смислами.

Місто Олександрія є історичним населеним місцем України, оскільки цікава як пам'ятками місцевої архітектури і історичною забудовою, так і своєрідним містобудівним рішенням, закладеним ще на зорі виникнення міста [26, с. 1].

Олександрія збудована за проектом, схожим із відомими містобудівними ідеями, які наслідували мотиви класицистичного напрямку архітектури. За уявленнями архітекторів епохи класицизму площі мали бути центром, перетином багатьох вулиць, місцем, із якого можна було б потрапити у інші квартали, і одночасно вони ж слугували епіцентром громадського міського життя [27, с. 83-101].

Структура містобудівного проекту Олександрії підказана розташуванням природних об'єктів, злиттям двох річок і розташуванням на подолі житлової забудови. Проект міста Олександрії, який датується 1784 роком, перетворював колишнє містечко у провінційне, але чимале за розмірами місто. «Олександрія отримувала два рівноцінних центри і складалася з двох однакових вуличних систем. Дзеркально, повторюючи один одного, ці системи мали спільні меридіональні вулиці» [32, с. 128-129].

Збалансована структура міста з обох берегів річок, давала можливість створити цілісний проект забудови. Не зважаючи на те, що в повному обсязі ідея не була реалізована, проекти 1793 та 1795 років сформували сьогодишню мережу олександрійських вулиць, площ і головних кварталних забудов.

«Від Соборної площі у всі сторони йдуть вісім вулиць. Проте деякі з них тільки почали забудовуватись», – пише в середині XIX століття місцевий краєзнавець, описуючи розбудову міста. Ще не споруджено Покровський храм на Провіантській площі. А місто більше нагадує містечко, яке намагається урбанізуватись, але не має ще навіть публічних місць для відпочинку [22, с. 135-138].

Центральний проспект, основна вулиця між двома храмами, з'явиться незабаром – наприкінці століття. Тоді Покровський та Успенський храми закріпили місцеву вісь, на яку нанизались вулиці з усіх напрямків. Вісь «Покровська – Соборна площа» стала оновленням міста. Зруйнувати його не наважились навіть радянські архітектори, що перепланували Олександрію у 50-60-х роках XX століття, будуючи степову буровугільну столицю – більшовицьку «правобережну кочегарку» країни, урбанізоване «соцмістечко».

З появою нового центру старий центр із патріархальною Свято-Миколаївською церквою, сквером біля «електротeatру» Чібісова та приватним рестораном із літнім майданчиком, бульваром між земством та театром, будинком земського зібрання у стилі модерн та вишуканою архітектурою приватного будинку Піщевича перетворювався на Старе Місто.

Залучена у політичне та соціально-побутове життя Російської імперії територія колишньої Гетьманщини поступово отримує нові орієнтири розвитку саме з огляду на загальнодержавні імперські тенденції, що запроваджувались повсюдно. В більшості міст і містечок імперії саме у середині XVIII – на початку XIX століття відбувається перебудова, реконструкція міських поселень. Це пов'язано із зниженням статусу, а іноді і остаточною ліквідацією фортець, розбиранням кам'яних мурів і земляних валів як систем захисту. Модернізація зброї спонукала

до реорганізації військової справи та переходу на інші типи оборонних споруд. Зникає потреба у підтримці в належному стані та фінансуванні великої кількості місцевих «внутрішніх» фортець, які припиняють своє життя. Зміни у містобудуванні та фортифікаційній справі висувають на перший план нову головну доміную у містах та містечках. Собор чи приходський храм виокремлюються із замурованої, захищеної території. Храми привертають увагу, стають логічними центрами площ у містах. Церкви перебудовують, споруджують за новими проектами, додають високі дзвіниці, спрямовують вгору, вище інших споруд міста. Собори і церкви не можуть вміщатись у ряд звичайної вулиці, тому виокремлюються як основні об'єкти площ. Культова, сакральна споруда стає центром уваги [29, с. 187].

В Олександрії Соборна (Базарна) та Провіантська (Покровська) площі об'єднали в собі типову для українських міст функцію ринкового майдану та площі, де відбувались релігійні православні обряди, укладались договори на постачання товарів під час регулярних ярмаркових заходів. Але вже в кінці XIX століття орієнтири городян коливаються між традиційними сакральними об'єктами і новими міськими «спокусами». Вони відчують потребу в іншому духовному наповненні життя, де є місце для світських розваг. Відпочинок і духовне задоволення віддаляється від стін храмів і ринкових майданів у затишок кафе, театрів та інших заміників традиційних сакральних місць. Ці витвори урбанізації перетворюються у самостійні духовні одиниці нового часу [16, с. 61-73].

Дослідники звертають увагу на те, що саме за радянських часів відбулась повна зміна змісту історичних ринкових площ міст. Проте, на нашу думку, процес переходу в іншу площину відбувався раніше, ніж реалізація масштабних післявоєнних перебудов міст у 50-60-х роках XX століття. Криза релігійності, поява альтернативних громадських інститутів та виникнення активного політичного життя спонукала до появи й альтернативних епіцентрів громадського життя.

Швидка урбанізація міста змінила орієнтири еліти, яка спрямувала матеріальні ресурси на створення комфортних умов перебування в цих оновлених центрах уваги громади. Наприклад, у 80-х роках XIX століття в Олександрії започатковується власний театральний проект. Спочатку це примітивний барак із дерева, де відбувались вистави із мінімумом зручностей. За короткий проміжок часу театр перетворено у одну з найкращих стаціонарних споруд провінційних театрів Півдня і Центру України. Театральне життя ініціювала і підтримувала місцева еліта, про що свідчать списки перших акторів. «На спектаклі збирався буквально весь повіт, щоб помилуватись грою панни Кефали, панів Кефали, Протопопова, Касянова, Зерваницького, Фотинського». Згадані

прізвища належать місцевим дворянам-землевласникам, найбагатшим родинам повіту, які до того ж мали найвищі чиновницькі чи виборні посади. Еліта демонструвала таким чином відхід від традиційного світогляду. В нове сакральне місце «вливалися» кошти і тут зосереджувалась громадська увага [23, с. 4].

На початку ХХ століття новий власник реконструює театр, оснащує його новітніми комунікаціями: у театр проведено електроенергію. Театральна споруда отримує навіть другу, неофіційну назву – «електро-театр». Електроенергія використовувалась для оформлення сцени та для задоволення «підвищеної вимогливості публіки». З'явилися нові декорації. Оформлена коштовними матеріалами глядацька зала також мала крісла, вкриті дорогою тканиною [23, с. 3].

Підживлювало нове культурно-громадське вогнище місцеве театральне періодичне друковане видання – «Александрійский театральный листок». «Час поглянути на театр як на заклад громадський, що переливове переважно дикі звичаї медвежих закутків і є їх єдиною культурною розвагою», – пишуть у цьому виданні [23, с. 3].

Ще одна характерна цитата: «Театр у провінції є єдиним світочем, який освітлює тьмяне, сіреньке життя медвежого закутку» [1, с.1].

На зорі століття саме площа між земством і театром, на розі нинішньої площі Кошового перетворилась на місце постійних маніфестацій, зібрань, обговорення політичних подій. Тут проголошувались рішення, формували порядок денний дій, а у приміщенні театру відбувались з'їзди, що встановлювали нову форму влади, включно із протилежними поглядами на політичний устрій [7, с. 192].

Більшовицька влада в Олександрії знищила або перелицювала центри-площі і їх значення. Не виключено, що саме тому на підвалинах сакральних споруд починається будівництво «нового світу». Для цього використовується все, що має матеріальне значення, включно із могильними плитами, фундаментами храмів. Відбуваються речі, які можна охарактеризувати як вандалізм, наругу над могилами, руйнацію моральних стереотипів народу. Пам'ятник Леніну у селищі Нова Прага Олександрійського району Кіровоградщини було знято у 90-х роках ХХ століття, а постамент демонтовано тільки у травні 2015 року. Саме під час демонтажу постаменту виявилось, що він складається із могильних плит, датованих 1885-1907 роками. З колишньої Свято-Миколаївської церкви та частково надгробків кладовища у 30-х роках ХХ століття збудували стіни нинішнього Новопраського будинку культури [15, с. 1].

Ще один приклад десаκραлізації – використання як спортзалу приміщення Троїцької церкви в Олександрії та повне її знищення після Другої світової війни. Відповідні накази про примусове виселення релігійної громади зафіксовані у архівних документах [5, спр. 11].

Після руйнації капітальної споруди, що вистояла дві війни та полум'я революції, на цьому місці не було спорудженого жодної будови. Це було знищення заради знищення.

Детально аналізуючи дії влади щодо руйнування релігійних та інших об'єктів культурної спадщини Олександрії добільшовицького часу, можна дійти висновку, що головна мета цього була не в тому, щоб використати економічні ресурси, як це зазвичай аргументувалось радянськими дослідниками. Мова йшла саме про позбавлення статусу сакральності. Усі православні церкви міста та синагоги або були зруйновані, включно з Успенським собором та Покровським храмом і цвинтарною каплицею, або перетворені у десакарлізований простір (Троїцька церква) чи новий «храм» – кінотеатр, наприклад, синагога Бешмедріс та Хабад [18, с. 32-33].

Не виключено, що це було потрібно для демонстрації міцності нового світу, «створеного» більшовиками. Новий культ формували під прикриттям політичної ідеології. Смерть та похорони Леніна, перетворення тіла «вождя пролетаріату» на мумію, поширення культу «вождя» із демонстрацією муміфікованого тіла на центральному майдані столиці держави перетворила центральний майдан більшовицької держави на новий сакральний центр країни. Ідеолог міфотворчості – Сталін – не приховував, що це потрібно для перемоги у війні із релігією. Тіло людини ставало символом уявної вічності, яка втілена у кам'яних чи металевих пам'ятниках і бовванах. Ідеалістичний світогляд мав підкріплюватись реалістичними рішеннями, фізично закріплювати перемогу одного світу над іншим [13, с.218-222].

Для «нового» часу створено й інший підхід до формування громадського місця, що мав враховувати настанови міфологічних схем більшовизму. В часи реконструкції та будівництва нової центральної площі міста Олександрії, яка отримала ім'я Леніна (з проміжковою назвою Майдан Революції), взірцевим просторовим рішенням стала згадувана Красна площа у Москві із пам'ятником-мавзолеєм Леніну.

Якщо на центральній площі немає «пантеону», тоді можна спорудити групову чи однофігурну скульптуру видатних людей – політичних вождів. Саме так підручник для радянських архітекторів коментував детальну розробку проектів площ, як мали будуватись за централізованим взірцем. Такі нові сакральні пам'ятні місця «розташовуються або на фоні головних будівель площі... або самостійно... на фоні неба, зелені, іноді – природного оточення. Пам'ятники повинні бути розташованими так, щоб бути доступними для огляду і в той же час не заважати міському руху». Настанови конкретизують необхідність планування площ із усіма можливими зручностями для проведення де-

монстрацій та проходження колон трудящих біля пам'ятника «у дні революційних свят». Конкретизується логістика переміщення мас – «всі потоки трудящих, які беруть участь у демонстрації, потрібно зібрати при підході до загальнономіської площі в один загальний потік на відстані не меншій 250-300 метрів. Для кращого огляду транспарантів важливо, щоб цей потік не проходив в напрямку з півдня на північ» [25, с. 255-258, 262].

Всі загані настанови абсолютно точно виконані під час планування та реалізації реконструкції площі Леніна в місті Олександрії. Історичну забудову Олександрії внаслідок реалізації ідеологічних настанов зруйновано. Старі вулиці відділено від центрального майдану і закрито, переплановано. «Старий» світ із купецькими будинками ринкового майдану, вулицями, що прямували у всі сторони світу від площі-зірки, зацементовувались будинками, що символізували перехід до іншого бачення змісту центральної площі.

«Улюбленим місцем відпочинку олександрійців стали площі Революції та імені Кірова, обрамлені 3-5 поверховими будинками... Через два-три роки на Жовтневій будуть знесені всі старі споруди, і на їх місці виростуть нові, світлі, з скла і бетону», – говорять автори нарисів з історії міста кінця 60-х років [2, с.94]. «Площа, яка носить дороге ім'я В.І. Леніна, колишня Соборна, пам'ятає перші політичні демонстрації олександрійських робітників», – вказується у популярному виданні останнього року радянської влади до початку перебудовних процесів. У цій фразі чітко змальовано значення центрального майдану, який «переборів» історичне значення і тепер слугує саме ідеологічним настановам [24, с. 3].

Цікаво, що встановлення пам'ятника Леніну на центральному майдані міста відбувалось двічі. Другий пам'ятник був значно вищий і на вищому постаменті. Це перетворило його на абсолютну домінанту майдану. Пам'ятник Леніну спорудили на місці зруйнованого Успенського собору, а отже, у місті реалізовано відомий декрет Ради Народних Комісарів «О памятниках республики» за підписом Леніна, Сталіна, Луначарського та Горбунова. Цей документ мав численне продовження у вигляді місцевих рішень та розпоряджень і містив одним із пунктів вимогу щодо відпрацювання проектів, «долженствующих ознаменовывать великие дни Российской социалистической революции» [6, с. 95-97].

Важливим елементом перетворення центрального майдану міста Олександрії на нову сакральну одиницю стало будівництво кінотеатру «Жовтень». Він став новим «храмом», місцем духовного центру, ідеологічним заміником зруйнованому декілька десятиліть раніше, Успенському собору. Приміщення кінотеатру є чіткою реалізацією за-

гальнодержавних настанов, де кожен елемент має певне функціональне значення. Кінотеатри більшовицької влади проектувались саме у такому ракурсі ще до початку радянсько-німецької війни 1941-1945 років. За зовнішнім оздобленням та композицією олександрійський кінотеатр «Жовтень» схожий наприклад, на кінотеатр імені Тараса Шевченка у місті Сталіне (нині – Донецьк), який побудували у 1939 році. В ньому, як зазначали тодішні рецензенти, «успіхи в основному стосуються рішення плану і, особливо, оформлення інтер'єрів». Опис інтер'єру схожий на екскурсію по олександрійському храму кіномистецтва: «Через парадний вільний вхід ви попадаєте в просторий касовий зал. Квиткові каси в ньому розміщено обабіч від входу, залишаючи вільною його центральну частину... Два паралельно розміщені зали глядачів «зелений» і «голубий»... заповнюються глядачами з фойє через широкі двері, розміщені в торцях залу... В театрі немає блиску мармуру, немає дорогого облицювання... Проте заходячи до театру, ви відчуваєте приємне враження від усього, що вас оточує» [19, с.13-18].

Цей новий храм має дати фізичний відпочинок людині, запропонувати різноманітні послуги для користувачів, які насолоджуються кінопереглядом, відвідують ресторан чи кафе і споглядають внутрішнє оздоблення як взірєць мистецтва. Зовнішня краса споруди скромна. Але внутрішнє оформлення має зачаровувати. Схоже завдання у зодчого, що споруджує християнський храм, – здивувати внутрішнім світом споруди, де відбуваються головні події релігійної містерії. Більшовицька влада, позбавляючи права на існування релігійного світу, створює нові духовні образи, не називаючи це релігією, але використовуючи ті самі підходи, що і церковна архітектура.

Цікаво дослідити трансформацію Покровської площі міста Олександрії у цьому контексті. Після остаточного знесення церкви у 30-х роках XX століття площа почала забудовуватись за всіма ознаками «соцістечка» – території для задоволення мінімальних потреб радянської людини. Минуле повністю ігнорували, створювався міф про наявність пустки на місці, де з'явилася нова життєва сила, яка має божественну міць – радянська влада: «Ще рік тому центральна магістраль міста – вулиця Жовтнева – виходила своїм північним кінцем на велику площу. Взимку по ній вільно блукав вітер, а влітку росла пишна городина» [14, с. 2].

Світ створювався з нуля: «Та ось у лютому минулого року на площу Кірова прийшли будівельники третього управління тресту «Димитроввуглебуд». В промерзлу землю вгризалися екскаватори, вирівнювали площу бульдозери і скрепери. А незабаром з'явилися фундаменти нових будинків. З того часу не минуло й року. Та вже зараз на площі

вирисовуються контури нових вулиць, кварталів, зростають корпуси багатоповерхових будинків. Ліворуч по шляху з міста на Користівку і Кременчук видніється ряд нових двоповерхових будинків. Вечером вони приваблюють прохожих яскравими вогнями вікон, затишком візерунчастих гардин». Епічна розповідь доповнюється штрихами нового побуту: телевізійна антена у будинку інженерно-технічних працівників будівельного управління, нові квартири, де живуть працівники-будівельники, колишні бійці армії, що були демобілізовані з фронту. Змальовується новий, не схожий на голодне і холодне минуле побут, що мав бути взірцем життя, робітничим раєм: «На кожні 4 кімнати – красива, затишна кімната, обставлена новими меблями. До послуг юнаків радіо, настільні ігри. Вечорами працює червоний куток. Тут же у приміщенні магазин, кухня, кімната для прийняття їжі».

Незабаром площа Кірова стане одним із найкрасивіших куточків Олександрії, цитує видання керівника будівельного підрозділу. І тут же повідомляє про створення нового виборчого округу по виборах депутатів у міську раду. «Жителі нового виборчого округу пишаються своєю почесною працею, з гордістю розповідають про недалеке майбутнє цієї околиці міста... Готуючись до виборів у місцеві органи влади, жителі нового округу посилюють своє виробниче напруження. Вони заявляють, що одноставно віддадуть свої голоси за кращих синів і дочок, які гідно нестимуть високе звання слуги народу». Таким чином колишня ринкова площа перетворена на місце фізичного добробуту громадянина, звільненого від релігії, від будь-яких настанов, окрім уславлення величності більшовицької влади. Гуртожитки, двоповерхові будинки з квартирами, навчальний корпус технічного училища. Основу, епіцентр площі тепер буде тримати на собі новий храм кіномистецтва, запропонований владою як заміник згаданої «пустоти», попередником якої був храм та тривала добільшовицька історія міста: «За генеральним планом забудови площі скоро тут виростуть корпуси міського театру, нової школи, ряд житлових будинків» [14, с. 2].

Така сама ж структура нового простору створювалась і в інших місцях. Колишня площа біля земського зібрання перетворена на алею Комсомольців. Там встановлено велику кількість пам'ятників із барельєфами, що теж нагадують романтизм та релігійність. За монументальністю і образністю ці міфологічні портрети і барельєфи нагадують давньогрецькі взірці монументального мистецтва, які ідеалізували людину-героя, перетворювали її на складову міфу.

У підсумку в середині ХХ століття олександрійські майдани стали яскравим прикладом перетворення ринково-релігійних майданів на площі ідеологічної міфотворчості під грифом «влада більшовиків».

Яким чином мали використовуватись нові сакральні будівлі і яким мав бути зміст нових майданів міста? Більшовики демонтують минуле, прибирають докори сумління, шукають шляхи задоволення виключно земних, тілесних потреб трудящих, хизуються цим натуралізмом і вказують на істинне призначення закладів, що замінили храми і традиційні ринкові площі: «Трудящі Олександрії вміють добре працювати і весело відпочивати. В місті є будинок культури на 760 місць, три селищних будинки культури, чотири кінотеатри, п'ять літніх кіномайданчиків, два клуби. Кожне підприємство має ленінську кімнату». Масштабність залучення трудящих мас до відпочинку вражаюча. У 1966 році в кінотеатрах міста побували 2,5 мільйона глядачів. Завоював визнання народний театр. В його репертуарі характерні пропагандистські постановки «Любов Ярова», «Розлом».

Головною ж метою всього цього культурного розвитку за радянським планом є створення нової міфології, про що заявляють прямо: «В місті ввійшли в життя нові радянські обряди. В Будинках культури електромеханічного заводу, селищах Димитрове та Перемога проводяться вечори посвячення молодих виробничників у робітники, вечори Трудової слави. Набули поширення комсомольські весілля, урочисте вручення паспортів, проводи в Радянську Армію».

З початку 2000-х, коли відбувалися фактичний занепад кінотеатру «Жовтень», руйнація пам'ятника Леніну та припинення функціонування кінотеатру імені Кірова, колишня ідеологічна схема сакральних місць більшовицького періоду життя міста зруйнувалась. У місті розпочався пошук нових образів, ідентифікації міста у новій реальності.

Щодо площі Кірова, якій нині повернули історичну назву Покровська, ця самоідентифікація нині під питанням, оскільки приміщення перетворено на комерційну споруду, а навколишня територія не розвивається. Центральна площа міста Олександрії після стихійного повалення і повного демонтажу постаменту пам'ятника Леніну перетворилась на пустку, що відверто дисгармоніє із навколишніми будинками. Перелік ідей щодо нового образу, який мав би стати об'єднуючим символом, є своєрідним віддзеркаленням помилкових і продуктивних ідей громади. Частина жителів міста висловила за відновлення зруйнованого православного храму або встановлення на цьому місці каплиці. Проте реалізувати ідею через високу вартість спорудження храму та компактного розташування на центральному майдані одразу декількох розважально-ресторанних закладів і комерційних споруд не наважились [4, с. 1].

Серед виголошених проєктів – спорудження пам'ятника Героям Небесної Сотні. У 2012 році пропонувалось також встановити пам'ятник Шевченку [9, с. 1].

Сакральна споруда до початку XX століття	Станом на 50-ті роки XX століття	Ідеологічна споруда часів більшовицької влади
Покровська церква	зруйновано	Кінотеатр імені Кірова, встановлено пам'ятні символи, що символізували трудящих
Успенський собор	зруйновано	Кінотеатр «Жовтень», на центральній площі встановлено пам'ятник Леніну
Свято-Миколаївська церква	зруйновано	Приміщення нової школи № 2, імовірно, під час будівництва використано фундамент старої церкви, встановлено пам'ятник Сталіну-Горькому, який зберігся як пам'ятник Горькому (частину пам'ятника за часів хрущовської «відлиги» демонтували вночі)
Троїцька (учнівська) церква	зруйновано	Спочатку десакралізовано – перетворено на спортивний зал училища. Потім зруйновано. Споруджено приміщення Олександрійського міському партії, потім – приміщення Олександрійської міської ради
Синагога	збереглась	Десакралізовано, перетворено на кінотеатр імені Першого Травня, використовувалась під час окупації як госпіталь. Нині – отримала нову сакралізацію і перетворена на приміщення протестантської церкви
Синагога	збереглась, знаходиться у стані руїнації	Десекралізовано, фасад змінено, добудовано третій поверх, використовувалось як приміщення училища, тепер – руїна, яка продовжує знищуватись
Каплиця на території міського кладовища	знищено	Зруйновано, на місці кладовища збудовано автобусний парк

Веб-портал «Олександрійські новини» провів інтернет-опитування користувачів і визначив, що найбільше олександрійців (32%) вважає, за доцільне збудувати на площі Леніна невелику релігійну споруду. 30% опитуваних не відмовились би від великого дитячого майданчика замість пам'ятника Леніну. Значна частка олександрійців звикла до вождя пролетаріату – 26% респондентів не бажали зносу пам'ятника комуністичному вождю. 12% висловились за встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку [20, с.1].

Сьогодні на місці колишнього пам'ятника Леніну створено цікавий арт-об'єкт. На місці пам'ятника «вождю» викладено у 2016 році великий візерунок за допомогою облицювальної плитки, якою заощено нині весь простір площі. Влада вважає, що це зображення має «слов'янський» символізм із домішкою геральдичних традицій міста: «...Візерунок... відтворює індивідуальність території (кольори гербу Олександрії) та пов'язує у собі могутні слов'янські символи, здатні захистити людину. Це восьмикутна квітка – знак Сонця, ромби, що символізують засіяне поле, родючість і чоловічу силу, та хвилясті лінії – символ води і безперервного руху. Зелений колір означає оптимізм та успіх, жовтий – достаток і багатство, червоний – удачу, а білий – здоров'я, чорний – захист від нечистої сили».

Критичний аналіз поданого опису вказує на типовий солярний символ, запозичений із давніх орнаментів, який є різновидом свастичних (солярних) фігур: хрест в основі та загнуті під прямим кутом кінці хреста [33, с. 1].

Слов'янська міфологія не вносить у цей символ того негативного значення, яке заклали в нього нацистські ідеологи, а навпаки є стимулюючим до життя і навіть символом плодючості, продовження роду за тлумаченням науковців-етнологів [30, с. 206-208].

Цікавим поступом у питанні пошуку нового об'єднуючого символу міста є реконструкція та відновлення колишнього кінотеатру «Жовтень» на центральній площі Олександрії, що має нову робочу назву «КіноClub». «Будівля кінотеатру є пам'яткою архітектури і була збудована ще в 1961 році. Ми не змінюватимемо її фасаду, а осучаснимо саме приміщення до європейського вигляду», – декларують нові власники споруди. Інвестори будівлі повідомляють про наміри відновити статус кінотеатру, але змінити його функціональне призначення і частково відновити площу як центр світського життя міста: «Після реконструкції будівлі з'являться не тільки сучасні кінозали, а й міський розважальний центр... У колишньому «Жовтні» має з'явитися два кінозали на 150 місць з можливістю перегляду фільмів у 2D і 3D форматах, дитячий розважальний центр і кафе. У майбутньому планується відновити підвальне

приміщення будівлі для розміщення у ньому ресторану з літнім майданчиком», – повідомляють інвестори проекту. Проект обіцяють реалізувати у два етапи, перший із яких планують завершити до початку 2019 року [31, с. 1].

Підсумовуючи огляд питання виникнення та еволюції площ міста Олександрії, маємо зазначити характерну для них початкову сакральну релігійну функцію. Із часом вони поєднали у собі дві важливі функції, що відрізняли місто від села, – тут був економічний і релігійно-духовний центр громади. З початком урбанізації та поширенням міської культури наприкінці XIX – на початку XX століть, Олександрія активно втягується у процес пошуку нових сакральних об'єктів, нівелювання колишньої ролі храмів як об'єднуючих одиниць міського простору.

Більшовицька влада остаточно зруйнувала попередні сакральні одиниці, але натомість створила власну систему ідеологічних центрів, формуючи заміник релігії, трансформуючи світогляд людей у матеріалістичному дусі.

Чергова хвиля трансформації не повернула всім сакральним об'єктам колишнього статусу. Площі міста поки що очікують остаточної визначеності форми їх участі у житті громади, де цікавим експериментом може стати модернізація сучасної площі Соборної. Саме вона одночасно може об'єднати в собі й історичні, й інноваційні ідеї.

Література:

1. Александрійский театральный листок. – 1911, 29 березня.
2. Белявін Ф. К., Олександрія – місто гірників / Ф. К. Белявін, А. С. Помятунов. – Дніпропетровськ: Промінь, 1968. – С. 94, 110 с.
3. Бублиев Н. Укрепления Запорожских казаков в городе Александрии и Александрійском уезде / Н. Бублиев // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.2. – С. 840.
4. Голобородько В. Площею Леніна в Олександрії ходять привиди сумнівів [Електронний ресурс] / В. Голобородько. – Режим доступу: <http://alnews.com.ua/articles/9474-plosh-heyu-lenina-v-oleksandriyi-khodyat-prividi-sumniviv>
5. Державний архів Кіровоградської області, Ф. Р-1302, оп. 2, спр. 11
6. Декреты Советской власти. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М.: Гос. издат-во политической литературы, 1959. – С.95-97.
7. Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади// Упорядники : Ірина Валявко і Олександр Чуднов, Володимир Янцен. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – С. 192.
8. Жванко В. Бароккові закоулки Александрії; Бароккові закарелки Олександрії / В. І. Жванко. – изд. 2-е. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. – С.101.
9. Карпачова О. Замість Леніна — Шевченко? [Електронний ресурс] / О. Карпачова // Олександрійський тиждень. – 2012, 13 січня. – Режим доступу: <http://alnet.com.ua/2012/01/13/8515/>

10. Кецко О. Историко-градостроительный анализ развития г. Кировограда [Електронний ресурс] / О. Кецко. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/ketsko/kirovohrad.html>
11. Коляда В. Ювілейна персональна художня виставка образотворчого мистецтва степового краю присвячена шістдесятиріччю творчої діяльності: каталог творчих робіт / В. Коляда. – Олександрія: РА Алігатор. – С. 20, 38, 47.
12. Кохан А. И. Александрия: путеводитель. 2-е изд. доп. / А. И. Кохан В. Г. Колесников. – Днепропетровск: Проминь, 1986. – 55 с.
13. Куляпин А. И. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи: монография / А. И. Куляпин, О. А. Скубач. – Москва: Языки славянской культуры, 2013. – С.218-222.
14. Леонтьев В. На північній околиці міста. 3 березня – день виборів до місцевих Рад / В. Леонтьев // Комуністичним шляхом. – 1957. – 9 січня. – С.2.
15. Луценко Н. Майже століття пам'ятник Леніну простояв на могильних плитах [Електронний ресурс] / Н. Луценко. – Режим доступу: http://silskiyvisnik.blogspot.com/2015/12/blog-post_30.html
16. Масталерж Н. А. Формирование концепции общественного пространства как структурного элемента городской среды [Електронний ресурс] / Н. А. Масталерж // Архитектон: известия вузов. – 2013. – № 43 (сентябрь). – С. 61-73. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archvuz.ru/2013_3/6/
17. Мативос Ю. М. Улицами родного города / Ю. М. Мативос. – Кировоград: ТОВ «Имекс-ЛТД», 2008. – 104 с.
18. Мержанов Ф. Александрия до октябрьской революции (1896-1913) годы / Ф. Мержанов; предисл, коммент. Н. Жахаловой. – Вінниця: Глобус-прес, 2008. – С.32-33, 77 с.
19. Михайловська В. І. Чудове кіно / В. І. Михайловська // Архітектура Радянської України: орган Спілки рад. архітекторів УРСР. – К.: Мистецтво. – 1940. – № 2. – С.13-18.
20. Монументи Шевченку і Леніну в Олександрії. Дискусії продовжуються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://alnews.com.ua/news/1434-monumenti-shevchenku-i-leninu-v-oleksandriyi-diskusiyi-prodovzhuyutsya?utm_source=aleksandriya.co.ua&utm_medium=blog_source_url
21. Нікіфоров В. Нариси з історії міст, посадів, містечок та сіл Центральної України: збірка краєзнавчих праць Василя Нікіфорова / В. Нікіфоров; упоряд. В. Голобородько. – Олександрія, 2018. – С.51-138, 151-195.
22. Никифоров В. Н. Исторический Статистический и Этнографический очерк уездного города Александрии / В.Н. Никифоров // Херсонские губернские ведомости. – 1858. – № 35-й, четверть сентября 4 дня; часть неофициальная. – С. 349-356; № 36, четверть сентября 11 дня, часть официальная. – С. 135-138.
23. Новый. История нашего театра // Александрийский театральный листок. – 1911. – С. 3, 4.
24. Олександрія Фотоальбом / упоряд. і фото І. М. Корзуна, Р. Н. Єпейкіна; текст В. В. Зінов'єва. – К.: Мистецтво, 1985. – С.3.
25. Планировка и застройка городов / В. В. Бабуров, П. И. Гольденберг и др.; Академия архитектуры СССР, Институт градостроительства. – Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1956. – С. 255-258, 262.

26. Про затвердження Списку історичних населених місць України: Постанова Кабінету міністрів України від 26 липня 2001 р. N 878 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>
27. Проблемы стиля и метода в русской архитектуре [Електронний ресурс] / Российск. Акад. архитектуры и строит. наук. НИИ теории архитектуры и градостроительства; Под ред. Н. Ф. Гуляницкого // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1995. – Вып. 38. – С.83-101. – Режим доступу https://archi.ru/files/publications/articles/mih_klas.htm
28. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України: монографія / О. Рибчинський. – Львів: Видавництво Сатрого Лева, 2016. – 776 с.
29. Русское градостроительное искусство: Москва и сложившиеся русские города XVIII – первой половины XIX века / НИИ теории архитектуры и градостроительства; Под. общей редакцией Н. Ф. Гуляницкого. – М.: Стройиздат, 1998. – С. 187.
30. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Р. Селівачов. – Київ: Редакція вісника «АНТ»; Фенікс. – 2013. – С.206-208
31. Символ Олександрії запланували осучаснити на початку 2019 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alnews.com.ua/news/21511-simvol-oleksandriyi-zaplanuvai-osuchasniti-na-pochatku-2019-roku>
32. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеев. – Киев : Наукова думка, 1984. – С. 13, 123-130, 128-129
33. Що відтепер прикрашає Соборну площу Олександрії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alnews.com.ua/articles/10616-shho-vidteper-prikrashae-sobornu-ploshhu-oleksandriyi>

Борис Шевченко*

УДК 94(477.65) «19»

КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ МАЛОВІСКІВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У публікації відтворено процес формування територіальних меж сучасного Маловісківського району Кіровоградської області у першій половині ХХ століття. Прослідковано, як протягом вказаного періоду змінювалася його адміністративна приналежність.

Ключові слова: Маловісківщина, адміністративно-територіальний устрій, губернія, повіт, округ, область, волость, район, сільська рада.

---

* Шевченко Борис Леонідович, завідуючий науковою редакцією КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ, м. Кропивницький

The publication reproduces the process of forming the territorial boundaries of the modern Mala Vyska district of the Kirovograd region in the first half of the twentieth century. It was traced as during the specified period, its administrative affiliation changed.

Key words: Maloviskivshchyna, administrative-territorial structure, province, parish, district, village council.

Наприкінці XIX ст. територія сучасного Маловисківського району, яку охоплювали сім волостей – Великовисківська, Злинська, Маловисківська, Плетеноташлицька, Хмелівська, Ерделівська та Якимівська, входила до складу Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Після Лютневої революції 1917 р. влада в Україні перейшла до Центральної ради, яка у листопаді цього року проголосила створення з дев'яти українських губерній Української Народної Республіки (далі – УНР).

У грудні 1917 р. з'їзд Рад Херсонської губернії визнав губернію невід'ємною частиною Української Народної Республіки.

6 березня 1918 р. уряд Української республіки прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ держави на 32 землі. Згідно з цим документом із частин Єлисаветградського і Олександрійського повітів Херсонської губернії та частини Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії була утворена адміністративно-територіальна одиниця – Низ (Низова Дніпрянщина) із земським центром у м. Єлисаветград (нині – м. Кропивницький).

У квітні 1918 р. до влади в Україні прийшов гетьман Павло Скоропадський. У гетьманській грамоті від 29 квітня 1918 р. була проголошена нова назва країни – Українська Держава. Гетьманський уряд повернувся до старої адміністративно-територіальної системи, лише замінив посади губернаторів та повітових справників на губернських та повітових старост.

Але вже 14 грудня 1918 р. влада перейшла до Директорії, яка відновила попередню назву держави – Українська Народна Республіка. Проте схема поділу адміністративно-територіальних одиниць гетьманату в основному збереглася, хоча губернські та повітові староства й були перетворені на губернські та повітові комісаріати.

Таким чином, протягом надзвичайно бурхливих політичних, соціальних та військових подій 1917 – 1918 р. кардинальних адміністративно-територіальних змін українські землі не зазнавали. Відповідно й територія сучасного Маловисківського району продовжувала входити до складу Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Перші суттєві адміністративно-територіальні зміни відбулися у травні 1919 р., коли Херсонська губернія була розділена на дві –

Одеську та Херсонську, а вже 13 березня 1920 р. Херсонську губернію було перейменовано на Миколаївську, яка складалася із чотирьох повітів: Дніпровського, Миколаївського, Херсонського та Єлисаветградського.

У червні 1920 р. V-й Єлисаветградський повітовий з'їзд Рад, керуючись соціально-економічними труднощами в управлінні повітом, ухвалив рішення про необхідність перегляду його адміністративно-територіального поділу з метою створення районів. Постанова щодо цього була ухвалена вже VI-м повітовим з'їздом Рад у лютому 1921 року, згідно з якою Єлисаветградський повіт був поділений на дев'ять районів – Бобринецький, Володимирівський (ліквідований 24 червня 1921 р.), Єлисаветградський, Злинський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Плетено-Ташлицький, Устинівський та Федварський. З утворенням у Єлисаветградському повіті перших районів виникла п'ятиступенева адміністративно-територіальна структура: волость – район – повіт – губернія – столиця.

За цією адміністративно-територіальною реформою на теренах нинішньої Маловисківщини були утворені Злинський район, який включав у себе Злинську, Петроострівську, Ерделівську і Якимівську волості, та Плетено-Ташлицький район, котрий, у свою чергу, складався з Плетено-Ташлицької, Великовисківської і Семенастівської волостей. Інші ж дві волості – Маловисківська і Хмелівська – увійшли до складу Новомиргородського району.

Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 22 лютого 1922 р. Злинський, Плетено-Ташлицький, Устинівський райони були ліквідовані. Замість восьми було створено п'ять районів: Бобринецький, Єлисаветградський (до складу входила Великовисківська волость), Новомиргородський (до складу входили Маловисківська, Хмелівська, Ерделівська та Якимівська волості), Новоукраїнський (до складу входили Злинська та Плетено-Ташлицька волості) та Федварський.

24 травня 1922 р. розширений пленум Єлисаветградського повітового виконкому прийняв постанову про ліквідацію районів і районних адміністративних установ. У липні 1922 р. у Єлисаветградському повіті відбулося укрупнення волостей – замість 40 одиниць стало 24. Торкнулись адміністративно-територіальні зміни й тих волостей, що охоплювали територію сучасного Маловисківського району. Зокрема були повністю ліквідовані Хмелівська і Якимівська волості. Так, після укрупнення до «маловисківських» волостей належали:

Великовисківська волость – частини Великовисківської (інша частина увійшла до Ганівської волості) і Володимирівської;

Злинська волость – Злинська і частини Хмельівської і Ерделівської;
Маловисківська волость – Маловисківська і частини Петрівської, Хмельівської та Ерделівської;

Плетено-Ташлицька волость – частина Плетено-Ташлицької (інша частина увійшла до Павлівської волості);

Ерделівська волость – Петроострівська і частини Хмельівської (частина увійшла також до Глодоської волості) та Ерделівської.

Такий устрій Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії проіснував до березня 1923 р., коли розпочалися великомасштабні адміністративно-територіальні перетворення, які були передбачені ще постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) від 1 лютого 1922 року «Про впорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному устрою Української РСР».

У грудні 1922 р. була ліквідована Миколаївська губернія, а Єлисаветградський повіт увійшов до складу Одеської губернії. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України» був ліквідований поділ на повіти і волості. Єлисаветградський повіт реорганізовувався у Єлисаветградський округ, до складу якого увійшли 13 утворених районів: Бобринецький, Братський, Великовисківський (Великовисківська і Володимирівська волості), Єлисаветградський, Єлисаветградківський, Злинський (Злинська і Глодоська волості), Компаніївський, Маловисківський (Маловисківська і Плетено-Ташлицька волості), Новомиргородський, Новоукраїнський, Рівнянський, Устинівський та Хмельівський (Хмельівська, Петрівська, Петроострівська, Ерделівська волості).

У 1924 р. згідно з рішенням ВУЦВК від 8 липня 1924 року місто Єлисаветград було перейменовано на Зінов'євськ, що призвело до відповідного перейменування округу.

На підставі рішення IV-го Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід на триступеневу систему управління та постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. був скасований губернський поділ. Крім того, було проведено укрупнення округів, які відтепер стали найбільшими адміністративно-територіальними одиницями.

Отже, на 1925 р. територію сучасної Маловисківщини охоплювали чотири райони: Великовисківський, Злинський, Маловисківський та Хмельівський, які входили до Зінов'євської округи.

У вересні 1930 р. на підставі постанов ВУЦВК і Ради Народних Комісарів УРСР округи як адміністративно-територіальні одиниці ліквідовувались, була встановлена двоступенева система управління: райони безпосередньо підпорядковувалися столиці України, якою тоді (з 1919 р. по 1934 р.) було місто Харків.

У зв'язку з цим на території колишнього Зінов'євського округу було створено 14 районів – Бобринецький, Братський, Великовисківський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський, Новомиргородський, Новопразький, Новоукраїнський, Рівненський, Устинівський, Хмельівський. Дана територіальна реформа спричинила укрупнення районів, унаслідок чого був ліквідований Злинський район.

У лютому 1931 р. був також ліквідований Маловисківський район шляхом приєднання його території до Великовисківського району.

9 лютого 1932 р. IV-та позачергова сесія ВУЦВК XII-го скликання прийняла постанову про створення в Україні перших п'яти областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської. Практично всі райони, у тому числі й Великовисківський і Хмельівський, колишнього Зінов'євського округу увійшли до складу новоутвореної Одеської області.

На початку 1935 р. згідно з постановою ВУЦВК у складі Одеської області був відновлений Маловисківський район.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 року була утворена Кіровоградська область. До складу області увійшло 30 районів, зокрема й Великовисківський, Маловисківський та Хмельівський.

Під час гітлерівської окупації 1941 – 1944 років ці райони, збережені у територіальних межах 1939 р., входили до утворених німцями гебітів (округів), на які тоді була поділена уся Кіровоградська область. Маловисківський і Хмельівський райони увійшли до Новомиргородського, а Великовисківський – до Кіровоградського гебітскомісаріатів, які, у свою чергу, входили до складу Миколаївського генерального округу (генералбецirkу) Райхскомісаріату України.

У 50-х роках XX ст. відбувся процес укрупнення районів області, який торкнувся й Маловисківщини. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 вересня 1958 р. був ліквідований Великовисківський район, а його сільські ради були розділені між Кіровоградським, Маловисківським і Новомиргородським районами. У цьому ж році за рішенням № 238 Кіровоградського облвиконкому Іваноблагодатнівська сільрада з Маловисківського району передана до складу Кіровоградського району, а Веселівська Новомиргородського – до складу Маловисківського району.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 року відбулося подальше укрупнення районів Кіровоградської області, у результаті якого було ліквідовано дванадцять районів. Зокрема, припинив своє існування Хмельівський район, його територія

була розділена наступним чином: Жовтнева, Кіровська, Ленінська, Первомайська, Петроострівська і Хмельівська сільські ради були віднесені до складу Маловисківського району, Березівська, Іванівська, Нововознесенська і Якимівська сільради увійшли до Новоархангельського району, а Глодоська та Перловська – до Новоукраїнського району. Також був ліквідований Новомиргородський район, а його територія, за винятком Новомиргорода, який отримав статус міста обласного підпорядкування, увійшла до Маловисківського району. Натомість із останнього були виключені Злинська і Плетеноташлицька сільські ради, котрі стали частиною Новоукраїнського району.

У зв'язку з об'єднанням промислових і сільських облвиконкомів Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 р. було проведено розкрупнення районів Кіровоградської області – замість 12 районів створено 18 районів. Згідно з Указом Президії був відновлений Новомиргородський район, а Злинська і Плетеноташлицька сільські ради знову увійшли до складу Маловисківського району, територія якого з цього часу суттєвих змін не зазнавала.

Література:

1. Волости и важнейшие селения Европейской России. Выпуск VIII. Губернии Новороссийской группы. – Санкт-Петербург, 1886. – 158 с.
2. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752 – 1965 рр.) // Кіровоградський обласний державний архів. Путівник / Під ред. Л.М. Глазова, В.Н. Дацького, О.Ф. Нагорного. – К., 1966. – С. 227 – 233.
3. Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 2012 року / Упорядники: Д.В. Скворцов, Н.Г. Тимофієва. – Кіровоград, 2013. – 232 с.
4. Маловисківський район. Віхи минулого і сьогодення / Укладачі: Л.Б. Жовтило, В.А. Крило. – Кіровоград, 2012. – 35 с.
5. Перебийніс Г.М., Красний Г.О., Тільнов В.Б. Маловисківський район (історико-краєзнавчий нарис) – Мала Виска, 2003. – 41 с.
6. Шляховий К.В. Історія формування Кіровоградської області. Історична довідка. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/form2013.html>

КРЕМЕНЧУЦЬКА ГЕС: НАЙМАСШТАБНІШЕ БУДІВНИЦТВО В ІСТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття є коротким оглядом основних етапів будівництва Кременчуцької Гідроелектричної станції – одного з найбільших досягнень промислового будівництва на території Кіровоградської області. Хронологічні рамки будівництва охоплюють період від проектування станції до введення її у промислову експлуатацію.

Висвітлюються причини початку будівництва станції, пов'язані із самим характером радянської індустріалізації, а також особливості пошуку та вибору місця будівництва станції.

Йдеться про підготовку до будівництва ГЕС, основні етапи будівництва, а саме: перекриття Дніпра технічними перемичками, роботи в осушеному котловані, підготовка фундаменту під будівництво станції, будівництво самих станційних будівель, у тому числі унікальні бетонні роботи, прискорений монтаж гідроагрегатів. Об'єктивно подається процес першого десятиліття експлуатації станції, що супроводжувався усуненням численних недоліків та недоробок протягом 8-10 років експлуатації станції.

Ключові слова: історія України, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Кіровоградська область, промислове будівництво, хрущовські реформи, електроенергетика, КремГЕС, Світловодський район.

This article is a concise review of the main stages of construction of the Kremenchug HPS – one of the greatest achievements of industrial construction on the territory of Kirovograd region. The chronological limits of the construction encompass the period starting with the project design till its commissioning.

Reasons for the beginning of its construction, connected with the very character of Soviet industrialization as well as peculiarities of search for and selection of the construction site are highlighted.

The preliminary stage of construction, main construction stages, namely – the closing of the Dnieper with technical dams, works in the dried-up basin, preparation of the foundation for the station, erection of the station buildings proper, including unique concrete works, forced installation of the power units are described. The process of the first ten years of industrial exploitation (accompanied by elimination of numerous drawbacks and faults during initial 8-10 years of exploitation) is explained from an objective point of view.

Key Words: history of Ukraine, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Kirovograd region, industrial construction, reforms by Khrushchov, electroenergetics, KremHPS, Svitlovodsk district.

---

* Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації НСКУ, м. Кропивницький

Кременчуцька гідроелектрична станція, побудована в період 1954–1959 року, і досі залишається одним з найбільших промислових об'єктів на території Кіровоградської області. Ідея створення станції виникла ще в 1930-х рр. минулого століття. Причиною появи цього проекту була недостатня ефективність першої на Дніпрі «Дніпровської ГЕС імені Леніна», яка полягала у вкрай неритмічній роботі й перепадах у виробництві електроенергії, зумовлених сезонними коливаннями рівня води в Дніпрі. Для того, щоб урівноважити надходження води на турбіни ДніпроГЕСу й було вирішено побудувати на Дніпрі каскад станцій з водосховищами, першою з яких повинна була стати Кременчуцька ГЕС. У результаті тривалого обговорення керівництво УРСР затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища Новогеорґіївського району Кіровоградської області. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою [5, арк. 23 зв].

Відповідно до Постанови РМ СРСР від 25 березня 1953 року №509, підготовчі роботи з будівництва станції вирішили розпочати у квітні того ж року. Усі інші роботи – повністю здійснити впродовж 1955 – 1959 років. Навесні 1959 року планували почати заповнення Кременчуцького водосховища водою, а 1 червня 1959 року – пустити перші агрегати ГЕС у дію. З весняними водами 1960 року планувалося повністю заповнити чашу водосховища й розпочати експлуатувати ГЕС на повну потужність [5, арк. 134].

Загальна сума витрат на проведення підготовчих робіт мала сягнути 60 млн. крб., з них монтажно-будівельних – 30 млн. крб. За попередніми розрахунками проєктантів для гідровузла потрібно було 300 тис. тонн дефіцитного в повоєнний час цементу та 60 млн. шт. не менш дефіцитної цегли, 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 500 тис. м куб. лісомаєріалів [3, арк. 2, 3, 7].

Кременчуцька ГЕС, як за тогочасними, так і сучасними вимірами, була грандіозною спорудою, до якої належали: будівля ГЕС довжиною майже 180 м та шириною 76,9 м з 7 турбінами; бетонна водозливна гребля довжиною 287 м; судноплавний шлюз; земляна дамба на лівому березі довжиною 597 м; земляна гребля на правому березі протяжністю 585 м; захисна дамба між шлюзом і ГЕС довжиною 350 м; захисні греблі: Черкаська, Будищансько-Свидівська, Червонослобідська, Золотонісько-Іркліївська, Чигиринська, Цибульниківська. Тясминська.

Загальний об'єм земляних робіт на спорудженні гідровузла обчислювався 62 млн. 344 тис м³. З котловану потрібно було виїняти 23 880 млн. м³, а вкласти у земляні споруди понад 38 млн. м³. На спорудженні різноманітних об'єктів ГЕС планували використати 1 млн. 689 тис. кубометрів гранітної породи, 1 млн. 896 тис. м³ щебеню, понад 40 млн. м³ піску [5, арк. 134 зв].

Також для будівництва гідровузла необхідно було доставити

мільйони тонн вантажів. Для вирішення цієї проблеми запроектували збудувати 116 км автомобільних доріг, 57 км залізничних, та 5 пристаней – на лівому та правому берегах Дніпра. Була передбачена побудова кількох великих мостів [5, арк. 135].

Усе будівництво, включно з відселенням жителів із затоплюваних земель, попередньо оцінили в 3 млрд. 661 млн. крб. Роботи планували завершити впродовж 5,5 років до травня 1960 року. На саму будівлю ГЕС, греблю, шлюз та інші допоміжні споруди запланували виділити 2 млрд. 93 млн. крб., а на підготовку чаші водосховища – понад 1 млрд. 567 млн. крб. [5, арк. 148].

До проекту побудови гідровузла постійно вносилися зміни. Якщо в 1954 році проект Кременчуцької ГЕС передбачав закритий машинний зал зі спеціальним захистом від різноманітних шкідливих впливів, то 7 листопада 1955 року ухвалили рішення про побудову ГЕС т. зв. «не- захищеного типу». Майже півтора року проектант і науковці зважували всі ризики відмови від «захищеного» машинного залу.

Лише в березні 1957 року остаточно внесли зміни до проекту – станцію вирішили будувати без високого машинного залу, а гідроагрегати встановити під спеціальними окремими ковпаками. 13 грудня 1957 року для ГЕС також затвердили рішення про збільшення добового виробітку електроенергії з 430 тисяч до 625 тис. кВт годин на 12 турбінах. Постійно вносилися зміни й до інших споруд гідровузла [2, арк. 5].

У результаті вже під час перебігу будівництва було затверджено остаточний проект станції, що здавався відносно простим у виконанні, дешевим, із найвигіднішим співвідношенням можливих втрат з можливими вигодами.

Найбільше втрат було пов'язано зі створенням гігантського за розмірами штучного водосховища, розташованого на території трьох областей. За одним з варіантів проекту, розробленим у післявоєнні роки, під затоплення потрапляли чотири міста: Черкаси й Сміла (частково), Чигирин і Новогеоргіївськ [5, арк. 24-26].

Проте до проекту побудови ГЕС знову було внесено зміни, що врятували від затоплення увесь Чигирин і окраїни Сміли, та, у значній мірі, Черкаси. Полягали вони в тому, що для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні дамби. У результаті на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель. Також виводилися з зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, а також долина р. Тясмин.

Завдяки захисним роботам зі спорудження земляних загат були збережені від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жителів у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не пішли під воду майбутнього водосховища

майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1276 дворів у 7 селах Золотоніського масиву. У долині р. Тясмин від затоплення вивільнялися 1494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла [5, арк. 83].

Проте Новогеоргіївськ врятувати не вдалося. У цьому невеликому за розмірами місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. Із будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1341 господарств з населенням 7506 осіб. У тому числі 221 двір колгоспників. На перенесення промислових підприємств запланували витрати 143216,5 тис. крб. [5, арк. 26].

Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. Значними були втрати валової продукції сільського господарства. Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже в 46 млн. крб. Слід зауважити, що для обчислення втрат проєктанти взяли мінімальну врожайність у 10 ц/га озимої пшениці та 1000 літрів надою від однієї дійної корови. Через це розрахунки, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у часі водосховища та їхній справжній вартості.

Окрім міста Новогеоргіївськ у зону затоплення потрапляли 186 інших населених пунктів [5, арк. 31]. У трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися і доселялися до інших господарств [5, арк. 31 зв].

Затопленню також підлягали автомобільні шляхи. На їх перенесення запланували витратити 124800 тис. крб. Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з однією, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Окрім господарських територій до зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. У них переважали такі породи дерев, як сосна (до 41% площі всіх лісів) та дуб (14%); розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Загальні запаси деревини в них сягали 1872, 8 тис. м³. Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витрати 21766,6 тис. крб. [5, арк. 44-47].

Обсяг та номенклатура робіт на самому будівництві, а також так званих неосновних робіт, були величезними. Так, щоб збудувати фундамент під греблю станції потрібно було на певний час перекрити Табурищанську протоку, осушити її й очистити шар граніту від піску та

мулу. Так само на острові Кишинського було необхідно зняти шар ґрунту з усією рослинністю та добратися до гранітів.

У місці будівництва розташований острів Кишинського, що ділив основне русло Дніпра на дві протоки. Права протока, Табурищанська, була вужчою. Ліва протока, Власівська, – ширшою. Бетонні споруди було вирішено розташувати на правому березі річки та на острові Кишинського. Гребля повинна була тягнутися через Табурищанську протоку. Головні споруди станції мали спиратися на товщу гранітів, що виходили назовні біля Табурища та тягнулися під дном Табурищанської протоки й на 2,5 км через острів Кишинського. Також біля правого берега планували збудувати суднохідний шлюз. Оскільки він проходив у суцільній товщі гранітів, то, щоб пробити у них камеру шлюзу, теж потрібно було захистити цю ділянку від потоку води.

Осушити дно річки в районі майбутньої ГЕС та підходи до шлюзу вирішили шляхом намівання по периметру греблі тимчасових земляних дамб, що отримали робочу назву «перемички». Основна перемичка починалася біля правого берега Дніпра та повністю охоплювала острів Кишинського. Перемички вирішили збудувати на 340 м вище та на 410 м нижче від місця майбутньої греблі ГЕС. Вільний прохід суден, а також криги навесні забезпечувала лівобережна Власівська протока [6, стр.48].

Окрім того, по перемичках мали прокласти залізницю та автомобільну дорогу, аби ними перевозити до котловану будівельні матеріали й робітників. На деяких ділянках річки, зокрема на Табурищанській протоці, перемички досягали висоти в 13 м над рівнем Дніпра, мінімальна висота в 5,5 м була на острові Кишинському. Ширина перемичок – 11 м [6, стр.48].

Перемички створювали намівним методом. Для цього було використано два потужні земснаряди, які вимивали ґрунт з дна майбутнього котловану в Табурищанській протоці та на острові Кишинського і через труби подавали на об'єкт, поступово нарощуючи земляну греблю. Усього потрібно було намити 840 тис. м³ ґрунту, для чого було перероблено загалом 930 тис. м³ [6, стр.51].

Оскільки на дні річки в так званому котловані передбачалася цілодобова присутність людей і механізмів, це дно повинне бути сухим. Для того, щоб не допустити просочування води через верхню перемичку до котловану, та з метою відведення води, що могла затекти до котловану через нижню перемичку, у ньому встановили 25 одиниць різного типу насосів, що впродовж майже 4-х років безперерійно відкачували воду з котловану греблі. Роботи з наміву перемичок продовжувалися безперервно до лютого 1956 року, коли температура впала до 15-20 градусів морозу.

До квітня 1956 року місце будівництва майбутньої ГЕС було оточено захисною греблею. Серйозним випробуванням для перемичок

стала весняна повінь 1956 року. Щосекунди Власівською протокою, куди спрямували всю воду р. Дніпро, швидкість течії сягнула понад 11 тис. м³/сек. Висота хвилі досягла 1 метра. Щоб не допустити розмиву верхньої перемички, вирішили авральним порядком її підсипати. По тривозі десятки автомобілів вивезли з гранітного кар'єру 1 300 м³ куб. породи й висипали на перемички, що дозволило не допустити їхнього руйнування.

Після створення перемичок будівельники розпочали спорудження станції. Основними спорудами Кременчуцької ГЕС згідно проекту були машинний зал, шлюз та водозливна гребля. Їх вирішили будувати на масивній гранітній підосві, у той час як лівобережну дамбу насипали на м'яких ґрунтах. Таке розташування основних споруд гідроелектростанції виявилось вкрай вдалим, адже фундаменти виявилися достатньо надійними. Зате будівельникам довелося докласти чимало зусиль, щоб у товщах гранітів підготувати фундамент під ГЕС та наскрізь пробити Табурищанський мис для судноплавства. Обмежена кількість техніки в перший підготовчий період будівництва гідровузла спричинила використання важкої фізичної праці будівельників.

Загальний об'єм скельних робіт на Кременчуцькій ГЕС вимірювався 1 млн. 135 тис. м³. З них на котлован будівлі ГЕС і водозливної греблі припадало 687 тис. м³, на шлюз – 448 тис. м³ [6, стр.56].

Після того, як в результаті побудови перемичок, було утворенобудівельний котлован, туди було введено будівельну техніку та робітників. Роботи на осушеній ділянці дна Табурищанської протоки Дніпра тривали постійно впродовж 1956–1959 років, тобто 35 місяців безперервної праці [6, стр.57].

Щоб дістатися до гранітів, дно річки спочатку звільняли від товщі мулу методом гідрозмиву, коли потужними струменями води м'які ґрунти змивалися в понижені ділянки, звідки земснарядами ця рідка маса відправлялася на побудову дамб. Після того, як було змито мул, бригади буровиків, використовуючи до 40 перфораторів і чотири станки буріння, пробивали в гранітах отвори до 2-2,2 погонних метри глибиною. Після буріння отворів до них закладалася вибухівка, що руйнувала скелі.

Перші вибухи на дні котловану відбулися в листопаді 1956 року. Подрібнену вибухами гранітну масу вивозили автомобілями. Про специфіку важкої роботи з гранітом свідчить той факт, що ручними перфораторами отвори бурилися на відстані від 1, 2 м до 1,5 метрів один від одного й глибиною до 5,5 м - 6 м, утворюючи певні квадрати. З 1 м пробуреної породи отримували 1,7 м³ гранітів, для чого затратили 22 м³ повітря [6, стр.58].

Після того, як будівельники дісталися основи, на якій планували методом бетонування робити фундамент будівлі ГЕС та водовідвідної

греблі, роботи уповільнилися. Тепер використовувати буріння та вибухівку стало небезпечним, оскільки основа під фундамент могла дати тріщини, що в майбутньому під тиском бетонних споруд могли поглибитися та призвести до руйнування самої ГЕС. Тож зачистка основи під фундамент відбувалася лише відбійними молотками з ручним вивантаженням подрібненої породи лопатами на автомобілі. Завдяки цілодобовій праці маси робітників вдалося зачистити понад 50 тис. м² скельної породи [6, стр.59].

Паралельно з очисткою дна під фундамент в товщах Табурищанських гранітів пробивали камеру шлюзу. Спочатку судноплавний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани введення у дію ГЕС на рік раніше, вирішили його збудувати до вересня 1959 року. Загалом шлюз був побудований надзвичайно швидко – за півтори роки. Для порівняння, на Свирській ГЕС шлюз будувався 5 років, а на Каховській – 3 роки. 6 вересня 1959 року шлюз запрацював [7].

Форсування підготовчих робіт у котловані ГЕС, на водозливній греблі та у шлюзі дозволило перейти до створення основних об'єктів станції, що складало головний обсяг бетонних робіт на будівництві. 1 листопада 1957 року у фундамент греблі ГЕС було урочисто вкладено перший кубометр бетону. Окрім самих будівельників, на цьому дійстві були присутні керівництво «Кременчукгесбуду» та Новогеоргіївського району, а також делегація з Києва. Однак у Кремлі в черговий раз вирішили переглянути проект будівництва в напрямку збільшення потужності Кременчуцької ГЕС з 430 тис. кВт на рік до 625 тис. кВт на рік. Технічні зміни полягали в збільшенні кількості гідротурбін з 7 до 12 та дострокове введення ГЕС у дію раніше запланованого.

Проте ще 2 листопада 1955 року на нараді за участю заступника голови РМ УРСР Непорожного, начальника «Кременчукгесбуду» Новикова, парторга ЦК КПРС Панасенка та директора Кременчуцької ГЕС Строганова дійшли думки щодо необхідності пуску першого агрегата наприкінці 1958 року, а всієї Кременчуцької ГЕС – у 1959 році [1, арк. 104].

З моменту початку бетонних робіт і до пуску ГЕС в дію, бетонні роботи тривали майже безперестанно, за винятком окремих, надто морозних, днів. Якщо до кінця 1957 року будівельники вклали в основні споруди гідровузла, а ними були будівля ГЕС та гребля, 38,1 тис. м³ бетону, то наступного року ця кількість зросла майже в 10 разів і досягла 325, 4 тис. м³. Загалом же при будівництві Кременчуцької ГЕС було вкладено понад 1 млн. 16 тис. м³ бетону та залізобетону.

7 березня 1958 року відбулася нарада в Держплані УРСР, де вирішили запустити перші два агрегати Кременчуцької ГЕС у листопаді 1959 року, а всіх інших – у 1960. Визначили терміни перекриття русла

Дніпра – з 1 жовтня 1959, та почати наповнювати водосховище водою до відмітки 71 м до 1 листопада 1959 року. Оскільки терміни введення в дію ГЕС скорочувалися, то темпи робіт зростали.

У 1959 році, під час бетонування лівобережної частини греблі, застосували ще одну нову технологію – т. зв. «циклопічну кладку з широкими швами». Особливістю цієї новинки було те, що основним матеріалом для робіт був не бетон, а величезні гранітні блоки – т. зв. циклопи, вкладені один на один. Порожнини між ними заливали бетоном. Деякі циклопи сягали об'єму в 20 м³. Якби техніка була потужнішою, то на греблю транспортували б гранітні блоки й більших розмірів. Використання гранітних брил дозволило скоротити затрати в два рази – вартість таких робіт сягала 76 крб., тоді як звичайне бетонування 1 м куб. обходилося майже в 140 крб. [1, арк. 134].

Час економили на всьому. Так, замість тимчасового мостового переходу вирішили одразу будувати капітальний міст. Ця споруда надзвичайно велика й матеріаломістка. Загалом його будували традиційно – на спеціальні опори вкладали бетонні балки вагою в 62 тонни. Вартість одного кубометру залізобетонних балок сягнула 1007 тис. крб., а їхній загальний об'єм – 4 тис. кубометрів. Досвід будівництва мосту одночасно з бетонними роботами на Кременчуцькій ГЕС пізніше запровадили на інших електростанціях країни [1, арк. 143-149].

Також, майже одночасно з бетонними, проводили монтажні роботи. Першим великим механізмом, встановленим на щойно забетоновану будівлю ГЕС, був 500-тонний кран. Поряд з ним діяли інші крани – 50 і 20 тонні. Ними подавали не тільки бетонну масу на об'єкти, а й монтували гідроагрегати, кожен з яких важив понад 600 тонн. У той час, коли змонтували в ніші першу гідротурбінку й вкрили її ковпаком, для наступної вже підготували камеру, а інші тільки заливали бетоном. Такий метод, названий поточним, було вперше застосовано саме на будівництві Кременчуцької ГЕС.

Відповідно до графіка робіт на монтаж кожного гідроагрегата відводилося 48 календарних днів. Усі роботи з доводки турбіни сягали загалом 70 днів. Тобто, впродовж кожного календарного місяця мав здійснюватися монтаж однієї турбіни й розпочинатися монтаж наступної. Робота вносила свої корективи, тож на стадії монтажу знаходилося фактично по три агрегати. На цих роботах працювали 120 робітників у дві зміни. Бетонувальники, а з ними й теслярі, робітники бетонних заводів, кранівники, водії самоскидів та ін., працювали в три зміни.

Монтаж першого агрегата Кременчуцької ГЕС – з моменту опускання робочого колеса в камеру до пуску агрегату на холості обороти – тривав 100 днів. 12-й, останній агрегат, змонтували за 23 дні. Творча ініціатива інженерно-технічних працівників «Кременчукгесбуду», їхня

тісна співпраця з проектними інститутами, напружена праця робітників дозволила різко скоротити строки будівництва. Так, термін від моменту вкладання першого кубометра бетону до пуску першого агрегата зменшився до 2 років, а термін від пуску першого агрегата до введення гідроелектростанції на повну потужність з пуском 12 агрегатів – до 11 місяців [1, арк. 150]. Велике навантаження випало й на колективи Харківського турбінного заводу та генераторного заводу «Електротяжмаш», які постачали на Кременчуцьку ГЕС найголовніше обладнання, зокрема – гідротурбіни.

Після розчистки гранітної основи майбутньої гідроелектростанції та закладення бетону в основні споруди станції, перед будівельниками постав новий етап робіт – перекриття Дніпра земляною дамбою. Ця дамба мала утримувати воду в найбільшому на Дніпрі водосховищі та забезпечувати роботу гідроелектрогенераторів. Дамбу насипали майже чотири роки та вклали в неї 24 млн. 918 тис. м³ землі.

Острівна гребля має протяжність 1886 м. Її намівали земснарядами, вибираючи ґрунт з дна річки та з котловану, де планували збудувати корпуси майбутньої будівлі ГЕС. Закінчили намівати дамбу в жовтні 1957 року, вклавши в неї майже 6 млн. м³ піску та глини. Лівобережний відрізок дамби намили в заплавної частині Дніпра. Її протяжність склала 6450 м. Ґрунти об'ємом майже в 14 млн. м³ засипали Дніпрові плавні та пасовища на величезних площах. Останньою намили дамбу у Власівській протоці. Поступовий намів ґрунту тут розпочався в травні 1959 року [6, стр. 68].

Остаточне перекриття річки запланували здійснити з наплавного мосту. Для цього зі Сталінградської ГЕС привезли поміст, який встановили на 150-тонні баржі, для чого їх міцно прикріпили до дна річки та до берегів у Власівській протоці. Баржі попередньо були навантажені камінням. Усі підготовчі роботи до початку перекриття звуженого русла Дніпра закінчили до початку жовтня 1959 р.

3 жовтня 1959 року в 19.00 вибухом зруйнували нижню перемичку на Дніпрі, що захищала котлован ГЕС. Упродовж однієї години низова перемичка була розмита на ширину майже 150 м. Котлован ГЕС затопила вода. Потім підірвали верхню перемичку. Там утворилося русло шириною 120 м. Земснарядами руйнування перемичок продовжили. Тиск води у Власівській протоці набагато зменшився, адже значна маса води пішла по колишній Табурищанській протоці. Вода продовжила руйнування перемичок.

О 12 годині дня 4 жовтня 1959 року розпочалося остаточне перекриття основного русла Дніпра. Перекриття тривало до 15-ї години. Щогодини великовантажні автомобілі скидали на дно річки до 6 тис. м куб. каміння. Одночасно на міст в'їжджали до 12 автомобілів, а всього

їх того дня працювало 213. Вони скинули на дно річки близько 200 циклопів – гігантських гранітних монолітів, по 1,5 – 2 шт. на 1 погонний метр. Поверх них було скинуто у воду тисячі кубометрів дрібного каміння. За перекриттям Дніпра спостерігали сотні будівельників. Потім до роботи приступили земснаряди, які поверх кам'яного насипу нашивали ґрунт. Намивали його до весни 1960 року. Всього в русло Дніпра вклали майже 6 млн. м³ куб. Цього виявилось достатньо, щоб перекрити Власівську протоку Дніпра шириною в 1400 м [1, арк. 34].

Як відомо, Кременчуцьку ГЕС формально ввели в дію достроково в грудні 1959 року, запустивши декілька гідроагрегатів. Проте водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяли висока температура повітря влітку 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС. Не дивно, що запущена в дію перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, замість запроектованих 21 тис. кВт. [4, арк. 26].

Взимку та, особливо, навесні 1960 року планували повністю заповнити водосховище. Однак всупереч прогнозам спеціалістів з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу, навесні 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін [4, арк. 26 зв.].

Перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили також чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Захисні ковпаки над турбінами замість будівлі над ними, не вберігали електромеханізми від талої та дощової води. Якість бетонних робіт в турбінному залі була такою, що його вирішили оштукатурити. При цьому штукатурні роботи створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів.

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «за тимчасовими схемами», перші гідроагрегати підключалися теж до «тимчасових» трансформаторів «з серйозними недоліками в системі охолодження».

Вже перші тижні експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на наявність великої кількості сміття у водосховищі, що норovalo потрапити на лопаті гідротурбін. Його, звичайно, намагалися виловити, для чого запроектували й спорудили спеціальні сміттевлловлювальні решітки. У повінь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як – сміттезбірний тракт все ще будували. Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати й витягти із водоводів агрегатів близько 5 500 м³ твердих відходів [4, арк. 26-27].

31 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак

у наступні роки – 1964 та 1965 знову було виявлено багато недоробок. Упродовж 1966 – 1967 років колектив робітників й інженерів Кременчуцької ГЕС повинен був ліквідувати попередні недоробленості, що «ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС», і які виявила державна комісія. На їхнє усунення виділили понад 2 млн. крб. [4, арк. 26].

Таким чином, у результаті тривалого будівництва й промислової експлуатації Кременчуцька ГЕС вийшла на заплановану потужність. Кіровоградська область, а також Україна в цілому, отримала в своє розпорядження потужний промисловий об'єкт, завдяки якому було значно піднято рівень виробництва електроенергії у республіці, створено водний резерв для стабілізації водного режиму на Дніпрі й розвитку зрошувального землеробства в південній частині УРСР. Проте форсування темпів будівельних робіт та постійне внесення поправок до планів будівництва призвели до виникнення численних технічних помилок та низької якості виконання робіт, внаслідок чого усунення виявлених недоліків потребувало значних коштів та заважало повноцінній роботі Кременчуцької ГЕС, через що вона довго не могла вважатися завершеним робочим об'єктом. Як позитивні, так і негативні наслідки будівництва залишаються актуальними для країни та області й у наші часи. Вони вимагають ретельного вивчення та врахування досвіду проектувальників та будівельників ГЕС.

Література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО) Ф.Р-6713, оп.1, спр.54. Годовой отчет по основной деятельности подрядной организации с объяснительной запиской за 1957 год.
2. ДАКО Ф.Р-6713, оп.4, спр.4. Инженерно-технические мероприятия по гидроузелу «Кременчуггэсстроя».
3. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.13. Краткая справка о Кременчугской гидроэлектростанции на реке Днепр за 1954.
4. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.826. Материалы по подготовке хранилища Кременчугской ГЭС (протоколы, титульные списки, докладные записки, справки, графики переселения, переписка и др.) за 1958 год.
5. ДАКО Ф.Р-6713, оп.4, спр.3. Проектное задание том №1. Сводная записка по Кременчугской гидроэлектростанции.
6. ДАКО. ДДФ. Энергетическое строительство. Вып. 23. – М. – Л.: Государственное энергетическое издательство, 1961. – 156 с.
7. Фонди Світловодського краєзнавчого музею.
8. Горбовий Олександр. Кременчуцький гідровузол (1954–1960 рр.): проектування та будівництво // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2016. – Вип. 33. – С. 53-59.

CONFERENTIA

УДК 82-9

Богдана Бабенко*

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

«КІРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА» ТА ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА КІРОВОГРАДСЩИНІ

Статтю присвячено дослідженню ролі газети «Кіровоградська правда» в перебігу літературного процесу на Кіровоградщині в другій половині ХХ ст., який є малодослідженою сторінкою в сфері регіональної та загальноукраїнської історії літератури.

Розвідка ґрунтується на вивченні комплексу періодичного видання «Кіровоградська правда», збереженого в Державному архіві Кіровоградської області. Особливу увагу приділено жанрово-тематичному різноманіттю дотичних до літературної царини публікацій та їхнім функціям в мистецько-культурному житті краю.

Стаття призначена для прочитання викладачами та студентами філологами, дослідниками історії української преси, краєзнавцями тощо.

Ключові слова: літературний процес, «Кіровоградська правда», Кіровоградщина, друга половина ХХ століття, газетні публікації, літературна студія «Степ», письменник.

The article is devoted to the study of the role of the newspaper «Kirovohradska

---

* Бабенко Богдана Олегівна, аспірантка кафедри української та зарубіжної літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

pravda» («The truth of Kirovohrad») in the literary process of the Kirovohrad region of the second half of the XX-th century, which still isn't a sufficiently researched aspect in the field of regional and all-Ukrainian history of literature.

The basis of the study consists of an array of publications in the «Kirovohradska pravda», stored by the State Archives of Kirovohrad region. Particular attention is paid to the genre and thematic diversity of publications related to the literary sphere and their functions in the artistic and cultural life of the region.

The article is intended for lecturers and students-philologists, researchers of the history of the Ukrainian press, ethnographers and so on.

Key-words: *literary process, «Kirovohradska pravda», Kirovohrad region, the second half of the XX-th century, newspaper publications, literary studio «Step», writer.*

Літературний процес на Кіровоградщині 2-ї половини ХХ століття – малодосліджена сторінка в історії української літератури, без якої не можна говорити ні про наш край як цілісний своєрідний суспільно-культурний простір, ні увести його в загальноукраїнський контекст розвитку письменництва.

Як молода область, утворена лише в 1939-му році, Кіровоградщина мала від початку пройти шлях утворення власної системи організації культурного дозвілля та професійної мистецької діяльності.

І в той час, як край мав багату театральну історію (тож активна робота кількох професійних театрів була цілком природною), а підтримка співочих та танцювальних гуртків самодіяльності схвалювалася на державному рівні, із розвитком літературної сфери все було не так просто. До 1984-го року в області не було навіть діючої філії Національної Спілки письменників, тож шляхів сходження на письменницьку сцену для уродженців Кіровоградщини було небагато.

Певною мірою функцію згуртування талантів області взяла на себе газета «Кіровоградська правда», що бере свій початок від «Бюлетня Елисаветградского военно-революционного комитета» (був випущений 9-го (22-го) лютого 1918 р.). У 1939–1991 рр. газета виступала органом Кіровоградського обласного комітету Компартії України й виходила з періодичністю п'ять-шість разів на тиждень: «Жодна з важливих подій, яка відбувалася на Кіровоградщині, не оминула сторінки видання» [21, 339]. Та все ж вона визнана не просто колективом дописувачів при друкарні обкому: «Кіровоградська правда» десятиріччями була осередком, навіть центром, серцем культурного життя області. Навколо неї гуртувалися всі небайдужі з поколінь шістдесятників, сімдесятників» [21, 338].

Переважає більшість відомих у краї та за його межами майстрів слова є вихідцями з літературної студії «Степ», що працювала при

редакції газети. Першим керівником літературного об'єднання став прозаїк та відповідальний секретар «Кіровоградської правди» Анатолій Хорунжий (1939–1941); протягом 1948–1967 рр. літературне життя області очолював прозаїк та публіцист, завідувач відділу культури газети «Кіровоградська правда» Віктор Ярош. Починаючи з 1969 року новим його лідером став поет, прозаїк, публіцист, лауреат республіканських літературних премій ім. І. Нечуя-Левицького, Остапа Вишні та обласних Є. Маланюка і Ю. Яновського Віктор Погрібний, завдяки журналістському авторитету якого ще починаючи з 60-х років літоб'єднання отримало в газеті власну періодичну шпальту [22].

Таким чином письменництво на Кіровоградщині протягом ХХ століття, особливо другої його половини, завше так чи інакше було пов'язане з виданням «Кіровоградська правда», мета ж нашої розвідки – вивчити жанрово-тематичне різноманіття публікацій газети, що так чи інакше були дотичними до літературної царини, визначити їхнє значення з точки зору розвитку літературно-мистецького життя області. Тож як об'єкт дослідження визначимо обшир «літературних» публікацій, як предмет – їхнє змістовно-ідейне навантаження та призначення.

Перш за все, газету слід розглядати як джерело оперативної інформації та матеріалів з актуальних тем, тож регулярними в ній є жанри інформаційного характеру: замітки, присвячені мистецьким святам та фестивалям, перебігу творчих зустрічей із літераторами з інших міст та письменниками-земляками, оголошення про вихід у світ нових книг та ознайомча публікація уривків з них, друк нових творів письменників області та Союзу тощо.

Так, у номері 161 за 15 серпня 1950-го року під заголовком «Нові книги» розміщено оголошення про те, що до всіх кіосків «Союзпечати», поштових відділень та агентств зв'язку надійшли нові книги, як-от: «Гроза» О. М. Островського, «Держава і революція» В.І. Леніна, «Глитай або ж павук» М. П. Кропивницького тощо [8], а в 232-му випуску за 22 листопада цього ж року під заголовком «Магазини Кіровоградського облкнигторгу» розташовано оголошення про відкриття в зазначених магазинах міста й області передплати на повне академічне зібрання творів І. І. Мечнікова в 15-ти томах [9].

Під заголовком «Зустріч з митцями» в 24-му випуску за 30 січня 1976-го року розміщено замітку, яка поінформувала читачів про те що, у Знам'янському вагонному депо відбулася зустріч слухачів школи комуністичної праці з письменником-земляком Віталієм Андрійовичем Логвиненком, автором романів «Роки молодії», «Вінчання», «Рубікон», «Росава» та інших творів. Там гість розповів про те, як відбувалася робота над творами «Вінчання» та «Важка вода» й поділився творчими планами на майбутнє [5].

У номері 54 за 17 березня 1979-го року під заголовком «Молодий Світловодськ, гірнича Олександрія» розказано про перебування в означених містах письменників Анатолія Хорунжого, Віталія Петльованого, Василя Козаченка та Євгена Долматовського [20].

Працюючи на краще знайомство з творчою постаттю митця, такі замітки часто супроводжувалися друком твору письменника. Так, під заголовком «Письменники в Кіровограді» в 121-му номері за 18 червня 1955-го року розміщено замітку про перебування в обласному центрі київських письменників Петра Северова та Семена Гордієєва. Тут перелічено заходи, що вже відбулися за їхньої участі (зустрічі з містянами в Будинку вчителя та членами обласного літературного об'єднання в редакції газети «Кіровоградська правда», виступи перед мікрофоном у радіостудії заводу «Червона зірка» тощо), а також представлено їхні плани на подальші дні: виступи в парку імені В. І. Леніна, зустріч з юними читачами в піонерських таборах та відвідання шахтарів Олександрії й залізничників Знаменки [14].

Разом з тим на сторінці опубліковано зразок малої прози одного з гостей – «Оповідання про дружбу» П. Северова.

Головний герой історії – Федір Іванович Григор'єв, старший консультант-історик в заочному московському університеті. Поступово ми дізнаємося про нього як особистість: залюбленість Федора Івановича в свою справу, відданість численним учням, яких він ніколи не бачив, але яким сумлінно допомагав у здобутті знань, і про особисту драму його життя: дружина Григор'єва та його трирічна дочка загинули в 1942 році під час бомбардування фашистами пасажирського потягу. Та горе це він зумів трансформувати в дещо вивищене: «З роками, поступово й невлучно, його уявлення про сім'ю змінилося, – численна аудиторія студентів, що живуть близько і дуже далеко, немовби стала його другою сім'єю. Він був ніжним батьком, і це нерозтрачене почуття тепер повернулося тепер до багатьох заочників: він віддавав їм те, що віддав вав своїй дочці, що збирався їй віддати – всі свої знання, пристрасть до шукань, прив'язаність і любов до вибраної справи».

Таке ставлення до студентів, допомогло Федору Івановичу вибудувати з ними особливий зв'язок, тож не видається надто неприродним, коли одна з заочниць, Ганна Світлична, запрошує вчителя, який так їй допоміг знайти себе в галузі історичної архітектури, на святкування свого Дня народження в Київ. Певний час чоловік вагається, але все ж вирішує зазирнути привітати іменинницю, оскільки якраз має перебувати в місті у відрядженні. Там Федір Іванович неочікувано з'ясовує, що прийомна донька господині – це його втрачена дівчинка, яка вважалася загиблою. Так він отримує другий шанс мати власну родину:

«До самого ранку у квартирі Ганни Світличної раділи гості, і кожному було зрозуміле це спільне, чутливе щастя однієї великої сім'ї, і коли Григор'єв танцював з Ганною, теплою і довірливою була її рука».

Твір має стрункий сюжет і необхідну кількість персонажів, які б органічно створили атмосферу суспільної єдності, а тема возз'єднання з утраченою під час війни рідною людиною є хвилюючою та актуальною для того часу, тож публікація саме цього твору в газеті для знайомства місцевої аудиторії з автором є зрозумілим вибором. Одночасно з тим, можемо судити й про перекладацькі здібності Романа Поповича, завдяки роботі якого написане російською оповідання було представлено українській аудиторії рідною мовою.

Висвітлювала газета й визначні для України як частини Радянського Союзу культурні події та спричинені ними активності в області.

Так, важливе місце у випуску №223 за 12 листопада 1960-го року займає тема святкування Декади української літератури й мистецтва в Москві (1960 р.). Ця подія була представлена в якості своєрідного «творчого звіту літераторів та майстрів мистецтв... перед партією і народом» та позиціонувалася як можливість мовою мистецтва розказати «братам-росіянам про величезні досягнення Радянської України в комуністичному будівництві» (стаття «Творчий звіт перед партією і народом», автор – П. Іванов, завідувачий сектором ЦК КП України) [18].

Присвячені Декаді статті були покликані продемонструвати «братні» зв'язки української та російської культур, дружбу між цими народами: «Декада української літератури і мистецтва в Москві буде прекрасним ствердженням ідеї дружби, братнього єднання України і Росії, українського народу і всіх народів багатонаціональної радянської Вітчизни, ще одним яскравим свідченням розквіту могутньої і самобутньої культури Радянської України» (стаття «У сузір'ї братніх літератур», автор – Олесь Гончар) [16].

Також у випуску засвідчено (стаття «Книги наших земляків, автор – Л. Шуменко), що участь у святкуванні взяла й наша область, – шляхом організації книжкових виставок у розділах «Піклування партії про розквіт літератури та мистецтва», «Всі сили таланту – тобі, комунізм», де серед інших було розміщено також твори письменників-земляків: «Гарячі руки» Василя Козаченка, «Плавні палають» Юрія Мокрієва, поезії Сави Голованівського, збірки «Вишневі зорі» та «Степова поема» Тереня Масенка, «Таня Соломаха» Сергія Плачинди. «Нові книги письменників-земляків, у яких розповідається про нашого сучасника, не залежуються в бібліотеці, передаються з рук у руки. По них тривають дискусії. Вони хвилюють серця трудящих», – зазначила бібліограф обласної бібліотеки імені Н. К. Крупської Л. Шуменко [18].

Сповнений радісного хвилювання стосовно Декади й презентований поряд вірш нашого земляка Валерія Юр'єва «Біжать і біжать поїзди...»

Враження щодо сили почуттів у серцях тих, хто прямує на свято, навіюється ще назвою твору, де поїзди не просто їдуть, а біжать назустріч цій події, а особливого відтінку урочистості зображуваному надають художні деталі, що характеризують транспорт учасників Декади та процес протікання шляху: «вагонам святковим» «Відкрито стрункі семафори», їм «Гуркочуть поважно мости», навіть природа в цей час ласкава до подорожніх, – «І осені ранок прозорий / Стрічає теплом поїзди».

Митці, тут виступають «ковачами прославлених днів», саме для них «відкрито путі», а їхня пісня «в поривчастім злеті/Всевадно летить по планеті». Цей рядок у поєднанні з образом потяга в русі передає активне прагнення митців поділитися своїми досягненнями, завдяки чому події набувають більшого масштабу та урочистості. Пункт призначення потягу має передати відчуття батьківської опіки Москви над усіма новоприбулими зокрема й українським мистецтвом загалом: «І зорі,/ Кремлівській зорі,/ Стрічають теплом поїзди» [18].

Таким чином, сторінки «Кіровоградської правди» були покликані інформувати жителів області щодо актуальних подій регіонального та всесоюзного масштабу, звісно, при цьому й певним чином формуючи громадську думку щодо того чи іншого питання, у чому літературні твори, підсилюючи сформульовану статтями ідею, займали не останнє місце.

Також у газеті знаходимо інформацію про творчий шлях окремих письменників, серед яких і наші земляки.

Так, у випуску 235 за 28 листопада 1954-го року під заголовком «Вірші поета-патріота» розміщено інформаційну колонку, присвячену поетові Івану Григоровичу Червоніщенку, родом із села Рошаківки, Витязівського району [12]. Біографічна довідка про нього розповідає, що в 1933 році Іван Григорович, ще студентом, утратив через хворобу зір, але, оскільки «не в характері комуніста впадати в розпач», продовжив наполегливо вчитись і закінчив Полтавський педагогічний інститут. Як поета його публікують в російських та українських газетах, його вірші вміщено під назвою «Я серцем дивлюся» у груповій збірці, що виходить друком у 1953-му році. Також готувалася до друку його власна збірка.

Поряд подано кілька віршів Івана Григоровича, – пройняті почуттям гордості за час, у який він живе «Моя пісня» й «Люблю», особливої глибини звучання та чутливості яким надають особисті обставини їх творця: «Хоч очі й погасли –/ Не темно мені:/ Я серцем дивлюсь/ На озорені дні»; та поетична мініатюра «Вийду я у поле...», що зафіксувала миттєвість панування в серці ліричного героя щастя від приходу весни.

У номері 120 за 22 травня 1976-го року під рубрикою «Твори наших земляків» зазначено, що поет Володимир Бровченко завершує роботу над книгою «Вічний жайвір», друк якої заплановано видавництвом «Молодь», та представлено кілька віршів з майбутньої збірки. Розміщені тут поезії презентують палітру авторської любові до свого «ріднокраю»: світлою невгасаючою ніжністю сяє «Вічний жайвір», пройнятий глибокою прив'язаністю до рідних місць і людей, але затьмарений спогадами про «закоцюрблене» воєнне дитинство «До степу», а також сповнений легкістю та замилюванням дорогими серцю величними краєвидами «Веселі Боковеньки» [6].

Тож, надаючи інформацію про біографію та діяльність письменників, простір для публікації, «Кіровоградська правда» давала їм можливість стати ближчими до читацької аудиторії й сприяла популяризації їхньої творчості.

Слід зазначити, що газета не лише висвітлювала життєвий та творчий шлях досвідчених письменників, але й приділяла увагу літературним спробам цілковитих новачків, яким хочеться поділитися зі світом думками, що їх хвилюють, та ще тільки вчать добирати для цього слова.

Так, у випуску 24 за 30 січня 1976-го року під заголовком «Прагнення слова» розташовано огляд читацьких «проб пера», що надійшли до редакції. Його автор, Олександр Моторний, зазначає, що «початківці пишуть про пережите, про те, що відбувається поруч з ними. Вони не володіють досконалою літературною технікою, їхні вірші іноді навіть недоладно заримовані, дуже слабкі в художньому відношенні».

Тож вишуканих цитат тут не представлено, та для дослідника огляд може слугувати як зразок аналітичного жанру, до якого нерідко зверталися в «Кіровоградській правді», зокрема й стосовно письменницьких витворів різного рівня майстерності.

Тут Олександр Давидович групує літературну пошту за кількома темами (славне минуле та перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні; «герої сучасності», – представники суспільства, які щоденно сумлінно виконують свої обов'язки, – XXV з'їзд комуністичної партії, що має відбутися на той час; рідний край, його краса й сила, люди, які їх множать), а також аналізує розповсюджені хиби художнього слова, притаманні новачкам. Серед них найістотнішими він вказує «повторення давніх поетичних атрибутів» у змалюванні образів, використання «взятих напрокат уже відомих зразків» для передачі власних почуттів, брак глибокого розкриття характерів. «Тільки напружена праця над словом принесе успіх. Тільки вона є запорукою того, що написані твори будуть правдиві й прислужаться людям», – підводить підсумки автор [5].

Номер 249 за 28 жовтня 1978-го року містить статтю «Відповідальність перед словом. Огляд творів початківців» В. Марка, на той час кандидата філологічних наук, в. о. доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна [19]. У ній наголошено на тому, що талант є обов'язковою складовою творчості, але його необхідно розвивати постійною практикою. На думку автора, багатьом початківцям не вистачає саме систематичності в творчій роботі, вміння працювати над словом, над образним втіленням думки та почуття.

Розглянувши поезії В. Решетника з Кіровограда, О. Царенка з Олександрії, В. Реп'яшника з Олександрівського району, Л. Глуценка з Новоархангельського р-ну, Д. Чибісова (Кіровоград), С. Чибісова (Бобринецький р-н), І. Коваленка (Олександрівський р-н), І. Коноплі (Знам'янський р-н) та ін., Василь Петрович порадив пам'ятати, що вірш має бути щирим, але не просто переказувати почуття чи події, має бути зрозумілим, але містити глибокий сенс, у той час як помітною стала тенденція до версифікації.

Проаналізував він і гуморески (надіслали: А. Богачов з Олександрії, Л. Гнідець з с. Тишківка Добровеличківського р-ну, Н. Косенко з Олександрії/ селища Димитрове, В. Чорногор з Нової Праги) та порадив авторам попрацювати над формою, оминаючи книжності.

Проза в огляді представлена новелами «Жнива і Ася» І. Грищенка (Долинський р-н), «Німий свідок» В. Піскового (Новомиргородський р-н) і етюдом «Осінь» С. Ілющенко (Кіровоград). Серед виявлених після прочитання цих творів недоліків виділено захоплення прямими авторськими характеристиками замість розкриття характеру героїв у дії та потребу в більшій кількості яскравих деталей, які виражали б суть людини або певну рису її характеру, без чого жанр новели є немислимим.

Крім загальних настанов, які стануть у нагоді кожному початківцю, стаття має важливе ідейне наповнення: Василь Петрович зазначає, що справжня творчість не має готових рецептів, і кожен твір вимагає оригінальних рішень, «і коли вже наші автори подолали страх перед чистим аркушем паперу – такий страх відчували й великі майстри, – хай для них священним буде почуття відповідальності перед кожним словом, яке ляже на папір з-під їхнього пера».

Публікує «Кіровоградська правда» й відомості щодо фахових видань, які стануть у нагоді тим, хто бажає вдосконалити свої поетичні здібності.

Так, під рубрикою «Критика та бібліографія» розміщено статтю завідувача відділу культури газети «Кіровоградська правда» В. Яроша «Поради літературній молоді» [11], у якій автор рекомендує до прочи-

тання початківцям, що «хочуть серйозно поставитись до своєї поетичної творчості», книгу М. Ісаковського «Про поетичну майстерність» (Ісаковский М. О поэтическом мастерстве / М. Исаковский. – М.: Советский писатель, 1952. – 104 с.) й аналізує такі розділи книги, як-от: передмову, подану під назвою «Читаючи листи», «Про радянську масову пісню» та «Листи початкуючим поетам».

Стосовно передмови Віктор Петрович наголошує на важливості думки про сприйняття поетичної роботи як рівної вчительській чи праці інженера, тобто такій, що потребує відповідної підготовки та підвищення рівня знань.

Змістовним він також уважає розділ «Про радянську масову пісню», у якому М. Ісаковський піднімає питання тематичної бідності так званих «масових» пісень того часу та дає деякі поради з написання текстів для них. Цінним для кожного поета В. Ярош вважає зауваження про те, що як і кожний вірш, пісня мусить мати самостійне художнє значення, а тематично «повинна відображати все складне і багатогранне життя нашої країни, життя радянських людей, їх боротьбу, працю, багатство душі, творчу енергію».

Наголошено також на важливості вказівки про те, що пісня має легко запам'ятовуватись. За М. Ісаковським, для цього необхідно вкладати в неї конкретний зміст, а не лише загальні слова та міркування, слід писати за принципом, сформульованим народним прислів'ям: «З пісні слова не викинеш». Сказане про пісню в повній мірі стосується і кожного вірша. Тож, якщо твір можна скоротити, і він при цьому нічого не втратить, значить, написано його слабо, малохудожньо. Поетові загалом потрібно уникати багатослівності й вміти в двадцяти-тридцяти рядках висловити те, що він хоче сказати.

Оскільки в розділі «Листи початкуючим поетам» розглянуто вже конкретні твори новачків, й поради для них не будуть корисними широкому загалу, В. Ярош не став концентрувати на цьому увагу, але зазначив, що на думку М. Ісаковського для початківців, як і для кожного поета загалом, найважливішим завданням є набути побільше знань і життєвого досвіду.

Окремо також виділено положення про відсутність універсального «секрету» поезії: «Треба мати свій підхід до показу явищ, свої погляди на життя, писати про те, що глибоко відчуваєш, пережив. Зрозуміти все це і здійснити на практиці й означає розкрити «секрет» поезії, якого насправді не існує».

Істотним є те, що в усіх трьох представлених зразках газетного аналітичного жанру наявна спільна виховна лінія, за якою аби досягнути письменницької майстерності, необхідно невпинно працювати над

своїми навичками, відчувати відповідальність за написане: мати власний погляд на життя, писати про те, що особливо хвилює й шукати оригінальні способи втілення своїх думок та почуттів, щоб вони досягнули читача.

Тим же, хто досягнув певного успіху на цьому шляху, надавали місце для повноцінної публікації творів, у тому числі й виділяючи для цього окремі рубрики, розміщували рецензії на їхні твори.

Так, у номері 35 за 18 лютого 1950-го року під заголовком «Творчий звіт молодого поета» [7] дізнаємося про чергових зборів обласного літературного об'єднання при «Кіровоградській правді», де молодий поет Володимир Федоров виступив зі своїми новими віршами, які мають вийти збіркою «Семья родная» у видавництві «Радянський письменник». Тут же надруковано двоє з них: «В степи» та «За ровесника».

У 1952-му ж році в рубриці «Критика і бібліографія» під заголовком «На порозі у велику літературу» [10] знаходимо рецензію В. Александрова на дві нові збірки поета – «Руку, товарищ!», яка вийшла друком у Харківському книжково-газетному видавництві, та «На пороге», надруковану московським видавництвом «Советский писатель».

Тут Віктор Александров зазначає, що Володимир Федоров зумів створити ряд хороших творів ще в якості вихованця місцевого літературного об'єднання, й зацікавить кіровоградського читача зокрема й тим, що в рецензованих книгах темам Кіровограда й Кіровоградщини відведене значне місце.

Під рубрикою «Твори початківців» у випуску 34 від 15 лютого 1955-го року [13] зазначено, що після другого Всесоюзного з'їзду радянських письменників активізувалася робота обласного літературного об'єднання: молоді поети декламують свої вірші на виборчих дільницях та радіо. Тож газета також надрукувала кілька віршів початківців області, а саме: «Росії» Костя Оверченка, «Щаслива путь» Валентина Мороза, «Нас кличе партія» Віктора Чорногора та «Бастіон миру» Миколи Петрова. Хоча беззаперечним є те, що вказані вірші були обрані через своє ідейне спрямування, яке відповідало настрою свята зокрема та мистецько-культурній політиці Радянського Союзу загалом – кожен з них працював на вибудову позитивного образу країни рад та її ідеологічного керівного центру – Росії, але вірним є і те, що зазначені твори на шабель вищі за багато інших подібної тематики, що масово надсилалися до редакції

У рубриці «Щасливої путі!» в номері 254 за 28 грудня 1958-го року розміщено вірші колгоспника Миколи Пироженка із села Корсунівки Петрівського району [15], у випуску 36 за 18 лютого 1959-го – юної працівниці аптечного магазину Тамари Кременецької [16].

Розглядаючи розвиток сфери мистецтва слова на сторінках «Кіровоградської правди» не можна не зазначити, що газета також надавала можливість публікацій результатів досліджень краєзнавчого характеру.

Так, у випуску 77 від 17 квітня 1960-го року [17] у замітці «Образ Вождя» згадано про роботу зі збирання фольклору, проведену слухачами міжобласної Кіровоградської радпартшколи. Готуючись до 90-річчя з Дня народження В. І. Леніна, вони записали найбільш поширені на Дніпропетровщині, Вінниччині, Черкащині та Кіровоградщині народні перекази, пісні та прислів'я про Володимира Ілліча, а зібраний матеріал вирішили вмістити до присвяченого цьому святу рукописного збірника.

За результатами дослідження зі 120-ти прислів'їв, записаних слухачами в тих місцях, де вони раніше жили, найпоширенішими виявились такі: «Ленінські заповіді збуваються – колгоспи живуть-розвиваються», «Як по-ленінськи робити – в колгоспі добре жити», «Щоб добро мати, треба ленінські заповіді шанувати», «Спасибі Іллічу – у нас хліба досхочу». Найбільше ж народних творів про В.І. Леніна записали М. Кличко, Б. Пирожок, О. Шенюк, А. Ольховецький, П. Сорока, І. Кабанов та інші.

У номері 287 за 15 грудня 1978-го року подано уривок нової книги київського науковця Ю. М. Кругляка «Ім'я вашого міста». Тут зазначено, що свого часу Юрій Михайлович працював на Кіровоградщині – у державному архіві та обласній бібліотеці. Своє дослідження він почав ще тоді, збираючи матеріали про найбільші населені пункти області. У книзі подано короткі довідки про походження назв міст і селищ міського типу України (1003 назви), понад три десятки з яких – із Кіровоградщини. В опублікованому газетою уривку й пояснюються деякі з них. Тут знаходимо інформацію про Бобринець, Гайворон, Голованівськ, Добровеличківка, Єлисаветградку, Завалля, Знам'янку, Капітанівку, Кіровоград, Компаніївку, Малу Виску, Нову Прагу, Новоархангельськ, Новомиргород, Новоукраїнку, Олександрівку, Олександрію, Онуфріївку, Пантаївку, Ульяновку, Світловодськ.

Протягом 5-ти випусків з кінця листопада 1981-го року (№270, 271, 273–275) газета опублікувала текст розвідки М. Смоленчука «Кропивницький і його рідний край». У ньому Микола Кузьмович розповідає про обставини, за яких формувалися світогляд та естетичні смаки молодого Марка Лукича, про життєві факти, що послужили матеріалом для написання драматичних творів, подає ряд не відомих до того часу документів, листів митця, спогадів про його перебування в Бобринці та Єлисаветграді. Крім того, серед численних автобіографічних спогадів митця розкидано цікаві спостереження звичаїв бобринецьких міщан та чиновників: власника постоялого двору Дувіда, челяді священика

Павла, багатих дворян Флоринів, повітового казначея, дяка Любимського, засланого черкеса Урбана тощо [1].

Значною за обсягом газетною публікацією можна вважати дослідження М. Смоленчука та Т. Смоленчук «Я взяв життя», присвячене іншому корифею українського театру – І. Карпенку-Карому, що готувалося до друку окремим виданням. У «Кіровоградській правді» розвідка представлена почастинно в тридцять одному випуску протягом серпня–жовтня 1988-го року (№182–185, 187, 188, 190, 191, 193–197, 199, 200, 203, 205, 207, 209, 211–215, 217, 220, 225, 228, 229) [2, 3, 4].

У праці зазначено, що Іван Карпенко-Карий, як і його літературний побратим Марко Кропивницький, матеріал для своїх творів щедро брав із навколишньої дійсності, тому вивчення оточення письменника відкрило б літературні джерела, творчі секрети драматурга. Спочатку автори бажали зосередитися на дослідженні лише творчої лабораторії митця, та зрозуміли, що у відриву від біографії її не збагнути. Вивчаючи вже відомі факти, дослідники знаходили нові. Так, одним з джерел фактичного матеріалу розвідки, який було уведено в науковий обіг вперше, є опрацьовані спогади Євгена Чикаленка.

Таким чином, на сторінках «Кіровоградської правди» читачі мали змогу ознайомитися з результатами найновіших краєзнавчих досліджень широкого спектру спрямування – від заміток та коротких статей про аматорську дослідницьку роботу, що проводилась в межах певного свята чи ідеологічної програми, до повноцінних незалежних наукових розвідок, що публікувалися уривками, або ж повністю протягом кількох випусків.

Отже, протягом 2-ї половини ХХ-го століття «Кіровоградська правда», висвітлюючи мистецько-літературне життя краю, охопила значну частину жанрів газетної журналістики, – як інформаційних (змітки про перебіг творчих зустрічей з письменниками, що проводилися в області, оголошення про вихід у світ нових книг та шляхи їх придбання), так й аналітичних (статті, огляди, рецензії). Слід зазначити, що художньо-публіцистичні жанри в газеті також-широко представлені, але оскільки вони є безпосередніми продуктами творчої діяльності членів редакції та дописувачів газети, їхнє дослідження потребує окремої розвідки.

Завдяки цьому розмаїттю, сторінки «Кіровоградської правди» перетворилися на своєрідний культурний простір, який можна розглядати в двох площинах: з точки зору впливу публікацій на читача та їхнього значення для митців області.

Читач тут міг знайти актуальну інформацію щодо мистецько-культурного життя області та Союзу, познайомитися з письменниками краю

і, що найголовніше, їхніми творами. І хоча нерідко вони використовувалися як засіб пропаганди, але певні вимоги до рівня художності, оригінальності подачі звичних речей та явищ все ж могли допомогти читачеві коли не відпочити від буденності, то принаймні її трохи прикрасити. Рецензії ж та огляди творів та збірок дозволяли дізнатися, де шукати щось варте прочитання, у тому числі в науково-краєзнавчій сфері.

Письменники ж отримували від газети те головне, необхідне кожному митцю – аудиторію, зв'язок з нею, можливість висловитися на теми, що хвилюють, і бути почутим. Гуртуючи навколо себе творчі таланти області, «Кіровоградська правда», певною мірою, перебрала на себе функцію літературно-наукового часопису: краєзнавці могли представити власні здобутки та відкриття якомога більш широкому колу читачів. Майстрам художнього слова періодичне видання допомагало сформувати постійне коло шанувальників. Зрештою, наявність власної читачької аудиторії, схвальних рецензій та відгуків у газеті могли стати додатковою підставою для отримання права на окрему публікацію у видавництві, тож така підтримка була доречною для кожного митця.

Особливу роль відігравала газета в житті початківців: присвячені їм рубрики давали радість визнання та стимул для самовдосконалення. Подальші публікації та замітки про їхню діяльність, поради, – популяризація їхніх творчих постатей, – все це було сприятливим середовищем для зростання цілих поколінь майстрів слова, що дозволяє говорити про виникнення своєрідної творчої школи навколо «Кіровоградської правди». Таким чином, газета ставала помітною рушійною силою в розвитку літературного процесу на Кіровоградщині, безпосереднім його учасником.

Література:

1. Державний Архів Кіровоградської області (ДАКО). Науково-допоміжний фонд, 5308.
2. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 5951.
3. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 5952.
4. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 5953.
5. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, А–4873.
6. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, А–4877.
7. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, Ж–2297.
8. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, Ж–2303.
9. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, Ж–2306.
10. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, Ж–2552.
11. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–2695.
12. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–2759.
13. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–2964.
14. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–2968.

15. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–3273.
16. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–3404.
17. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–3454.
18. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 3–3461.
19. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, ІІ–5044.
20. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, ІІ–5107.
21. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 640 с.: іл.
22. Літоб'єднання «Степ» [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: http://stepkr.blogspot.com/p/blog-page_87.html.

Василь Білошапка*

УДК 94(477)-05 : 908

*Олександрівський районний краєзнавчий музей,
сел. Олександрівка Кіровоградської області*

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ І ОЛЕКСАНДРІВЩИНА

Стаття містить інформацію про дослідження відомого українського історика Дмитра Яворницького (1855–1940), пов'язані з Олександрівщиною.

Ключові слова: *Дмитро Яворницький, Олександрівщина, Чута, Нерубай, Інгул, Інгулець, Ірклієць, Михайло Клеоповський.*

This publication contains information about the researches of the known Ukrainian historian Dmytro Yavornytsky (1855–1940), related to Oleksandrivschina.

Відомий український історик Дмитро Яворницький (1855–1940 рр.) цікавився козацькою старовиною багатьох регіонів України. Зібраним ним відомості знайшли відображення в працях історика «История запорожских казаков» (в трьох томах, 1892, 1895, 1897 рр.), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (1889 р.), «Вольности запорожских казаков» (1918 р.).

Дмитро Яворницький збирав інформацію, як сам, так і шляхом листування з різними людьми, які могли повідомити корисне (священниками, землемірами, викладачами тощо). Не оминув увагою вчений і територію, що нині входить до складу Кіровоградської області.

В одному з листів до фольклориста й історика Якова Новицького з Олександрівська (тепер – Запоріжжя), написаному в 1886 році, Дмитро Яворницький пише: «Перелічу тобі, де я був: [...] в Новомиргороді був, в Єлисаветграді був, в Олександрії був, в Чорному лісі був, в Кривому Розі був... Навіть втомився просто перераховуючи, а як же

---

* Білошапка Василь Вікторович, директор Олександрівського районного краєзнавчого музею, член НСКУ, почесний краєзнавець України, сел. Олександрівка Кіровоградської області

то об'їхати ці місця, та ще цілим... Просто диво. Матеріалу набрав величезну кількість, топографію Південно-Західного Запоріжжя бачу, як на долоні. Багато везу з собою і запорізьких речей...» [4].

Тема «Дмитро Яворницький і Олександрівщина» фрагментарно досліджувалась у працях Василя Білошапки, Бориса Кузика (2003 р.) [3, с. 47], Ф. Шепеля (2014 р.) [4].

Тема заслуговує більш детального висвітлення, що і є метою статті.

Невідомо, чи відвідував Дмитро Яворницький нинішню Олександрівщину, але у своїх працях, зокрема у дослідженні «Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис» є чимало інформації про історію і природу нашого краю.

Дмитро Яворницький повідомляє про перебування і таборування кримських татар у нашому краї в часи гетьмана Богдана Хмельницького: «1649 року на Інгулі й Інгульці таборували кошем десять тисяч татар, що йшли на поміч Богданові Хмельницькому. 1652 року урочище між верхів'ями Інгулу й Інгульця віддане було польським королем Яном Казимиром Богданові Хмельницькому у вічне володіння. Розміри цього надання визначалася «от пасеки Хмельницького, некогда старого, через Ингулец и Черный лес до устья речки Бережка и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки к речке Каменке, в Ингулец впадающей». Нині це урочище поділене між Олександрійським і Єлисаветградським повітами Херсонської губернії і має до 30 великих сіл, окрім безлічі невеликих поселень, сілець і хуторів» [5, с. 110].

У цій праці можна прочитати, що верхів'я річок Ірклія, Інгула та Інгульця після 1711 року належали Туреччині. Цитуємо: «За нещасливим для Петра I Прутським миром 1711 року мусив він відступити Туреччині чималий шмат землі, почавши внизу від Азова і йдучи вгорі на північ до половини русла річки Орелі, звідки повернути під тупим кутом до гирла річки Орелі при впадінні її в Дніпро; від гирла ж Орелі, перейшовши Дніпро, вгору понад правим берегом Дніпра до містечка Крилова; від містечка Крилова, повернувши з півночі до півдня, верхів'ями річок Ірклія, Інгульця, Інгулу аж до верхів'я річки Висі; від річки Висі по річці Синюсі до її впадіння у річку Буг» [5, с. 16].

Учений вказує, що у другій половині XVIII століття верхів'я Інгулу та Інгульця були колонізовані і досить густо були заселені козаками: «Порівнюючи окремі околиці запорізьких вільностей між собою, ми приходимо до висновку, що найгустіше були колонізовані й заселені місця між правим берегом Дніпра і верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, вздовж течії обох Омельників, Домоткані, Самоткані й Сури Кодацької паланки. Далі йдуть місця в середній і нижній течіях Інгульця, Інгулу й Бугу в паланках Інгульській та Бугогардівській. Тут на 1772 рік показаний

71 зимівник, розподілені так: на Інгулі 17, Інгульці 11, Громоклії 11, Дніпрі 14, Бузі 7, Мертвих Водах 4, Сланці 5, Сухому Сланці 1 й Куцому Сланці теж один. На цих самих ріках і балках значилося обор для рогатої худоби та кошар для овець 5 та кілька рибних заводів, при яких на зимову пору влаштовувалися землянки, а влітку – курені» [5, с. 161].

Є у праці Дмитра Яворницького й досить детальні описи нашого краю, де містяться як історичні, так і географічні відомості. Цитуємо:

«До верхів'їв останнього виходили два знамениті ліси Чорний і Чута, що вважалися, слід гадати, спірними між гетьманськими і запорізькими козаками. «За свідченням запорізьких старожилів попа Максима Калниболоцького та Олексія Вербицького, [вони] не знають, чи володіли раніше запорожці Чорним лісом, чи ні, але була в давні роки від кошового отамана Сірка у тому лісі пасіка; літ тому близько 80-ти». На цьому місці був і ліс Круглик, що про нього «також невідомо, чи володіло ним Військо Запорізьке, чи ні».

На мапі Великої Росії і Малої Татарії Йоганна Баптиста Гоманно Чорний ліс (*"Sylva nigra"*) займає весь простір із заходу на схід від Чигирини до фортеці Кодак і річки Чортомлика, з півночі на південь – майже від самого берега Дніпра до верхів'їв Інгулу й Інгульця. На мапі Малої Татарії (*"Tataria minor"*) цей самий ліс продовжено до гирла Чортомлика і звідси – на захід через річку Базавлук, до його гирла. На наш час від Чути і Чорного лісу в Олександрійському повіті Херсонської губернії залишилися такі ліси: Цирульниківський – 93 десятини, Хрящуватий – 38 десятин, Григорашівський – 82 десятини (усі три – нижче села Вершача), Чута – 5978 десятин, Криничуватський – 97 десятин (нижче урочища Старий Курінь і вище урочища Чернечого), Краснокутський – 76 десятин (нижче лісу Чути між урочищами Стінківське і Веселий Кут); Чорний – 7824 десятини, Круглик, Довжик та Кушнірів – 210 десятин (усі три – біля Чорного лісу між селами Цибулевим і залізничною станцією Богданівкою), Коротянський, Половинка, Хвощовий, Довжко – 115 десятин (усі три біля того ж Чорного лісу поблизу залізничної станції Знам'янки), Велико-Заруднівський і Мало-Заруднівський – 176 десятин (обидва – поблизу залізничної станції Медерової), Лінійців та Об'їзний – 45 десятин (обидва нижче лісу Мало-Заруднівського та села Красного Яру), Бешевський – 94 десятини, Нерубай – 2870 десятин (обидва – вздовж кордону Київської та Херсонської губерній), Бобошківський – 178 десятин (нижче лісу Нерубаю між селами Федваром і Сентовим), Зайцівський – 160 десятин (нижче села Сентова), Довжко і Срібківський – 129 десятин, Гончарівський – 25 десятин та Зрубанський – 37 десятин (усі три – нижче села Федваря) і, нарешті, Плоский ліс – 450 десятин, вище села Єлисаветградки).

Ліси Чута і Чорний колись були одним суцільним масивом, продовженням знаменитого в історії українських козаків Мотронинського лісу Чигиринського повіту в Київській губернії і тягнулися до теперішньої залізничної станції Знам'янки. Пересікався масив лише двома річками: Ірклійцем, що відділяє Київську губернію від Херсонської, та Інгульцем, який протікав від київського кордону до правого берега Дніпра. Нині цей ліс після величезних вирубок розпався на три з окремими назвами: Медведівка – від Мотронинського монастиря до річки Ірклійця; Чута – від Ірклійця до Інгульця; Чорний – від Інгульця до станції Знам'янки.

У Чорному лісі та Чуті ростуть дуб, клен, берест, осика, ліщина тощо, водяться в них вовки, лисиці, зайці, дикі кабани, дикі кози і безліч різного птаства.

В історії запорізьких козаків Чорний ліс і Чута відігравали ту важливу роль, що в них часто ховалися запорожці від переслідувань татар, турків і поляків; та й православні ченці знаходили тут собі притулок від утисків католиків, і страшні гайдамаки, котрі підняли зброю проти польських панів на захист своїх людських прав. Гайдамаки особливо полюбили Чорний і Чуту-ліс. У козаків склався навіть особливий вислів «утік до Чорного лісу» – тобто в гайдамаки пішов. Чорний ліс вельми часто був місцем, де сходилися татари, козаки й поляки або як союзники проти московських військ, або як супротивники у битвах між собою. Так, 1674 року поблизу Чорного лісу гетьман Дорошенко з татарами зазнав жорстокої поразки від гетьмана Самойловича. Дорошенко втратив багато людей і, поранений, утік з ганьбою з поля бою у кримські поля за Чорний ліс. Тож не дивно, чому щодо Чорного лісу й Чуги і досі ходить безліч різноманітних переказів про викопані в ньому погребі, заховані незліченні скарби, страшні голоси, іноді чутні в лісі, тощо» [5, с. 185-186]. Частина відомостей повідомлені Дмитру Яворницькому олександрійським священиком Василем Никифоровим.

Дмитро Яворницький дослідив походження назв річок краю Інгулу та Інгульця і вказує на місця, де вони починаються: «Інгулець, Малий Інгул, а в книзі Великого креслення – Ангудець. По-турецьки слово іенкул означає широке озеро. Початок бере у так званому Висунському степу вище Цибулева в колишній Єлисаветградській провінції (тепер – Херсонської губернії, Олександрійського повіту), в семи з половиною верстах від Єлисаветградки, з болотистих джерел біля лісу Нерубаю» [5, с. 102].

«Інгул, у Геродота – Пантикапес, назва – з турецького ен-куль, тобто велике озеро, початок бере в степу з ручаїв поблизу лісу Нерубаю вище містечка Цибулева Єлисаветградської провінції, тепер – села Федорівки (воно ж Бровкове) Єлисаветградського повіту Херсонської губернії» [5, с. 109].

Серед лівих приток Інгулу Дмитро Яворницький називає Крутоярку [5, с. 109].

Описує вчений і давні шляхи краю: «Чорний Український шлях починався при правому березі Дніпра, вище річки Псла, якраз навпроти гирла річки Кагамлика, і пролягав через річку Цибульник, Чорний ліс, верхів'я Інгульця, Інгулу, річку Торговицю, вздовж лівого берега Синюхи, через річку Чорний Ташлик, до самого гирла Синюхи і через Бут на турецьку сторону. Так його позначено на мапі «*Tartaria minor cum adiacentibus Kiovensi et Belgorodensi guberniis*» [5, с. 171].

«Усіма переліченими вище шляхами, а надто двома «одвічними» – Муравським і Чорним, сливе безперервно рухалися обози з різними підходящими для торгівлі у запорізьких землях та довкола них товарами. Ввозилася сюди насамперед зброя: рушниці, шаблі, гінджали, ятагани, ножі, порох, свинець, кремінці до рушниць, бритви, ножиці, коси та інші такі речі. Крім того – сукна (особливо в гамі бурячково-червоного кольору – кармазини), шовки, китайка, оксамити, золототкані і сріблоткані у шість ниток матерії з травами, розводами й різними квітчастими візерунками; потім ще позументи, шнури і шнурки, полотно, різнокольоровий сап'ян, а також лакітки і прянощі: родзинки, ягоди, виноград, не кажучи вже про хліб, борошно, соління, олію, сало, різноманітні хмільні напої. Із спеціальних – мідний купорос, камфора тощо, а з живого товару – рогата худоба, коні... Із Запоріжжя в Україну, Польщу й деінде вивозилося рибу, шкіру й хутро, коней, рогатизну, живих овець чи баранину, овчину, вовну, сало, олію, сіль (особливо в Україну), мед, горілку, пиво, брагу, хутро і т.п.» [5, с. 172].

Описуючи багатий тваринний світ козацьких земель, Дмитро Яворницький повідомляє, що у колись у великому і знаменитому Чорному лісі водились ведмеді і лосі [5, с. 207].

Подібна інформація про наш край повторюється і в праці Дмитра Яворницького «Історія запорозьких козаків»: «Наконец, к западной окраине вольностей запорожских Козаков примыкали еще леса Черный и Чута, о которых в 1748 году говорилось: «владело-ли им войско запорожское прежде сего или нет, о том запорожские козаки не знают; а была в прежние годы от кошевого атамана Сирка в оном лесу пасека, тому назад лет около 80»; тут же были Нерубай и Крутлик лес, «о котором также не было известно, владело-ли им войско запорожское или нет». Черный лес и Чута некогда составляли один сплошной лес и служили продолжением знаменитого в истории гайдамак Мотронинского леса, Киевской губернии, Чигиринского уезда; они пересекались лишь двумя речками, Ирклеєм, отделявшим Киевское воеводство от «Дикого поля», и Ингульцем, идущим от киевской границы к правому

берегу Дніпра. Черный лес в настоящее время находится в 35 верстах от Елисаветграда, близ селения Водяного, Чута, близ Красноселья, Нерубайлес близ Федваря, Круглик – около Цыбулева. Взятые все вместе эти четыре леса в настоящее время составляют 18677 десятин густолиственного леса, состоящего главным образом из дуба, потом клена, береста, осины, орешника и др.; в нем водились волки, лисицы, зайцы, дикие кабаны, дикие козы, даже медведи, и множество птиц разных видов и родов. В истории запорожских Козаков Черный, Чута, Нерубай и Круглик леса играли ту важную роль, что в них часто скрывались запорожцы от преследования татар, турок и поляков; тут же находили себе пристанище православные монахи от притеснения католиков, и страшные гайдамаки, поднимавшие оружие на защиту своих человеческих прав против ненависных им поляков; гайдамаки особенно любили Черный и Чуту лес; у Козаков XVIII века в этом случае сложился даже особый термин – «утік до Чорного лісу» значит сделался гайдамакою. Черный лес очень часто служил местом, где собирались татары, козаки и поляки или как союзники, выступавшие против московских войск, или как противники, выходившие на поле битвы между собой. Оттого неудивительно, почему народные предания говорят о существовании в этих лесах подземных погребов, о сокрытых в них скопищах кладов, о страшных голосах, слышимых по ночам между деревьев леса, о седых усатых запорожцах, одетых в красное, как огонь, платье, и с трубками в зубах сидящих на грудах золота, в глубокой думе, в подземный пещерах и т. п.» [6, с. 61].

Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького підтверджує, що він підтримував зв'язки з багатьма мешканцями території нинішньої Кіровоградщини. Йому писали знайомий Михайло Волков із Новомиргорода (1908 р.) [2, с. 31], прохач Павло Данильченко з с. Тернівка Новоархангельського району (1928 р.) [2, с. 144], знайомий Юрій Дмитрієвич із Знам'янки (1923 р.) [2, с. 49], український актор, режисер і антрепренер Трохим Колесниченко (1913 р.) з Єлисаветграда [2, с. 59], службовець станції Знам'янка Михайло Корнейко (Корнієнко) (1913 р.) [2, с. 61], видатний український драматург, актор, режисер, композитор Марко Кропивницький з Єлисаветграда (1887 р.) [2, с. 68], прохач Даміан Лацуженко зі станції Долинська (1911 р.) [2, с. 71], громадський діяч Михайло Лисий з Олександрії [2, с. 74], священник, делегат XIII археологічного з'їзду у Катеринославі Василь Никифоров (1885, 1889 рр.) [2, с. 89], учитель родом із Новомиргорода Іван Чорнойван, який в період революції 1905 року переховувався у Дмитра Яворницького у музеї (1907 р.) [2, с. 146-147], А. Омеркін із Єлисаветграда (1908 р.) [2, с. 89].

Та для дослідників минулого Олександрівщини особливо важливим є лист священника з села Красносілля Михайла Клеоповського, датований 8 жовтня 1923 року [2, с. 56]. Отець із розпачем ділиться інформацією про ситуацію в його парафії: «Приїхавши на парахвію почав я правити на рідній мові, себто по-українському; й Ви собі уявити не можете до чого зденаціоналізований наш нарід й до чого він темний – ось уже два місяці я б'юся й ніяк не можу втлумачити, що слово Боже ідне на якій вгодно мові, що Євангелія написана на слов'янській мові й на українській се одне; у їх розумінню остільки понижена рідна мова, що вони вбачають трохи не кощунство в тому, що служба Божа правиться на їй; загальне ж явище – се їм дико, що вони розуміють, що робиться у церкві, вони так звикли механічно молитись Богові, що розумне відношення до молитви – сього великого акту з'єднання обмеженого чоловічого духу до Духа абсолютного – се, кажу, просто пригнічує їхнє розуміння. Ви мені, мабуть, не повірите, що се я пишу святу правду, бо я сам би не повірив, якби не бачив се на власні очі, просто стає страшно до чого у нашого народу витравлено уже святе – повага до рідної мови, повага до самих себе. А тут ще й сусідні пан-отці усяких формацій, як «тихоновці», так і так звані «обновленці» цкують з усієї сили, вигадуючи такі несінитниці, як нібито слов'янський поклик до Пречистої Богородиці «радуйся невесто невестная» – по українському буде «регочися дівко незасватана» й т. п. Се хвилює парахвіян, й міні доводиться з'ясовувати такі дурниці, що їх здається повинна зрозуміти й маленька дитина. Прямо другий раз приходе у голову, чи не насміхаються просто наді мною ті, хто мене питає; коли ж подивився, питає чоловік цілком серйозно й ще більший сум обгортає душу, бо бачиш, що в чоловіка Розум зовсім спить – він не може навіть зрозуміти, що одна й та ж річ на різних мовах ріжно зветься. До того ще треба додати, що авторитет духівництва страшенно підірваний як самим духівництвом, так і майже столітньою працею тих, кому його було цікаво підривати. Логіка ж, як бачите, зовсім тупа зброя серед такої страшенної темряви й здичавілості. Заросло наше рідне поле таким бур'яниськом, що крізь його й не продерешся. [...] Ви може скажете, що не може бути такого морального й витікаючого з його матеріального становища через те, що моя парахвія під Київщиною, а на Київщині вже багато парахвій перейшли на українську мову в відправі служби Божої, але повинен я зауважити, що й там ведеться скажена агітація серед людності проти сього самими ж пан-отцями, котрі не знають своєї рідної мови й котрім страшно переходити на зрозумілу для народу мову, бо тоді не можна буде правити так, що «отзвонил да и с колокольни долой» [1, с. 294-295]. Повний текст листа подано у додатку.

Отже, Дмитро Яворницький добре знав історію і географію тієї частини нашого краю, що колись входила до складу Олександрійського повіту Херсонської губернії. У своїх працях він використав відомості про ліси Чута, Нерубай, Крутлик, Бешевський, Бобошківський, Зайцівський, Срібківський, Гончарівський, Зрубанський, Плоский, Чорний і Чорний Український шляхи, річки Інгул, Інгулець, Ірклієць, Крутоярку, згадує населені пункти Сентове (нині – Родниківка), Федвар (нині – Підлісне), Єлизаветградка, Красносілля. Вчений отримав лист від священника з села Красносілля Михайла Клеоповського. Ці відомості й досі корисні для краєзнавців та науковців, які досліджують історію та природу краю.

Література:

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / Укладачі: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.] ; за заг. ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2012. – 848 с.
2. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Каталог музейної колекції. Видання 2-е, доповнене. – Дніпропетровськ : Пороги, 1992. – 222 с.
3. Кузик Б. М. Олександрівський меридіан: люди, події, час: [Кн.-календар] / Б.М. Кузик, В. В. Білошапка. – К. : Мистецтво, 2003. – 512 с.
4. Шепель Ф. «В Єлизаветграді був, в Олександрії був, у Чорному лісі був...» : Наш край у листуванні Дмитра Яворницького / Федір Шепель // Народне слово. – 2014. – 3 квітня. – С. 8-9.
5. Яворницький Дмитро. Твори у 20 томах. Том 2 (Вільності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис) / Дмитро Яворницький – К. – Запорожжя, 2005. – 382 с.
6. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький – К. : Наукова думка, 1990. – 292 с.

Додаток

ЛИСТ М.Ф. КЛЕОПОВСЬКОГО

8.10.1923 року.

с. Красносілля Олександрійського повіту – Катеринослав.

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Будьте ласкаві, вибачте, що як був я у липню сього року у Катеринославі й заходив до Вас, то потім виїзжаючи з міста не зайшов попроїдатись, але річ у тім, що виїхав я зовсім несподівано, ледве, ледве поспів до потягу. Зараз маю я парохвію у Красноселлю Олександрійського повіту на Херсонщині (по новому поділу на Катеринославщині), се на

самій межі з Київщиною, з Чигиринським повітом у 2 1/2 милях від міста Чигирин¹. Приїхавши на парохвію почав я правити на рідній мові, себто по-українському; й Ви собі уявити не можете до чого зде-націоналізований наш нарід й до чого він темний – ось уже два місяці я б'юся й ніяк не можу втлумачити, що слово Боже ідне на якій вгодно мові, що Євангелія написана на слов'янській мові й на українській се одне; у їх розумінню остільки понижена рідна мова, що вони вбачають трохи не кощунство в тому, що служба Божа правиться на їй; загальне ж явище – се їм дико, що вони розуміють, що робиться у церкві, вони так звикли механічно молитись Богові, що розумне відношення до молитви – сього великого акту зеднання обмеженого чоловічого духу до Духа абсолютного – се, кажу, просто пригнічує їхнє розуміння. Ви мені, мабуть, не повірите, що се я пишу святу правду, бо я сам би не повірив, якби не бачив се на власні очі, просто стає страшно до чого у нашого народу витравлено уже святе — повага до рідної мови, повага до самих себе. А тут ще й сусідні пан-отці усяких формацій, як «тихоновці», так і так звані «обновленці» цкують з усієї сили, вигадуючи такі несінитниці, як нібито слов'янський поклик до Пречистої Богородиці «радуйся невесто неневестная» – по українському буде «регорчися дівко незасватана» й т. п. Се хвилює парохвіян, й міні доводиться зясовувати такі дурниці, що їх здається повинна зрозуміти й маленька дитина. Прямо другий раз приходе у голову, чи не насміхаються просто наді мною ті, хто мене питає; коли ж подивившись, питає чоловік цілком серйозно й ще більший сум обгортає душу, бо бачиш, що в чоловіка Розум зовсім спить – він не може навіть зрозуміти, що одна й та ж річ на різних мовах різно зветься. До того ще треба додати, що авторитет духовництва страшенно підірваний як самим духовництвом, так і майже столітньою працею тих, кому його було цікаво підривати. Логіка ж, як бачите, зовсім тупа зброя серед такої страшенної темряви й здичавілості. Заросло наше рідне поле таким бур'янишком, що крізь його й не продерешся. От така-то, вельмишановний Дмитре Івановичу, праця. Може се зовсім не цікаво Вам, але до Вас, як до поважного культурного діяча на рідній ниві, мушу звернутись за порадою й допомогою, як моральною, так і матеріальною. Матеріальне становище духовництва взагалі поганее, а моє особливо, бо кажу ж що я у очах своїх парохвіян еретик, священник не православний, а по версії манахів, котріх багато є у нашому селі з різних монастирів Київщини, навіть зовсім і не священник. Тому звертаюсь до Вас, може Ви маєте які зв'язки з «АРА» (американська адміністрація допомоги. – Авт.), або з американськими земляками – українцями; хай чім зможуть допомогти – допоможуть, особливо в одежі та взутті, за що, як Вам, так і їм, за-

здаlegідь приношу подяку від усього серця. Ви може скажете, що не може бути такого морального й витікаючого з його матеріального становища через те, що моя парохвія під Київщиною, а на Київщині вже багато парохвій перейшли на українську мову в відправі служби Божої, але повинен я зауважити, що й там ведеться скажена агітація серед людності проти сього самими ж пан-отцями, котрі не знають своєї рідної мови й котрім страшно переходити на зрозумілу для народу мову, бо тоді не можна буде правити так, що «отзвонил да и с колокольни долой». Що ж до нашої Херсонщини, то тут окрім таких пан-отців, ще багато «беженцев» – утікачів з Росії, як, напр[иклад], мій сусід у 7 верствах від мене, з Рязанської губернії, котрі усіма силами запобігають тому, щоб не допустити сього, бо що ж тоді доведеться робити йому? Прохаю пробачення за те, що може одірвав Вас від діла й зайняв Ваш час і увагу читанням осьього послання. Не остільки я з Вами знайомий, щоб мав на се право.

Окрім усього писаного, ще хочу зловжити Вашою речністю – страшенно хочеться міні прочитати «Историю запорожских козаков» – Ваш твір. Дістати зараз його не можна ні за які гроші, та по правді кажучи й за які? Чи немає у Вас примірника, котрий би Ви могли прислати міні, за цілість його я ручусь, після прочитання з великою подякою я б повернув. Та й не тільки се, а взагалі за Запоріжжя, бо багато доводилось міні чувати за Ваші поважні твори на сю тему, а нічого читати, надіятись же придбати не можу, хотів попрохати тоді, як був у Вас, але по правді скажу, що не насмів. Якщо доведеться бачитись з Василем Васильовичем Єфановим й не буде для Вас за тяготу — передайте йому мій привіт й Боже благословення моєю грішною рукою. Чи одержав він що-небудь з Бейрута, бо писав з ним разом і я.

Ще раз прохаю пробачення за нахабство. Хай Боже благословення буде з Вами. Стискаю руку.

Священик Михайло Клеоповський.

Адреса: п. о. Красноселье Екатеринос[лавской] губ. Александрійского округа священнику Покровской церкви М. Клеоповскому.

Дніпропетровський національний історичний музей. – Арх-14963.

СТОРІНКИ ЖИТТЯ І НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ І.С. РОМАНЧЕНКА

Метою статті є висвітлення окремих сторінок життя та наукової діяльності українського літературознавця І.С. Романченка (1894–1977), молоді роки якого пов'язані, в тому числі, і з нашим краєм. Увагу приділено переважно недостатньо дослідженим фактам, які потребують уточнень або ж обґрунтованих версій. Документально підтверджено навчання І.С. Романченка в Єлисаветграді, висвітлено деякі маловідомі й дискусійні аспекти біографії, коротко узагальнені основні наукові досягнення за час творчої діяльності, вміщено кілька фотографій, які ще не публікувались.

Ключові слова: Іван Савич Романченко, літературознавець, біографія, наукова діяльність.

The purpose of the article is to highlight individual pages of life and scientific activity of Ukrainian literary critic I.S. Romanchenko (1894–1977), whose youth is associated with our region. Attention is mainly paid to insufficiently investigated facts that require clarification or substantiated versions. There has been documented the fact of his studying in Yelisavetgrad, some of the little-known and debatable aspects of the biography have been highlighted, the main scientific achievements during his creative activities have been generalized and there have been attached several photographs never published previously.

Key words: Ivan Savich Romanchenko, literary critic, biography, scientific activities.

Одним із представників української творчої інтелігенції, біографія яких пов'язана з історією нашого краю, є Іван Савич Романченко (1894–1977). Ім'я цього літературознавця, бібліографа і педагога є відомим на-самперед завдяки дослідженням із драгоманознавчої проблематики. Воно згадується переважно у працях, присвячених аналізу творчості М.П. Драгоманова [13, с. 54,62; 28, с. 13,18], тенденціям розвитку драгоманознавства в радянській історіографії [14, с.169,170; 24, с. 200–205 та ін.], в публікації, безпосередньо присвяченій його науковому доробку у цій галузі [3] та в окремих біографічних статтях і бібліографічних виданнях [9; 15; 23; 26]. Проте слід відзначити, що деякі факти біографії і наукової діяльності І.С. Романченка ще й досі залишаються маловідомими, потребують уточнень або ж обґрунтованих версій.

* Грінченко Віктор Григорович, к.і.н., доцент кафедри історії України Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Спірною є вже сама дата його народження. Офіційно – це 16 березня 1894 р., що фігурує в його документах різних часів. Лише у свідоцтві про закінчення ним дворічних педагогічних курсів в Єлисаветграді, виданому у 1915 р., зазначено, що він народився 3 березня 1896 р. [фото 3]. З поправкою на новий стиль календаря різниця складає рівно два роки. Припускаємо, що в молодому віці Іван Романченко міг приписати собі ці роки для солідності. На цю думку, зокрема, спрямовують ті події, учасником яких він був.

Безпосередньо з нашим краєм І. С. Романченко, виходячи з наявних джерел, пов'язують кілька років навчання (в період з 1907 по 1915 роки) у Єлисаветграді. Збереглися й окремі його фото цього періоду [фото 1, 2] (всі використані у статті фотографії та фотокопії зберігаються в сімейному архіві онуки І.С. Романченка – Надії Львівни Вальчак, яка проживає у Львові).

Народився Іван Савич в родині робітника-залізничника у Кишиневі (це він, зокрема, засвідчує в автобіографії, укладеній 1958 р.) і зазначає, що «у 1907 р. батька перевели на працю старшого робочого до м. Єлисаветграда» [1]. Там він також пише: «Початкову освіту я здобув в Єлисаветградському шестикласному міському училищі (офіційно воно у той час називалося Єлисаветградське вище початкове училище – В.Г.). При ньому ж я закінчив дворічні педагогічні курси і здобув право викладання в народній школі» [1]. Згідно з вищезгаданим свідоцтвом Іван Романченко навчався на дворічних педагогічних курсах із 1 вересня 1913 р. по 7 травня 1915 р. та, закінчивши їх, здобув кваліфікацію вчителя початкового училища [25].

Однак учителювати після завершення училища Івану не довелося. Він був мобілізований до царської армії, служив у військових гарнізонах Кишинева та Одеси, брав участь у революційних подіях, як голова полкового комітету обирався у виконком Одеської ради, служив у Червоній армії і військових формуваннях ВНК–ОДПУ [1; 9, с.1; 15, с.132].

Існує суперечливе твердження, що Іван Савич Романченко обирався членом Української Центральної Ради від Одеси [23], проте воно, на нашу думку, не відповідає дійсності. По-перше, сам він цього ніколи не зазначав, а по-друге, сукупність текстологічних і змістовних особливостей відповідних джерел дає підстави стверджувати, що до Центральної Ради обирався не він, а його тезка – Іван Степанович Романченко, член УСДРП [див. 2, с. 28].

Після демобілізації у 1921 р. Іван Романченко кілька років учителював у трудшколі на Одещині, а потім у 1924–1928 рр. навчався на літературному відділі Одеського інституту народної освіти. Закінчивши на-

Свидѣтельство.

Дано настоящее свидѣтельство Педагогическимъ совѣтомъ Елисаветградскаго высшаго начальнаго училища, на основаніи утвержденныхъ г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія правилъ о педагогическихъ курсахъ 29 іюня 1907 года, сыну крестьянина Романченку Іоанну Саввову,

вѣроисповѣданія православнаго, родившемуся 3го марта 1896 года, въ томъ, что онъ, Романченко Іоаннъ, обучался на двухгодичныхъ педагогическихъ курсахъ при Елисаветградскомъ высшемъ начальномъ училищѣ съ 1го сентября 1913 года по 1 мая 1915 года. Во время обученія поведенія былъ отличнаго и выпускныя испытанія, согласно правилъ и педагогическихъ курсахъ 1907 года, выдержалъ, при чемъ получилъ слѣдующіе успѣхи:

- въ Законѣ Божіемъ отлично (5),
- „ педагогикѣ хорошо (4),
- „ русскомъ языкѣ хорошо (4),
- „ методикѣ русскаго языка хорошо (4),
- „ ариметикѣ и алгебрѣ хорошо (4),
- „ методикѣ ариметики отлично (5),
- „ геометріи хорошо (4),
- „ исторіи хорошо (4),
- „ географіи отлично (5),
- „ естествовѣднѣи хорошо (4),
- „ физикѣ хорошо (4),
- „ гигиенѣ хорошо (4),
- „ черченіи и рисованіи отлично (5),
- „ чистописаніи хорошо (4),
- „ пѣніи хорошо (4),

3. Свидѣцтво (фрагмент) про закінчення І.С. Романченком у 1915 р. дворічних педагогічних курсів при Єлисаветградському вищому початковому училищі.

вчання, він був залишений аспірантом у професора А.В. Музички й викладав у одеських вищих навчальних закладах (театральному і педагогічному) та деякий час за сумісництвом працював завітом Одеського театру Революції і літературним редактором Одеської кінофабрики [1; 9, с.1,2; 26, с.695].

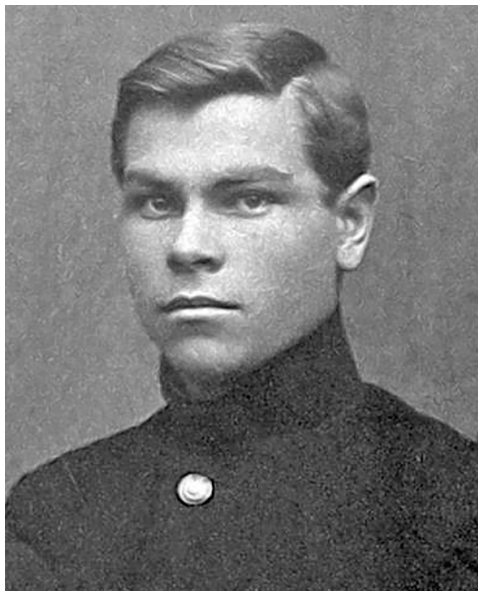
У 1935 р. Іван Савич із дружиною Надією Тимофіївною на кілька років переїжджає до Москви. Там він спочатку працював науковим консультантом Всесоюзної бібліотеки імені В.І. Леніна, потім був ученим секретарем Архіву Максима Горького і старшим науковим співробітником Інституту світової літератури АН СРСР [1; 8, с.1,2].

Обставини життя І.С. Романченка, які передували цьому переїзду, не є з'ясованими, і певне світло на них проливають спогади письменника Степана Підкови, одного із багатьох повоєнних неперверненців. У 1943 р. йому випало зустрічатися з І.С. Романченком на окупованій німцями території, і цікаві факти з їхнього спілкування С. Підкова пізніше зафіксував у одній зі своїх статей [17]. Згідно з його словами, І.С. Романченко приблизно у 1934 рр., будучи засудженим на п'ять років, якийсь час відбував покарання в лагпункті на будівництві каналу Москва-Волга, звідки йому вдалося вийти на свободу завдяки щасливому випадку та особистому знайомству із Оленою Розмирович (Трояновською). Ця досить відома свого часу представниця партійної еліти у 1935–1939 рр. була директором Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна. Дізнавшись про перебування Івана Савича в ув'язненні, вона завдяки своїм зв'язкам змогла витягти його звідти, домогтися зняття судимості та влаштувати на наукову роботу в Москві [див. 17, с.142–143].

Причини тодішнього ув'язнення І. С. Романченка нам невідомі. Припускаємо, що він якимось чином потрапив під хвилю репресій, яка почала розгортатися проти української творчої інтелігенції. На цю думку нас наводять слова із пізнішої публікації (1947 р.) із жорсткою критикою І.С. Романченка, де про нього, зокрема, говорилось так: «Не випадково він був однодумцем і спільником запеклого націоналіста Шаблювського в боротьбі з партійною думкою в радянському літературознавстві» [4, с.72]. Є. С. Шаблювський (1906–1983) – український радянський вчений-шевченкознавець, у 1933–1935 рр. директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, був заарештований органами НКВС у 1935 р., пережив тривалі роки ув'язнення та заслання і, вийшовши в 1954 р. на свободу, активно продовжував наукову діяльність. Із ним Іван Савич до кінця свого життя підтримував дружні стосунки.

У 1939 р. І.С. Романченко повернувся в Україну і деякий час викладав у Ніжинському педінституті, а з 1940 р. працював у Львівському філіалі АН УРСР та Львівському педінституті. 1940 р. в Інституті

*1. Іван Романченко –
учень Єлисаветградського
шестикласного
міського училища.
Фото 1910-х рр.*

*2. Іван Романченко в період
навчання у Єлисаветграді.
Фото 1910-х рр.*

*6. І.С. Романченко.
Фото 1950-х рр.*

*7. І.С. Романченко у своєму
кабінеті. Фото 1960-х рр.
Фрагмент.*

української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР у Києві захистив дисертацію «Куліш – біограф і критик Гоголя», здобувши ступінь кандидата філологічних наук [1; 9, с.1,2].

У роки Другої світової війни І.С. Романченко, як сказано в короткій біографічній довідці до бібліографічного покажчика його творів (виданого у 1968 р.), «перебував в тилу ворога, виконуючи спецзавдання в групі генерал-лейтенанта П.П. Тимофєєва [9, с. 2]. Однак у повоєнний період, у роки так званої «ждановщини», його перебування на окупованій території та робота в редакції окупаційної газети (в Ромнах), а ще публікація там своєї монографії (переробленої з дисертації) разом зі звинуваченнями в націоналізмі стали підставою для розгромної критики. Так, у серпні 1947 р. у статті під назвою «Справжнє обличчя «літературознавця» І. Романченка» у львівській газеті «Вільна Україна» його назвали виучеником «грушевських та єфремових, який до часу маскувався, а в роки війни відкрив своє обличчя», згадали перебування в окупації, де він «віддав своє перо в розпорядження німців»; окремі його праці (зокрема, опублікована 1946 р. стаття про життя і творчість Шевченка «Поет-демократ») були названі «націоналістично-тенденційними» [16]. У двох спрямованих проти І.С. Романченка статтях [4; 16] про його спецзавдання в тилу ворога ніяк не згадувалось, хоча у пізніших ювілейних публікаціях, які вийшли в кінці 1960-х рр., про це вже йдеться [9, с.2; 15, с.132].

У сучасній мемуарній літературі існує також суперечливий погляд, що І.С. Романченко був «налаштований на втечу на Захід», однак «все ж з якихось міркувань не подався туди, а залишився у Львові» [29, с.267].

Ми схильні вважати, що цькування Івана Савича в роки «ждановщини», зокрема першої її хвилі, яка проходила в Україні під гаслом боротьби проти «націоналізму», було зумовлене, насамперед, спільністю його поглядів із настроями кола осіб, до якого він належав – національно свідомої української інтелігенції, яка не емігрувала на Захід, але й не демонструвала беззаперечної відданості тоталітарному комуністичному режимові. Як зазначав Я. Ісаєвич, за цими науковцями розпочався таємний нагляд, в архівах нагромаджувалися доноси й «сигнали» із записами їхніх нелояльних висловлювань, а в роки так званих ідеологічних наступів і загострень політичного режиму ці люди ставали жертвами репресій, залякувань, принижень [10, с.6–7].

Настрої таких науковців красномовно засвідчують спецповідомлення львівських чекістів. Так, у червні 1946 р. у приватній бесіді Михайло Возняк (керівник відділу української літератури Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, де працював І.С. Романченко) зауважив: «...Тільки-но закінчилась конференція більшовицьких дворян з приводу

посилення боротьби на ідеологічному фронті. Тупі і безграмотні бездарі, але від них залежить доля багатьох і багато чого. Шукають націоналізм, а самі російські шовіністи...» [11, с.8]. У повідомленні за червень 1946 р. згадується і сам І.С. Романченко, який, «обурюючись доляльним ставленням з боку радянської влади до окремих старих російських громадсько-політичних діячів», висловився таким чином: «Чому в російській літературі в останній час ... будь-якого російського царя, поміщика чи капіталіста величають не інакше, як великим російським патріотом, а в українській літературі навіть на послідовних демократів наклеюють ярлики націоналістів, буржуа і т. п.» [11, с.10].

Цькування повоєнних часів наклали свій негативний відбиток на життя і наукову кар'єру Івана Савича, однак не зламали його. Один із його колишніх студентів, а пізніше письменник Олекса Назарук згадував: «І.С. Романченко мав звичку не ділитися зі студентами ні своїми успіхами, ні своїм горем. Темати розмови завжди була література, літературний процес, його ж особистого життя наче й не існувало» [15, с.131–132]. Збереглася тогочасна фотографія І.С. Романченка зі своєю групою студентів [фото 4]. На звороті фото – перша строфа з вірша І. Франка «Блаженний муж, що йде на суд неправих...», а ще такі слова: «Любимому і незабутньому професору-вихователю Івану Савичу. Студенти IV курсу мов.-літ. ф-ту ЛДПУ. (Далі – 27 підписів, серед них є і Назарук – В.Г.) Львів. 12.III.1950 р.» [фото 5].

Такий напис, вважаємо, красномовно засвідчує ставлення студентів до свого викладача. Степан Худаш, чий підпис також є на цьому фото, пізніше – мовознавець, доктор філології, згадує Івана Савича як «визначного вченого» та викладача, що читав у них курс української літератури XIX ст. і «знав його досконало» [29, с.267]. Рядки І. Франка, де «блаженний муж» змальовується борцем за правду, на нашу думку, можна сприйняти як певну алегорію, адресовану викладачеві, який був у непростих стосунках із владою, але був у пошані серед студентів.

У повоєнні роки І. С. Романченко був змушений часто змінювати місце роботи: спочатку продовжував працювати у Львівському педагогічному інституті (до 1950 р.) та за сумісництвом – у Львівському філіалі Інституту суспільних наук АН УРСР (до ліквідації його у 1947 р.). Також деякий час працював у Львівському поліграфічному інституті та у Дрогобицькому і Кременецькому педінститутах [1]. Зокрема, із Дрогобицького педінституту Іван Савич був звільнений до кінця 1951-1952 навчального року (як зазначалося у звіті про роботу інституту за цей навчальний рік) за те, що «перебував в минулому на окупованій території, проводив антирадянську діяльність і допускав у лекціях прояви буржуазного націоналізму» [18, с. 447].

4. І.С. Романченко серед студентів мовно-літературного факультету Львівського державного педуніверситету. 1950 р.

Блаженний мук, що йде на суд
Неправди
Утім за правду готовий
підносити,
Що безтурботно в сакинях
Лукавськ
Заціпії сумління їх термосить
Зв. Франко
Любимому :
незвбутьливому
професору - вихователю
Увану Савигу. Студенти
II курсу мов-літ фа-ту ЛДУ

5. Зворотня сторона фото 4
(фрагмент)

Останнім місцем роботи І.С. Романченка знову став поновлений з 1951 р. у Львові філіал Інституту суспільних наук АН УРСР, де він певний час працював на посаді старшого наукового співробітника. Я. Ісаєвич зазначає, що більшість провідних учених на початку діяльності інституту складали представники старої галицької інтелігенції, і «в той же час їхніми повними однодумцями були науковці з Наддніпрянщини – Іван Романченко, Михайло Герасименко, Григорій Нудьга, Іван Цапенко, Микола Родько та ряд інших» [10, с.10].

Проте вже у 1955 р., наскільки можемо судити з його автобіографії та спогадів сучасників, Іван Савич був відправлений на пенсію [1; 29, с.267]. Однак протягом ще двох десятиліть він продовжував активну наукову діяльність.

Загалом у творчому доробку І.С. Романченка нараховується більше двохсот публікацій різнопланового характеру [див. 9, с.4–30]. Серед них – три монографії, окремі брошури, ряд статей у фахових наукових виданнях із літературознавства, історії, фольклористики, а також рецензії та численні популяризаторські статті.

Перша публікація І.С. Романченка («Валеріян Поліщук та його конструктивний динамізм») з'явилась у кінці 1928 р. в журналі «Червоний шлях» (Бюлетень «Авангарду» Харків) [9, с.9]. Надалі його матеріали друкувалися в часописах «Молода гвардія», «Зоря», «Шквал», «Гарт» і особливо в одеському журналі «Металеві Дні». Зокрема, в останньому у 1930–1932 рр. були опубліковані рецензії І.С. Романченка на твори Лева Скрипника, Семена Скляренка, Сергія Жигалка, Дмитра Гордієнка, Костя Гордієнка, Наталі Забіли, Павла Іванова, Панька Педи, статті про творчість Євгена Григорука, Леся Гомона та ін. [9, с.9–11].

Під час перебування у Москві І.С. Романченко займався науковою бібліографією, був членом авторських колективів, які готували бібліографічні покажчики «Слово о Полку Игореве» (Москва, 1940) та «Т.Г. Шевченко» (Москва, 1941). Майже увесь тираж останнього видання був утрачений під час бомбардування німцями Ленінграда, де воно друкувалося; вціліли лише сигнальні примірники, які зберігаються в Москві [9, с.4–5].

У бібліографічному покажчику праць І.С. Романченка (1968) відсутня його монографія «Куліш – біограф і критик Гоголя». В біографічній довідці до покажчика зазначено, що за темою дисертації «в 1941 р. була підготовлена монографія, яка в зв'язку із початком Великої Вітчизняної війни не була надрукована (у автора збереглася лише верстка монографії)» [9, с. 2].

Тобто на наукову працю, що була, як зазначалося вище, надрукована І.С. Романченком власним коштом у період німецької окупації у Ромнах

на основі переробленої монографії і за яку його піддавали нищівній критиці у 1947 р., було накладено заборону. Лише в незалежній Україні ця праця стала доступною і згадується в контексті розвитку кулішезнавства [27, с.84].

Один із небагатьох збережених екземплярів цієї монографії (згідно з автографом на ній, подарованим у Львові в січні 1944 р. професору Леоніду Білецькому) потрапив і до нашого міста серед книг, переданих Канадсько-Українському бібліотечному центру в обласній універсальній науковій бібліотеці імені Д.І. Чижевського. Нещодавно він був оцифрований і нині є доступним масовому читачеві [20].

За досить тривале наукове життя І.С. Романченка вийшли друком десятки його різнопланових публікацій, присвячених класикам української літератури. Особливу увагу у статтях і рецензіях він приділяв проблематиці шевченкознавства та франкознавства.

З позицій сьогодення його науковий доробок значною мірою несе на собі відбиток традиційних радянських ідеологічних схем. Це констатують, зокрема, сучасні шевченкознавці, зазначаючи, що відповідно до тогочасної кон'юнктури він «значну увагу приділив розгляду висловлювань К. Маркса та В. Леніна про творчість і постать Шевченка» [30, с.536]. В подібному ж контексті нині оцінюється одна з його монографій – «Атеїзм Т.Г. Шевченка» (1962) [19]. Вона згадується серед праць 1960-х років, в яких окреслювалися філософсько-релігійні, політичні й історичні погляди Шевченка, і які «не витримали випробування часом» [30, с.930].

Не заперечуючи того, що є очевидним, ми хотіли б також зауважити, що І.С. Романченку доводилися жити й працювати в системі координат радянської дійсності, яка накладала свій відбиток на зміст його публікацій. Ми не схильні вважати, що все написане вченим цілком відповідало його переконанням. Припускаємо також, що, будучи зацькованим звинуваченнями в націоналізмі й перепонами, які ставились йому в науковій діяльності, І.С. Романченко був змушений і таким чином демонструвати свою лояльність.

Головною справою у тривалій науковій біографії І.С. Романченка стало дослідження ним життя і творчості М.П. Драгоманова. До цього аспекту його діяльності ми вже детальніше зверталися в окремій публікації [3], тому лише коротко окреслимо ключові позиції та додамо окремі нові факти.

Іван Савич активно долучився до процесів «реабілітації» Драгоманова в радянські часи, зокрема, в період «хрущовської відлиги» та «доби Шелеста». Наприкінці 1960-х рр. радянський історик І.С. Савченко зазначав: «Деякий час діяльність Драгоманова у нас замовчувалася, а

коли й говорилося про неї, то сильні сторони творчості применшувалися, а слабкі – перебільшувалися... несправедливо зневажалася пам'ять Драгоманова» [24, с.200].

Тогочасні вітчизняні науковці мусили враховувати рамки дозволеного у «реабілітації» Драгоманова і спиратись у своїх оцінках на засади марксизму-ленінізму. Ризикованість такої «реабілітації» у сфері історичної науки як найбільш «партійної», зумовила те, що першими зі спробами відновити його «добре ім'я» тоді виступили літературознавці та дослідники фольклору. Як зазначає А. Круглашов, саме вони почали доводити теоретичну вагомість його спадщини, патріотизм, інтернаціоналізм, відданість гуманістичним ідеалам, «соціалістичність» його світогляду [13, с.53–54].

В цьому плані досить вагому роль у той час відіграла наукова праця «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність» [8]. І.С. Романченко став її співавтором разом із публіцистом Д.Й. Заславським – першим радянським біографом Драгоманова. У монографії були використані матеріали переробленої і доповненої докторської дисертації І.С. Романченка про Драгоманова, яку він завершив ще наприкінці 1940-х рр., але, напевно, через упереджене ставлення і до Драгоманова, і до себе так і не отримав можливості захистити її. Публікація монографії далася непросто, кілька років затримувалася і нарешті вийшла у 1964 р., як зазначав Є. Кирилюк, «у дуже скороченій редакції» [12, с.371]. Праця була позитивно оцінена в науковому середовищі. Сучасна дослідниця Ю. Куценко констатує, що на певний час вона стала однією із небагатьох спроб ґрунтовного наукового узагальнення драгоманознавчої проблематики в радянській історіографії [14, с.170].

Однією із наукових заслуг І.С. Романченка є підготовка ним до друку збірника літературно-публіцистичних праць Драгоманова, який став першим виданням його вибраних творів у радянській Україні. Після довгих років зволікань двотомник літературно-публіцистичних праць М.П. Драгоманова нарешті вийшов 1970 р. [5; 6]. Сучасні історики вважають це видання подією для українського читача, наголошують на тому, що воно відіграло важливу роль у популяризації спадщини М.П. Драгоманова, спонукало дослідників до подальшої роботи над вивченням його творчості [13, с.62].

І.С. Романченко різнобічно досліджував спадщину М.П. Драгоманова – як літературного критика, історика літератури, фольклориста, його роль у суспільно-політичному житті свого часу. Він, зокрема, публікував статті в «Українському історичному журналі» [21; 22], його думку високо цінували фахові історики. Віталій Сарбей на подарований

Радисському грама-
товознавцю №1 енер-
гії і наситеність якого
в науці – зразок для
молодих радянських
учених з пошуками
високої науки і відст-
пості.
«NAUKOVA DUMKA» KIEV – 1970
квітень 1970 р. Власен

9. Автограф В.Г. Сарбєя з бібліотеки
І.С. Романченка.

Шановному
Іванові Савику
Романченку –
ученому, літературо-
знавцю, який ніколи
не боїться на глибокі
місця занепадати.
П. Тичини
6/IV-62

8. Автограф П.Г. Тичини з бібліотеки
І.С. Романченка.

у 1970 р. Івану Савичу книзі зробив промовистий напис: «Радянському драгоманознавцю №1, енергія і настійність якого в науці – зразок для молодих радянських учених» [фото 9]. Раїса Іванченко (Іванова), яка за свою монографію «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.)» й художні твори, присвячені Драгоманову, зазнала в 1970-х рр. критики з боку партійного і радянського керівництва, тривалий час вела з ним переписку.

І.С. Романченко популяризував Драгоманова як вченого і громадського діяча у численних публікаціях в УРСР та за її межами (у виданнях лівого спрямування). Його заслуги визнали і представники протилежного ідейного табору. Зокрема, в 1974 р. у статті «Драгоманівська спадщина сьогодні», опублікованій в часописі Українського товариства закордонних студій «Сучасність» говорилося, що «Іван Романченко у статтях 1960-х років зробив багато, щоб після смерті Сталіна та повної реакції повоєнних років можна було ще раз реабілітувати Драгоманова» [7, с.86], а також відзначалося: «Не можна не подякувати Романченкові за його настійну працю» [7, с.87].

Підводячи підсумок короткому висвітленню сторінок життя і наукової діяльності І. С. Романченка, зазначимо, що він жив і працював у складні часи і, як правило, не шукав для себе легких стежок у науці. Цю його рису влучно відзначив свого часу Павло Тичина, написавши на подарованій йому книзі: «Шановному Іванові Савичу Романченку – ученому, літературознавцю, який ніколи не боїться на глибокі місяця запливати» [фото 8].

Хоча далеко не все в науковому доробку вченого витримало перевірку часом, але його звернення до української літературної і загалом гуманітарної проблематики, її всебічна популяризація, публікація значимих для свого часу досліджень та матеріалів, активна участь у «реабілітації» в радянські часи такої знакової постаті української історії і культури, як Михайло Драгоманов, зберігають інтерес для дослідників і заслуговують на нашу добру згадку.

Література:

1. Автобіографія І. С. Романченка [укл. у 1958 р.] зберігається в сімейному архіві його онуки – Н.Л. Вальчак, яка проживає у Львові.
2. Вінцковський Т. С. Іван Романченко на «околиці революції»: політична діяльність в Одесі у 1917 році / Т. С. Вінцковський // Інтелігенція і влада: м-ли V Всеукр. наук. конф., 24-25 грудня 2009 р., Одеса. – Одеса: Астропринт, 2009. – Ч. 2. – С. 27–33.
3. Грінченко В. Г. Внесок І. С. Романченка у дослідження творчої спадщини Михайла Драгоманова / В. Г. Грінченко // Переяславський літопис. – 2017. – Вип. 12. – С. 86–94.
4. Дмитрук В. Запроданець пера / В. Дмитрук, М. Пархоменко // Радянський Львів. – 1946. – № 6. – С. 72–76.

5. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 1. [Статті, розвідки] / М. П. Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко та ін.; упоряд. та прим. І. С. Романченка. – Київ: Наук. думка, 1970. – 531 с.
6. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 2. [Статті, розвідки, дописи, вибр. листи] / редкол.: О. Є. Засенко та ін.; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – Київ: Наук. думка, 1970. – 595 с.
7. Ж.П.Х. Драгоманівська спадщина сьогодні / Ж.П.Х. // Сучасність (Мюнхен). – Червень 1974. – Ч. 6 (162). – С. 83–90 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3002/file.pdf>.
8. Заславський Д. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – Київ: Дніпро, 1964. – 199 с.
9. Іван Савич Романченко: Бібліографічний покажчик творів / Укладач Є.Є. Кравченко. – Львів: [б.в.], 1968. – 39 с.
10. Ісаєвич Я. Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ / Я. Д. Ісаєвич // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 3–26.
11. Іщук О. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи Михайла Грушевського у 1946 році – Київ, 2007. – 34 с. / О. Іщук, Н. Ніколаєва [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Ishchuk_Oleksandr/Reaktsiia_lvivskoi_intelighentsii_na_rozhrom_istorychnoi_shkoly_Mykhaila_Hrushevskoho_u_1946_rotsi.pdf.
12. Кирилюк Є. Михайло Драгоманов і художній твір про нього / Є. Кирилюк // Іванченко Р.П. Клятва: роман-хроніка. – Київ: Радянський письменник, 1971. – С. 371–391.
13. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
14. Куценко Ю. Драгомановознавство в радянській історіографії: загальні тенденції розвитку / Ю. Куценко // Наук. зап. Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 167–174.
15. Назарук О. Педагог і учений / О. Назарук // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 131–132.
16. Пархоменко М. Справжнє обличчя «літературознавця» І. Романченка / М. Пархоменко, В. Дмитрук // Вільна Україна (Львів). – 1947. – 1 серпня.
17. Підкова С. Побачивши Олега Трояновського / С. Підкова // Альманах УНС на рік 1981. – С. 141–145 [Електрон. ресурс]. – Режим дост.: <http://www.svoboda-news.com/archiv/almanachs/Almanach-UNA-1981.pdf>.
18. Попп Р. Культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки (1944–1953) / Р. Попп // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 17. – Львів: Ін-т українозн-ва НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – С. 442–449.
19. Романченко І. С. Атеїзм Т.Г. Шевченка / Іван Романченко. – Київ: Держлітвидав України, 1962. – 99 с.
20. Романченко І. С. Куліш – біограф і критик Гоголя / І.С. Романченко. – Ромен, 1943. – 78 с. [Електрон. ресурс]. – Режим дост.: <http://library.kr.ua/elib/romanchenko/kulish.pdf>.
21. Романченко І. С. Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст. / І. С. Романченко // Укр. іст. журн. – 1965. – №. 6. – С. 33–42.
22. Романченко І. С. Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова / І. С. Романченко // Укр. іст. журн. – 1967. – №. 3. – С. 59–66.
23. Романченко Іван Савич [Електрон. ресурс]. – Режим дост.: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%>

- D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=21871710 (ост. пер. 3 лист. 2018).
24. Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки / І. С. Савченко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 2. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 199–206.
25. Свідокство про закінчення І. С. Романченком педагог. курсів в Єлисаветграді зберігається в сімейному архіві його онуки – Н.І. Вальчак, яка проживає у Львові.
26. Трегуб М. М. Публікації І. С. Романченка у пресі (20–60-ті рр. XX ст.) / М. М. Трегуб // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та пов. X Всеукр. наук.-теор. конф., Львів, 31 жовт. – 1 лист. 2008 р. / ред. М. М. Романюк. – Львів, 2008. – С. 694–702.
27. Федорук О. О. Кулішезнавство / О. О. Федорук // Енциклопедія сучасної України. – Т. 16: Куз–Лев. – Київ: «Поліграфкнига», 2016. – С. 81–86.
28. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / П. М. Федченко. – Київ: Дніпро, 1991. – 362 с.
29. Худаш М. Із моїх спогадів про доктора філологічних наук Степана Васильовича Щурага / М. Худаш // Народознавчі зошити. – 2009. – № 1–2. – С. 260–280 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2009_1-2_28.
30. Шевченківська енциклопедія: В 6-ти т. Т. 5: Пе–С. – Київ: НАН України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – 1040 с.

Василь Даценко*

*Кіровоградська обласна організація НСКУ,
м. Кропивницький*

Є.А. ДОЛМАТОВСЬКИЙ ЯК ПЕРШИЙ ОФІЦІЙНИЙ ДОСЛІДНИК ТРАГЕДІЇ 6-Ї І 12-Ї РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ У ЗЕЛЕНІЙ БРАМІ

У дослідженні на основі спогадів, раніше недосяжних архівних документів розповідається про те, як учасник подій трагічного літа 1941 року фронтовий журналіст, кореспондент армійської газети Є. А. Долматовський наприкінці 70-х – на початку 80-х років XX ст. написав книгу свого життя «Зелена Брама», яка стала фактично першим ключем до вивчення причин і наслідків розгрому радянських армій Південно-Західного і Південного фронтів.

Ключові слова: *оточення і розгром 6-ї і 12-ї армій, 1941 рік, Зелена Брама, Підвисоке, Є. Долматовський, Я. Тонконогов, К. Сімонов, історична пам'ять.*

In a study based on memories, previously inaccessible archival documents, it tells how a front-line journalist, a participant in the events of the tragic summer

---

* Даценко Василь Всеволодович, член НСКУ, м. Кропивницький

of 1941, a correspondent of the army newspaper Y.A. Dolmatovsky, in the late 70s and early 80s, wrote a book of his life "Zelena Brama", which became a kind of the first key to studying the causes and consequences of the defeat of the Soviet armies of the South-Western and Southern fronts.

Key words: *Environment and defeat of the 6th and 12th armies, 1941, Green Brahma, Podvysokoye, E. Dolmatovsky, Y. Tonkonogov, K. Simonov, historical memory.*

Оточення і розгром 6-ї і 12-ї радянських армій на Кіровоградщині поблизу урочища «Зелена Брама» 1-7 серпня 1941 року не знайшли належного вивчення у радянській історіографії. Одним із пояснень цього може бути відома істина про те, що історія поразок у тій чи іншій війні не завжди приваблює офіційних дослідників. Під їх увагою завжди знаходяться перемоги та переможці, увінчані усіма можливими і неможливими нагородами. У радянській історичній науці обходили скрупульозною увагою поразки перших днів та місяців радянсько-німецької війни.

За життя Сталіна прославлені ним полководці боялися братися за перо, щоб описати недавно виграні битви, бо 9 лютого 1949 року вождь озвучив таку тезу: «Кажуть, що переможців не судять, що їх не варто критикувати, не варто перевіряти. Це неправильно. Переможців можна і необхідно судити, можна і необхідно критикувати і перевіряти. Це корисно не тільки для справи, але і для самих переможців» [1]. Хіба могли після цього щось написати для загального доступу про нещодавно закінчену війну маршали-переможці, не говорячи вже про пересічних фронтовиків?

І лише після смерті Сталіна полководці-переможці на замовлення партійно-військових видавництв взялися писати свої спогади і роздуми над виграними битвами, обходячи своєю увагою під різними приводами тему програних битв та нищівних поразок із катастрофічними втратами людей і бойової техніки, або ж змагаючись у суперечках із приводу того, як назвати ті нищівні поразки, особливо улітку 1941 року. З цього приводу навіть проводилася наукова дискусія, результатом якої було прийняте освячене партійними керівниками СРСР рішення назвати програну прикордонну битву, у ході якої Червона Армія зазнала катастрофічних втрат у живій силі та техніці, «стратегічною оборонною операцією» [2]. Але проаналізувати причини трагедії двох армій в урочищі Зелена Брама та простежити долі людей, які стали жертвами прапорхунків вищого керівництва Радянського Союзу, ніхто не брався. Так, маршал І.Х. Баграмян у листі до сина начальника штабу 218-го стрілецького полку 80-ї стрілецької дивізії капітана І.С. Єлецького (загинув ще до оточення у Зеленій Брамі) 24 січня 1977 року писав, що

мав бажання доповнити свою книгу «Так розпочиналась війна» матеріалами про дії 6-ї та 12-ї радянських армій, проте бідкався, що, «на превеликий жаль, обмеженість обсягу книги не дозволила цього зробити» [3]. Лише коли вийшов журнальний варіант книги Є. Долматовського, на сторінках популярної тоді радянської «Літературної газети» була опублікована рецензійна стаття І.Х. Баграмяна під назвою «Герої Зеленої Брами», у якій маршал назвав Є. Долматовського «очевидцем і учасником трагічного опору 6-ї і 12-ї армій переважаючим силам противника», а подвиг воїнів трагічного літа 1941 року оцінив так: «...безприкладні мужність і героїзм були виявлені захисниками Батьківщини і там, де ми терпіли тимчасові, досить серйозні за масштабами, поразки. І про це у нас ще мало сказано» [4].

Вже будучи у відставці, колишній лідер СРСР та КПРС М.С. Хрущов писав: «Я зараз мало читаю мемуари військових. Я не хочу, не можу їх читати, не можу байдуже переносити неправду. Я дуже добре знаю, як починалася війна і як вона проходила, з якими труднощами і з якими жертвами, і при читанні такої літератури мої нерви не витримують. Але дещо я все-таки знаю. Дуже багато існує спотворень в описі проведеної війни, багато брехні, багато неправильного. Мабуть, є люди, які зацікавлені в цьому. Ось вони і підтасовують факти так, як їм вигідно, з тим щоб показати власне «Я»: які вони були розумні, вони все передбачили. Але ж не пишуть про те, як вони «все передбачали», а ми виявилися не підготовленими до війни, хоча ці люди і тоді сиділи в штабах і формували по своїй лінії політику оборони країни» [5].

Сталося так, що першим, хто глибоко і проникливо написав для широкого загалу про трагічні події, пов'язані з оточенням і загибеллю у Зеленій Брамі 6-ї і 12-ї радянських армій, став не хтось із офіційних істориків чи маршалів або генералів, а літератор, поет, автор багатьох популярних у СРСР пісень Євген Аронович Долматовський (05.05.1915–10.09.1994). Він написав книгу «Зелена Брама», що виходила окремими виданнями у 1983, 1985, 1989 роках і яку сам автор визначив як «документальну легенду про одну з перших битв Великої Вітчизняної війни». Знаний не тільки в СРСР, а і далеко за його межами літератор як учасник і очевидець трагічних подій літа 1941 року власні спогади підкріпив архівними документами, свідченнями інших учасників боїв, матеріалами пошуку юних слідопитів [6].

Шлях до книги «Зелена Брама» був непростим, оскільки Долматовський довго не наважувався сісти за неї, щоб на папері передати для читача увесь трагізм подій кінця липня-початку серпня 1941 року у межириччі Синюхи і Ятрані, поділитися своїми спогадами про той гіркий час. Ймовірно, його стримувало і те, що він побоювався, що

«це не змиває з мене тавра сина ворога народу (батько Є. Долматовського у 1938 році був репресований як «ворог народу»), і одного з оточенців з «Уманської ями», що недовіра ще може пройти по мені, як танк».

Але, як вказано у передмові до виданої вже після його смерті книзі спогадів «Очевидець», у Долматовського була потреба «розповісти, як було насправді», виправдати інших і через їх виправдання – себе.

Тож саме темі виправдання воїнів 6-ї та 12-ї радянських армій, які були піддані репресіям та забуттю, а через них і себе як того, хто залишив частину своєї крові у Зеленій Брамі, хто гинув в страшний Уманській ямі, хто зміг вирватися з полону, потім знову туди ж потрапити і знову вирватися з лабет смерті, хто перейшов через лінію фронту і зустрів з боку своїх страшне нерозуміння ситуації, у яку потрапили тисячі воїнів Червоної Армії, і присвячена книга «Зелена Брама».

Є. Долматовський розумів, що усі спроби розповісти страшну правду про трагедію у «Зеленій Брамі» обов'язково наштовхнуться на позицію політичної цензури. Адже писати про поразку у серпні 1941 року – значить поставити під сумнів «воєнні таланти» конкретних осіб, які ще жили, купаючись у променях слави. Крім того, він побоювався писати щось конкретне про героїв своєї книги, які залишилися живими після німецького полону і яких згідно з невідомим тоді широкому загалу сталінським наказом №270 від 16 серпня 1941 року було прийнято називати «зрадниками Батьківщини». Великим уроком для Є.А. Долматовського при написанні «Зеленої Брами» були також і наслідки виходу широковідомої книги С.С. Смірнова про захисників Брестської фортеці [7]. С.С. Смірнов завдяки своєму літературному талантові, громадянській позиції, вірі та колосальній енергії зумів першим серед багатьох у повоєнному радянському інформаційному просторі розповісти про трагедію несправедливо засуджених суспільством радянських військовополонених, у першу чергу захисників Брестської фортеці. Слід зауважити, що сам Є. Долматовський, який як фронтовий кореспондент одним із перших побував у звільненій від ворога фортеці у червні 1944 року і побачив ще майже свіжі сліди трагедії героїзму її захисників, міг написати щось подібне до епохальної книги С. Смірнова. Але не написав. Чому? Ось його висновок: «У пошуках невідомих героїв могли бути і були помилки. Вони чомусь викликали у цих чиновників не законну прикрість, а зловтіху: Смирнов не того підняв на щит, щось наплутав!» [8]. Дійсно, не всі люди, про яких Смірнов розповів у своїй книзі, при подальшій перевірці виявилися героями згідно з радянськими стандартами. Так, на весь Радянський Союз стало відомим ім'я юного захисника Брестської фортеці Петі Клипи. На честь маленького оборонця Брестської фортеці називалися

піонерські дружини, його запрошували на урочисті заходи. За мужність і героїзм у боях із німецько-фашистськими загарбниками він був нагороджений орденом Вітчизняної війни 1 ступеня. Але опоненти С. Смірнова відкопали з міліцейських архівів історію про те, що у 1949 році Клипа був заарештований і засуджений на 25 років таборів за спекуляцію і бандитизм, а до того перебував у німецькому полоні. Суворе покарання і ганьба зламали вчорашнього героя Брестської фортеці. У таборі він навіть спробував покінчити з собою, залишившись лежати на морозі, коли всі інші в'язні пішли з будівництва залізниці. Однак його знайшли і врятували, хоча кілька відморожених пальців на ногах довелося ампутувати. Змінив його життя С. Смірнов, який зумів домогтися у інстанціях пом'якшення суворого вироку. Після семи років в'язниці Клипа вийшов на волю, влаштувався на завод, обзавівся сім'єю. Але за його біографію почали цькувати самого Смірнова, який «проявив політичну незрілість і возвеличив негідника». Є. Долматовський не хотів повторити долю С. Смірнова і тому обмежувався в описах героїзму захисників «Зеленої Брами», які залишилися живими. Тим більше, ймовірно, він побоювався, що недрути, яких у нього, як і у багатьох радянських знаменитостей, було немало, можуть пустити у хід інформацію про те, що Долматовський був у німецькому полоні, звідки «чесні радянські люди не поверталися». Також Є. Долматовський за національністю був євреєм, а євреїв, як відомо, гітлерівці знищували на місці взяття у полон. А ще... Ось витяг із політдонесення відповідального секретаря парткомісії при Політичному управлінні Південно-Західного фронту полкового комісара Добрякова: «Письменник-комуніст тов. Долматовский, беручи участь у прориві ворожого кільця в районі м. Умань, 7 серпня був поранений. Незважаючи на поранення, він не покинув поля бою. Пробиваючись до своїх разом з групою командирів, т. Долматовський був схоплений німцями. Перебуваючи в полоні у фашистів у відомому таборі військовополонених (Уманська яма), т. Долматовський вирвався сам і сприяв втечі групи командирів і медсестер з фашистського полону. По дорозі до лінії фронту 12 вересня т. Долматовський був затриманий німцями. 4 жовтня з Бердичівського табору знову втік. Тов. Долматовський, перебуваючи в полоні у фашистів, знищив партквиток» [9].

У «Очевидці» Є. Долматовський згадував, що після повернення з-за лінії фронту член Військової ради Південно-Західного фронту дивізійний комісар С.Ф. Галаджев холодно привітав його і попередив, що поету доведеться пройти сувору спеціальну перевірку. Як пише автор, його перевіряв колишній учитель, що з початком війни став співробітником особливого відділу НКВС, Григорій Коцюбенко, який

відразу ж заявив, що його основним завданням є прискорити відправку таких, як Долматовський, на фронт. Рекомендував Долматовському мовчати про подробиці перебування в оточенні та полоні. Після спеціальної перевірки Є. Долматовський декілька тижнів перебував у на неофіційній посаді інструктора політвідділу у повітряно-десантній бригаді полковника О.І. Родімцева, який теж застерігав його від розповідей про подробиці перебування в оточенні та полоні. На початку 1942 року Долматовського викликали у Москву в Головне політичне управління Червоної Армії, де у присутності секретаря ЦК ВКП(б) Щербакова, який його особисто знав, він пережив принизливий допит із боку високопоставлених представників НКВС про обставини перебування в оточенні та полоні. Особливо вони допитувалися у Долматовського про невідомі тоді йому обставини взяття у полон німцями генералів Понеделіна та Кирилова. Його щастя було у тому, що, по-перше, він був у складі залишків 6-ї армії, а не понеделінської 12-ї, а тому нічого не міг знати про обставини взяття у полон Понеделіна, а по-друге, у присутності секретаря ЦК ВКП(б) Щербакова представники НКВС не могли застосувати до нього характерні для них методи допиту. Вже у 80-і роки минулого століття, коли Долматовський зустрівся з Григорієм Коцюбенком як читачем «Зеленої Брами», той розповів йому, що його вище керівництво хотіло зробити Долматовського фігурантом «справи Понеделіна» і лише той факт, що він був на той час відомим поетом-піснярем та особисте знайомство з керівниками СРСР стали цьому на заваді. Той же Коцюбенко у передчутті своєї близької смерті від невиліковної хвороби розповів Долматовському, що викладене поетом у книзі «Зелена Брама» цілком збігається з матеріалами задуманої чекістами «справи» на Долматовського як співучасника зради генералів Понеделіна та Кирилова. Тобто, недарма і сам Коцюбенко, і Родімцев, і Щербаков попереджали поета про недоцільність згадувати про перебування в оточенні та полоні [10, стор.73-80].

Можна з упевненістю стверджувати, що якби в СРСР не змінилося домінуюче «сталінське» ставлення до війни та її учасників, то ми, можливо, ніколи і не дізналися б про тих, хто загинув у Зеленій Брамі, хто пізніше вмирав від висипного тифу та інших хвороб і голоду у таборах смерті, починаючи з Уманської ями, де одним із перших побував сам Долматовський. Тож особлива мужність Є. Долматовського і полягає у тому, що він першим кинув виклик системі і вирішив розповісти правду про трагедію воїнів 6-ї та 12-ї армій. Згадуючи про роботу над книгою, він писав: «Не приховую, деякі товариші-літератори не те щоб відмовляли, але м'яко радили мені продовжувати тихо і спокійно складати пісні, писати ліричні вірші і не лізти, по-перше, в

прозу, а по-друге, – в зону історії, іменовану 1941 роком: чи під силу тобі...» [10]. Але він, вірний пам'яті полеглим у Зелений Брамі, не послухав таких порад і вирішив розповісти про ту трагічну сторінку історії своєрідним шляхом – відійти від виключно історичного аспекту і розповісти у формі легенд, базованих на документах та спогадах. Дійсно, серед 31 розділу книги 4 йменуються легендами (про комісарів, про яблука і зерна, про незламних, про Ганса Олесцака). У книзі «Тайники Великої Вітчизняної. Командарм Понеделін та інші» російський письменник Ю.О. Ліскін наводить цікавий діалог із Долматовським із приводу отого застережливого «чи під силу тобі». Ось як Долматовський пояснив методику роботи над історією трагедії у «Зеленій Брамі»: «Зрозумій, старий «тато Женья» дещо розуміє в літературних жанрах. Зроби я такий крок, вийшов би за рамки документальної легенди, а робити цього – не хочу. Костя Симонов пробував – все висловити йому не дали. Зачіпається багато «іконних» імен, на Божий світ лізе, м'яко кажучи, людська нечистоплотність. Отже, друже мій, ще не настав слушний час» [11].

Не чекаючи слушного часу, коли в живих не залишиться жодного захисника Зеленої Брами, свою книгу Є. А. Долматовський написав, щоб реабілітувати в очах сучасників – воїнів 6-ї і 12-ї армій, які потрапили в оточення, а звідти – у полон і табори для військовополонених, – від невинуватих звинувачень. При цьому варто пам'ятати, що саме воїни цих армій потрапили під анафему і вічне забуття внаслідок написаного самим Сталіним і підписаного вищим політичним і військовим керівництвом СРСР наказу Ставки Верховного Головнокомандування СРСР від 16 серпня 1941 року №270. Навіть ті, хто вивався з оточення і продовжував відважно битися з ворогом, були довгий час під підозрою. Ті ж, хто побував у полоні, потрапляли або у розряд «зрадників Батьківщини», або «неблагонадійних», як і сам Долматовський. У книзі спогадів «Очевидець» він писав, що «з оточення, у якому влітку і восени 1941 року побували армії Південно-Західного фронту, двічі вийшли з боями багато і багато тисяч червоноармійців і командирів. У тих випадках, коли виходили з'єднання і частини, які не втратили своїх знамен, війська спішно проходили переформування, відірваних від своїх полків червоноармійців зараховували у маршові роти і знову відправляли на фронт. Командири невисоких звань і посад направляли в резерв, де їм належало пройти перевірку. Великі командири – з армій, корпусів, дивізій, бригад тоді ще в багатьох випадках не допитувалися особливим відділом, а проходили співбесіду у штабі або у Військовій раді. Після чого отримували нове призначення. Виняток тільки складали вийшли з оточення командири і політпра-

цівники 6-й і 12-й армій – з «групи Понеділіна». Нам випало на долю бути допитаними в особливому відділі. З запитань, які мені квапливо ставили великі начальники, я зрозумів досить швидко, що тут, в особливому відділі, а може бути, і взагалі в штабі фронту, ніхто нічого не знає про загибель 6-й і 12-ї армій в районі Умані і лісового урочища «Зелена брама» [10, стор. 72].

Про спецперевірку самого Долматовського і її наслідки сказано вище, а ось декілька прикладів долі людей, з якими був особисто знайомий Долматовський по трагедії оточення в Зеленій Брамі.

Нелегальний розвідник НКВС УРСР капітан держбезпеки Прокурдін, доповідаючи про обстановку серед військовополонених радянських командирів у створеному німцями вінницькому таборі для офіцерів, вказав, що секретар партійної комісії 6-ї армії старший батальйонний комісар Єрмаков і редактор газети 6-ї армії «Звезда Советов» батальйонний комісар Шатерник були звільнені з табору як українці, пішли на схід зі спробою перейти лінію фронту і таки перейшли її, дібравшись до своїх (у книзі «Зелена Брама» Євген Долматовський вказує, що саме Григорій Шатерник повідомив йому в Умані, що армія потрапила в оточення). Надалі батальйонний комісар Шатерник Григорій Іванович перебував на посаді з пониженням до начальника відділу редакції газети 61-ї армії «Бойовий заклик», у 1942 році був нагороджений медаллю «За відвагу», у грудні 1943 року начальник відділу газети Західного фронту майор Г.І. Шатерник пропав без вісти на Західному фронті. Секретар партійної комісії 6-ї армії старший батальйонний комісар Єрмаков Микола Васильович 10 лютого 1942 року був засуджений військовим трибуналом Саратовського гарнізону до 10 років позбавлення волі за «зраду батьківщині». На нього поширилася пряма дія сталінського наказу № 270 [12, стор. 377].

Про своє повернення з полону у книзі «Зелена Брама» Є. Долматовський майже нічого не написав. Натомість, у прижиттєвій книзі спогадів «Було», а потім і «Очевидці» досить детально описано бої в оточенні і тяжке поранення в голову у складі кавалерійської групи генерал-майора Огурцова С.Я., з подробицями – про полонення Огурцова та й його, у тому числі і про зустріч з генералом фон Даніельсом у підвисоцькій школі, про перебування в Уманській ямі, втечу 20 серпня 1941 року з етапу до гайсинського дулагу, переховування у сім'ї Вербиних у с. Олексіївка на Гайсинщині, довгу дорогу по нинішній Черкащині аж до переправи через Дніпро біля Канева у тих краях, де майже у ті ж самі дні загинув у партизанському загоні його добрий знайомий – побратим по письменницькому цеху, дитячий письменник, а на той час воєнний кореспондент «Комсомольской правды» Аркадій

Гайдар. Чому свою оповідь про подальший шлях до своїх Є. Долматовський обірвав, пояснивши, що той шлях був «болісно довгим»? [10, стор.64-67]. Можна пояснити це тим, що цензори не рекомендували відомому у країні поету, лауреатові різних державних премій доводити до читача факти своєї біографії про перебування у ворожому полоні.

Тож цілком зрозуміло, чому розповідаючи про свої зустрічі під час роботи над «Зеленою Брамою» з генералами І.А. Ласкіним та Б.І. Арушаняном і в самій книзі Є. Долматовський жодним словом не обмовився про те, що ці генерали після виходу з оточення та втечі з полону були під арештом, а Ласкін до 1953 року майже десять років перебував у в'язниці.

Нещодавно оприлюднені документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України свідчать, що відновлений на службі в армії після повернення полону командир розгромленої у Зеленій Брамі 141-ї стрілецької дивізії генерал-майор Я.І. Тонконогов, нагороджений бойовими орденами, довгий час знаходився під пильним наглядом органів МДБ, проходив як об'єкт справи оперативного нагляду «Гусар». Оговтавшись від принизливих допитів під час т.з. «фільтрації», будучи поновленим на службі у Збройних силах СРСР, але прогнозуючи своє звільнення зі служби, у 1947 році він написав свої спогади під назвою «Два дні підвисоцької трагедії», надіслав їх до військового видавництва у Москву, сподіваючись, що люди дізнаються про героїзм і трагедію воїнів Червоної Армії наприкінці липня-початку серпня 1941 року. Проте цензори з МДБ та Головліту винесли вердикт – рукопис публікації не підлягає, бо, як вказано у написаній ймовірно знайомим Є. Долматовському поетом-піснярем М.В. Вагановим рецензії, автор не володіє талантом красного письменства і не зміг всеохоплююче показати подвиг радянського солдата, вдавшись до емоцій, викликаних трагедією оточення та полону [13, с. 174-191].

Тут варто уточнити, що під час написання книги «Зелена Брама» Є.А. Долматовський не спілкувався з Я.І. Тонконоговим, який на той час проживав у Києві і вже не намагався поновити літературну творчість. Коли ж після виходу перших редакцій своєї книги і отримання певних критичних зауважень читачів Долматовський намагався зустрітись з Тонконоговим для уточнення деяких обставин боїв у Зеленій Брамі, той зустрів його неприязно, навіть вдавшись до образ та звинувачень у значних неточностях книги, особливо за те, що автор написав: генерал ухилився від командування військами і нібито йшов поруч із Долматовським у останню багнетну атаку. Євген Аронович про це ніде не писав, але у чорновиках записів Я.І. Тонконогова є коротка оцінка генералом твору Є. Долматовського: «Долматовський

не написав про це у «Роман-газете» (уперше «Зелена Брама» була опублікована у «Роман-газеті» у 1980 році), не показав душі солдата та командирів – як вони переживали, що стоять перед смертю...» [14].

Аналіз викладення Є. Долматовським матеріалу у книзі «Зелена Брама», зокрема, поєднання описів трагічного 1941 року та періоду визволення місцевості Зеленої Брами у березні 1944 року через долі учасників тих подій дає підстави вважати, що Є. Долматовський був знайомий із рецензією М.В. Ваганова на рукопис Я.І. Тонконогова і при роботі над своєю книгою врахував критичні зауваження рецензента. Можливо, читав і рукопис книги Я.І. Тонконогова.

Важливою підтримкою Є. Долматовському у написанні книги «Зелена Брама» була допомога з боку його товариша по письменницькому цехові Костянтина Сімонова, який, як вище зазначено, сам пробував написати правду про трагедію 6-ї та 12-ї армій у серпні 1941 року, але йому не дозволили... Саме тому у наступних після першого видання «Зеленої Брами» він назвав Сімонова уболівальником за процес підготовки до написання можливо головної книги його життя: «Сімонов говорив про мою Брामу і «Уманську яму» частіше, ніж я, тому я не здивувався, коли у червні 1979 року отримав від нього листа, в якому були такі рядки: «Начебто ми з тобою працюємо, я теж почав дещо шкрябати (мова йде про публікацію «Уроки правди» у журналі «Наука и жизнь», 1988, № 4). Щодо Уманської ями – коли повернуся до Москви, можливо, покажу тобі цікаві для тебе матеріали. Донесення, цифри, і т.д., і т.д., від чого волосся стає дибки. Все це і персональне теж. Це у мене зібралось у зв'язку з великим архівним матеріалом, який я хотів використувати для книги «Різні дні війни»...» Лист прийшов з Гурзуфа, з санаторію. Я з нетерпінням чекав повернення товариша в Москву, але повернувся він не додому, а в лікарню, з якої йому не судилося вийти (К. Сімонов помер 28 серпня 1979 року – В.Д.). Виявилася останньою і наша зустріч у лікарні. Він зробив мені купу зауважень і поправок, як це було прийнято в нашому літературному спілкуванні.

– Як одужаю, притягну тобі мої записи, цитати з архівних фоліантів. Я зібрав багато всього про Південний фронт, про нього майже нічого не знають. Для тебе не буде відкриттів, а все ж знадобиться в господарстві.

Наше розставання не було сентиментальним, Сімонов вмів жорстко переходити на діловий тон:

– Якщо операція пройде невдало, тобі важко буде знайти мої записи. Орієнтуйся на заголовок «Південний фронт» [6, стор. 115-118].

Отже, документальні архівні матеріали для «Зеленої Брами» Є. Долматовський отримав у спадщину від свого товариша К. Сімонова, який, як вище зазначено, хотів написати правду про трагедію 6-ї і 12-

ї армій – «все висловити йому не дали». Як видно, цього не дозволили і самому Долматовському, бо він отримав у спадщину від Сімонова документи, з яких було видно, що Сімонов «уважно простежує долю командарма Павла Григоровича Понеділіна і комкора-13 Миколи Кузьмовича Кирилова», але у книзі Долматовського про ці трагічні фігури написано обмаль, при тому надто обережно, без нагадування про наказ №270.

Було б помилкою обійти увагою той факт, що усі зібрані К. Симоним документи були доповнені Долматовським матеріалами, зібраними учителем-краєзнавцем з с. Підвисоке Новоархангельського району Д.І. Фартушняком та його учнями. Про це Долматовський з теплом написав у книзі: «Мене поставили на квартиру в сім'ю старого вчителя-пенсіонера на прізвище Вихристюк. Учителю і його дружина-фельдшерка все життя трудилися тут, виростили дітей, тепер живуть удвох. Вони радо надали мені одну з кімнат, куди Дмитро Іванович Фартушняк разом з товаришем по роботі, Григорієм Купріяновичем Симоненком (одному не під силу було!), принесли об'ємні папки з важливими мене матеріалами народного музею» [6, стор. 25].

На превеликий жаль, зі смертю Долматовського обірвалася можливість поповнити експозицію народного музею с. Підвисоке частиною переписки письменника з учасниками тих трагічних подій. Є лише декілька особистих листів Євгена Ароновича до Дмитра Івановича Фартушняка з проханням підказати, що з зібраного ним можна використати у книзі. Тож зрозуміло, що саме результати організованої Д.І. Фартушняком у вересні 1966 року першої зустрічі ветеранів 6-ї та 12-ї армій були закладені Є. Долматовським для початку книги, яку він планував назвати «Очима тих, хто народився пізніше» (це стало назвою одного з розділів книги). Стаття у всесоюзній газеті «Известия» про заслуженого вчителя СРСР із м. Вілюйськ у Якутії М. Алексеєва, його бойовий шлях у складі 99-ї стрілецької дивізії підказала про ще одного зеленобрамця. На свій лист до Алексеєва Д.І. Фартушняк отримав 42 аркуші машинописного тексту зі спогадами Алексеєва та адресами його однополчан, що було використано Є. Долматовським. Саме у записках М. Алексеєва Є. Долматовський знайшов і підказку для відповіді на запитання: що було у Зеленій Брамі – дике побоїще чи героїчна битва? Добрим словом він як автор відзначив і допомогу у зборі матеріалів до книги з боку тодішніх керівників Кіровоградської області і Новоархангельського району А. Погребняка, І. Зубця, В. Пустьового, Т. Наути, та інших. Невідомо з яких причин, на жаль, жодним словом не обмовився про значну допомогу, отриману від В.П. Шурапова, який супроводжував його під час перебування у Новоархангельському

районі і який ділився своїми планами щодо збору матеріалів для літературно-історичного дослідження про трагедію у Зеленій Брамі, виношуючи у душі навіть її назву «Підвисоцька Атлантида».

На схилі літ Є. Долматовський написав: «Багато років я віддав книзі, названій документальною легендою «Зелена Брама». На рубежі вісімдесятого року я побував на місцях, де пропадав безвісти, де був поранений і розділив долю десятків і сотень тисяч воїнів прикриття, які прийняли на себе весь тягар першого удару. Втішений тим, що зустрівся з живою пам'яттю драматичних подій, я був глибоко схвилюваний оцінкою, даною цим подіям новим поколінням, яке виростало на цих, кров'ю нашою политих землях.

Сталін у наказі №270 наклав анафему на командувачів і червоноармійців, і командирів 6-й і 12-ї армій Південно-Західного фронту, оголосив їх зрадниками А жителі району Зеленої Брами, виявляється, вважають їх героями й мучениками. Вважають і вважали у важкі роки» [10, стор. 217].

Зрозуміло, що робота Є. Долматовського над задуманою книгою не могла не бути під пильним оком «редакторів» із погонами, що «опікували» усі видавництва, у першу чергу відомий тоді «Политиздат», до якого автор збирався подавати рукопис. Є. Долматовський змушений був глоризувати командний склад оточених військ, особливо політкомісарів, ідеалізував тих, про кого у наші дні ми знаємо більше завдяки доступним документам із німецьких архівів про їх поведінку під час перебування у полоні. Щоб не завадити виходу книги, змушений був писати про відсутність у оточених боєприпасів та бойової техніки. Так, він стверджував, що в останній атаці при спробі вирватися з оточення брали участь тільки два танки. Але заступник начальника штабу 6-ї армії полковник М.О. Меандров на допиті у німців показав, що колони армії прикривалися десятками танками. Крім того, на танках намагалися вирватися з оточення командарми П.Г. Понедєлін і І.М. Музиченко, члени Військових рад обох армій П.М. Любавін і М.В. Груленко, начальник штабу 6-ї армії М.П. Іванов, командир 8-го стрілецького корпусу М.Г. Снегов і командир групи П.С. Фотченков. У мемуарах генерала Д.І. Рябішева про перший рік війни вказано, що начальник штабу 6-ї армії комбриг М.П. Іванов на танку Т-34 (насправді ж на БТ-7) прорвався крізь ворожі позиції і з'єднався з нашими частинами біля Черкас. Це підтверджується і записом переговорів командуючого Південним фронтом генерала армії І.В. Тюленева з членом ДКО Г.М. Маленковим від 9 серпня 1941 року, коли він доповідав, що «тільки що отримали відомості зі штабу Будьонного, куди щойно доставлений начальник штабу 6-ї армії комбриг Іванов, який вийшов на танку з

оточення і доповів, що Музиченко прорвався з оточення з району Підвисоке на південь і далі як нібито на Смілу». На жаль, Є. Долматовський не відповів на запитання, яке поставало перед читачами книги: чому командуючі арміями потрапили у полон, а їх начальники штабів (Арушанян та Іванов) вирвалися з оточення? [12, стор.246-253].

Можна тільки догадуватися, за чиєю підказкою Є.А. Долматовський не назвав справжні посади заступника начальника особливого відділу НКВС 6-ї армії старшого батальйонного комісара М.С. Попереки, про якого він вказав у книзі, що його обов'язком було охороняти штаб армії, і оперуповноваженого особливого відділу НКВС по 218-му стрілецькому полку 80-ї стрілецької дивізії молодшого лейтенанта держбезпеки Я.Є. Савченка (в книзі він указаний як капітан, похований в одній із 14 братських могил у Новоархангельському районі, насправді ж похований у братській могилі у с. Копенкувате). Написав, що читав складений Поперекою детальний звіт про вихід із оточення, але чомусь не навів у книзі його змісту. Зазначу, що ще до виходу книги Є. Долматовського «Зелена Брама» цей звіт був оприлюднений у документальній книзі про начальника Особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту комісара держбезпеки А.М. Міхеєва. Ймовірно, що рецензенти в погонах «не рекомендували» писати про чекістів, щоб не спростувати таким чином відому тезу, що чекісти і комісари в полон і оточення не потрапляли. Про заступника начальника політвідділу 45-ї танкової дивізії полкового комісара І.М. Вахрушева Є. Долматовський написав, що він пропав без вісти у Зеленій Брамі, але ще за життя автора, у 1989 році стало відомо, що комісар потрапив пораненим у полон і був розстріляний 8 серпня 1941 року гітлерівцями у с. Злинка Маловисківського району, похований у братській могилі [15].

Але це жодним чином не впливає на важливість книги Є.А. Долматовського як першого офіційного видання про трагедію 6-ї та 12-ї радянських армій страшного літа 1941 року. Та й сам автор одного разу у відповідь на висловлений докір у якійсь неточності у «Зеленій Брамі» відповів так: «Давайте не будемо себе вважати єдино правими». А у «Було», ніби застраховуючись на майбутнє від звинувачень в неточностях чи упередженості у вже написаному, він застерігав своїх читачів так: «І все-таки прошу читача пам'ятати, що написано це всього лише віршотворцем, одним із 976 письменників, які брали участь у Великій Вітчизняній війні» [8, стор. 140].

І ще один його висновок щодо інтересу до Зеленої Брами: «Ніколи у моєму тривалому літературному житті не з'являлося і не було стільки друзів, товаришів, однополчан, рідних і близьких людей» [10, стор. 240].

Син командуючого 6-ю армією І.М. Музиченка Юрій так оцінив

роль Є. Долматовського як першого, хто звернувся до теми трагедії у Зеленій Брамі: «Євген Аронович Долматовський здійснив громадянський подвиг, повідавши сувору правду про загибель наших 6-ї і 12-ї армій в 1941 році під Уманню. Повідав з високих позицій, не опустився до рівня обивателя. За два тижні до смерті батька у мене з ним була важка розмова. Він сказав: «Я дуже шкодую, що правду про загибель 6-ї армії народ наш ніколи не дізнається. Я, як командир, жодних претензій до червоноармійців і командирів не маю – вони билися героїчно і свій обов'язок виконали до кінця. Я хотів би, щоб пам'ять про них залишилася в народі». Я гаряче доводив батькові, що прийде час, знайдуться ті, хто розкаже правду. Є. Долматовський першим сказав цю правду, і шкода, що батько не дожив до цього дня» [16, стор. 246].

Підводячи підсумок свого великого життя, насиченого багатьма подіями історичного значення, Є.А. Долматовський особливо виділив проблему збереження пам'яті про захисників «Зеленої Брами», оцінив і свій внесок у цю благородну справу: «Важка це справа – пошуки слідів війни на землі. Але в людських душах сліди ці залишилися ...У мене з'явилися десятки, ні, сотні помічників, які не шкодують ні сил, ні часу, щоб хоч чимось і якось сприяти найповнішому відтворенню картини битви у Зеленій Брамі...» [10, стор. 230].

З цими словами важко не погодитися. Розпочату Є. Долматовським роботу з щонайповнішого відтворення трагедії у Зеленій Брамі продовжують його послідовники серед професійних істориків-дослідників, краєзнавців, нащадків захисників Зеленої Брами. На Кіровоградщині, безпосередньо у селі Підвисокому проводяться заходи, приурочені роковинам трагедії літа 1941 року, вшанування пам'яті воїнів 6-ї і 12-ї армій, зокрема, науково-практичні конференції, краєзнавчі студії.

Література:

1. И. Сталин. Речи на предвыборных собраниях избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 11 декабря 1937 г. и 9 февраля 1946 г. Москва: Московский рабочий, 1947 – С.14.
2. Трактовки первого периода войны в ЦК КПСС. РГАНИ. Ф. 3. – Оп. 34. – Д. 69. С. 12. Машинописная копия. Режим доступа <http://www.world-war.ru/traktovki-pervogo-perioda-voyny-v-ck-kpss/>.
3. Особистий архів В. І. Єлєцького.
4. Баграмян И. Х. Герои Зеленой Брамы / И. Х. Баграмян // Литературная газета, 1981. – 7 жовтня.
5. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. / Воспоминания/. Книга I. — М.: ИИК «Московские Новости». 1999 – С.320.
6. Долматовский Е. А. Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – Москва: Издательство политической литературы. 1985. – С.139.

7. Смирнов С. С. Герои Брестской крепости. – Москва: Издательство военной литературы, 1959. – С.239.
8. Долматовский Е. А. Было: Записки поэта. – Москва: Советский писатель. – 1982.
9. ЦАМО РФ.- Ф. 229.- Оп. 213.- С. 40. - Арк. 50.
10. Долматовский Е. А. Очевидец. Книга документальных рассказов о жизни автора и его современников в XX веке, в советское время. – Нижний Новгород. – 2014. – с. 368.
11. Лискин Ю. А. Тайники Великой Отечественной войны. Командарм Понеделин и другие. – Москва. 2010.С.512.
12. Даценко В. В. Зеленая Брама: возвращение к легенде. – Кировоград: Имекс ЛТД, 2013. – С.459.
13. Галузевий державний архів СБУ.- фонд №75.- № С-1 – Справа-формуляр на Тонконогова Я.І.
14. 141-я стрелковая дивизия // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sdivizia-141.narod.ru/documents.htm>.
15. Петренко Е. Чтобы знали однополчане / Е. Петренко //Красная Звезда. 1989 – 22 вересня.
16. Музыченко Ю. И. Пришло время правды // В книге: А. М. Самсонов. Знать и помнить. Диалог историка с читателем. – Москва: Изд-во политической литературы, 1988. – С. 368.

УДК 78.03(477.65)

Марина Долгіх*

*Кіровоградський музичний коледж,
м. Кропивницький*

ПОРТФОЛІО ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЛІКАРЯ-ПРАКТИКА С.С. МЕЙТУСА

У статті вперше представлена постать відомого на теренах міста Єлисаветграда та колишнього СРСР лікаря, спеціаліста в галузі педіатрії та неврології Сергія Соломоновича Мейтуса (1870 –1968). Уточнені інформативні факти біографії – справжнє ім'я по батькові, дата народження, належність до стану; визначені навчальні заклади, де отримана освіта. Особливий акцент зроблено на специфіці лікарської практики С.С. Мейтуса в Єлисаветграді, Харкові, Красноярську, Києві. Оприлюднено наукові роботи лікаря-практика, розкрито їх зміст та характерні особливості.

Ключові слова: Єлисаветград, лікар Мейтус, лікарня, симптом Мейтуса, педіатрія.

The article presents for the first time the figure of Sergiy Solomonovich Meitus (1870 –1968), a well-known doctor in the city of Yelisavetgrad and the former USSR, a specialist in the field of pediatrics and nervous diseases. Refined informative facts of the biography – true name-patronymic, date of birth, belonging to an estate; identified educational institutions where education was obtained.

---

* Долгіх Марина Василівна, викладач-методист Кіровоградського музичного коледжу, кандидат мистецтвознавства, м. Кропивницький

Particular emphasis is placed on the specifics of the medical practice of S.S.Meitus in Yelisavetgrad, Kharkov, Krasnoyarsk and Kiev. The scientific works of the medical practitioner has been made public; their content and characteristic features have been disclosed.

Key words: Yelisavetgrad, doctor Meitus, hospital, symptom of Meitus, pediatrics.

Суперечливі твердження, векторна інформація, проблеми зі зміною імені та по батькові – такими непевними і сповненими загадок є сучасні дані про одного із видатних мешканців Єлисаветграда поміжів'я XIX – XX ст. Сергія Соломоновича Мейтуса, батька видатного українського композитора Юлія Сергійовича Мейтуса. Лікарська біографія такої непересічної особистості в галузі педіатрії й неврології як України, так і всього радянського простору, до недавнього часу пістрявіла величезною кількістю запитальних знаків. Чи нашим земляком опрацьований відомий у педіатричній неврології «симптом Мейтуса»? Чим пояснюється активна життєва позиція і дивовижна працездатність 91-річного С.С. Мейтуса? Чому серед його маленьких хворих практично не було летальних випадків, що на часи відсутності антибіотиків і пакування масштабної кількості серйозних дитячих захворювань зводилось до рівня мистецтва лікаря-чарівника?

Мета цього дослідження полягає у відновленні повноцінної автобіографічної інформації щодо постаті земляка. У процесі наукових пошуків виявилось, що С.С. Мейтус вів не лише практичну лікарську діяльність, а й зафіксував основи своїх унікальних методів у наукових публікаціях. Розширити інформацію щодо діяльності С.С. Мейтуса на теренах України і колишнього Радянського Союзу, підтвердити високу кваліфікацію лікаря, увести до наукового обігу матеріали, поширені лише у медичній галузі – актуально й справедливо щодо самої персони.

Ушер Шлемов-Аронов (за документами, справжнє ім'я по батькові; сучасною мовою – Ушер Шлемович-Аронович) Мейтус народився 12 серпня 1870 року в Єлисаветграді, у заможній купецькій родині. Рік народження земляка вдалося встановити за друкованим джерелом «Російського медичного списку» за 1899 р. [14], точне число – завдяки знаходженню породинного списку гілки Мейтусів у фондах Державного архіву Кіровоградської області [1].

Його прашури оселилися в місті Єлисаветграді наприкінці XVIII ст. та сформували свій капітал, торгуючи хлібом та хлібним вином (очевидно, горілкою), який згодом вклали в нерухомість. За рахунок її оренди проживали інші покоління родини. За свідченням онука В.Ю. Мейтуса [2], дід студював загальні дисципліни в Єлисаветградській чоловічій гімназії, при тому, нехтуючи заняттями до шостого класу, після визначення

своїєї життєвої перспективи завершив навчання як один із найкращих вихованців зі срібною медаллю. Дійсно, ПІБ Ушера Мейтуса знаходимо у протоколі від 11 червня 1888 р. серед переліку учнів, яких переводили з VI-го до VII-го класу [8, а. 72], та у протоколі від 8 червня 1889 р. з VII-го до VIII-го класу [9, а. 65] за результатами річних й екзаменаційних оцінок. Таким чином, гімназійну освіту Ушер Шлемов-Аронов завершив влітку 1890 р. й тоді ж успішно склав іспити на медичний факультет Київського Імператорського університету св. Володимира.

Сліди здобування У. Ш.-А. Мейтусом професії лікаря збереглися в списках студентів університету лише за 1895 р., тобто за останній, 10-й семестр навчання. Оцінки, а це переважно відмітки про задовільні знання із дисциплін залікового циклу, свідчать про добре опанування предметів терапевтичної госпітальної клініки, патологічної анатомії, судової медицини тощо. За присутності на курсі 143 осіб та 4 сторонніх слухачів успіхи Мейтуса типові для середньостатистичного студента-медика [16].

З погляду В.Ю. Мейтуса, закінчивши університет у 1895 р., Мейтус упродовж кількох років проходив стажування в закордонних клініках Берліна й Відня. Враховуючи, що в місцевій рекламі початку XX ст. лікар Мейтус позначений як «колишній ординатор першої внутрішньої клініки Імператорського Віденського університету», ординатура (аспірантура) майбутнього елісаветградського терапевта відбувалася саме у Відні. У пам'яті зринають слова невістки лікаря О.І. Васильєвої, з якою авторці статті випала нагода спілкуватися в 1994 р., про свекра як улюбленого учня видатного німецького терапевта Германа Нотнагеля (Nothnagel) (1841-1905). Ймовірно, постає такої унікальної особистості, якою був Г. Нотнагель, – одного з найґрунтовніших клініцистів межі століть, автора «Посібника з фармакології», укладача однієї з перших медичних «Енциклопедій», геніального діагноста й світила медичної науки, привабила до себе молодого лікаря. Від Г. Нотнагеля Мейтус перейняв надзвичайну працездатність, повне посвячення у професію лікаря, розуміння відповідальності за життя пацієнтів, а головне – фахові навички креативної «революції Нотнагеля» у сфері діагностики захворювань.

Не вдалося встановити, скільки саме років провів Мейтус під міцним професійним крилом Г. Нотнагеля, але, за родинними легендами, пробувши за кордоном близько трьох років, він мав честь спілкуватися й з одним із незвичайних учнів видатного вчителя – Зигмундом Фрейдом – засновником теорії психоаналізу.

Наситившись знаннями, передовими технологіями європейського ґатунку, молодий лікар повернувся до рідного міста й відкрив бл. 1899 р. приватну практику, а згодом й власну клініку за сучасними європейськими

технологіями. Як свідчить реклама єлисаветградської газети «Відомості» [11], з вересня 1903 р. у повітовому центрі запрацювала «лікарня з постійними ліжками доктора Мейтуса» на розі вулиць Успенської (зараз вул. Тоголя) і Великої Перспективної. При лікувальному закладі функціонував електролікувальний кабінет, де використовували статичну електрику, гальванічні й фарадичні струми, сухі електрованни. Тож відкриття такої установи для міста Єлисаветграда свідчило про крок уперед до сучасних, як на початок XX ст., інноваційних технологій – гальвано-, електро- та фізіотерапії.

За п'ять років місце розташування закладу змінилося на вул. Московську, відомий іудейський квартал міста. Клініка (на першому поверсі) з'єдналася з родинними житловими кімнатами (на другому поверсі), що було досить типовим для подібних закладів і доволі зручно для самого лікаря.

Якщо від початку єлисаветградської кар'єри Мейтус спеціалізувався на внутрішніх хворобах та хворобах нервової системи, тобто віддавав перевагу терапевтичній практиці, у рекламних оголошеннях 1910-х рр. на другій позиції з'являється його визначення як дитячого лікаря – педіатра. Тексти анонсів повідомляють, що до лікарні Мейтуса приймаються пацієнти зі складними (не інфекційними, вжито вислів «за виключенням заразних») хворобами. Перша група, яку він береться лікувати, – це «нервові хворі, які страждають неврастенією, істерією, невралгією (головними болями), паралічами та будь-якими хворобами головного і спинного мозку» [12; 13]. До другої групи прираховано тих, хто нездужав на хвороби шлунка, печінки, нирок, серця. Дитячою стала третя група пацієнтів, які вимагали лікування англійської хвороби (рахіту), золотухи (діатезу/зовнішнього туберкульозу). Фізіотерапевтичні послуги розширилися за рахунок ручного і електричного масажу. Також було відкрито спеціальну дитячу амбулаторію. Прийом хворих відбувався від 8 до 10 год. ранку та від 4 до 7 год. вечора. Сфери діяльності клініки Мейтуса розширилися й на таку важливу справу, як лабораторні аналізи, без дослідження яких неможлива повноцінна оцінка та діагностика захворювання.

Згідно з наведеними музикознавцем І. Сікорською спогадами, «місцеві бабусі зберегли у пам'яті образ доктора Мейтуса як справжнього лікаря Айболить – доброго, лагідного, досвідченого. А головне – безвідмовного, готового прийняти за першою вимогою, навіть і без будь-якої платні» [17, с. 125–126]. Аналогічно характеризують С.С. Мейтуса та його колег в галузі родинної медицини колишні харківські пацієнти: «Мого молодшого брата Борю завжди лікував доктор Мейтус. <...> Це були лікарі високої кваліфікації, універсали, серйозні, вдумливі, відмінні

психологи. Гроші вони брали загалом невеликі, а деяких малозабезпечених пацієнтів лікували навіть безкоштовно. Приходили за викликом у родину хворого не похапцем, не на 10-15 хвилин, а фундаментально, не поспішаючи, ґрунтовно оглядали, розпитували, завжди привітно і спокійно. Не писали ніяких багатосторінкових історій хвороби, бо всю «історію» своїх пацієнтів знали відмінно й напам'ять» [10, с. 9–10].

Однією з «темних» сторінок біографії лікаря є факт його арешту при першому утвердженні в Єлисаветграді влади Рад у лютому-березні 1919 р. Зі шпальт газети «Известия» стало відомо, що певний час Мейтус перебував серед заручників. Про його визволення клопотала професійна спілка місцевих лікарів, на загальних зборах якої постало питання про «вторинне звернення від імені лікарської спільноти про звільнення Мейтуса як лікаря, корисного суспільству своєю працею» [6].

Практична діяльність лікаря Мейтуса на теренах Єлисаветграда перервалася 1923 р. Найімовірніше, його клініку, як іншу нерухомість родини, націоналізували, а сам лікар, щоб не бути арештованим і страченим, переїздив до столичного Харкова, де легше було розпочати практику з «чистого аркуша». Щоб вижити і мати можливість працювати, Ушер Шлемович-Аронович офіційно змінив ім'я по батькові, ставши Сергієм Соломоновичем, що підтверджено переліком радянських лікарів 1924 р. [15]. Вагомий авторитет вільно практикуючого лікаря на теренах столиці УРСР став причиною його запрошення, ймовірно, за часів заборони лікарської приватної діяльності, до роботи дільничним педіатром поліклініки 6-го (чекістського, буквально – надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем) управління НКВС (Народного комітету внутрішніх справ). Родина свідчила, що С.С. Мейтуса випала нагода лікувати, в тому числі, дітей голови Раднаркому УРСР П.П. Любченка, інших військових командирів.

На початку 1940-х років лікар вдався до систематизованого викладу власної методики лікування дифтерії у вигляді журнальної статті й заручився підтримкою провідних терапевтів СРСР. Зокрема, звернувся в червні 1941 р. до професора Московського клінічного інституту О.І. Яроцького. Переглянувши перший варіант роботи під назвою «До проблеми сироваткового лікування дифтерії», видатний терапевт засвідчив цінність розробленої тематики: «Робота вкрай важлива, корисно надрукувати» [3, с. 6]. Але події Другої світової війни завадили друку актуального практичного посібника.

Поради доктора Мейтуса стали в нагоді у Красноярську, де він перебував разом із дружиною й онуком Воликом (Володимиром) в евакуації, працював у сфері медичної допомоги 6-го управління й залучався як консультант до роботи залізничної поліклініки. Величезний прак-

тичний досвід, відсутність смертності серед діток-пацієнтів, ймовірно, зацікавили місцевих чиновників від медицини.

28 січня 1942 р. доктор Мейтус виступав на конференції дитячих лікарів міста Красноярська, де його доповідь на означену тему ініціювала жваву дискусію з боку провідних медичних працівників Сибіру, серед яких була присутня доцент Р.А. Патушинська. Лікарю-практику довелося відстоювати свою позицію, оскільки дивовижні позитивні результати його діяльності присутні пояснювали тільки ранньою діагностикою хвороби та індивідуальним підходом до кожного пацієнта, що спростовано автором на сторінках брошури. Погляди С.С. Мейтуса підтримав приват-доцент Московського медичного інституту М.М. Майзель, вказавши у рецензії в квітні 1942 р., що «робота безумовно цінна, вельми корисно було б <ї> надрукувати» [3, с. 6]. І як результат – публікація брошури означеної тематики Красноярським крайовим видавництвом буремного 1942 р. під назвою «Нова методика сироваткового лікування дифтерії» тиражем у дві тисячі екземплярів.

Основні положення методи лікування містяться на 60 сторінках, що структуровані у вступ і основну частину. Вже початкове речення вступного розділу викликає повагу сміливістю і неординарністю думки: «Практика – найкращий критерій науки». Всупереч «найкращій у світі радянській науці» периферійний лікар запропонував свою позицію, власні шляхи лікування, апробовані упродовж 45 років невтомної щоденної праці на сотнях хворих. Усупереч традиційній вакцинації маленькими дозами Мейтус запропонував схеми, що не відповідали сталим зразкам із підручників, ішли врозріз із традиційними науковими позиціями, але (!) давали стовідсотковий результат одужування! Зрозуміло, що не всі пацієнти потрапляли на лікування в перші дні хвороби: у когось виникали непевності з діагнозом, хтось звертався до Мейтуса як до останньої інстанції, піклуючись про приреченого хворого. І завжди практичне лікування перемагало, хворі видужували.

Як повідомив автор, його власна методика ґрунтується на практиці лікування 700 (!) дітей-пацієнтів із різновидом локалізованої, розповсюдженої й токсичної дифтерії. Головна умова для домашнього лікаря – якомога раніше діагностувати таку складну хворобу, як дифтерія. При огляді хворого лікарям рекомендується звертати увагу на суто зовнішні прояви хвороби: великий плівчастий наліт, невеликий наліт у вигляді маленької півки, опалесцентний наліт на мигдалині, нальоти на язичку, дужках, м'якому піднебінні. Спостерігаючи сукровичні виділення та корки біля ніздрів, можна передбачити дифтерію носа. За поступовим розвитком явищ хрипоти, «лаючого» кашлю, ускладненого дихання до стенозу і втрати голосу можливо виявити прогресування

дифтерії гортані. Особливу увагу пропонувалося приділити огляду надгортанника, оскільки білі плівки на його слизовій на загальній картині звичного крупу є ознаками тяжкої хвороби. Подібний уважний огляд передує бактеріологічним дослідженням і, якщо стан хворого достатньо тяжкий, вимагає негайної ін'єкції протидифтерійної сироватки.

Як приклад наведено дев'ять історій хвороб маленьких пацієнтів, серед яких – дочка лікаря Олександра і онук Волик; визначено засоби введення сироватки згідно зі станом дитини і формою хвороби, тобто розписана своєрідна авторська методика лікування. «Метою, завданням сироваткового лікування дифтерії, на мою думку, повинно бути найшвидше й найповніше зцілення місцевого процесу» [3, с. 30], – свідчить С.С. Мейтус і радить проводити ін'єкції масивними дозами, але не більше 200 тис. од. до повного видужування. Автор вказує, що віддає перевагу концентрованій сироватці й 20-грамовому шприцу Рекорда.

За його переконанням, «секрет успішного раціонального лікування дифтерії специфічною сироваткою полягає не лише в тому, щоб найраніше увести сироватку, тільки за однією підозрою, тільки за клінічною картиною хвороби, не очікуючи бактеріологічного дослідження, а й у тому, щоб упродовж короткого часу добитися вилікування загального ураження і зникнення нальотів» [3, с. 32].

Висновки, зроблені С.С. Мейтусом, констатують, що:

1. Його методика не схематична, орієнтована на одноразове уведення упродовж доби згідно зі станом здоров'я пацієнта;

2. За Мейтусом, він – «прихильник великих разових доз» від 20 до 60 тис. од.;

3. Доза сироватки має бути уведена один раз на добу внутрішньом'язово;

4. Доза використання сироватки у подальші дні хвороби залежить від клінічної картини хвороби: що важче одужує пацієнт, то більшу кількість антитоксичних одиниць рекомендується вжити.

Саме остання позиція є своєрідним ноу-хау лікаря Мейтуса, оскільки жодний із видатних вчених не запропонував схожої пропозиції. Автор вбачає в тому «суттєву перевагу моєї методики й причину її максимальної ефективності» [3, с. 45].

У висновках брошури не лише підведені результати вищезначених порівнянь методики Мейтуса і його попередників та сучасників, а й подані рекомендації для домашніх/дільничних лікарів, головних лікарів поліклінік, інфекційних лікарень, санінспекцій і дезостанцій щодо загальних моментів організаційного порядку. Автор висловив впевненість, що ліквідація епідемій дифтерії можлива тільки завдяки комплексу практичних і організаційних заходів усіх причетних до лікування осіб.

Вражає кількість літератури, опрацьованої С.С. Мейтусом при роботі над брошурою. У переліку присутні книги й статті німецькою та французькою мовами, що є підтвердженням слів його онука про вільне володіння дідом німецькою і латиною та читання зі словником французько-мовних джерел.

Після завершення Другої світової війни лікар Мейтус повернувся вже до столичного Києва і працював до 1962 р. у поліклініці Лікувально-санітарного управління Міністерства здоров'я УРСР. У народі цей заклад називали клінікою 4-го управління, тобто таку, що обслуговувала народних і заслужених діячів УРСР усіх галузей. Серед його маленьких пацієнтів були діти заступника голови Раднаркому УРСР В.Ф. Старченка, міністра охорони здоров'я УРСР П.І. Шупика.

За словами свідка – музикознавиці, доцента Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова Н.І. Грицюк, дочки міністра харчової промисловості І.Г. Грицюка, – лікар Мейтус вилікував її від маловідомого штаму малярії, яким вона захворіла у дошкільному віці. Через те, що лікування світил радянської науки не давало позитивних результатів, до дівчинки, як останню інстанцію, було запрошено старенького дільничного лікаря, який за допомогою унікального коктейлю (до його складу входили сирі курячі яйця, спирт та інші невідомі інгредієнти) за місяць домігся ліквідації малярійних нападів.

У 1950-ті рр. С.С. Мейтус вирішив розкрити таємниці свого практичного досвіду широкому медичному загалу й виклав результати своїх спостережень у вигляді наукової статті «Про клініку атипичних форм скарлатини, про рецидиви і повторюваність захворювань при скарлатині», відправленій у редакцію провідного медичного часопису союзного значення «Педіатрія» [5]. Повного тексту дослідження в журналі не надруковано, розміщено лише його анотацію, за якою зрозуміло, що, за поглядом автора, перебіг скарлатини не завжди відбувається за стандартними схемами, зі звичними основними симптомами. Наведені упродовж статті історії хвороби підтверджують можливість захворювання скарлатиною без ознак ангіни або без підвищеної температури, чи то вказують на атипову форму, коли скарлатина комбінується з іншими інфекційними захворюваннями – дифтерією чи кором – і тим самим ускладнює правильну діагностику. У пацієнтів лікаря Мейтуса також зустрічалися випадки рецидиву скарлатини, що за медичними параметрами 1950-х рр. вбачалося неможливим.

Наступна публікація лікаря С.С. Мейтуса у спеціалізованому медичному часописі «Невропатологія і педіатрія» [4] присвячена питанню діагностики менінгіту в малюків 2–5-ти років. Автор ділиться своєю методикою виявлення хвороби: дитинукладають на стіл із розімкне-

ними колінами та, утримуючи руку на колінному суглобі, допомагають сісти. При позитивному симптомі спина дитини і його ніжки утворюють тупий кут, при негативному – прямий кут. С.С. Мейтус запропонував нову маніпуляцію визначення хвороби, що, за його думкою, може замінити два відомі симптоми Керніга і Брудзинського.

Визначений «симптом Мейтуса» активно обговорювався на сторінках журналу. Зокрема, в одному з номерів є погляд лікаря Ворошиловградської обласної лікарні І.С. Тайцліна [19], який не вважав «симптом Мейтуса» новаторством.

У статті-відповіді своєму опоненту [7] С.С. Мейтус вказав на розбіжність природи свого симптому і широковідомого симптому Керніга, бо якщо симптом Керніга будується на механізмі згинальної контрактури в колінному суглобі, то в основу визначення симптому Мейтуса покладено розгинальну контрактуру в тазостегнових суглобах.

Очевидно, пояснювання С.С. Мейтуса запевнило медичну спільноту, бо з того часу в довідниках, енциклопедіях та підручниках серед різноманіття симптомів присутній симптом, що отримав у історії медицини назву «симптому Мейтуса», оскільки апробований, втілений і описаний нашим земляком – лікарем-педіатром С.С. Мейтусом.

Таким чином, в особі лікаря-практика Сергія Соломоновича Мейтуса місто Єлисаветград і столичні Харків та Київ мали серед своїх мешканців непересічну особистість, яка відповідально ставилася до своїх обов'язків домашнього педіатра, сумлінно служила на сторожі здоров'я маленьких пацієнтів і залишалася на довгі роки вірній клятві Гіппократа.

Література:

1. Долгіх М. В. Родовід композитора Юлія Мейтуса: елисаветградський вектор // Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. Чис. 1 (53) / гол. ред. Г. Скрипник; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2016. – С. 32–39.
2. Мейтус В. Ю. Спогади про діда. Аудіозапис, 30.07.2017 р., м. Київ. – Особистий архів авторки.
3. Мейтус С. С. Новая методика сывороточного лечения дифтерии. – Красноярск: Красноярское краевое издательство, 1942. – 60 с.
4. Мейтус С. С. Из практики вызывания симптома Кернинга у детей // Невропатология и психиатрия. – 1951. – Т. 20. – № 2. – С. 69.
5. Мейтус С. С. О клинике атипических форм скарлатины, о рецидивах и повторяемости заболеваний при скарлатине // Педиатрия. – 1952. – Т. 20. – № 1. – С. 67 – 70.
6. Общее собрание профессионального союза врачей г. Елисаветграда // Известия. – 1919. – № 42. – 6 апр. – С. 3.
7. Письмо в редакцию С. С. Мейтуса // Невропатология и педиатрия. – 1952. – Том. 52. – № 5. – С. 67 – 68.
8. Протоколы заседаний педагогического совета Елисаветградской гимназии // ДАКО, ф. 59, оп. 1, спр. № 6.

9. Протоколи засідань педагогического совета Елисаветградской гимназии // ДАКО, ф. 59, оп. 1, спр. № 7.
10. Резников А.Н. Эскизы прошлого в проекции на настоящее. – Самара: Корпорация «Федоров», 1998. – 440 с.
11. [Реклама] // Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. – 1903. – 2 сент.
12. [Реклама лікарні Мейтуса] // Весь Елисаветград, 1910 р.: справочное издание. – Елисаветград, 1911. – С. 153, 155.
13. [Реклама лікарні Мейтуса] // Ежегодник «Голоса Юга»: адрес-календарь. – Елисаветград: издание газеты «Голос Юга», 1913 р. – С. 257.
14. Российский медицинский список, изданный Медицинским Департаментом МВД на 1899 г. (на 15 мая 1899 г.). – Санкт-Петербург: типография Министерства Внутренних Дел, 1899. – С. 194.
15. Список медицинских врачей СССР (на 1 янв. 1924 г.). – М.: Издание Нар. Комиссариата здравоохранения РСФСР, 1925. – С. 527.
16. Список студентов Императорского университета св. Владимира за 1894/95 уч. г. Медицинский факультет // Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 5521, арк. 525, 601, 624, 648, 672.
17. Сікорська І. М. Юлій Мейтус і Елисаветград// Ю. С. Мейтус. Сторінки життя і творчості. Науковий вісник НМАУ. – Вип. 34. – К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2006. – С. 124–133.
18. Список медицинских врачей СССР (на 1 янв. 1924 г.). – М.: Издание Нар. Комиссариата здравоохранения РСФСР, 1925. – С. 527.
19. Тайцлин И. С. По поводу заметки С. С. Мейтуса // Невропатология и психиатрия. – 1951. – Т. 20. – № 5. – С. 90–91.

Надія Калініченко*

УДК 377. 35

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

ОЛЕКСАНДР ГІТАЛОВ. ВИХОВАННЯ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ЗМІНИ (27 ТРАВНЯ 1915 – 17 БЕРЕЗНЯ 1994)

Стаття присвячена аналізу хліборобської педагогіки відомого державного діяча, автора «Думи про хліб», двічі Героя Соціалістичної Праці, бригадира тракторної бригади у селі Комишувате Новоукраїнського району, зачинателя руху наставників у підготовці молоді хліборобської зміни Олександра Васильовича Гіталова.

Ключові слова: Олександр Гіталов, наставництво, школа юних гіталовців, молода хліборобська зміна.

---

* Калініченко Надія Андріївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, заслужений учитель України, м. Кропивницький

The article is devoted to the analysis of the grain-cultivating pedagogics of a famous state figure, the author of the "Duma about Bread", twice the Hero of Socialist Labor, the head of the tractor brigade in the village of Komishuvate Novoukrainsky district, the initiator of the movement of mentors in the preparation of a young grain-farming change Alexander Vasilijevich Gitalov. Mentoring in the 70's and 80's became an important social institution for the education of young people and the transfer of professional skills to them. Mentorship, as the most individualized institution, which functioned directly in the production environment, was characterized by the integrity of the main components that comprised its essence: the professional and moral education of working youth in labor. O.V. The guitars involved in the work with youth leaders and veterans of the brigade. Each veteran-mechanic, as a rule, was preparing for a change – a senior student, conveying not only his professional skills, but also the love of the cultivating business. Therefore, in teams of brigades near the veterans worked young mechanic, along with their parents – sons.

Key words: Alexander Gitalov, mentorship, school of young gitlovtsev, young cultivating change.

У розв'язанні відповідальних завдань, пов'язаних із вихованням молоді, залученням її до праці, важливу роль разом зі школою, сім'єю, відігравали наставники. Вони становили найбільш передову і свідому частину колгоспного селянства; мали високу майстерність, багатий життєвий досвід і моральні якості. З доброї волі, за покликом душі вони навчали молодь працьовитості, вдосконаленню професійних умінь, виховуючи її на кращих трудових хліборобських традиціях. Дослідженням соціального інституту наставництва присвячені роботи І.С. Гічана, О.О. Любаря, Н.Г. Ничкало. Вони ґрунтувалися на досягненнях педагогічної та психологічної наук. Значна частина публікацій у періодичній пресі з проблеми наставництва належить зачинателеві цього руху О.В. Гіталову [1-3].

Наставництво у 70-80-ті роки стало важливим соціальним інститутом виховання молоді і передачі їй професійної майстерності. Наставництву як найбільш індивідуалізованому інституту, який безпосередньо функціонував у виробничих умовах, була властива цілісність основних компонентів, що складали його сутність: професійне і моральне виховання робітничої молоді у праці. Перед наставниками учнівської молоді у 80-ті роки партійними директивами були визначені такі завдання: допомогти майбутнім робітникам оволодіти вибраною спеціальністю, засвоїти прийоми праці і технологічні процеси; адаптувати молодь до життя і діяльності трудового колективу; забезпечити зв'язок поколінь і традицій. Наставники керували практичними заняттями учнів безпосередньо на виробництві, допомагали ланкам учнівських

виробничих бригад вирощувати різні сільськогосподарські культури, відповідно до технологічних карт, на основі бригадного підряду; керували дослідницькою роботою в ланках; брали участь у проведенні уроків із трудового навчання, навчальних екскурсій на виробничі об'єкти, в організації конкурсів на кращого за професією. Авторитет наставників як кращих представників соціального середовища, за оцінкою їх вихованців, визначався єдністю моральних, трудових і професійних якостей.

Наставники ж особливу увагу звертали на оцінку таких рис вихованців, як працьовитість, дисциплінованість, відповідальність, допитливість.

Система наставництва сприяла втіленню в діяльність учнівських виробничих бригад «школи юних гіталовців» як ефективної форми підвищення пізнавальної і трудової активності молоді. Молоді колгоспники високо оцінювали можливість удосконалювати свої професійні знання і життєвий досвід у процесі спілкування з досвідченими наставниками [8-11].

Як правило, вихованці переймали кращі якості наставників, які служили їм основою для успішної трудової і громадської діяльності. Приклади господарського ставлення до землі й техніки подавали учням наставники. Чіткий робочий ритм, висока дисципліна й культура праці, дбайливе ставлення до колгоспної власності – все це сприяло гармонійному вихованню школярів. Учні навчалися цінувати майстерність хлібороба, його духовне багатство, усвідомлювати мету, заради якої людина вершить свій трудовий подвиг. Дирекції шкіл спільно з правліннями колгоспів та активом учнівських виробничих бригад щороку розробляли детальні плани профорієнтаційної роботи, забезпечуючи послідовність і наступність у роботі з учнями різного віку. Виробленню в шкільній молоді стійкого інтересу до сільськогосподарських професій, високих моральних якостей сприяли особисті зустрічі й бесіди з ними голови колгоспу, секретаря парткому, керівників відділків. Під час таких зустрічей вносились ясність у життєво важливі для учнів питання: конкретне місце роботи, рівень заробітної плати, перспектива здобуття вищої освіти та інші.

Керівники колгоспу знайомили із планами зміцнення матеріально-технічної бази, вирішенням комплексної механізації вирощування польових культур, удосконаленням організації праці, підвищенням її продуктивності, впровадженням досягнень науки і техніки в практику сільськогосподарського виробництва і, відповідно, висвітлювали роль молоді в звершенні цих важливих завдань.

Ветерани передавали молодому поколінню свій досвід господарювання на колгоспній землі. Для молоді створювались матеріально-побутові і культурні умови, що відповідали їхнім запитам. Молоді меха-

нізатори одержували нову техніку, були оточені турботою й увагою старших товаришів, керівників і спеціалістів колгоспу. Правління колгоспу розробляло і затверджувало для них моральні та матеріальні стимули заохочення до праці. Випускники школи протягом двох перших років роботи в колгоспі одержували 20% доплати до основної заробітної плати. Доплата зберігалася за молодим виробничником ще протягом двох років у розмірі 20%. Заробітна плата молодих механізаторів, тваринників становила 140-150 карбованців щомісячно [6-7]. Партійні, комсомольські та громадські організації забезпечували проведення соціалістичного змагання між виробничими бригадами. Районні відділи освіти, ЛКСМУ ініціювали зльоти учнівських виробничих бригад та випускників шкіл, допомагали у створенні молодіжних колективів на виробництві. Районна станція юних натуралістів щороку проводила конкурс на кращу дослідницьку роботу в бригадах.

У вихованні механізаторських кадрів значну допомогу школам надавав О.В. Гіталов – бригадир тракторної бригади, двічі Герой Соціалістичної Праці, член Президії Верховної Ради СРСР. «Є одне мірило величності професії. Це те, як ти трудишся, як утверджуєшся в ній», – учив молодь славетний механізатор. Пройшовши шлях від тракториста до першокласного майстра хліборобської справи і державного діяча, Олександр Васильович постійно дбав про підготовку молоді хліборобської зміни. Під його керівництвом члени учнівської виробничої бригади проходили школу «юних гіталовців». Вихованці виробничої бригади засвоювали і втілювали у практику п'ять гіталовських принципів, додержання яких гарантувало вирощення високого врожаю. Це – професійні кадри, вміле використання техніки, першокласне насіння, забезпечення ниви достатньою кількістю добрив і додержання високої агротехніки польових робіт.

О.В. Гіталов залучав до роботи з молоддю керівників і ветеранів бригади. Кожний ветеран – механізатор, як правило, готував собі зміну – старшокласника, передаючи йому не тільки професійну майстерність, а й любов до хліборобської справи. Тому в колективах бригад поруч із ветеранами трудилися молоді механізатори, поряд із батьками – сини.

О.В. Гіталов проводив яскраві «гіталовські уроки». Розмова велася не тільки про гектари й центнери, глибину оранки. Хоч і про це говорилося також. Головне, що назавжди виносили для себе юнаки і дівчата, це необхідність чітко й вимогливо визначити свою особисту участь у розбудові господарства, своє ставлення до хліба як суспільного достатку. Щоб оцінити духовний потенціал бесід О.В. Гіталова з юнаками-старшокласниками, його вплив на їх професійний вибір, ми нижче приводимо, як приклад, бесіду про професію механізатора:

«Я часто виступаю перед підлітками і завжди раджу їм іти працювати на трактор. Усе дуже просто: я люблю професію, знайшов у ній своє щастя і, як людина, котра бажає щастя іншим, охоче ділюся секретом його досягнення. Але не подумайте, що все зводиться до вузького патріотизму до своєї професії. Так уже складається життя на селі, що колгоспникові просто не можна не знати техніки. Бо ж правда, не дуже гарно себе почуває той, хто не може, скажімо, підігнати трактор чи автомобіль у потрібне місце. Відсутність технічних знань – мірками сьогодишнього дня – це вже прогалина не тільки в освіті, а й у формуванні особистості.

Я, наприклад, не уявляю собі існування нашої тракторної бригади без Комишуватської десятирічки. Так, саме без школи. Адже щороку звідти приходять до нас хороше поповнення. Механізаторського ремесла вчать старшокласники у виробничій бригаді. І скажу, що школу праці вони проходять чудову. Цього року, наприклад, на традиційному учнівському святі врожаю стало відомо, що школярі виростили врожай озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику вищий, ніж у колгоспі. І це при нижчій собівартості продукції. Школярі не замикаються лише в рамках учнівської виробничої бригади. Понад 360 га просапних обробили вони тільки цього року. А яку неоціненну допомогу подали учні в збиранні хліба!

Прийнятно, що юнаки дорослішають у таких хороших справах. Вічна професія хлібороба. Вічна й любов до землі. Нехай яскравіше вона розкривається у ваших молодих серцях. Але не забувайте, що шлях до неї – техніка. Не гайте, хлопці, часу, на вас чекають колгоспні ниви!» [5, с.82].

Ця промова – типовий приклад взаємодії талановитого наставника з молоддю сільської школи, сповнена віри і переконання у їх успішному житті, здобутті освіти, активній громадянській позиції.

Спільна діяльність виробничого і шкільного колективів давала змогу успішніше розв'язувати питання трудової підготовки та профорієнтації старшокласників, у тому числі на сільськогосподарські професії.

І школи, і трудові колективи ставили єдині вимоги до навчання й виховання молоді, оволодіння спеціальністю. Це полегшувало учневі перехід від навчання до самостійної діяльності, допомагало трудовому колективу здійснювати громадський контроль за їх вихованням. Підготовка членів виробничої бригади до праці велася при поєднанні навчання з продуктивною працею, а в колективі тракторної бригади продуктивна праця поєднувалась із навчанням. За цієї умови забезпечувався творчий підхід до праці, застосування досягнень науки в практичній діяльності. У процесі багаторічного експерименту ми виявили такі ефективні форми наставництва:

1. Проходження навчально-виробничої практики під керівництвом механізаторів, визначених правлінням колгоспу. Працюючи помічниками трактористів і комбайнерів, старшокласники вдосконалювали практичні вміння й навички роботи на сільськогосподарських машинах, ознайомлювалися з процесом організації праці в бригаді, колективним характером творчого розв'язання складних виробничих проблем.

2. Проведення диспутів, тематичних вечорів, зустрічей за участю ветеранів, передовиків, новаторів виробництва. У клубі для старшокласників «Червоні вітрила» перед учнями виступали молоді трудівники, які своєю працею завоювали авторитет у трудовому колективі. Вони поряд із ветеранами надавали неоціненну допомогу у вихованні учнівської молоді.

3. Урочисте прийняття учнів у колгоспну сім'ю на випускному вечорі з врученням трудової книжки колгоспника й наказом від школи та виробничого колективу про сумлінну працю.

4. Сприяння адаптації молодих виробничників при підтримці наставників.

Наставництво впродовж двох десятиліть було життєвою необхідністю, завдяки якій молодь успадковувала кращі надбання старшого покоління, ставала надійною зміною [8, с. 53–57].

З ініціативи наставників у практику шкільного життя ввійшли такі форми роботи з молоддю, як урочисте посвячення випускників школи в колгоспники, вручення першої заробітної плати, дні трудових династій, вечори історії рідного села й колгоспу, зустрічі з ветеранами війни та праці.

За роки роботи в учнівській виробничій бригаді виробилися сталі форми взаємозв'язку наставників із шкільною молоддю, а саме: керівництво практичною роботою учнів безпосередньо на робочих місцях при оволодінні навичками роботи на тракторах, комбайнах та інших машинах; дослідницькою роботою в ланках; ознайомлення учнів з передовим досвідом, новинами агротехніки й технології вирощування сільськогосподарських культур; участь у проведенні уроків із трудового навчання, екскурсій на виробничі ділянки; участь у роботі екзаменаційної комісії на права тракториста III класу [1–3].

Працюючи з дітьми, наставники виходили з організаційних вимог: праця має бути корисною, цікавою, різноманітною, норма – посильною, робота – якісною, брак – недопустимий. Разом із педагогічними колективами, наставники готували науково-практичні конференції, брали активну участь у проведенні профорієнтаційних заходів. Поширилася й така форма наставництва, як трудові родинні династії. Працьовитість батьків передавалася дітям. Добре слово, підтримка

батьків, взаєморозуміння додавали молоді крил. Коли син займав місце батька, їх об'єднували не тільки кровні, родинні зв'язки, а й єдність завдань, інтересів, відповідальність за доручену справу [5]. У березні 1978 року в Кіровограді відбулася Всесоюзна зустріч наставників сільської молоді. Наставники з усіх республік колишньої багатонаціональної країни відвідали Комишуватську середню школу, ознайомилися з роботою виробничої бригади. Учні на правах господарів розповідали гостям про те, як вони навчаються, як організовують діяльність своєї бригади під керівництвом наставників. Багато щирих слів і побажань про подальшу роботу школи, педагогічного та учнівського колективу сказали й записали гості в книзі відгуків.

Учасники зустрічі прийняли звернення до всіх наставників, ветеранів праці, передовиків сільськогосподарського виробництва, в якому говориться: «Народна мудрість гласить: «Славен майстер, який досяг вершин майстерності, але тричі славен той, хто допоміг зійти на цю вершину своїм учням... Наші слова звернуті до юнаків і дівчат, які вступають у дуже цікаве і найвищою мірою творче, благородне і відповідальне життя: беріть і розвивайте, поліпшуйте і вдосконалюйте те, що стало нашим надбанням.

Творіть, дерзайте, робіть Батьківщину кращою, багатшою, могутнішою!» [4].

Наставники, керівники, спеціалісти прагнули виховувати в молоді високі моральні якості: працелюбність, чесність та скромність, товариськість і взаємну повагу; готувати висококваліфікованих майстрів своєї справи; виховувати в них любов до колективу й своєї професії, почуття постійного творчого пошуку, готовність із честю прийняти трудову естафету старшого покоління.

Висновки. На розвиток учнівських виробничих бригад та виховання молодих хліборобів значний вплив мав О.В. Гіталов – бригадир тракторної бригади, двічі Герой Соціалістичної Праці, член Президії Верховної Ради СРСР. Під його керівництвом члени учнівської виробничої бригади навчалися у школі «юних гіталовців». Кожний ветеран-механізатор із старшокласників готував собі зміну, передаючи юнаку професійну майстерність, повагу до хліборобської праці. О.В. Гіталов започаткував для учнівської молоді яскраві «гіталовські уроки». Проведений нами експеримент у цілому мав позитивні результати, які полягали в тому, що при поєднанні навчання з посиленою різноманітною продуктивною працею члени бригади проходили свою першу школу трудового життя і виховання високої відповідальності за доручену справу, створювалися умови для особистісного вибору, розвитку ініціативи, опанування основами агротехнічних знань, передовим досвідом

високопродуктивної праці. В учнів формувалися суспільно-значущі мотиви трудової діяльності, прагнення зробити свій внесок у розвиток сільськогосподарського виробництва, усвідомлювалося значення дальшого розвитку сільського господарства в економічному потенціалі кожного регіону України.

Література:

1. Гіталов А.В., Калиниченко Н.А., Ткаченко И.Г. Земля ждет молодых (Проблемы трудового воспитания сельских школьников) / А. В. Гиталов, Н. А. Калиниченко, И. Г. Ткаченко // Правда. – 1980. – 21 ноября. – С. 2.
2. Гіталов О. В. Ти на землі – господар / О. В. Гіталов // Молодий комунар. – 1977. – 25 жовтня.
3. Гіталов О. В. Повтори себе в учневі / О. В. Гіталов // Кіровоградська правда. – 1978. – 26 березня.
4. Звернення учасників зустрічі наставників сільської молоді до всіх наставників, ветеранів праці, передовиків сільськогосподарського виробництва: «Досвід, майстерність і звичку нашу працювати на совість – тобі у спадок, сільська молодь!» // Кіровоградська правда. – 1978. – 29 березня.
5. Калиниченко Н. А., Гиталов А. В. Воспитать достойную смену. Из опыта работы Камышевской школы Новоукраинского района Кировоградской области. УССР. Пособие для учителей / Н.А. Калиниченко, А. В. Гиталов. – М.: Просвещение, 1985. – 96 с.
6. Калініченко Н. А. Вчимося у гіталовців / Н. А. Калініченко // Радянська школа. – 1972. – № 4. – С. 15-19.
7. Калініченко Н. А. З учнівської виробничої – на колгоспне поле / Н.А. Калініченко // Радянська школа. – 1975. – № 7. – С. 42-46.
8. Калініченко Н.А. Наставництво в трудовому вихованні сільських школярів. В зб.: Методика трудового навчання. МО УРСР / Н. А. Калініченко // – К.: Рад. школа, 1982. – С. 53-57.
9. Калініченко Н. А. Олександр Гіталов. Хліборобські університети / Н. А. Калініченко // Молодь і ринок № 3(13). Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 142-144.
10. Калініченко Н. А. Формування інтересу до праці в сільському господарстві. МО УРСР / Н. А. Калініченко // – К.: Радянська школа, 1980. – 108 с.
11. Калініченко Н. А. Школа юних гіталовців. З досвіду роботи Комишуватської школи Кіровоградської області по трудовому вихованню учнів / Н. А. Калініченко // – К.: Знання УРСР, 1984. – 48 с.

ПІВНІЧНІ РАЙОНИ КІРОВОГРАДЩИНИ У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ

Статтю присвячено бойовим діям, що відбувалися на території Олександрівського та Новомиргородського району Кіровоградської області під час Корсунь-Шевченківської операції 1-го та 2-го Українських фронтів у період 22.02-6.02.1944. На цьому етапі війська 2-го Українського фронту здійснили прорив ворожої оборони і забезпечили просування танковим частинам до місця зустрічі з військами 1-го Українського фронту у районі Звенигородки. Після радянського прориву німцям вдалося на короткий час розірвати зв'язок передових підрозділів із головними силами фронту. Наприкінці січня – на початку лютого 1944 року радянські війська фактично здійснили повторний прорив ворожої оборони, завершили оточення німецьких військ у районі Корсунь-Шевченківського і відбили усі контратаки XXXVII танкового корпусу генерала фон Формана.

Ключові слова: Друга світова війна, радянсько-німецький фронт, визволення Правобережної України, визволення Кіровоградської області, Корсунь-Шевченківська наступальна операція 1944 року.

The article is devoted to military actions in the Aleksandrovsky and Novomyr-gorodskyi districts of the Kirovograd region during the Korsun-Shevchenkivskij operation of the 1st and 2nd Ukrainian fronts on the 22.02-6.02.1944. At this stage, the troops of the 2nd Ukrainian Front broke through the defense of German 8 Army and ensured the advance of the tank units to the meeting place with the troops of the 1st Ukrainian Front in the Zvenigorodka area. After the Soviet breakthrough, the Germans managed to break the link between the advanced units and the frontline forces for a short time. At the end of January-early February 1944, the Soviet troops in fact carried out a second breakthrough of enemy defense, completed the encirclement of German troops in the Korsun-Shevchenkivskiy region and repulsed all counterattacks of the XXXVII Tank Corps of General von Forman.

Key words: Second World War, Soviet-German front, liberation of Right-bank Ukraine, liberation of Kirovograd region, Korsun-Shevchenkivsky offensive operation in 1944.

Історія визволення Кіровоградської області від нацистської окупації неодноразово ставала об'єктом вивчення істориків. Проте найчастіше акцент робився на Кіровоградській наступальній операції, що була здійснена 2-м Українським фронтом у період із 5 до 11 січня 1944 року,

* Колечкін Вадим Петрович, к.і.н., головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький

під час якої було визволено обласний центр м. Кіровоград. Набагато менше уваги приділялося іншим епізодам Другої світової війни, що відбувалися на території Кіровоградщини після докорінного зламу у перебігу війни. Це стосувалося операцій із форсування Дніпра та утримання плацдарму поблизу с. Деріївка, операції з розширення плацдарму на правому березі річки, наступальних операцій на криворізькому, черкаському, олександрійському та знам'янському напрямках, визволенню західних районів області під час Умансько-Ботошанської операції. Серед подібних епізодів – бойові дії радянських частин на території Олександрівського та Новомиргородського районів області у період 24.01-5.02.1944, що були частиною Корсунь-Шевченківської наступальної операції 1-го та 2-го Українських фронтів.

Найбільш докладними творами, присвяченими операції, були мемуари колишнього командуючого 2-м Українським фронтом маршала І.С. Конєва, колишнього представника Ставки Верховного головнокомандувача маршала Г.К. Жукова, колишнього командуючого 5-ї гвардійської танкової армії маршала бронетанкових військ П.О. Ротмістрова, члена військової ради фронту В.С. Крайнюкова та інших піхотних, танкових та авіаційних командирів. Серед досліджень, у яких згадувалися бойові дії на території Кіровоградщини під час Корсунь-Шевченківської операції, можна згадати 4-й том радянського шеститомника «Великая Отечественная война», 8-й том дванадцятитомника «Вторая мировая война», короткому нарисі «Великая Отечественная война 1941-45», радянському енциклопедичному словнику «Великая Отечественная война», збірці статей «Корсунь-Шевченковская битва» та багатьох інших творах, що були видані у СРСР у 1960-1980-х рр., а згодом у Російській Федерації протягом 1990-2010-х рр.

Також певну увагу боям цього періоду приділяли німецькі, англійські та американські дослідники Г. Фогель, Д. Гланц та інші дослідники історії вермахту, панцерваффе та люфтваффе. Важливе місце битва займала у спогадах колишніх німецьких військовонаачальників Е. фон Манштейна, Г. Мелентіна, К. Тіпельскірха та інших офіцерів, які мали відношення до оточення під Черкасами. Незважаючи на солідний перелік видань, найчастіше більшість із них висвітлює події з якогось одного боку, у той час як дослідження, що претендує на максимально об'єктивні оцінки, має враховувати і співставляти дані з обох сторін. Дана стаття є спробою узгодити між собою інформацію радянської та німецької сторони і висвітлити бої за визволення північних районів Кіровоградської області на основі радянських архівних джерел та новітніх іноземних досліджень.

У січні 1944 року війська 2-го Українського фронту здійснили Кі-

ровоградську наступальну операцію, в результаті якої було визволено повністю і частково 7 районів Кіровоградської області і обласний центр – м. Кіровоград. У другій половині січня війська фронту спробували продовжити наступ у напрямку Христинівки та Умані назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточити 8-у польову армію німців. Проте 14-17 січня вороже командування зосередило у районі Златополя та Новомиргорода до 150 танків і розпочало контрнаступ із метою повернути собі обласний центр. До 19 січня точилися запеклі бої [3, арк. 144].

14, 15 та 17 січня 1944 року командувач фронтом маршал І.С. Конєв здійснив особистий об'їзд позицій 5-ї гвардійської, 53-ї та 5-ї гвардійської танкової армій. Вивчивши ситуацію на передовій, командувач фронтом 18.01.1944 доповів у Ставку Головнокомандування про неможливість продовження наступу у напрямку Новомиргород–Шпола.

Натомість Конєв доповів про рішення приступити до виконання директиви 220006 від 12.01.1944, яка вимагала припинити атаки на Христинівському напрямку, звужити масштаб охоплення ворожих військ, змінивши напрямок удару. Для цього війська фронту повинні були тимчасово закріпитися на досягнутих рубежах, визначити новий напрямок удару, провести перегрупування військ, провести ремонт матеріальної частини [3, арк. 145].

У свою чергу ворожі війська продовжували атакувати радянські позиції поблизу Володимирівки, Олександрівки та Андріївки. Німці активно використовували танки та авіацію. Одночасно через погоду над аеродромами у районі Знам'янки та Олександрії радянська авіація не могла надати допомогу своїм військам.

19 січня війська фронту розпочали перегрупування необхідних підрозділів на нову ділянку прориву. Так, 4-й гвардійській армії було передано 97 гаубичну артилерійську бригаду, 438 винищувально-протитанковий артилерійський полк, 49 мінометний полк, 17 гвардійський мінометний полк («катюші»), 173 танкову бригаду. 53 армія отримала 189-й танковий полк зі складу 5-ї гвардійської танкової армії, а 80-й гвардійський мінометний полк перейшов до складу 7-ї гвардійської армії від 57-ї А. 29-й та 18-й танковий корпуси 5-ї гвардійської танкової армії зосередилися поблизу Осиковатої, Новомихайлівки, Водяного [3, арк. 146-147].

20 січня 1944 року Конєв віддав наказ військам фронту, згідно з яким 22.01.1944 5-а гвардійська армія мала перейти у наступ із загальним прицілом на Велику Виску, 4-а гвардійська армія генерал-майора О.І. Рижова, 53-я армія І.В. Галаніна та 5-а гвардійська танкова армія генерал-полковника танкових військ П.О. Ротмістрова мали розпочати наступ

на ділянці фронту Вербівка–Василівка з метою з'єднання з частинами 1-го Українського фронту і розгромом ворожого угруповання, що розташовувалося на північ від Звенигородки та Шполи [1].

Радянським арміям на ділянці прориву протистояли 389-а піхотна дивізія генерал-майора фон Крузе. Зліва, навпроти правофлангових дивізій 4-ї гвардійської армії, стояла 72-а піхотна дивізія вермахту. Далі на схід до Дніпра на ділянці 52-ї армії генерал-лейтенанта К.А. Коротеева оборонялися панцергренадерська дивізія СС «Вікінг» та моторизована бригада СС «Валонія». Вздовж Дніпра була розташована 112-а піхотна та 213 охоронна дивізії. Усі вони входили до складу 11 армійського корпусу. Командував корпусом генерал артилерії Вільгельм Штеммерманн [1].

Справа від 389-ї ПД, на стику позицій 53-ї та 5-ї гвардійської армій тримали фронт підрозділи 106-ї, 320-ї піхотних та 11-ї танкової дивізій. Усі вони були підпорядковані командирі 47-го танкового корпусу генералу танкових військ Ніколаусу фон Форману [2]. У місцевості на північ від Новомиргорода командир німецького корпусу 23.01.1944 зосередив 14-у танкову дивізію. Після запеклих боїв за Новомиргород та Златопіль 12-20 січня у дивізії залишилося лише сім боєздатних середніх танків Pz-IV, 4 штурмових гармати StuG-III та 4 вогнеметних танки Pz-III (Fl) [6, с. 203].

Загальна перевага була на боці радянських військ. Попередня оцінка сил ворога склала 13 піхотних, 7 танкових та одну моторизовану дивізію, мотобригаду СС «Валонія», 7 окремих полків, 7 окремих батальйонів, 10 окремих дивізіонів артилерії. З радянського боку було зосереджено 50 стрілецьких дивізій, 3 кавалерійські дивізії, 3 механізованих та 3 танкових корпуси [3, арк. 149].

Так, на південному фасі миронівсько-звенигородського виступу вороже угруповання мало не більше 60000 військовослужбовців, із яких близько 40000 радянське командування відносило до бойового складу, хоча німецькі оцінки дають втричі меншу цифру [3, арк. 172]. Їх підтримували 142 танки, 17 штурмових гармат, 493 гармати польової та 161 гармату протитанкової артилерії [7, с. 72].

З боку 2-го Українського фронту у наступі було задіяно 97 тис. вояків, не менше третини з яких відносилося до бойового складу армій та корпусів. У 18-му та 29-му танкових корпусах 5-ї гвардійської танкової армії налічувалося 132 боєздатних танків. Крім того, напередодні наступу 5-а гвардійська танкова отримала як поповнення 200 нових танків, із яких 40 отримав 20-й танковий корпус, що був задіяний у наступі [3, арк. 152].

21 січня 2-й Український фронт завершив зосередження броне-

танкового кулака майбутнього наступу. 20-й танковий корпус 5-ї гвардійської танкової армії був сконцентрований у поблизу населених пунктів Ставидло – Кримки, 29-й танковий – поблизу Хайнівки – Любомирки, 18-й танковий корпус – поблизу Еразмівки – Стрімишиного. Решта танкових та механізованих з'єднань участі у майбутній операції не брали, були передислоковані до місцевості між Знамянкою та Кіровоградом [3, арк. 148].

Проте 22 січня з'ясувалося, що загальновійськовій армії не встигли підготуватися до наступу. При цьому, судячи з журналу бойових дій 4-ї гвардійської армії, наступ у цей день розпочався. Проте більшість передових підрозділів не тільки не змогли прорвати оборону німців, але й взагалі не дісталися навіть лінії дротяних загороджень, діяли мляво і нерішуче.

Тому Конєв дав командармам 4-ї гвардійської та 53-ї час до 25.01.1944, призначивши артилерійську підготовку на 7.36, а початок атаки на 8.30 ранку. 24 січня 1944 року радянське командування вирішило провести силову розвідку. Передові батальйони 4-ї гвардійської та 53-ї армії несподіваною атакою на світанку прорвали першу лінію німецької оборони і просунулися вперед на 6 км на фронті шириною 16 км. Силова розвідки визволила частину села Вербівка, хутора Калинівка, села Коханівка, Буртки, П'ята Іванівка. У відповідь німці здійснили контратаку за участі до 30 танків із напрямку Рейментарівки. Одночасно ворожа авіація здійснила до 350 літако-прольотів групами у 15-30 бомбардувальників, піддавши радянські війська бомбо-штурмовим ударам [3, арк. 152-153].

Наступного дня радянське командування ввело у дію головні сили. 4-а гвардійська армія просунулася уперед на різних ділянках на відстань від 4 до 8 км. Частини армії вели бій за центр Вербівки, а також села Телепіне, Богданівка, Оситняжка, хутір Калинівка, село Баландіне, шляхи, кургани та висотки навколо цих населених пунктів. Бійці 53-ї армії просунулися уперед на 4-10 км і вели бій за села Оситняжка, Росохватка та Рейментарівка, висоти і кургани навколо них, а також за дороги на Тишківку та Тимофіївку.

Хоча прорив не було завершено, Конєв кинув у бій 20-й та 29-й танкові корпуси 5-ї гвардійської танкової армії, що увійшли до Тишківки та на підступи до Капітанівки. Разом із танкістами 29-го корпусу наступали бійці 1-го гвардійського окремого мотоциклетного полку армії. При цьому, передбачаючи ворожі контратаки, командувач фронтом притримав 18-й танковий корпус поблизу Писарівки на рубежі готовності [3, арк. 153-154].

25 січня 1944 німці кинули проти наступаючих радянських військ

14-у танкову дивізію, частини 332-ї та 282-ї піхотних дивізій і контратакували у напрямку Росоховатки та Рейментарівки, намагаючись зупинити просування радянських військ. Атака 14-ї ТД розпочалася близько 13.00 і здійснювалася двома бойовими групами, якими командували відповідно фон Брезе та оберст-лейтенант Лангкейт.

Опівдні проти лівого флангу 4-ї гвардійської армії розпочалася контратака групи фон Брезе, яка складалася з 108-го моторизованого полку, 2-го батальйону 4-го самохідно-артилерійського полку з 5-ма протитанковими САУ, а також підрозділи зенітної артилерії, озброєних швидше за все 88-мм гарматами та 20-мм автоматами на самохідних лафетах. Група фон Брезе впритул підійшла до с. Оситняжка з заходу [7, с. 74].

Одночасно бойова група Лангкейта, що складалася з 36-го танкового полку, 1-го батальйону 103-го моторизованого полку та 1-го батальйону 4-го самохідно-артилерійського полку. Усі танки та штурмові гармати дивізії входили до цієї групи 14-ї ТД. Танкісти Лангкейта дійшли до с. Росоховатка і зупинилися на ніч, але вночі були атаковані радянською піхотою і мусили замість відпочинку здійснити контратаку, аби повернути собі хоча б північну частину села [7, арк. 74-75].

З ранку 26.01 4-а гвардійська армія просунулася у північному напрямку до 6 км. Просування армії у центрі позицій загальмувалося через опір ворожої піхоти. 389-а та 72-а ПД німців намагалися будь-що утримати стик позицій, не даючи радянським військам розділити себе. На підкріплення 389-ї дивізії, що ледь тримала позиції під наполегливими атаками радянської піхоти, вороже командування рухало один полк 57-ї піхотної дивізії [7, с. 86]. Лівифлангові частини 4-ї гвардійської армії з великими труднощами оволоділи селом Капітанівка [3, арк. 154].

53-я армія правим флангом просунулася до 8 км. На центр позицій 53-ї німці здійснили контратаку танки оберст-лейтенанта Лангкейта. Радянське командування вважало, що група атакує близько 20 танками, хоча бронетехніки у німців було майже вдвічі менше. Танки 14-ї ТД пробивалися до групи фон Брезе, що вранці опинилася у оточенні на висотах на захід від кладовища с. Оситняжка. Радянські частини відбили ворожу контратаку і оволоділи селами Росоховатка та Рейментарівка [7, с. 86; 3, арк. 154].

Ударна сила прориву – 5-а гвардійська танкова армія, – з боями просунулася до 15 км. При цьому 20-й танковий корпус захопив с. Журавка, 29-й увійшов до західної частини с. Турія. 18-й танковий корпус продовжував перебувати у районі Писарівки [3, арк. 154-155].

Близько 13.00 у цей же день із півдня через Тишківку у загальному напрямку на Оситняжку атакувала радянські позиції 11-а танкова

дивізія вермахту, яка мала на той момент 15 потужних танків Pz-V Panther та 3 Pz-V, та більше 12 тис. особового складу, з яких активних бійців налічувалося лише 1200. Дивізія оволоділа висотою 205,4 поблизу Писарівки та південною половиною села Оситняжка. Увечері 26.01.1944 дивізія отримала підкріплення у вигляді 905-го дивізіону штурмових гармат, що мав на той момент 10 StuG-III [7, с. 86-87, 387-388].

27 січня кількість контратакуючих танків на лівому фланзі ударного угруповання зросла до 80-90 за даними радянського командування [3, арк. 155]. Танкова дивізія СС «Вікінг» ударила 30 танками з піхотою з півночі поблизу Пастирського. З півдня продовжили просування танки 14-ї та 11-ї ворожих дивізій. Німці ставили за мету відсікти радянські війська, що просунулися у глибину їх оборони, і перерізати шляхи їх постачання.

Радянським військам довелося одночасно відбивати ворожі контратаки і виконувати завдання з просування на північ. 4-а гвардійська армія правим флангом спромоглася оволодіти Червоним Хутором, Лозанівкою, Сердюківкою, залізничною станцією Сердюківка, хутором Вівсяний, просунувшись на 1-6 км. Нарешті під ударами армії оборона 389-ї ПД німців почала розсипатися. До кінця дня дивізія фактично була розбита і відступала до Пастирського, що відкривало шлях військам 4-ї гвардійської на північ.

53-я армія тим часом поблизу населених пунктів Тишківка – Росохватка намагалася зупинити 14-у та 11-у ТД німців [3, арк. 155]. Рано вранці 27.01.1944 11-а танкова дивізія обійшла Капітанівку зі сходу і тим самим перерізала усі шляхи, що сполучали 20-й та 29-й танкові корпуси з головними силами фронту [7, арк. 90-91]. 14-а ТД німців атакувала радянські війська у Росохватці. Спершу німцям вдалося захопити село, але радянські війська за підтримки танків повернули його і утримали, відбивши дві ворожі контратаки. Конєв на допомогу військам 53-ї армії висунув 18-й танковий корпус 5-ї гвардійської танкової армії.

Одночасно до району інтенсивних бої підійшов із резерву фронту 5 гвардійський кавалерійський корпус, що вранці 27.01.1944 зосередився поблизу Оляліного, Оситняжки, Коханівки. До 22.00 передові частини корпусу підійшли до Капітанівки і Тишківки. У цей же день перейшли у наступ частини 52-ї армії, що оволоділа місцевістю поблизу с. Березняки і перерізала залізничний шлях від Знам'янки на Київ [3, арк. 155-159].

Тим часом 20-й ТК пройшов через Лебедин і передовими частинами просувався у напрямку Шполи. 29-й танковий корпус вийшов із Журавки і дістався Водяного, Лип'янки, Межигірки, зустрічаючи слабкий епізодичний опір тилкових ворожих гарнізонів [3, арк. 156-157].

Таким чином, ситуація на фронті залишалася досить непевною, ворожі війська мали усі шанси здійснити у зменшеному масштабі аналог Харківської катастрофи 1942 року. Проте передбачливість Конєва, що тримав напоготові цілий танковий корпус і підтягнув до місця боїв 5 гвардійський кавалерійський корпус, давала надію на подолання кризи у перебігу битви. Тому ризик командувачів 20-м та 29-м танковими корпусами у кінцевому підсумку виявився доцільним.

З іншого боку, дії командувача 8-ї польової армії німців генерала Велера ставали щодалі більш нервовими. Швидке просування радянських танків, прорив оборони військ XI корпусу робив загрозу оточення дивізій та бойових груп XI та XXXXII армійських корпусів у Миронівсько-Звенигородському виступі дедалі реальнішою. Тому Велер змушений був кидати у бій танкові та моторизовані підрозділи, не чекаючи їх повного зосередження поблизу лінії радянського прориву. Це об'єктивно послаблювало удари німецьких військ, збільшувало втрати контратакуючих підрозділів і призводило до нераціональної витрати сил німецькими рухомими з'єднаннями.

Але німці не втрачали надії на перелом подій на свою користь. 28 січня 1944 року з лісу поблизу Пастирського 5-а ТД СС «Вікінг» одночасно з піхотними підрозділами 57-ї дивізії вермахту завдала нового удару силами тепер вже до 40 танків із піхотою у напрямку Капітанівка, Оситняжка. Лівofлангові та центральні частини 4-ї гвардійської армії відбивали атаки ворожих танків і піхоти місцевості поблизу Пастирського та лісу на південний захід від села. Правий фланг армії просунувся вперед на 4-5 км до залізничної станції Сердюківка, що створювало нову загрозу 389-й та 72-й піхотним дивізіям, що ледве відновили зв'язок між собою. Наприкінці 27 січня 72-а дивізія почала відступ [3, арк. 157].

У цей же день до місця бойових дій вороже командування підтягнуло 1-й батальйон 26-го танкового полку майора Глєсгена. Батальйон спочатку призначався для поповнення 26-ї танкової дивізії в Італії, але був перекинутий на радянсько-німецький фронт і перебував на Новоукраїнському напрямку у резерві танкової дивізії «Велика Німеччина». Опівдні 27.01.1944 батальйон виступив прискореним маршем на допомогу 11-й ТД. Танкова частина майора Глєсгена ще не мала бойового досвіду, проте за чисельністю танків переважала будь-яку танкову дивізію радянсько-німецького фронту. Батальйон на початок пересування мав 67 танків «Пантера», проте внаслідок технічних несправностей та самозаймання до місцевості поблизу Тишківки дістався лише 61 танк [7, с. 93-94].

У ніч на 28 січня танкісти батальйону «Пантер» вийшли до нового місця бойових дій. Часу на відпочинок їм не залишилося, тож о 6.00

28.01. «пантери» рушили у напрямку Кам'януватки, а від неї – до Тишківки. Атака «пантер» була погано підготовлена. На підході до висоти 205,4 між Тишківкою і Писарівкою батальйон вступив у бій із радянськими танками без підтримки піхоти та артилерії. До ночі німецькі танкісти мали кілька сутичок із «тридцятьчотвірками» та «валентайнами» радянського 18-го ТК, у яких загинули командир батальйону майор Глєсген та командир 2-ї роти гауптман Леммер. У командування вступив представник дивізії «Велика Німеччина» оберст-лейтенант Бюзинг. Він двічі примушував танкістів атакувати висоту 209,4, незважаючи на великі втрати частини. Внаслідок його наказів німецькі танкісти постійно перебували під вогнем радянської протитанкової артилерії 53-ї армії, у тому числі і серед ночі, коли самі «пантери» було добре видно у світлі палаючих танків, а радянська артилерія ховалася на закритих позиціях у темряві. В результаті на ранок 29.01 у батальйоні залишилося 17 боєздатних «пантер» і він був відведений зі шляху радянських військ і приєднаний до 11-ї танкової дивізії [7, с. 101-116]. Радянському командуванню стало зрозумілим, що ворожі контратаки вдається відбити.

Доки 53-я армія з танкістами 18-го корпусу вела бій із «пантерами», 52-а армія вийшла на західний берег р. Гнилий Ташлик, оволодівши селами Яблунівка, Тернівка, Поповка. 20-й та 29 танкові корпуси продовжували шлях на північ. 20-й ТК захопив Шполу і рухався до Звенигородки, а 29-й ТК вийшов із місцевості поблизу Товмача, Лип'янки, Водяного і несподівано зіткнувся з групою танків супротивника чисельністю до 30 машин і уповільнив просування.

У ніч на 28.01.1944 у прорив спробував увійти 5 гвардійський кавалерійський корпус генерал-майора О.І. Дуткіна, проте вранці він був атакований танками супротивника і застряг поблизу Тишківки. Корпус зупинився і почав готуватися до повторного прориву ворожої оборони, маючи дві дивізії у другому ешелоні і одну – для розвитку прориву [3, арк. 157].

Фактично 28-29.01.1944 року ударне угруповання 2-го Українського фронту здійснило повторний прорив ворожої оборони. В результаті наступальних дій 52-а армія визволила м. Сміла, 4-а гвардійська, відбивши чотири ворожі атаки, нарешті оволоділа Капітанівкою, а 53-я армія оволоділа Турією. В результаті 5 гвардійський кавалерійський корпус був введений у прорив і о 16.00 увійшов до с. Журавка.

Тим часом підрозділи 20 танкового корпусу увійшли до с. Звенигородка. Незабаром із північного заходу до села також увійшли радянські танки з мотострілками. Це були частини 6-ї танкової армії 1-го Українського фронту. З'єднання підрозділів двох фронтів стало початком оточення ворожого угруповання під Корсунь-Шевченківським.

Одночасно 29-ї танковий корпус загруз у сутичках із ворожими танками та штурмовими гарматами поблизу Товмача, Водяного, Лип'янки, Журавки. 18-й танковий корпус продовжував танковий бій у місцевості поблизу Тишківки – Писарівки [3, арк. 158-159].

30 січня радянська піхота пришвидшила просування уперед, створюючи суцільну лінію оборони за танковими корпусами і, одночасно, південну ділянку кільця оточення навколо 11-го та 42-го армійських корпусів 8-ї польової армії німців. За день просування уперед склало 4-10 км. Поблизу Самгородок була оточена ворожа частина. Радянські війська захопили 20 гармат, 10 станкових кулеметів противника та взяли у полон до 50 ворожих вояків.

52-а армія просунулася уперед на 4-10 км і оволоділа 14 населеними пунктами. 4 гвардійська армія пододала 10 км і оволоділа селами Куцівка, Макіївка, станцією Златопіль, м. Шпола, урочищем Мар'янівське, радгоспом Олександрівка. 53-я армія при підтримці 18-го танкового корпусу, пройшла з боями до 7 км і зав'язала бій за населені пункти Межигірка, Листопадове, Юзефівка, хутір Петровського, хутір Тимофіївка, радгосп Рейментарівський. 5-й гвардійський кавалерійський корпус вийшов до місцевості поблизу Надточіївка, Княже, Топильне, Тершки, Лебедин і просувався назустріч військам 1-го Українського до Вільшани та Звенигородки. Одночасно корпус отримав наказ виділити одну кавалерійську дивізію для удару у напрямку Буртів із метою не дати німцям відступити через Бурти на південь та південний захід [3, арк. 159-160].

31 січня 1944 року радянські війська продовжили формування зовнішнього та внутрішнього фронту навколо оточених ворожих військ. Незважаючи на погіршення погоди, мокрий снігопад та розмоклі шляхи, радянські війська подолали з боями від 7 до 14 км і визволили 21 населений пункт. При цьому зберігалася загроза продовження ворожих контрударів на ділянках як 1-го, так і 2-го Українських фронтів.

Передбачаючи нові удари танкових частин вермахту, радянське командування вивело з боїв 6-у гвардійську повітрянодесантну дивізію. Одночасно Конев нарощував артилерійське угруповання і піхотні резерви фронту. Так, він віддав наказ перебазувати до району інтенсивних боїв 1669-й винищувально-протитанковий артилерійський полк, 11 винищувально-протитанкову артилерійську бригаду, 303 стрілецьку дивізію зі складу 7-ї гвардійської армії. 57-а армія передала до фронтового резерву 80-у гвардійську стрілецьку дивізію та 27-у гарматну артилерійську бригаду, а також передала 7-й гвардійській армії декілька протитанкових та стрілецьких підрозділів, щоб компенсувати підрозділи, що вибули до резерву фронту.

Ударні з'єднання 2-го Українського продовжували визволення радянської території. 52-а армія відбила 7-10 км радянської території у ворога і визволила 9 населених пунктів, 4 гвардійська армія просунулася вперед на 10-14 км і оволоділа 12 населеними пунктами. 53-я армія разом із танкістами 18-го корпусу намагалася зупинити контратаку трьох німецьких танкових дивізій із Межигородки на Журавку та від Златополя у напрямку радгоспу Капітанівський. Радянським підрозділам вдалося утримати свої позиції і зупинити ворожі контратаки [3, арк. 161-162].

3 1 лютого 1944 року характер боїв змінюється. На цей момент оточення 6 ворожих дивізій, бойової групи із залишків ще 4 дивізій та моторизованої бригади СС «Валонія» стало довершеним фактом. Радянські війська тепер отримують завдання перейти до оборони на зовнішньому кільці оточення, не дати німецьким танковим дивізіям пройти до оточеного угруповання, розколоти та знищити оточені війська вермахту та СС.

У свою чергу, німецьке командування намагалось не дати радянським військам створити міцне кільце навколо оточених частин 8-ї польової армії і підкидав на зовнішній фронт танкові частини. 31 січня 1944 року близько 15.00 до району Златополя до складу корпусу фон Формана підійшла 13-а танкова дивізія вермахту. Дивізія мала лише 18 боєздатних танків, некомплект особового складу сягав більше 4000 солдат та офіцерів [7, с. 159]. Тому з району Нікополь–Кривий Ріг до північних районів Кіровоградщини рухалася ще й 24-а танкова дивізія, незважаючи на те, що радянські війська готували у чергову наступальну операцію з метою визволення м. Кривий Ріг та ліквідації Нікопольського плацдарму німців. Командування квапило командирів дивізій, тож, рухаючись прискореним маршем, вони залишили на дорогах значну частину техніки, що загрузла в українській багнюці [7, арк. 167].

На 1.02.1944 Конєв наказав перегрупувати війська з метою створення суцільної лінії оборони Звенигородка, Юрківка, Скотарево, Водяне, Межигірка. Для цього 5-й гвардійській танковій армії були підпорядковані 6-а гвардійська повітрянодесантна, 94-а гвардійська та 84-а стрілецькі дивізії, об'єднані у 49 стрілецький корпус. Радянські війська мали створити «жорстку кругову оборону», облаштувати загородження, мінні поля, стаціонарні артилерійські позиції, вкопати у землю підбиті танки, що не встигли евакуювати, забезпечивши при цьому можливість протидіяти насамперед ворожим танкам. При цьому головні сили танкової армії розташовувалися на території Київської області. Також поблизу Лебедина, Шполи, Юрківки, Скотаревого, Лип'янки зосереджувалася значна кількість артилерійських та стрі-

лецьких підрозділів фронту зі складу лівофлангових армій 2-го Українського фронту. 5 гвардійський кавалерійський корпус отримав завдання не дати оточеним військам прорватися до місцевості поблизу сіл Бурти та Вільшана з одного боку, і продовжувати наступ у північному напрямку з метою ліквідації оточеного угруповання – з іншого [4, арк. 2-3].

При цьому більшість частин 5-ї гвардійської танкової, 4-ї гвардійської та 52-ї армій діяли на території Київської та Черкаської областей. Територією Кіровоградської області проходили позиції частини підрозділів 53-ї армії. 1.02.1944 армія просунулася уперед на 6 км. Підрозділи 53-ї взяли хутір Маринівка, села Митниця та Межигірка. Дивізії армій займали наступну лінію оборони: 89-а гвардійська стрілецька дивізія (СД) займала південно-західну околицю с. Водяне; 138-а СД – лісництво за Водяним, висота 203,4, північна частина с. Лип'янка; 66-а гв. СД – далі по південній околиці Межигірки; 25-а гв. СД – на південь від шосе до напису «Листопадове»; 6-а СД – північна околиця Листопадового, висота 298,4, висота 202,9 і далі до північної околиці Юзефівки (Йосипівка Новомиргородського району); 78-а гв. СД – далі по північній околиці Юзефівки, північні схили висоти 201,7; 214-а СД – далі через висоти 218,2 та 221,7; 14-а гвардійська СД – далі по східній околиці с. Защита, хутір Тимофіївка, хутір Петровського; 213-а СД за межами х. Петровського через висоту 220,3, східні схили висоти 197,0, східні схили висоти 196,7; 233-а СД – західна околиця с. Каніж, в обхід с. Федорівка; 1 гвардійська повітрянодесантна дивізія замикала позиції армії на північній околиці с. Турія Новомиргородського району. Штаб армії був розташований у с. Буртки (нині – Бурти Дібрівської сільради Новомиргородського району) [4, арк. 4-5].

1 лютого 1944 року німецькі танки пішли в атаку без належної підтримки піхоти, якої катастрофічно не вистачало корпусу фон Формана. О 6.00 бойова група 11-ї танкової дивізії, що складалася з 23 танків та 12 штурмових гармат, рушила у напрямку с. Межигірка. Спочатку танкісти майже не зустрічали опору, але село Капустине 11-й ТД вже довелося брати з боєм. Після взяття Капустиного дивізія прорвала оборону радянської 84-ї стрілецької дивізії і захопила с. Іскрене і міст через річку Шполка, який, щоправда, обрушився під час спроби переправити через річку другу «Пантеру». О 8.00 розпочала наступ 13-а ТД, що також не зустріла значного опору і майже одночасно з 11-ю ТД увійшла до Іскреного [7, арк. 163].

2 лютого 1944 року дії XXXXVII танкового корпусу загальмувалися, згідно з німецькою версією через неможливість перекинути 46-тонні «Пантери» на плацдарм за р. Шполка. Продовження наступу було за-

плановане на 14.00 2.02.1944. На цей час до Іскреного повинні були підійти підрозділи 3-ї танкової дивізії. Також 376-а піхотна дивізія отримала поповнення, змогла розтягнути фронт і разом із 320-ю ПД спромоглася звільнити на допомогу корпусу фон Формана ще й 14-у танкову дивізію, в якій, щоправда, залишилося лише по чотири Pz-IV та StuG-III. Також 2 лютого німці побудували новий міст, який витримував «четвірки» та штурмові гармати, які негайно переправилися на північний берег річки. [7, с. 168-169]

Головні події відбувалися на території Звенигородка–Шпола. Сюди вороже командування стягувало мотомеханізовані частини, так само, як і на ділянку 1-го Українського фронту. З півночі на околицях Стеблева танкова дивізія СС «Вікінг» разом із мотопіхотою 1-ї танкової дивізії атакувала у напрямку станції Цвіткове. Станцію ворогу вдалося захопити, що дозволило командуванню 8-ї армії сподіватись на можливість прорвати радянське кільце як із середини, так і ззовні. З іншого боку після взяття Цвіткового німецький наступ загальмувався, так само як і просування вперед частин 52-ї армії.

Генерал Ротмістров, оцінивши ситуацію, наказав одну з бригад 29-го ТК направити з внутрішнього кільця оточення до місцевості поблизу Іскреного. Бригада отримала наказ вийти північніше Іскреного і завдати удару у фланг і тил ворожого танкового угруповання, що наступало на позиції 49 СК. Одночасно 18-й танковий корпус був відведений до населених пунктів Васильківка, Скотарево, Кримки для протидії розвитку ворожого прориву поблизу Іскреного. 3-я танкова дивізія вермахту, що мала прикрити правий фланг ворожого ударного угруповання і підтримати його просування на північ, майже одразу опинилася під ударом танкової бригади 29-го ТК і не змогла виконати завдання.

До кінця дня на правому березі р. Шполка німецькі танки та штурмові гармати намагалися просунутися далі на південь. Проте всі німецькі атаки були відбиті і ввечері 2.02.1944 танкісти 29-го і 18-го танкових корпусів разом із піхотинцями 84 Харківської стрілецької дивізії та 6-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії відкинули вороже угруповання за р. Шполка [5, арк. 7].

Тим часом 53-а армія на правому фланзі продовжувала наступ, визволивши 7 км радянської території. 75-й стрілецький корпус оволодів селами Скотарево, Товмач, Гордіївка, Кавунівка, Лип'янка. У відповідь німці організували контратаку силами до 40 танків, штурмових гармат та бронетранспортерів поблизу Нечаївки. За день було знищено до 8 танків супротивника, атака була відбита [4, арк. 9].

3 лютого оточення ворожих військ було визнано довершеним фактом. Верховний головнокомандувач Маршал Радянського Союзу

Й.В. Сталін підписав наказ із подякою радянським військам 1-го і 2-го Українського фронтів, що здійснили оточення ворожих військ у так званому Миронівсько-Звенигородському виступі лінії фронту. Також до кінця дня 3.02.1944 піхота 49 стрілецького корпусу 5-ї гв. ТА та 53-ї А зміцнила зовнішнє кільце оточення у його південній частині на межі Звенигородки, р. Шполка, Васильківки, Кримок, Межигірки.

За інерцією німецьке командування все ще продовжувало атакувати радянські війська з північних місцевостей Кіровоградщини у загальному напрямку на Шполу. Для цього вороже командування зосередило у цьому напрямку 3 піхотних та 3 танкових дивізії. Хоча радянські війська за кількістю піхотинців переважали німців у 3 рази, за бронетехнікою сили були рівними. За даними радянського командування проти 163 радянських танків і 10 самохідних гармат вони зосередили 100-120 танків та 40-50 штурмових гармат, хоча реальна кількість бойових машин у німців була набагато меншою [7, с. 198].

Крім того, генерал фон Форман розраховував на прибуття 24-ї танкової дивізії. Вона на цей момент знаходилася за 30 км на південь від Звенигородки. Вьолер планував об'єднати її з 11-ю ТД і 5.02 завдати вирішального удару на північ, пробивши коридор до оточених військ. Проте саме 3 лютого безпосередньо від Гітлера прийшов наказ повернути 24-у ТД назад до складу групи армій «А» на Дніпропетровщину. На цей момент радянські 3-й та 4-й Українські фронти здійснили прорив ворожої оборони, поступово ліквідували німецький плацдарм на лівому березі Дніпра поблизу Нікополя і поставили під загрозу оточення німецько-румунське угруповання поблизу Кривого Рогу. Гітлер, який не бажав здавати стратегічні родовища кольорових металів у цій місцевості, наказав повернути 24-у танкову, якій довелося здійснити майже 400-км марш у зворотньому напрямку по розмоклих дорогах під зливою та мокрим снігом.

Втративши плацдарм поблизу Іскреного, ворог перейшов у наступ з авіаційною підтримкою на ділянці Лип'янка, Ступичне, Капустине, Єрки. Атаку підтримували великі групи ворожих літаків. До 60 ворожих танків наступали на Кавунівку на ділянці 53 А. Назустріч їм розпочали наступ оточені війська, що здійснили 4 атаки піхоти при підтримці танків із околиць Цвіткового та Буди Орловецької, і ще 7 атак із околиць Буртів (Черкаської області) та В'язовки на позиції 52 А. Ворожим військам вдалося оволодіти Кавунівкою, потіснити частини 53 А у Соболівці, проте далі ворог у цей день не пройшов. Він втратив до 30 танків, 2 літаки. Близько 30 ворожих вояків потрапили у полон.

4 лютого 1944 року німці зосередили усю бронетехніку на ділянці 53-ї армії. У XXXXVII корпусу на цей момент залишилося 59 танків та

штурмових гармат. [7, с. 202] Проти них діяли до ста Т-34 та два «Валентайни» 5-ї гвардійської армії, кілька протитанкових полків. Радянські війська мали 3-4-кратну перевагу по піхоті [5, арк. 10-11]. Незважаючи на це німецькі танкісти розпочали нову атаку.

Ударом танків із піхотою з рубежу Скотарево – Кавунівка німцям вдалося відбити Товмач, Водяне та Липянку, але подальше їх просування було зупинене. Втративши 23 танки, до 100 вояків полоненими та значну кількість вбитими та пораненими, ворожі війська зупинили наступ.

Проте Конєв про всяк випадок посилив 53-ю армію 233-ю стрілецької дивізією зі складу 5-ї гв. А. Дивізія увійшла до резерву армії і почала готувати оборону поблизу населених пунктів Журавка – Турія. Сюди ж Конєв наказав підтягнути 27-у окрему танкову бригаду зі складу 7-ї гв. А та 34-у окрему винищувально-протитанкову артилерійську бригаду. Одночасно 7-а та 5-а гвардійська армії отримали наказ посилити бойову розвідку, проте успіху дії підрозділів цих армій не мали [4, арк. 16-17].

Певну підтримку військам надала 5-а повітряна армія, що атакувала наступаючі танки противника. Авіатори змогли вивести з ладу до 12 танків, 47 автомашин. На залізничній станції Мала Виска було розбито 8 вагонів. У повітряних боях збито 3 ворожих винищувача [4, арк. 18].

5 лютого німці здійснили останню спробу пробитися до місцевості Шпола – Лебедин з району Новомиргорода – Златополя. З ранку 5.02.1944 до 90 ворожих бронемашин із піхотою рушили в атаку від Водяного, Скотаревого, висоти 211,0 на схід від Лип'янки у загальному напрямку Шпола – Лебедин. У результаті запеклого бою радянські війська вивели з ладу до 20 танків, зупинили ворожий наступ, захопивши при цьому до 300 полонених [4, арк. 19].

В результаті з 6.02 почалася передислокація танкових та мотопіхотних дивізій на ділянку 1-го Українського фронту до складу 3-го танкового корпусу генерала Брайта, який мав пробити коридор для виходу оточених частин [4, арк. 23].

Таким чином, активні бойові дії на ділянці зовнішнього фронту оточення 2-го Українського фронту припинилися. Лише 5-а повітряна армія 6.02.1944 «проводила» ворожі війська, що відводилися від лінії фронту для перебазування на північ. Пілоти армії здійснили 89 літако-вильотів у місцевість поблизу Великої та Малої Виски, Новомиргорода та Товмача. Авіаторам зарахували 16 знищених автомашин, 1 бензочистерну, 1 сховище боєприпасів [4, арк. 25].

У наступні дні і авіація фронту була перенацілена на знищення оточених під Корсунь-Шевченківським ворожих військ. До кінця місяця війська 2-го Українського фронту у центрі та на лівому фланзі

фронту, що вони утримували, зміцнювали свої позиції, вели силову розвідку, спостереження, час від часу вступали у артилерійський та стрілецький двобій із німецькими підрозділами.

У свою чергу, німці, що залишилися перед фронтом 53-ї та 5-ї гвардійської танкової армій, вдосконалювали власні вогнища оборони, формували систему вогневої взаємодії, встановлювали на неприкритих ділянках мінні та дротяні загородження.

Таким чином, у період із 24 січня до 5 лютого 1944 року війська 2-го Українського фронту генерал-полковника І.С. Конєва зробили наступний крок у визволенні Кіровоградщини. До 25.01.1944 було завершено звільнення Чигиринського району, що входив у той час до Кіровоградської області, Олександрівського, Єлисаветградківського районів, розпочато звільнення Кам'янського району. У боях на території північних районів області були суттєво послаблені танкові частини вермахту, що використовувалися командуванням німецької групи армій «Південь» як «пожежна команда» для локалізації радянських ударів. Радянські війська, що боронили визволену територію Кіровоградщини, суттєво посприяли кінцевій перемозі під Корсунь-Шевченківським, що стала переломною подією у визволенні Правобережної України.

Література:

1. XI. Armeekorps (11.)// інтернет-ресурс «Lexikon der Wehrmacht» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/XIKorps.htm>
2. XXXXVII. Panzerkorps (47.)// інтернет-ресурс «Lexikon der Wehrmacht» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/KorpsPz/XXXXVIIIPzKorps-R.htm>
3. Журнал боевых действий 2 УкрФ. 01.01.1944–31.01.1944. ЦАМО РФ, фонд 240, опись 2779, дело 861 // Сканована копія, інтернет-ресурс «Память народу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=134588728>
4. Журнал боевых действий 2 УкрФ. 01.02.1944–29.02.1944. ЦАМО РФ, фонд 240, опись 2779, дело 1132 // Сканована копія, інтернет-ресурс «Память народу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=113985362>
5. Журнал боевых действий 5 гв. ТА. 24.01.1944–29.02.1944 г. Архив: ЦАМО, Фонд: 332, Опись: 4949, Дело: 5 // Сканована копія, інтернет-ресурс «Память народу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150702156&backurl=q%5C%20BA::division%5C%20гв.%20ТА::begin_date%5C01.01.1944::end_date%5C29.02.1944::use_main_string%5Ctrue::group%5Ccall::types%5Copersvodki:rasporjajeniya:otcheti:peregovori:jbd:direktivi:prikazi:posnatovleniya:dokladi:raporti:doneseniya:svedeniya:plani:plani_operaciy:karti:shemi:spravki:drugie
6. Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940—1945 / Пер. с нем. А. Г. Николаева. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. – 446 с. (Дивизии вермахта на Восточном фронте).
7. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсуньском «котле»/ Гельмут Фогель; [пер. с англ. С. Лотарева]. – М.: Яуза-пресс, 2010. – 416 с. (Окопная правда Вермахта).

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: СТРУКТУРА ТА НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Розглядаються об'єкт, предмет та суб'єкт краєзнавства, а також методологічні засади географічного краєзнавства. Відзначаються дві специфічні фізико-географічні риси Кіровоградської області – геоекотональне перехідне положення регіону від субаридних до суббореальних кліматичних умов та розташування в межах Українського щита, які, відповідно, обумовлюють ступінь комфортності для проживання й ведення сільськогосподарської діяльності та виявлення різноманіття корисних копалин й астроблем на території Кіровоградщини. Історія розвитку географічного краєзнавства в регіоні автором поділена на три етапи. Стосовно краєзнавства загалом і географічного зокрема виділяються три головні напрями – науковий, науково-популярний та діяльно-популяризаторський, визначені також змістові напрями розвитку географічного краєзнавства. Відзначається суттєве урізноманітнення й активізація географо-краєзнавчих досліджень в останні 25 років. Визначені особливо актуальні географо-краєзнавчі напрями досліджень для території Кіровоградської області.

Ключові слова і поняття: методологія, географічне краєзнавство, наукове краєзнавство, діяльно-популяризаторське краєзнавство, регіональна специфіка.

Such methodological categories of study of a particular region as object and subject, and also methodological bases of geographical study of a particular region are considered. The author, depending on the depth and results of researches, distinguishes 3 main directions – scientific, popular scientific and active, popularization. The presence of very substantial variety and activation of geographical researches is marked on territory of the Kirovohrad area for the last 25 years. Perspective directions of geographical researches are certain on territory of the Kirovohrad area.

Сучасне краєзнавство варто розглядати як інтегральний науково-діяльний напрям вивчення рідного краю, в якому слід виокремлювати наукове, науково-популярне та діяльно-популяризаторське краєзнавство. Такі визначальні для будь-якої галузі знань методологічні категорії як об'єкт, предмет і суб'єкт стосовно до краєзнавства є досить специфічними.

* Кривульченко Анатолій Іванович, доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії та геокології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Об'єкт краєзнавства надзвичайно широкий, що знаходить свій прояв у наявності тих окремих краєзнавчих напрямів, які вже досить чітко викристалізувалися, зокрема: географічний, історико-археологічний, етнографічний, літературний, мистецтвознавчий, топонімічний. Предметом дослідження кожного з цих піднапрямів, на думку автора, має бути оцінка того чи іншого краєзнавчого об'єкта, певної постаті або наукового чи науково-діяльного доробку з позицій їх унікальності, специфічності, значимості для широкого кола людей досліджуваного регіону, на що, наприклад, у загальному культурологічному контексті звертав увагу академік Дмитро Ліхачов [3].

Питання суб'єкта в краєзнавстві також є досить широким і не зовсім однозначним, адже традиційно вважається, що вивчення певних краєзнавчих об'єктів здійснюється «місцевим населенням» [7] або тими суб'єктами, для яких досліджувана територія є рідним краєм, «малою Батьківщиною». Проте головним тут є не питання особистості, яка вивчає даний регіон, і для якої регіон є рідним чи не рідним, а сам об'єкт, певна, відносно не велика за розмірами територія.

Методологічні засади географічного краєзнавства базуються на просторово-часовому підході до розгляду фізико-географічних, – геокомпонентних (водних, кліматичних, геоморфологічних тощо) і геокомплексних (ландшафтних, палеогеографічних) природних об'єктів, а також різномасштабних, ієрархічно організованих соціальних та економіко-географічних утворень.

З огляду на специфічність краєзнавчих досліджень, зокрема при фізико-географічному краєзнавчому спрямуванні, слід зазначити, що територія Центральної України і Кіровоградська область зокрема відзначаються деякими особливо значимими об'єктами, процесами та явищами, які здебільшого обумовлені геоекотональним перехідним положенням регіону від субаридних до суббореальних кліматичних умов та розташуванням у межах Українського щита (Придніпровської височини). Специфіка кліматичних умов обумовила ступінь комфортності для проживання й ведення сільськогосподарської діяльності на цій території, чому першочергово сприяє майже повсюдне поширення чорноземних ґрунтів із їх максимальним бонітетом, яким визначається економічна цінність та агрономічна якість цих ґрунтів.

Роль Українського щита для території Кіровоградської області досить всебічна, зокрема близьке, а не рідко з виходами на поверхню, залягання порід архей-протерозойського часу, сприяло виявленню дуже значного різноманіття корисних копалин, зокрема нерудних (графіт, лабрадорит, граніти) і горючих (сланці, буре вугілля). Проте особливе значення тут належить урановим родовищам та рудам чорних

і кольорових металів (залізним, нікелево-хромовим), а також рудам рідкісних (літій, тантал, ніобій) і дорогоцінних металів (золото). В цьому ж геологічному контексті територія області на загальносвітовому рівні відзначається наявністю імпактних (ударних) структур космогенного походження [1]. Саме на території Кіровоградщини знаходиться Бовтиська астроблема з еталонним для імпактних структур кратером із центральним підняттям. В останні часи до історії метеоритного бомбардування Землі додалася ще Кам'янецька астроблема, яка виявлена за 95 км на південь від м. Кропивницького [4].

Географічне краєзнавство на території Кіровоградської області має вже понад 150-річну історію, починаючи від «Материалов для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба» О.О. Шмідта - ґрунтовної праці 1863 року, присвяченої Херсонській губернії, де сучасна Кіровоградщина була її важливою складовою. З огляду на зазначений час в історії розвитку географічного краєзнавства на території області варто виділяти мінімум три етапи – загальний географічний (1863 – 1935 рр.), спеціальний загально-географічний (1935 – 1985 рр.), науково-популярний та фахово-диференційований (1985 – 2018 рр.).

Перший етап розвитку географічного краєзнавства відзначився важливими загально-географічними, певною мірою й геокомпонентними роботами. До цієї першої складової слід віднести узагальнені географічні праці О.О. Шмідта й П.П. Семенова (Семенова-Тяньшанського), зокрема матеріали 1885 р. («Географо-статистический словарь Российской империи»), 1898 р. («Живописная Россия») та 1910 р. («...Полное географическое описание нашего отечества...»). Також сюди слід віднести й статистико-економічний опис із «Материалов для оценки земель Херсонской губернии» (1888 р.). Певну уяву щодо особливостей природи, населення Центральної України і сучасної території Кіровоградщини зокрема надає «Дневник путешествия в южную Россию академика ...Гильденштедта в 1773 – 1774 гг.» (1809 р.).

Геокомпонентна складова першого етапу базується на важливих геологічних і гідрогеологічних, метеорологічних, гідрологічних, геоботанічних дослідженнях (О.В. Клосовський, 1888; І.Р. Кобецький, 1913; П.И. Голубев, 1929; Й.К. Пачоский, 1917; А.М. Окснер, 1924) і, безумовно, на унікальних кліматологічних дослідженнях 1874 – 1910 рр., які здійснювалися вчителями-науковцями Єлисаветградського реального училища Г.Я. Близніним і Р.В. Пржишховським.

На окрему увагу тут заслуговує постать Г.Я. Близніна, якого не зовсім правильно відносять до «...піонерів у справі становлення та розвитку сільськогосподарської служби на Півдні України...» [1].

Г.Я. Близнін, першочергово, – науковець і вчитель «естественной истории и физической географии» [5] Єлисаветградського реального училища, який вперше в Центральній Україні впровадив системні метеорологічні спостереження, створив на основі метеостанції, організованої вчителем математики і фізики згаданого училища Р.В. Пржишховським (1870 – 1874 рр.), зразкову в Російській імперії метеорологічну станцію, де проводив вже традиційні на той час не тільки суто метеорологічні, але й агрометеорологічні спостереження. Свої дослідження він здійснював у тісному співробітництві зі всесвітньовідомим кліматологом О.І. Воейковим. Інколи він також проводив геофізичні (за сонячними затемненнями), актинометричні й гідрологічні (стосовно повеневих вод р. Інгул) спостереження, результати яких передавалися до Головної фізичної обсерваторії в Санкт-Петербурзі [6], до магнітометеорологічної обсерваторії Новоросійського університету, Імператорського руського географічного товариства [4]. Результати своїх метеорологічних досліджень, особливо щодо вологості ґрунтів, він пов'язував із врожайністю сільськогосподарських культур, інколи певними захворюваннями людей та епізоотіями [6]; також учений намагався надавати певні метеорологічні прогнози. Результати досліджень Г.Я. Близніна знаходимо у таких численних офіційних звітах, наукових публікаціях, як «Метеорологический вестник», «Труды Императорского Вольно-экономического Общества», «Труды Метеорологической сети Юго-западной России», «Известия Елисаветградского Общества сельского хозяйства». В 1888 році на основі результатів 13-річної роботи Єлисаветградської метеорологічної станції (1874–1886 рр.) ученим була опублікована зведена інформація «Климатологические данные Елисаветграда и его уезда». За Атлас метеорологічних таблиць Г.Я. Близнін у 1890 році отримав золоту медаль від розпорядчого комітету Херсонської земської сільськогосподарської й промислової виставки.

Другий, спеціальний загально-географічний етап розвитку географічного краєзнавства на Кіровоградщині переважно припадає на 1935–1941 рр. та 1945–1950 рр., коли функціонував природо-географічний факультет у Кіровоградському державному педагогічному інституті, а також на період із 1951 р. і приблизно по 1985 р., коли з'явилися важливі узагальнюючі праці Г.П. Міщенка щодо території Кіровоградщини, а також цілий ряд регіональних науково-популярних і загально-географічних та природознавчих робіт. Особливо важливим географо-краєзнавчим результатом тих часів стали роботи Г.П. Міщенка, зокрема його «Географічний нарис» території Кіровоградської області (1961 р.).

Третій етап розвитку географічного краєзнавства в Кіровоградській області починається з часу намагань (1986 р.), а згодом і реалізації

(1993 р.) відновлення діяльності природничо-географічного факультету в Кіровоградському педагогічному інституті, пізніше – університеті, з 2017 р. – у Центральнотраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Розвиток географічного краєзнавства, як і загалом краєзнавства, в цей час доцільно поділити залежно від глибини і результатів досліджень на три головні напрями: науковий, науково-популярний та діяльно-популяризаторський.

Науковий географо-краєзнавчий напрям цього часу базувався на вагомих попередніх результатах геолого-геоморфологічних (В.В. Різниченко, Л.Г. Ткачук, В.І. Галицький, В.Г. Руткевич, Т.С. Лісова, Р.М. Дайдакулов), кліматологічних (Г.П. Лещенко), гідрологічних (А.А. Русов, Н.І. Максимович, П.Л. Маштаков, Б.М. Штейнгольц, М.С. Каганер, Г.І. Швець), ґрунтознавчих (А.С. Скородумов, І.П. Ільченко, М.Х. Галюк), комплексних фізико-географічних й суспільно-географічних (С.К. Королюк, Г.О. Міщенко, М.О. Хилюк) досліджень.

Третій етап розвитку географічного краєзнавства в Кіровоградській області знаменувався інтенсивною підготовкою до опублікування три томної Географічної енциклопедії України, яка вийшла в світ у 1989 – 1993 рр. і її перший том уперше був представлений на останньому (вересень 1990 р., м. Казань) географічному з'їзді Радянського Союзу, де автор був членом делегації від України. В підготовці статей до Географічної енциклопедії України, щодо території Кіровоградської області, брали участь такі фахівці як Є.Я. Битаєва, І.І. Бондар, В.Н. Волкова, В.І. Галицький, Г.І. Калаєв, А.І. Кривульченко, Ю.Н. Мативос, Г.О. Міщенко, В.А. Сандул.

Науковий географо-краєзнавчий напрям на Кіровоградщині за останні 25 років охарактеризувався опублікуванням цілого ряду наукових праць геокомпонентного й геокомплексного спрямування.

В контексті *геокомпонентного* спрямування досить виразними стали такі напрями як геолого-геоморфологічний (Я.Н. Белєвцев, В.М. Вовк, Т.В. Ільченко, С.П. Келлі, В.В. Коваль, А.І. Корнієнко, М.А. Мосейчук, П.М. Романюк, В.А. Ромашенко, С. Штанденко), кліматологічний (Г.П. Лещенко, О.Ф. Гелевера), гідрологічний і гідролого-лінгвістичний (А.І. Кривульченко, О.П. Карпенко, В.В. Лучик, Л.Т. Масенко, Р.П. Фоменко, А.О. Домаранський, О.В. Мацібора, Н.В. Науменко, Т.В. Рагозіна), ґрунтознавчий (І.В. Владов, Ф.П. Топольний, О.Ф. Гелевера, І.М. Гульванський) та біогеографічний (В.М. Мирза-Сіденко, А.О. Домаранський).

Геокомплексне спрямування географо-краєзнавчих досліджень на Кіровоградщині отримало розвиток у формуванні таких напрямів як ландшафтознавчий (А.О. Домаранський, А.І. Кривульченко, Ю.М. Ко-

заченко), палеогеографічний (Н.М. Барщевська, О.В. Ковтонюк, Н.М. Погорільчук), соціально- й економіко-географічний (Н.М. Маслова, Л.Л. Семенюк, А.В. Зарубіна, Ю. Сільченко, К.В. Новіцька), медико-географічний (А.І. Кривульченко, Г.Г. Чаплигіна, Ф.П. Топольний, О.Ф. Гелевера, О.Л. Миргородська, О. Чижма), еколого-созологічний (В.М. Мирза-Сіденко, А.О. Домаранський, А.В. Зарубіна, А.І. Кривульченко, Ю.М. Козаченко), ресурсно-туристський (О.В. Колотуха).

В цей період з'являється цілий ряд особливо вагомих робіт, зокрема теоретико-регіонального (монографія А.О. Домаранського «Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метризація, збереження», 2006 р.) й геоекологічного характеру (монографія В.І. Ляшенко, Ф.П. Топольного, М.І. Мостіпан, Т.С. Лісової «Екологічна безпека уранового виробництва», 2011 р.). Важливими також стали роботи узагальнюючого змісту, зокрема «Географічний атлас Кіровоградської області» (2012 р.), статті в багатотомному виданні «Енциклопедія Сучасної України» (2013 р.), які дають нове загальне уявлення щодо географічних особливостей Кіровоградської області (М.М. Кір'янов, А.І. Кривульченко, В.М. Мирза-Сіденко, Л.Л. Семенюк). Деякі географічні праці цього етапу розвитку географічного краєзнавства на загальнообласному краєзнавчому конкурсі імені Володимира Ястребова були відзначені першими преміями, зокрема монографії щодо заповідних територій Кіровоградської області (доцент В.М. Мирза-Сіденко) та гідрографічної мережі й гідронімів області (професор А.І. Кривульченко).

Останнім часом вийшли у світ збірки, які висвітлюють фізико-географічні й суспільно-географічні краєзнавчі аспекти Кіровоградщини, зокрема «Природничо-наукові дослідження Кіровоградської області: музеєзнавчі аспекти» (2017), «Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (вип. II)» (2017) та «Малі міста України. Кіровоградська область» (2016).

У контексті наукових краєзнавчих здобутків географічного спрямування на окрему увагу заслуговують праці географо-просвітянського характеру, особливо щодо території Олександрівського району області й загалом Кіровоградщини (Б.М. Кузик, В.В. Білошапка, Т.І. Безсмола).

Науково-популярний та діяльно-популяризаторський географо-краєзнавчі напрями отримали на Кіровоградщині свою реалізацію у побудові геокомпонентної експозиції в обласному краєзнавчому музеї (В.А. Слюсаренко), намаганні створення національного природного парку «Чорноліський» (А.О. Домаранський, В.М. Мирза-Сіденко), публікації популярних природничо-краєзнавчих матеріалів (П.П. Бадалов, М.Г. Біденко, Б.Г. Бурдіян, В.С. Животовський, В.В. Журавський, В.І. Левицький) та навчальних посібників для учнів шкіл із вивчення географії

своїєї області (Т.І. Безсмола, Б.М. Кузик; Л.Д. Дяченко, М.М. Ковальов; Ф.Н. Спектор, С.М. Рубін; Л.Д. Дяченко, А.А. Кендюхова; І.В. Маменко).

Висновки. Аналіз різноманітної географо-краєзнавчої діяльності на території Кіровоградщини свідчить про її дуже суттєве урізноманітнення й активізацію в останні роки з усе більшою увагою до суспільно-географічних і природоохоронних досліджень. Для території області нині особливо актуальними постають проблеми, яким необхідно приділити більшу увагу порівняно з тим, як це було раніше. Зокрема це стосується досліджень економіко-географічного характеру, аналізу тенденцій прояву небезпечних природних процесів і явищ, просторових закономірностей прояву соціальних збурень, порівняльного регіонального аналізу місця території Кіровоградщини серед областей в системі певних здобутків і втрат, поліпшення геоecологічної ситуації в області та загалом глибокого аналізу просторово-часових аспектів інвестиційної, туристсько-рекреаційної та логістичної привабливості регіону.

Література:

1. Гаврило Якович Близнін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wiki.library.kr.ua/index.php/ОУНБ_ім._Д.І._Чижевського.
2. Кіровоградська область. Географічний атлас: «Моя Батьківщина» // Гол. ред. колегії А.І. Кривульченко; відпов. ред. Т.В. Погурельська. – К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2012. – 20 с.
3. Лихачев Д.С. Русская культура. – Москва: Искусство, 2000. – 440 с.
4. Отчет о состоянии Елисаветградского Земского реального училища за 1898 г. (фонди Кіровоградського обласного архіву № 60, опис 1, арх. № 13).
5. Отчет о состоянии Елисаветградского Земского реального училища за 1899 г. (фонди Кіровоградського обласного архіву № 60, опис 1, арх. № 160).
6. Памяти Г.Я. Близнина: Сборник. – Елисаветград: Тип. Н.Ш. Сейдера, 1902. – 80 с. (фонди Кіровоградського обласного архіву, № 2561).
7. Строев К.Ф. Краеведение / К.Ф. Строев, Ю.К. Ефремов // Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1973. – Т. 13. – С. 311.
8. Gurov E.P. Kamenetsky – A new impact structure in the Ukrainian Shield (abstract) / E.P. Gurov, N.A. Nikolayenko, E.A. Shevchuk, A. Yu. Yammnichenko // Lunar and Planetary Science Conference 48. – 2017 [Available at: www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3246].

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАМІТКИ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА М. КРОПИВНИЦЬКОГО

Об'єктами краєзнавчих досліджень є події локальної історії, взяті в обмежених просторово-часових рамках. Це обумовлює їх емпіричність, описовий характер. Проте частина пізнається через ціле, а ціле, історія країни, – через його складові, регіональні частини. Отже, теоретичний рівень дослідження необхідний. Щоб уникнути модернізації минулого, рекомендується застосовувати феноменологічний підхід, тобто починати вивчення теми, виходячи з примату історичного джерела над переддосвідною рефлексією історика. Інакше кажучи, дозволити досліджуваному об'єкту проявитися «самому по собі», незалежно від історіографічного контексту.

Ключові слова: феноменологія, краєзнавство, Єлизаветград, фортеця св. Єлизавети, методологія, геральдика, топоніміка.

The objects of local history studies are the events of local history, taken in a limited space-time framework. This leads them to the empiricist, the narrative. However a part understanding through whole, and whole, (country history), through his components. Therefore, the theoretical level of research is necessary. In order to avoid the modernization of the past, it is recommended to apply a phenomenological approach, that is, to begin the study of the topic on the basis of the primacy of the historical source over the pre-experimental reflection of the historian. In other words, to allow the studied object to appear "on its own", regardless of the historiographical context.

Key words: Phenomenology. Local Lore Researchers. Elizabethgrad. St. Elizabeth's fortress. Methodology. Heraldry. Toponymy.

Історико-краєзнавчі дослідження – надійний спосіб не втратити «грунт під ногами», знайти конкретне бачення своєї «малої Батьківщини» у світі, що стрімко розширює свої горизонти. Саме тому в таких роботах велика ціна науковості, обґрунтованості висновків. Ось чому методологічні нотатки з історії міста не втрачають своєї актуальності та заслуговують на особливу увагу.

Перш ніж почати міркувати про родовід Кропивницького, слід зробити попередні зауваження. Ми будемо виходити з того, що у вивченні подій минулого необхідно застосувати феноменологічний підхід. Це означає визнання відмінності світорозуміння людей минулого і історика, який їх вивчає. Звідси робимо висновок: примат історичного

* Лукашевич Олександр Анатолійович, к.і.н., доцент кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький

джерела над переддосвідною рефлексією історика. Історик повинен дати «право на монолог» автору історичного джерела [15].

Тепер нам важливо визначити зміст поняття «місто», актуальне для Російської імперії XVIII ст., на території якої був створений Єлизаветград. Таким чином, ми отримаємо критерії для оцінки статусу населеного пункту, зможемо зрозуміти, на якому етапі свого розвитку воно перетворилося в «регулярне» місто свого часу, організоване за «поліцейським» порядком. Причому ці критерії будуть відповідати даній конкретно-історичній ситуації, що дозволить уникнути модернізації подій минулого – тлумачити події XVIII ст. з погляду уявлень XXI ст.

У першій половині XVIII ст. чіткого, визначеного поняття «місто» не було. Регламент Головного магістрату 1721 р. [8, с. 293] встановив п'ятичленну класифікацію міст. До великих відносились такі, в яких налічувалося 2-3 тис. дворів, до невеликих – що мали 250 дворів і більше, інші – малі міста і слободи. Проміжне місце займали внутрішні міста.

У складеному в 40-х роках XVIII ст. словнику історика В.Н. Татищева читаємо: «Місто ... є місце укріплене або без укріплення, в якому багато домів різних чинів, яко військові і цивільні служителі, купецтво, ремісники і чернь ... і всі взагалі називаються громадяни, складається під владою начальства. Але у нас тільки те містом зветься, яке повіт підсудним має, а інші або фортеці, або передмістя і остроги» [13, с. 242].

«Словник російської мови XVIII ст.» [10, с. 175-176] дає ще одне визначення міста – «фортеця».

Отже, відзначимо: важливою ознакою міста була виконувана ним функція адміністративного центру. Вочевидь, вона повинна була знайти своє обґрунтування і оформлення в законі, оскільки і Петро I, і Катерина II ставили за мету побудувати «регулярну», «поліцейську» державу. Інший висновок: місто не народжується, як Афіна Паллада з голови Зевса в завершеному вигляді. Воно проходить певні етапи свого виникнення, становлення (наприклад, форштадт, слобода, посад, місто-фортеця, фортеця-місто), і тільки пройшовши точку неповернення, набуває міського статусу.

Законодавство другої половини XVIII ст. не дає відповіді на наше запитання – воно присвячене, головним чином, становим правам городян і організації місцевого державного управління. Проте можна звернути увагу на імператорський указ грудня 1784 р., згідно з яким повіти повинні були називатися по містах, «до яких вони належать» [6, с. 261]. У законі мова йде про прибалтійські губернії, проте прецеденти в праві того часу ставали загальним правилом. Вважаємо, що він лише закріпив попередню практику.

Етимологічне дослідження можна було б продовжити. Однак ясно,

його результати складно буде застосувати з огляду на розмаїття причин і умов виникнення міст. Навряд чи можливий якийсь єдиний алгоритм визначення дати їх народження. Проте продовжимо вивчення питання.

У сучасній історичній науці прийнято вважати містами поселення, які офіційно визнавалися містами державою і сучасним йому суспільством, населення яких автоматично набувало права міських обивателів. У зв'язку з цим звернемося до указу Катерини II від 10 лютого 1784 р. [5, с. 21-22]. Нагадаю, в той час імператорські укази мали силу закону. У ньому сказано: «Фортеця Св. Єлисавети (і деякі інші – А.Л.) ... відтепер фортецями не вважати», «...повертаючи їх у внутрішні міста або посади, або як, на їх стан і властивості в них жителів залишитися вони можуть».

Таким чином, перед поселенням на ім'я «фортеця св. Єлисавети» виникла можливість стати містом. Хоча одну з міських функцій фортеця виконала ще раніше, коли дала найменування однієї з провінцій Новоросійської губернії, створеній у 1764 р.

Через чотири роки, у 1788 р., у Москві, в університетській друкарні М. Новикова, був виданий «Новий повний географічний словник Російської держави», в якому повідомлялося: «Єлисаветград, місто Катеринославського намісництва при річці Інгул ... Побудоване в 1754 році під ім'ям фортеці Святої Єлисавети» [7, с. 278]. Так, дещо суперечливо зафіксований факт появи нового міста. Як видно, соціокультурна спадкоємність впливає на топонімічні процеси.

Таким чином, можна запропонувати розглянути дату 10 лютого 1784 р. як дату первинного нормативно-правового оформлення установи міста Єлисаветграда.

Дотримуючись принципу історизму, про минулу подію ми можемо тепер судити з позицій його сучасників і не привносити в його розуміння смисли XXI століття. Якщо відступити від такого підходу, то історію міста ми навряд чи збережемо від ідеологізації, будемо переписувати нескінченну кількість разів, «повертаючи» її в улюблену нами епоху.

Запропонований підхід до вивчення історико-краєзнавчих питань можна застосувати і для розгляду інших сюжетів історії міста, наприклад, для з'ясування історії його найменування. Зрозуміло, тут може йти мова тільки про короткі зауваження.

Складається враження, що суперечки навколо найменування міста приречені на вічне існування. Чому? Тому що їх складові – світоглядні установки, політичну кон'юнктуру – не можна усунути, навіть якщо місто перейменують на назву найближчого природного об'єкта. Вони присутні в будь-якому прояві суспільно-історичної свідомості. Але

оскільки їм властиво змінюватися, то слід бути готовими до періодичних проявів спроб перейменувати місто.

Як до цього ставитися? З розумінням, адже самі дискусії зміцнюють, тестують історичну пам'ять – сполучну ланку між поколіннями городян.

Необхідність у нас асоціюється з науковістю. Справді, саме наука шукає закономірне і стійке в мінливому світі. Але вона в останню чергу формує суспільне уявлення про минуле. Історію більшість із нас пізнавали не з академічних монографій, а за художніми книгами, кінофільмами. Ось чому сьогодні ми спостерігаємо парадоксальне явище: під прапором реставрації справжньої історії краю, країни відбувається конструювання нової міфології. Характерні, в зв'язку з цим, спроби викреслити з пам'яті Кропивницького його імперські сторінки історії. Але чи є перспективи в антиісторизму? Питання риторичне. Тому не можна залишати спроб наукового пояснення краєзнавчих питань і, в першу чергу, переосмислення використаних історичних джерел.

Указом 24 грудня 1751 року (дати джерел подані за старим стилем) імператриця Єлизавета Петрівна наказала Сенату вжити заходів із переселення сербів і будівництва фортеці «заради нападу ворожого». Ім'я її не було названо [4, с. 552-558].

Виконуючи волю монарха, Сенат 29 грудня того ж року розпорядився будувати «земляну» фортецю в наступному році, «яку іменувати фортеця Святі Єлисавети» [9, с. 575], для чого передбачалося звернутися до імператриці для отримання конфірмації (затвердження). Рішення було прийнято на нараді senatorів із представниками військової колегії. Таким чином, на початку виникнення проекту фортеця Святої Єлисавети стояла цивільна і військова влади, що визначили її долю і особливості на довгі роки. Можна припустити, що саме вони є авторами її найменування. Воно законодавчо було закріплено Жалуваною грамотою генерал-майору І. Хорвату 11 січня 1752 р.: «... фортеця, яку іменувати фортецею Святої Єлисавети» [3, с. 583].

Як пов'язано ім'я святої з ім'ям імператриці? Для відповіді на це питання хотілося б знайти прямі вказівки історичних джерел. Але такі нам невідомі. Можна навести як приклади для розуміння алгоритму прийняття рішення про найменування міста суб'єктами XVIII ст. історію Єкатеринбурга. У 1723 році цей завод-фортецю нарекли на честь святої Катерини, покровительки Катерини I – дружини Петра. Тут необхідне уточнення: Єлизавета Петрівна прийшла до влади на підйомі патріотичних настроїв, і тому німецького «орнаменту» в найменуванні населеного пункту бути не могло. У цьому відбилася особливість того часу.

Заслуговує на увагу також те, що бастіони фортеці були названі

іменами святих – Петра, Олексія, Андрія Первозваного, Олександра Невського, архістратига Михайла, Катерини. Мали святих покровителів і равеліни. Логічно припустити, що при виборі найменувань не тільки окремих інженерних споруд, а й самої фортеці, враховувалася християнська версія оберегів актуальної для прикордонної фортеці.

Звичайно, мав значення і той факт, що фортеця була закладена за указом Єлисавети Петрівни. Якщо бути об'єктивним, то не можна не зрозуміти: саме її політичній волі фортеця, а потім місто зобов'язані своїм існуванням.

Довго починали будувати фортецю, але могли і недобудувати. Справа в тому, що вона справила сильне враження на Порту, яка сприйняла цю подію як недружній акт із боку Петербурга. Фортеця знаходилася в тридцяти годинах їзди від турецького кордону і тому, з погляду султана, її будівництво було порушенням російсько-турецького договору. За підтримкою він звернувся до англійського та австрійського урядів. Обстановка загострилася настільки, що російський посол Обрезков почав побоюватися, аби фортеця св. Єлисавети не стала причиною розриву і, можливо, війни з Туреччиною. На це віце-канцлер Воронцов відповів: «... Побудова фортеці св. Єлисавети буде ... великим авантажем (вигодою, перевагою – *О.Л.*) Росії і турків під контролем тримати» [12, с. 298-302]. В результаті розпочату справу було продовжено. Російська імперія прийняла самостійне рішення, не зробивши жодного пострілу. Перефразовуючи вислів відомого літературного персонажа, вона сказала фортеці: «Я тебе породила, я тебе і захищу!»

Сьогодні питання про зв'язок назви «Єлизаветград» з ім'ям святої Єлисавети, а також імператриці Єлисавети Петрівни залишається дискусійним. Українське геральдичне товариство з цього приводу заявило: «Для міста Єлизаветграда 6 серпня тисячу вісімсот сорок п'ять року було затверджено герб, у якому у верхньому золотому полі фігурував символ Російської імперії (чорний двоголовий орел), а в нижньому червоному було зображення золотих зіркоподібних земляних укріплень та вензель «ЕС» з датою «1754». У тексті офіційного указу позначають, що це вензель «Імператриці Єлисавети Петрівни», що підтверджувала й корона, яка увінчувала вензель. Жодних сумнівів, що символіка міста та його назва були пов'язані саме з особою імператриці» [2].

Вважаємо, що для розуміння смислового навантаження герба необхідно згадати, за якими принципами, правилами герольдмейстери XVIII-XIX століть складали міські герби:

1. Принцип створення міської емблеми як знака певного реального міста, що несе у собі конкретну інформацію про місто. Облік у ньому характерних особливостей міста, місцевості, населення, традицій.

2. На гербі позначається фігура-символ «милості верховної влади» – державні кольори: чорний, золотий, двоголовий орел.

3. Символи міської символіки в загальному плані, який вказує на те, що мова йде саме про місто, а не про інший вид поселення (зображення веж, стін фортеці, укріплень, святого або його атрибутів, покровителя міста).

4. Вказівка на статус міста в державній адміністративній системі (в гербовому щиті розташовуються два герба: вгорі – намісницький, в центрі – міський) [11, С.178–219].

Перейдемо до офіційного опису герба: «Герб Єлисаветграда затверджений 6 серпня 1845 року законом №19383: «У верхній половині щита в золотому полі державний Російський герб, а в нижній, в червоному полі, – земляне укріплення, усередині якого вензель Імператриці Єлисавети Петрівни; по сторонам же якого 1754 рік» [1, с. 51].

Фігури герба необхідно розглядати в єдності їх логічного зв'язку. Верхня частина герба – державний російський герб (міська військова передісторія невіддільна від цивільної й сьогодні, що стало причиною багатьох суперечок щодо вибору точки відліку виникнення Єлисаветграда – від фортеці, або від цивільного поселення. Ось чому в гербі Єлисаветграда, затвердженого в серпні 1845 р., замість намісницького гербу був зображений державний герб Росії, оскільки місто перебувало у віданні Військового відомства.). Далі – факти реальної історії міста: зображення земляних фортечних споруд, дата початку будівництва і вензель імператриці, яка його санкціонувала. Тому ні символіка, ні назва міста ніяк не вказують на те, що місто назване саме на честь імператриці. Герб, згідно з правилами геральдики, вказує на факти реальної історії міста, які визначили на століття його специфіку.

P.S. Якщо вензель імператриці розглядати як вказівку на те, що фортеця названа на її честь, то слід згадати, що фортеця, називалася «св. Єлисавети». Але на гербі немає ніяких знаків-символів святої, що дозволяє зробити висновок про те, що вензель тільки позначає ім'я правителя, за розпорядженням якого почалося будівництво фортеці.

Такими є деякі методологічні замітки з історичного краєзнавства Кропивницького.

Література:

1. Винклер П. П. фон. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи / П. П. фон Винклер. – СПб., 1900. – С. 51.
2. Институт нацпам'яті: історическе названіє Кировограда не св'язано с іменем святой – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://beztabu.net/institut-nacpamyati-istoricheskoe-nazvanie-kirovograda-ne-svyazano-s-imenem-svyatoj_n3389.

3. Жалованная грамота генерал-майору И. Хорвату. 1752 г., 11 января. – Полное собрание законов Российской империи. – I – Спб., 1830. – Т. XIII. – №9924. – С. 583.
4. Именной, данный Сенату. 24 декабря 1751 г. – Полное собрание законов Российской империи. – I – Спб., 1830. – т. XI. – №9919. – С. – 552–558.
5. Именной, данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору князю Г. А. Потемкину // Полное собрание законов Российской империи. – I – Спб., 1830. – т. XX. – № 15929. – С. 21–22.
6. Именной, объявленный генерал-прокурором. 1784 г., 3 декабря. – Полное собрание законов Российской империи. – I – Спб., – 1830. – т. XXII. – № 16100. – С. 261.
7. Новый полный географический словарь Российского государства. – Москва, 1788. – С. 278.
8. Регламент или устав Главного магистрата. 16 января 1721 г. // Полное собрание законов Российской империи – I. – Спб. – 1830. – т. VI. – №3708. – С. 293.
9. Сенатский, вследствие именного, указ. 1751 г., 29 декабря. – Полное собрание законов Российской империи. – I – Спб., 1830. – т. XIII. – №9921. – С. 575.
10. Словарь русского языка XVIII века. – Выпуск 5. – Ленинград, 1989 г. – С. 175–176.
11. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. – Москва, 1981. – С. 178–219.
12. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. 1749–1761. – Кн. XII. – Харьков. – 2003. – С. 298–302.
13. Татищев В. Н. Лексикон российской исторической, географической, политической, географической, политической и гражданской // Татищев В. Н. Избранные произведения. – Ленинград : Наука, 1979. – С. 242.
14. Юрганов А. Л. Источниковедение культуры в контексте развития исторической науки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.avorhist.ru/publish/yurganov_istved2.html

Юрій Митрофаненко*

*КЗ «Кіровоградський обласний інститут після-
дипломної педагогічної освіти імені Василя Су-
хомлинського», м. Кропивницький*

ЕЛИСАВЕТГРАДСЬКІ РЯТІВНИКИ ПІД ЧАС ЄВРЕЙСЬКОГО ПОГРОМУ В ТРАВНІ 1919 РОКУ

Поняття «праведник народів світу» достатньо відоме для науковців та тих, хто цікавиться історією. Таке почесне звання від держави Ізраїль отримують люди неєврейської національності, які в умовах Голокосту рятували євреїв від нацистів. Ізраїльським музеєм Яд-Вашем ведеться облік цих людей вже декілька десятиріч. Зокрема,

* Митрофаненко Юрій Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький

завдяки дослідженням Василя Даценка та розвідкам журналістів газети «Україна-Центр» нам відомо про праведників народів світу, які є нашими земляками [3]. Натомість поняття «рятівник» у значенні «той хто врятував євреїв не під час Голокосту, а під час єврейських погромів 1917 – 1921 рр.», залишаються маловідомими. Це стосується як території всієї України, так і подій, які відбувалися в нашому місті. Книги та статті з теми, які торкаються українсько-єврейських відносин, наштовхують на питання: чи траплялися випадки порятунку євреїв християнським населенням у нашому місті раніше? Йдеться про єврейські погроми в Єлисаветграді революційної доби 1917 – 1921 рр. Тому метою дослідження був пошук подібних фактів та прізвиськ рятівників єврейського населення. Сподіваємося, що ця публікація викличе інтерес у читачів та дослідників і допоможе виявити прізвиська цих шляхетних громадян нашого міста.

Найбільший єврейський погром у Єлисаветграді відбувся 15 – 19 травня 1919 р. під час перебування в ньому повстанських частин отамана Никифора (Ничипіра) Григор'єва (Григоріїва). У травні 1919 р. владу в Єлисаветі (Єлисаветграді) захопили григор'євці, які на той момент не підпорядковувалися жодній політичній силі. На той момент Н. Григор'єв вступив у конфлікт із більшовиками за ідеологічними та економічними причинами. Н. Григор'єв був противником політики «воєнного комунізму». Всіх євреїв григор'євці вважали більшовиками або їх посібниками, тому проводили антисемітську агітацію. В травні 1919 р. григор'євці підняли повстання проти більшовиків і захопили Єлисаветград. 12 травня повстанців вибили з міста місцеві більшовики. 13 – 15 травня частини Н. Григор'єва знову оволоділи Єлисаветградом. Їх повернення до міста супроводжувалося страшним єврейським погромом, який тривав з 15 по 19 травня. За різними джерелами, загинуло кілька тисяч мешканців. Точну цифру жертв не встановлено [2; 7, с. 162 – 180].

Володимир Тьомкін – єврей, член міської думи згадував про особливий наказ командира григор'євців Павлова – знищувати всіх євреїв у віці від 3 до 60 років [7, с. 176]. Проте чи існував такий документ насправді, невідомо. Але з наказом чи без наказу погром охопив все місто. Оволодівши Єлисаветградом, григор'євці відразу відчинили в'язниці, звільнивши своїх полонених. Однак разом з іншими було звільнено звичайних злочинців, які відразу приєдналися до погромників разом із чорносотенцями, що давно чекали можливості влаштувати погром, у якому брав участь кримінальний елемент. Відчувши смак легкої наживи, до Єлисаветграда почали прибувати селяни, які з задоволенням вантажили майно загиблих на підводи та везли додому [2].

Журналісти газети «Наша жизнь», аналізуючи події погрому, писали: «В різні, влаштований над єврейським населенням міста, приймав участь не тільки григор'євський ешелон та антинародне військо, але й російське населення й багато робітників» [9].

17 травня 1919 р. Павлов видав наказ про припинення безчинств, але це мало жакливі наслідки. Євреї вийшли зі своїх сховищ і на них знову кинулися погромники. Павлов пригрозив, що якщо почнеться опір, то він обстріляє місто з гармат. За даними В.Тюмкіна та альманаху «Єврейські погроми 1918-1921 рр.», в цей день жертв було особливо багато [7, с. 177]. Відчуваючи безкарність і не бажаючи втрачати можливість збагатитись за рахунок пограбованого, до погромників приєднуються підлітки, студенти, люди похилого віку. За участю місцевої інтелігенції було пограбовано єврейську бібліотеку: брали лише цінні книги та повні комплекти [7, с. 177]. Подібних випадків було чимало. Але були серед елисаветградців особистості, які не примкнули ані до погромників, ані до мародерів. В умовах погрому, коли ціною порятунку єврея могло бути власне життя, вони творили подвиг. Таких людей почали називати рятівниками. Наведемо декілька історій елисаветградських рятівників, які нам вдалося реконструювати за різними джерелами. Наразі відомо про шість таких випадків. Серед експозицій музею «Історія євреїв міста Єлисаветграда» нам вдалося відшукати лист, написаний у 1941 р. в умовах нацистської окупації. Його авторка згадує, як у 1919 р. їх рятувала сусідка-українка: «Дорога моя Оленка! Я обіцяла тобі написати про звичайну жінку Ракулєнко. Я не пам'ятаю її ім'я, але її всі звали просто Максимівна. Я тобі напишу, як вона, ризикуючи життям, рятувала більше 40 осіб ...А потім три доби вона готувала своїм підлеглим їжу і повністю їх обслуговувала... Таких людей тепер немає...» [7, с. 177].

Були серед рятівників і росіяни, зокрема Тихон Бабанський. Під час погрому він разом із дружиною переховував євреїв у своєму будинку на вулиці Олексіївській, 25 (нині – Гагаріна). Ці єврейські родини жили навпроти, тож знайшли порятунок у будівлі сусідів-християн. Щоб переконати погромників, Т. Бабанський одягнув форму царського офіцера (вперше з часів війни) з шаблею та нагородами і став біля воріт. Від григор'євців та місцевих погромників, які до них долучилися, він почув, що ті шукають «жидів». Тихон Бабанський впевнено відповів їм, що тут ніяких жидів нема, а тільки християни, не пустивши їх навіть на подвір'я. Погромники повірили йому. 20 травня погром припинили частини іншого повстанського ватажка Ткаченка. 8 червня 1919 р. врятовані євреї – родини Гутманів, Спекторів, Броунів (прізвище четвертої не вдалося виявити через нерозбірливий

підпис) – подарували ікону Бабанським із надписом «Ми, євреї, в ваших вчинках зустріли справжнього християнина». Такий надпис вони залишили на подарованій родині Бабанських іконі. Ікона, подарована Бабанським, врятувала життя цій родині під час Голодомору 1932 – 1933 рр. – рідні Т. Бабанського виміняли її на хліб. Сам Т. Бабанський у той період був репресований. Де зараз знаходиться ця ікона, на жаль, невідомо [10].

М. Долгих допомогла відшукати ще одну історію порятунку та встановити прізвище рятівників. Прізвище цієї жінки-росіянки – Калабіна. Наведемо уривок зі спогадів : «Коли ми з Євгенією виїхали з Єлисаветграда, то по ньому прокотилася хвиля єврейських погромів, влаштованих чи григор'євцями, чи петлюрівцями. Про погроми нам розповідала мама, яка рятувала сусідів – родину Цадікових та старих Гольденбергів, яким вона допомогла вилізти на горище. Няня намагалася відмовити маму: «Що ви, бариня, робите? Адже уб'ють і вас, і їх!». Але мама відповіла: «Інакше я не можу. Буде як буде, але коли вони плачуть від страху, у мене немає іншої думки, як тільки допомогти їм». Бандити траплялися «добрі», повірили на слово, й пройшли мимо» [1].

«Рятував євреїв Платонов – податковий інспектор, росіянин. Платонов жив у районі, де було повно євреїв. Вони прийшли до нього з проханням врятувати їх, бо він росіянин, тому бандити нікого не чіпатимуть. Євреї плакали та благали про допомогу. Нарешті Платонов пустив євреїв у канцелярію, заперши її на ключ. Погромники увійшли до будинку, все обшукали та зупинилися біля запертих дверей. Платонов переконував, що в нього немає ключів від канцелярії. Бандити почали ламати замок багнетом та відкрили кімнату. Побачивши їх, євреї підняли крик та жакхливий плач. Платонов почав просити погромників не чіпати нещасних. Йому таки вдалося умовити бандитів. Вони забрали його коштовності та золото й пішли, кинувши Платонову фразу: «Вам має бути соромно: росіянин, а рятуєте євреїв!»... [1]

Марина Долгих – історик, біограф родини Нейгаузів знайшла факти порятунку євреїв родиною Генріха Нейгауза. У підвалі він переховував від громил сусідські родини та власних учнів [4, с. 256 – 257].

Серед рятівників була й родина Володимира Канделаки – відомого актора та оперного співака. Вони переховували родину свого давнього знайомого єврея Зафрана. Грузини за національністю, Канделаки виставили у вікнах будинку ікони. Для чого? Нам вдалося розшукати листівку, підписану отаманом Херсонського полку Казачковим. У тексті листівки були такі рядки: «Прохаємо всіх селян руських виставити ікони на вікнах, щоб козаки не заскакували до селян, позаяк не буде виставлено, то підряд будемо різати не розбираясь, як не буде вистав-

лено». Усе щоб було виконано за півгодини» [6]. Під руськими селянами автори листівки, напевне, мали на увазі православних. Тому християни виставляли у вікнах ікони. Це був знак для громил, що євреї тут не проживають, але це не завжди зупиняло погромників.

У будинок родини Канделаки григор'євці таки увірвалися, не звернувши увагу на ікону. Вони прийняли маленького Володимира Канделаки-грузина за єврея. В цю мить мати В. Канделаки затулила собою кімнату, де переховувалися євреї та почала кричати, що їхня родина грузинська й заспівала грузинську пісню. Це подіяло, їм повірили. Власний син, схожий на єврея, та родина євреїв Зафранів були врятовані [5, с. 8].

Чому погромників зупинила згадка про грузин? Цьому є ще одне пояснення. Під час боїв за Єлисаветград, які передували погрому, на бік григор'євців перейшов загін, який складався з грузинів. Можливо, це також вплинуло на погромників із частин отамана Григор'єва.

Завдяки хитрощам та кмітливості санітарів та лікарів вдалося врятувати пацієнтів єврейської лікарні. Погромники увірвалися до приміщення, але персонал заявив їм, що всі хворі – сипно-тифозні. Громили, налякані можливістю підхопити вірус, негайно залишили лікарню [7].

Результати погрому були страшні. Кількість жертв сягала від 1 до 5 тис. [2]. Остання цифра здається завищеною. Всі єврейські лавки та магазини, крім однієї, було пограбовано, 90% єврейських квартир зазнали матеріальних втрат. Місто, яке вважалося заможним, настільки побіднішало, що перетворилося на територію, де нічого не можна було купити навіть за гроші. Газета «Наша жизнь» писала, що «місто стало схожим на жebraка з протягнутою рукою». Єлисаветграду загрожувала хлібна криза та голод. 20 травня 1919 р. під натиском червоних та колишнього григор'євського командира О.Ткаченка, який перейшов на бік більшовиків, місто було звільнено від терористичної диктатури отамана. О. Ткаченко, вражений кількістю жертв, висловив співчуття мешканцям Єлисаветграда [8].

Таким чином, події в Єлисаветграді в травні 1919 р. підтвердили тезу відомого єврейського діяча Зеєва Жаботинського про наявність у кожній нації своїх негідників та своїх праведників. Сподіваємося, що наступні дослідження з цієї теми відкриють нам нові імена земляків-шляхетних рятівників, які стали прикладом для майбутніх праведників.

Література:

1. Воспоминания Евгении Калабиной // Особистий архів М. Долгих.
2. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html>

3. Даценко В. За те, що євреї. Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944) / В. Даценко. – Кіровоград, 2015.
4. Долгіх М. Нейгаузи. Варіації на задану тему / М. Долгіх. – Кіровоград, 2013. – 336 с.
5. Казенин І. Володимир Канделаки / І. Казенин. – М., 1987.
6. Листівка // Особистий архів Ю. Митрофаненка.
7. Митрофаненко Ю. Фрагменти життя єврейської громади м. Єлисаветграда (1917 – 1919 роки) / Ю. Митрофаненко // Національні культури у процесі формування української нації. Збірник доповідей науково-практичної конференції. – Кіровоград, 2006. – С. 162 – 180.
8. Наша життя. – 1919. – 22 травня.
9. Наша життя. – 1919. – 25 травня.
10. Сімейний архів Н. Бабанської.

Андрій Надеждін*

УДК 7.071.1

*КЗ «Художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна»,
м. Кропивницький*

ТВОРЧА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА УКРАЇНИ МИХАЛА НАДЕЖДИНА (ДО 30-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ)

У статті висвітлюється творчий шлях та громадська діяльність Михайла Надеждіна – народного художника України, заслуженого діяча мистецтв України, ініціатора створення та першого голови Кіровоградської обласної організації Національної Спілки художників України, живописця, яскравого представника українського андеграунду.

Ключові слова: Михайло Надеждін, український андеграунд, народний художник України, КіООНСХУ, Національна Спілка художників України.

The paper describes art and social activities of Mykhailo Nadezhdin – People's Artist of Ukraine, honorary artist of Ukraine, the initiator and the first chairman of Kirovograd regional organization of the National Union of Artists of Ukraine, painter, a bright representative of the Ukrainian underground.

Key words: Mykhailo Nadezhdin, Ukrainian underground, People's Artist of Ukraine, Kirovograd regional organization of the National Union of Artists of Ukraine, National Union of Artists of Ukraine.

---

* Надеждін Андрій Михайлович, провідний науковий співробітник Комунального закладу «Художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна», заслужений художник України, м. Кропивницький

Надеждін Михайло Володимирович – народний художник України, заслужений діяч мистецтв України, перший голова Кіровоградської обласної організації Спілки художників України (1989–2015) – народився 18 травня 1935 року в селі Костянтинівка Хотинського району Сумської області в багатодітній селянській родині. Дитинство та юність пройшли у м. Білопільлі Сумської області.

Після закінчення десятирічки пройшов строкову службу в військово-повітряних силах СРСР як механік реактивних літаків: спочатку в м. Барнаулі (РФ), потім в м. Гродно (Республіка Білорусь).

В 1957 р. вступив до Дніпропетровського державного художнього училища. Особливу роль в утвердженні світоглядності М. Надеждіна відіграли художники–викладачі: народний художник Української РСР Григорій Чернявський, заслужений художник Української РСР Микола Родзін та Яків Калашник.

Закінчивши училище в 1962 р., працював викладачем Запорізького педагогічного училища. В 1963 р. разом із дружиною Вірою та сином Андрієм переїздить на батьківщину дружини в м. Кіровоград (нині – Кропивницький).

У 1963–1973 рр. працює викладачем Кіровоградської дитячої художньої школи (нині – художня школа ім. О.О. Осмьоркіна). Багато його вихованців після закінчення середніх та вищих мистецьких навчальних закладів повернулися до рідного міста, стали членами Національної Спілки художників України, відомими митцями, серед них: В. Плітін, Н. Пухинда, А. Надеждін, О. Надеждіна, М. Алексєєв, І. Смичек.

У 1973 р. М. Надеждін переходить як художник-оформлювач на роботу до Кіровоградських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду УРСР, де паралельно з виробничою працею продовжує активно займатися творчістю. Бере активну участь у пленерах та виставках.

У 1982 р. призначений на посаду головного художника Кіровоградських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду УРСР, що надало йому можливість ініціювати програму комплексного монументально-декоративного оздоблення державних, громадських та навчальних закладів міста, яка за підтримки Кіровоградської міської та обласної рад почала втілюватися в життя. Пам'ятними для міста та області залишаться мозаїки на фасаді та розписи у фойє і вестибюлях Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування (нині – Центральноукраїнський національний технічний університет) роботи Анатолія Данилова (1941–2011), Анатолія Дворського та Михайла Надеждіна; мозаїки на фронтоні кінотеатру «Ятрань» та об'ємно-пластичні рельєфи на фасаді гуртожитку Побузького нікелевого комбінату і готелю в смт. Побужжя Голованіського р-ну Кіровоградської

обл. у виконанні Анатолія Дворського; декоративні панно для готелю «Київ» та «Добруджа» у м. Кропивницькому Володимира Волохова; мозаїчне панно нового корпусу Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна (нині – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені В. Винниченка) та вітражі в Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д. Чижевського, ресторанному комплексі «Козача застава» роботи Анатолія Пунгіна; масштабні гобелени Емілії Руденко, керамічні панно та композиції родини Фірсових, комплексні оформлення готелів «Європа» і «Турист» в м. Кропивницькому; декоративні батіки Наталії Федоренко та Марії Церни, які і нині є окрасою багатьох суспільно значимих об'єктів області. Активно працювала скульптурна майстерня у складі Аркадія Мацієвського, Віктора Френчка та Григорія Савченка, переміщена з території міського саду на вулицю Леніна (нині Дворцову).

За цими справами стояла невпинна, цілеспрямована організаційна робота головного художника Кіровоградських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду УРСР Михайла Надеждіна.

М. Надеждін є автором і виконавцем численних виробничих живописних, графічних та декоративно-монументальних творів, серед яких: керамічне панно «Народні традиції» (готель «Україна»), розпис «Молодь» (Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування, нині – Центральноукраїнський національний технічний університет), декоративне панно, різьблення по дереву «З історії міліції» (Управління УМВС в Кіровоградській області), панно з історії сільгосптехніки, гіпс, різьблення (Кіровоградський технікум механізації сільського господарства, нині – Кропивницький коледж механізації міського господарства), серію живописних та графічних творів з сучасного життя ВАТ «Червона зірка» (нині – ПАТ «Ельворті»), кращі з яких зараз знаходяться в музеї Ельворті – заводу «Червона зірка», графічних творів для меморіально-педагогічного музею В. Сухомлинського в смт. Павлиш Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл., пейзажів та натюрмортних композицій, що прикрашали стіни клубів сіл Кіровоградської області. Окрім того, як виконавець брав участь у створенні панно «Хвала хліборобським рукам», яке нині прикрашає площу Соборну з пам'ятним знаком Ангелу-охоронцю України.

Плекаючи надію на згуртування творчо налаштованих митців та утворення Кіровоградського відділення Спілки художників СРСР, М. Надеждін виступає за розширення виставкової діяльності, проводить активну роботу з популяризації творчості місцевих митців, організовує участь художників у республіканських (всукраїнських) виставках.

Яскравим проявом нового мистецького відродження в обласному

центрі стала виставка «Єлисаветград – Кіровоград. 1913-1988 рр.» до 75-річчя I-ї міської художньої виставки, організована Кіровоградськими художньо-виробничими майстернями Художнього фонду УРСР разом із Картинною галереєю (нині – Кіровоградський обласний художній музей) та викладачами Кіровоградської дитячої художньої школи (нині – художня школа ім. О.О. Осмьоркіна). «Ця виставка, яка була розгорнута в приміщенні Картинної галереї, вперше надала можливість кіровоградським митцям створити масштабну, цілісну експозицію. 62 художники представили на ній понад 250 творів живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва. Думається, що притаманні кіровоградцям скептицизм та упередження по відношенню до місцевого художнього життя в основі своїй похитнуться. Яскраві творчі особистості, твори, які заслуговують на увагу, в Кіровограді є!», – писав у вступній статті до каталогу виставки тодішній науковий співробітник картинної галереї Володимир Босько.

Після цієї події місто ознайомилося з цілою низкою персональних та групових художніх виставок кіровоградських живописців – Сергія Шаповалова, Григорія Гнатюка, Анатолія Янева, Бориса Вінтенка та інших. Творчість більшості художників стала відкриттям як для міста, так і для України. В Києві за підтримки Співки художників було проведено персональну виставку Григорія Гнатюка.

Слід зазначити, що на середину 1980-х рр. в Кіровоградських художньо-виробничих майстернях Художнього фонду УРСР працювало 6 членів Співки художників СРСР: Микола Бондаренко, Микола Добролеж, Борис Вінтенко, Олександр Логвинюк, Аркадій Мацієвський, Емілія Руденко. До 1989 р. до них додалися нові особистості: Сергій Шаповалов, Григорій Гнатюк, Ігор Смичек, Анатолій Янев, Михайло Надеждін.

Збільшення кількості членів Співки художників надало можливість у грудні 1989 р. створити Кіровоградську організацію Співки художників, згодом обласну. Головою правління сучасної КіООНСХУ було обрано ініціатора її створення Михайла Надеждіна. За його 25-річне головування організація активно та плідно пройшла складний процес становлення. За складних економічних умов було налагоджено широку виставкову діяльність, співпрацю з владними структурами, музейними закладами, збережено приміщення Будинку художника та оренду Художнього салону-магазину з виставковою залою, засновано дві обласні мистецькі премії – в галузі архітектури, геральдики і вексилології імені Якова Паученка (2002) та у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна (2005), створено художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна, відкрито обласний художній музей, що дозволило вперше на теренах нашої області провести у 2005 р. Всеукраїнську художню виставку «Мальовнича Україна» в

рамках Міжнародного літературно-мистецького Шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій...»

У 1994 р. в м. Києві у Будинку художника пройшла виставка-звіт кіровоградських художників, проведена разом із обласним художнім музеєм, яка широко презентувала образотворче мистецтво Кіровоградщини XIX-XX ст. Уперше було видано кольоровий каталог творів кіровоградських митців. Влаштування виставки стало традиційним (2000, 2009, 2014). Також у столиці нашої держави неодноразово проходили персональні вернісажі митців Володимира Товкайла, Сергія Шаповалова, родини Надеждіних.

Кропивницькі художники-члени НСХУ стали активними учасниками сучасного мистецького життя, беруть участь у всеукраїнських, міжнародних та закордонних виставках: «Імпреза-89» Івано-Франківськ, «Сучасне мистецтво України в американській перспективі» Єльський університет, США (1992), Трієнале графіки Балтійських держав (1993), «Виставка українських митців «Хутір» Київ, (1994), «Барви степу» спільно з художньо-меморіальним музеєм О.О. Осмьоркіна в Посольстві України в Російській Федерації, Москва (1996), Міжнародне бієнале живопису «Пан-Україна» Дніпропетровськ (1995), Міжнародна акція «Funfilm» Нівіч, Хорватія (2002), «Мистецтво України 1991–2002 рр.» Москва (2002), бієнале «Український фолкмодерн» Чернівці (2009), міжнародний фестиваль «Mamay Fest» (2014, 2015) та інші.

В результаті десять кропивницьких художників-членів Національної Спілки художників України удостоєні почесних звань: «Народний художник України» та «Заслужений діяч мистецтв України» – Михайло Надеждін; «Заслужений художник України» – Борис Вінтенко, Наталя Федоренко, Сергій Шаповалов, Емілія Руденко, Анатолій Янів, Андрій Надеждін, Фелікс Полонський; «Заслужений працівник культури» – Леонід Бондар та Василь Остапенко.

Яскравою сторінкою мистецького становлення Кіровоградської обласної організації НСХУ стала творча співпраця з колективом художньо-меморіального музею О.О.Осмьоркіна. Виставкові зали музею активно експонували твори відомих кіровоградських митців – народного художника України Михайла Надеждіна та заслуженого художника України Бориса Вінтенка, заслуженого працівника культури України Леоніда Бондаря, членів Національної Спілки художників України Юрія Гончаренка, родини Фірсових – Сергія, Олександра, Миколи та Нелі, нині заслужених художників України Сергія Шаповалова, Анатолія Янева, Андрія Надеждіна, Фелікса Полянського. Тут же проводилися урочистості і виставки з нагоди 60-річчя створення СХУ (1998 р.) та 10-ї річниці створення KiOOHNSХУ (1999 р.).

У 2000-2006 рр. у художньо-меморіальному музеї О.О. Осмьоркіна

експонувалися виставки з фондів Дирекції Художніх Виставок Національної Спільки художників України – «Майстри живопису», «Виставки живописних та графічних творів народного художника України Сергія Шишка», «Стоїть гора високая...» до 175-річчя від дня народження Л.І. Глібова, «Шляхами Тараса» до 190-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, «Рисунок кримських художників», «Мальовнича Україна», «Хортиця крізь віки».

Проведення щорічних традиційних художніх виставок та участь у них місцевих художників стало проявом активної пропаганди образотворчого мистецтва в м. Кропивницькому, Україні та за її межами, демонстрацією творчого потенціалу митців, що було одним із поштовхів до відкриття на базі вищих навчальних закладів міста факультетів мистецького спрямування – художньо-графічне відділення мистецького факультету Центральноукраїнського державного педагогічного університету та факультет дизайну Кропивницького інституту приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань».

Як депутат Кіровоградської обласної ради Михайло Наєждін завжди відстоював інтереси діячів мистецтва і культури. Значною роботою М. Наєждіна з пропаганди образотворчого мистецтва стала його співпраця з Всеукраїнським виданням «Художники України», в якому за його ініціативи було представлено персоналії всіх членів Кіровоградської обласної організації НСХУ. Не менш плідною була співпраця з кіровоградським видавництвом «МАВІК» по роботі над книгою «Образотворче мистецтво. Минуле і сучасне» (2008). Нині ці видання поповнили книжкові збірки вищих навчальних закладів та бібліотек міста і області.

Особисту виставкову діяльність Михайло Наєждін розпочав у 1962 р.

Яскравий представник мистецтва українського андеграунду свої пошуки в мистецтві М. Наєждін проводить, поєднуючи форми фігуративного та нефігуративного мистецтва, відтворюючи сучасну реальність через філософські, знакові узагальнення. У 1964-1968 рр. – організатор і учасник групових виставок в м. Дніпропетровську та м. Кіровограді (нині – Кропивницький), зокрема Кіровоградській картинній галереї та персональній виставки на центральній площі міста. Експозиції цих виставок мали значний суспільний резонанс. Ще під час навчання в Дніпропетровському художньому училищі для М. Наєждіна визначилися дві магістральні мистецькі лінії, які яскраво прослідковуються у всьому творчому доробку художника – філософсько-трансцендентна, в якій знаходить яскравого виразу пошуки вирішення глобальних проблем життя, та матеріально-чуттєву, що відображає захоплення художника природою, інтимні, ліричні мотиви. Ці дві лінії об'єднує глибоке

розуміння народної традиції, осмисленої і оформленої в сучасну форму. «Часто прості образи в його картинах – двір, вулиця, її мешканці – починають існувати як окрема величезна планета. Півень сприймається як символ сонця, кіт перетворюється на шкодливого злодюжку, схожого на бісеня, а люди в створіння космосу», – зазначає в своїй статті каталогу виставки 1994 р. «Один + один. Михайло Надеждін. Андрій Надеждін. Живопис. Графіка» мистецтвознавець Микола Карий (М. Маричевський).

Михайло Надеждін – один із тих рідкісних українських митців, у творчості яких знаходили філософське осмислення соціальні конфлікти сучасності. В 1960-і то були твори «Хіросіма», «Страта», «Стандартизація», «Фауст XX-го століття», «Художник і модель», які виявляли трагічність духовного стану людини в умовах закритого суспільства. У 1980-і – на початку 1990-х з'являються картини «Викрадення Європи», «Блудний син», «Пошук», «Переможець», «Простір», «Сади Едему», «Рибалка на Чорній річці», «Відоображення», що вирізняються монументальністю, широтою осягнення художнього простору, яскравою декоративністю.

Учасник республіканських та всеукраїнських (1973, 1976–1978, 1987, 1990–2003, 2005, 2006, 2008), міжнародних (Бієнале «Імпреза-89», 1989, Івано-Франківськ; «Українське мистецтво в американській перспективі», 1992, Ельський університет, США; бієнале «Пан-Україна», 1995, Дніпропетровськ; «Образотворче мистецтво України. 10 років», 2001, Російська Федерація, Москва), зарубіжних (Болгарія, 1974; Канада, 1988; Росія, 1996), групових («Один + один. Михайло Надеждін. Андрій Надеждін. Живопис. Графіка», 1994, Кіровоград; «Метаморфози живопису», 1997, Черкаси; «Родина Надеждіних», 2006, Київ; «Світ живопису», 2009, ЦБХ, Київ; «Творчий шлях у спадок», 2012, Київ; «Мистецьке коло родини Надеждіних», 2014, Суми) виставок, персональні виставки в місті Кропивницькому (1980, 1995, 2000, 2006, 2009, 2013, 2014, 2015, 2017), які сприяли створенню позитивного іміджу міста Кіровограда (нині – Кропивницького) в Україні та за її межами.

Академік Академії мистецтв України, мистецтвознавець, професор Олександр Федорук так відзначив його досягнення в образотворчому мистецтві: «Михайло Надеждін – унікальний українським митець, народний художник України, чия творча практика має вплив на розвиток сучасної образотворчої культури. Він вийшов на творчу арену на початку 1960-х рр. XX ст., увібравши потужність обрядової родинної селянської традиції Слобожанщини та здобутки класичного і авангардового мистецтва, отримані студіями в Дніпропетровському художньому училищі, зачарував світ експресією кольору малярських творів, шокуючи «соцреалістичну публіку» логікою малярського конструктивізму та кодовими знаками композиційних образів, космічним розумінням сили

і могутності живої сутності речей. Від активного формотворення 60-х через ліризм 70-х – 80-х рр. майстер дійшов гармонії єднання планетарного бачення та миттєвості повсякденності, зберігши її дух народного світосприйняття, і створив величні образи філософського спрямування. Безперечно, серія автопортретів 1960-х рр., твори «Художник і модель», «Сади Едему», «Пошук», «Курка чи яйце» є невід’ємною часткою скарбниці сучасного українського мистецтва».

Вищезгадані досягнення Михайла Надеждіна в мистецтві та громадській діяльності були відзначені Подякою Президента України (2000), Подякою Міністерства культури і мистецтв України (1999), обласною премією в сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна (2005), подяками Кіровоградської облдержадміністрації, почесними грамотами Кіровоградської міської ради та виконавчого комітету. Його фото було розміщене на міській Дошці пошани. За особисту активну мистецьку працю та пропаганду образотворчого українського мистецтва Михайло Надеждін був удостоєний почесних звань «Заслужений діяч мистецтв України» (1994) та «Народний художник України» (1997).

Література:

1. Автопортрет. Мистецькі відображення Михайла Надеждіна. Каталог із серії «В майстерні художника». – Кропивницький: Художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна, 2015. – 14 с.: іл.
2. Барви степу. Каталог виставки. – Київ, 1994. 32 с.
3. Виставка произведений кировоградских художников. Каталог виставки «Елисаветград – Кировоград. 1913-1988» к 75-летию I-й городской художественной выставки. – Кировоград, 1988. – 12 с.
4. Живописні симфонії Михайла Надеждіна. Каталог із серії «Лауреати обласної премії в сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна». – Кировоград: Художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна, 2013. – 12 с.: іл.
5. Кризь роки. Спілка художників України. Сторінки історії. Альбом. – Київ, 1993. – 85 с.: іл.
6. Куманський Б. Десята муза Кіровоградщини. Михайло Надеждін: нам 20 і ми такі різні. Розмова на тлі художньої виставки. – Кировоград, 2013. – 146 с.: іл.
7. Мистецтво України. 1991-2002. Искусство Украины. – Київ, 2002. – 80 с.: іл.
8. Мистецтво України 1991-2003. Альбом. – Київ, 2004. – 415 с.: іл.
9. Образотворче мистецтво. Минуле і сучасне. – Кировоград: ПВІ «Мавік», 2008. – 321 с.: іл.
10. Один + один. Михайло Надеждін. Андрій Надеждін. Живопис. Графіка. Каталог виставки. – Київ, 1994. – 20 с.
11. Почесні імена України. Еліта держави. Автор-упорядник Я.Белійчук. – Київ, 2015. – 352 с.
12. Родина Надеждіних. Живопис, графіка. Каталог виставки. – Київ, 2005. – 80 с.: іл.
13. Спілка художників України. Сторінки історії. Альбом. – Київ, 1993. – 130 с.: іл.

Олександр Полячок*

Кіровоградський музей музичної культури імені Кароля Шимановського, м. Кропивницький

ФЕСТИВАЛЬ «ОСІНЬ З МУЗИКОЮ КАРОЛЯ ШИМАНОВСЬКОГО» ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО РОЗВИТКУ КРАЮ

Музичний фестиваль камерної музики, який нині має назву «Осінь з музикою Кароля Шимановського», – одна з яскравих сторінок культурного життя Кропивницького, помітна подія в музичному середовищі України. Ім'я видатного композитора світового масштабу приваблює музикантів до його рідних місць. Тож фестиваль відбувається на малій батьківщині Кароля Шимановського. Більшість заходів проходять у Кропивницькому (до 1924 р. – Єлисаветград), за висловом Я. Івашкевича, «зимовій столиці» родини Шимановських. Окремі імпрези організовуються у селі Тимошівці (нині Кам'янського р-ну Черкаської обл.), де був родинний маєток Шимановських, а також у містах Кам'янка, Київ, Черкаси та ін.

The musical festival of chamber music now called "Autumn with music by Karol Shymanovsky" is one the brightest pages in the cultural life of Kropyvnytskyi, a prominent event in the musical circles of Ukraine. The name of the well-known composer draws musicians to his native places. So the festival takes place in "the small motherland" of Karol Shymanovsky. The majority of events take place in Kropyvnytskyi (Elisavetgrad till 1924), according to an expression by Ya. Ivashkevitch, "winter capital" of the Shymanovskys. Some of the events are organized in the village of Tymoshivka (now in Kam'yanka district of Cherkassy region), where the family seat of the Shymanovskys used to be, as well as in the cities of Kam'yanka, Kyiv, Cherkassy.

Ініціаторами й засновниками фестивалю є Музей музичної культури ім. Кароля Шимановського і ГО Об'єднання поляків «Полонія» ім. К. Шимановського в Кропивницькому, співорганізаторами – близько 20 інституцій, з-поміж яких найбільшу роль відіграють музичний коледж, обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського, обласна філармонія в Кропивницькому, Кам'янський державний історико-культурний заповідник, Тимошівська загальноосвітня школи I-III ступенів ім. К. Шимановського, Кропивницька музична школа №1 ім. Г.Г. Нейгауза, Музичне товариство ім. Кароля Шимановського в м. Закопане, Польща, НМАУ ім. П. Чайковського (Київ). Опіку над фестивалем здійснює також консульський відділ Посольства Республіки Польща в Києві.

Фестиваль посідає гідне місце серед інших форумів академічної музики, що проходять в обласному центрі щорічно, таких як Всеукра-

* Полячок Олександр Іванович, директор Кіровоградського музею музичної культури імені Кароля Шимановського, м. Кропивницький

їнський фестиваль-конкурс «Нейгаузівські музичні зустрічі» (від 1988 р.), всеукраїнські фестивалі-конкурси виконавців на народних інструментах «Провесін» (від 1996 р.), оркестрових струнних інструментах ім. Ю.П. Хілобокова (з 2014 р.), Фестиваль української академічної музики «Класік-прем'єр» пам'яті Ю. Мейтуса (з 2003 р.), Фестиваль академічної (переважно інструментальної) музики «Травневі музичні зустрічі» (з 1999 р.), хорового співу «Різдвяні передзвони» (з 2006 р.).

Упродовж двадцяти семи років (від жовтня 1992 р. до листопада 2018 р.) відбулося 16 фестивалів «Осінь з музикою Кароля Шимановського» (до 2017 р. переважно під назвою «Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського»).

Характерною рисою фестивалю є участь у ньому українських і закордонних артистів та музикознавців, які вирізняються високим рівнем виконавської майстерності, мають авторитет у міжнародних музичних колах. На «Осені з музикою К. Шимановського» виступили камерно-інструментальні, фольклорні, хорові та інші колективи, артисти з України, Польщі, Росії, Великобританії, Швеції, Австрії, Італії, зокрема (в хронологічному порядку) М. Сікорська-Войтаха, Г. Писаренко, Е. Селькіна, А. Середенко, Т. Яропуд, Л. Войнаровська, Є. Громов, І. Даценко, А. Мокану, О. Марцинчик, А. Асеева, Л. Ночовська, І. Чернявський, С. Калінін, Дж. Павелл, С. Сульдїна, П. Лаул, П. Райкерус, О. Рудницький, О. Скорбященська, Н. Рубаненко, А. Ляхович, А. Романова, П. Качнов, В. Туліс, О. Ващук, О. Пасічник, Н. Пасічник, Й. Доманьська, А. Татарський, А. Сольдано, С. Арджентьєрі.

Під час фестивалю відбулося кілька музикознавчих і краєзнавчих міжнародних наукових конференцій («Кароль Шимановський в Україні» та ін.), презентації виставок, фільмів, книжок, нотних збірок, було відкрито кілька меморіальних дощок (К. Шимановському, Я. Івашкевичу, М. Хороманському). Гостями фестивалю були провідні шимановськознавці з Польщі, Франції, України, Росії: Т. Хилінська, З. Гельман, Е. Ясінська-Єндрош, Д. де Мур, А. Калениченко, О. Сердюк, А. Середенко, О. Левтонова, композитор В. Губа, музикознавці Т. Гнатів, М. Черкашина-Губаренко, О. Корчова, І. Сікорська, М. Долгіх, І. Темченко, М. Яніцька-Слиш, діячі культури Ю. Опальський, А. Мригонь, Єжи Станкевич, С. Кравчинський, Б. Шумовська, М. Боровець, Т. Кара-Васильєва, В. Костюкова, Г. Коваленко, К. Учитель, І. Клименко, Г. Таран, А. Єфремцева, В. Білошапка та ін.

За період проведення фестивалю (1992-2018) у його рамках були виконані практично всі твори К. Шимановського для скрипки і фортепіано, обидва струнні квартети, більшість фортепіанних композицій, декілька вокальних циклів та окремих пісень, хоровий твір «Курпівські

пісні». Останній як цикл прозвучав уперше в Україні у виконанні Кропивницького муніципального камерного хору під орудою Ю. Любовича. Під час фестивалю відбулись світові прем'єри поеми для фортепіано «Гулістан» англійського композитора іранського походження К. Сорабджі (виконавець Дж. Павелл), окремих пісень й фортепіанних творів К. Регамея молодшого (Л. Войнаровська, Є. Громов).

Однак фестивальні програми не обмежуються лише музикою К. Шимановського. Крім неї прозвучали твори різних авторів від пізнього середньовіччя та Ренесансу (квартет «DuoDuo» зі Львова, камерний ансамбль «Єлисаветградська музична колегія») до наших сучасників, багатьох українських (В. Губаренко, В. Сільвестров, М. Скорик, М. Шух, І. Губаренко) і польських композиторів (М. Гурецький, Б. Войтович, А. Малявський, Я.В. Гавел, А. Кошевський). Кілька програм було присвячено українському фольклору (гурти «Гуляйгород», «Дике поле», «Бабський козачок», «Млиночок», учасники «Virtual Village Ensemble», фольклорний ансамбль Кропивницького музичного коледжу та ін.). Особливо часто звучать на фестивалях традиційні пісні рідного села К. Шимановського – Тимошівки.

Перший фестиваль під назвою «Пам'яті Кароля Шимановського», приурочений до 110-річчя від дня народження композитора, відбувся з 5 по 8 жовтня 1992 р. Його родзинкою стали концерти професора Музичної академії ім. К. Шимановського в Катовіцах М. Сікорської-Войтахи, її учня, переможця третього молодіжного всепольського конкурсу ім. К. Шимановського, піаніста В. Стиша та переможця третього молодіжного всеукраїнського конкурсу ім. Г. Нейгауза Ю. Багмета з Северодонецька (учня В. Юділевича). У програмі їхніх виступів були, зокрема, твори К. Шимановського (окремі мазурки з ор. 50, «Маски» ор. 34) та польських композиторів Х.М. Гурецького, Б. Войтовича, А. Малявського, Я.В. Гавела. В концерті «Від Єлисавету до Закопаного» твори К. Шимановського (Фантазія для фортепіано ор. 14, окремі з «Курпівських пісень» для голосу і фортепіано ор. 58, транскрипції автора та П. Коханьського для скрипки з фортепіано «Пісні Роксани» з опери «Король Рогер» і «Танцю» з балету «Гарнасі») прозвучали у виконанні кропивницьких музикантів М. Гузанової (сопрано), Н. Хілобокової (скрипка), О. Хабло, С. Концедалової, В. Стьопічевої (фортепіано). [1, 2]. Виступив також кропивницький ансамбль старовинної музики «Бароко» (художній керівник – В. Залевський), який того ж року концертував на фестивалі XVI Дні музики К. Шимановського в м. Закопане (Польща) [3].

Другий фестиваль пройшов 28-30 вересня 1993 р. паралельно з міжнародною науковою конференцією «Кароль Шимановський і Україна», організованою Спілкою композиторів України, відділом музико-

знавства ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України та ін. за участю Музичного товариства ім. К. Шимановського в Закопане. Тоді співачкою Г. Писаренко та ученицею Г. Нейгауза піаністкою Е. Селькіною були виконані «Пісні божевільного муєдзина» ор. 42 К. Шимановського. Вони вперше прозвучали з концертної естради в місті, де були створені, до того ж у залі, де 1919 р. багаторазово виступали К. Шимановський і Г. Нейгауз (зал колишньої жіночої гімназії, нині – Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка). Також вперше у Кропивницькому місцевий камерний хор (художній керівник і диригент – Ю. Любович) виконав кілька номерів із хорового циклу К. Шимановського «Курпівські пісні». Музикознавці з України, Польщі та Росії відвідали села Тимошівку, Косарі і місто Кам'янку на Черкащині. [4]

У наступні 10 років фестиваль не проводився, натомість музика К. Шимановського постійно звучала у рамках Всеукраїнського фестивалю-конкурсу «Нейгаузівські музичні зустрічі» (парні роки, квітень). Один із фестивалів-конкурсів було присвячено К. Шимановському (1996 р.). [5] У червні 1999 року в Кропивницькому відбулися концерти Б. Которовича (скрипка) та Є. Басалаєвої (фортепіано), в яких прозвучали «Ноктюрн і тарантелла» ор. 28 та «Каприс ля мінор» з «Трьох каприсів» Н. Паганіні ор. 40 (у транскрипції К. Шимановського). [6] 14-15 грудня 2000 року пройшли концерти із циклу «Митці за духовне відродження України» за участю О. Лагоші (альт) та Л. Гришко (фортепіано), О. Семчука (скрипка) та А. Середенко (фортепіано). Останній дуєт виконав скрипкові твори Шимановського («Міфи» ор. 30, соната ор. 9, три «Каприси» Н. Паганіні). [7] У квітні 2001 року спільно з Польським Інститутом в Києві було організовано концерт польської музики, на якому у виконанні Й. Ерміна прозвучали «Маски» К. Шимановського. [6] Також у 1993 р. на батьківщині композитора в с. Тимошівці фольклористи-дослідники О. та Н. Терещенки записали традиційні пісні цього села. Наслідком експедиції стало видання в 1999 році збірки «Пісенна традиція села Тимошівки». [8]

Відновлення фестивалю сталося у 2002 році з нагоди 120-річчя від дня народження композитора. Ініціатором виступило Об'єднання поляків Кіровоградщини «Полонія» ім. Кароля Шимановського (утворене в 1997 р.), а опіку над фестивалем узяло на себе Генеральне консульство Республіки Польща в Києві.

Головною подією «Днів пам'яті К. Шимановського» до 120-річчя від дня народження композитора (19-25 листопада 2002 року) був концерт у залі філармонії, що складався переважно із творів К. Шимановського у виконанні дуєту Т. Яропуд (скрипка) і А. Середенко (фор-

тепіано) та місцевих музикантів: Муніципального камерного хору (художній керівник і диригент – Ю. Любович), камерного ансамблю «Єлисаветградська музична колегія» (керівник – С. Концедалова), співачки К. Третьякової (сопрано), піаністів О. Тітової (в дуєті з К. Третьяковою) та Д. Полячка. На заході був присутній в. о. генерального консула Республіки Польща у м. Києві К. Сьвідерек. [6]

IV фестиваль відбувся 17 листопада – 3 грудня 2003 р. під назвою «Музичний фестиваль ім. Кароля Шимановського» (із такою назвою фестивалі проходили у 2003-2009 та 2012-2016 рр.). Найважливішим його заходом став концерт у філармонії за участю Л. Войнаровської (сопрано) та А. Середенко (фортепіано), де прозвучали пісні «Daleko został cały świat» і «Czasem, gdy długo» з «Шести пісень» на вірші К. Тетмайера оп. 2 К. Шимановського та вокальний цикл «Сатири на вірші С. Чорного» оп. 109 Д. Шостаковича. [6]

До програми V Музичного фестивалю ім. Кароля Шимановського (18 листопада – 17 грудня 2004 р.) увійшла наукова конференція «Центральна Україна – Польща», декілька доповідей якої було присвячено К. Шимановському та його оточенню. На одному з концертів побував генеральний консул Республіки Польща в Києві С. Шостак. Під час фестивальних виступів прозвучали три «Каприси» Паганіні-Шимановського у виконанні В. Тітішева (скрипка, тоді студент місцевого музичного коледжу) та С. Концедалової (фортепіано). [6] Від цього часу цей твір, а також «Соната ре-мінор», «Пісня Роксани» з опери «Король Рогер», «Прелюдія сі мінор №1 оп. 1» (в перекладенні для скрипки і фортепіано Гражини Бацевич), перша частина «Концерту №2 оп. 61» для скрипки з оркестром увійшли до навчального репертуару викладача коледжу по класу скрипки Н. Карабан і періодично виконувались її учнями у Кропивницькому, Одесі, Дніпрі, Донецьку, Харкові, Києві, Кам'янці та ін.

VI Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського, присвячений 125-річчю від дня народження та 70-річчю від дня смерті композитора і 100-річчю від дня народження Костянтина Реґамея-молодшого, відбувся 25 листопада – 21 грудня 2007 року. Фестивальна програма включала окремий концерт, присвячений К. Реґамею молодшому, за участю Л. Войнаровської (сопрано), Є. Іромова (фортепіано) та голови Краківського відділення Спілки польських композиторів Єжи Станкевича (вступне слово). Фортепіанні та вокальні твори К. Реґамея-молодшого прозвучали в Кропивницькому вперше (для окремих із них це була світова прем'єра). Прозвучали також «Каліпсо» з фортепіанного циклу «Метопи» оп. 29, №2, чотири з «Семи пісень» на слова Д. Джойса оп. 54 та пісня «Лебідь» на слова Вацлава Берента оп. 7 К. Шимановського

(яку в Єлисаветграді у 1918 році виконували співачка Бернштейн та автор), а також фортепіанні п'єси Р. Вагнера, Р. Штрауса. К. Дебюссі, О. Скрябіна, Б. Бартока, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського. В концерті І. Даценко (сопрано), А. Мокану (скрипка) та О. Марцинич (фортепіано), були виконані «Міфи» для скрипки і фортепіано, п'ять пісень із циклу «Любовні пісні Гафіза» на парафрази текстів з арабської поезії Г. Бетге ор. 24 К. Шимановського (ймовірно, вперше у Кропивницькому) і цикл С. Прокоф'єва «П'ять віршів Анни Ахматової» ор. 27. Цікавими були зустрічі з тодішніми ректором Музичної академії в Кракові хоровим диригентом С. Кравчинським і деканом тієї ж академії музикознавцем М. Яніцькою-Слиш, презентація новели Г. Гусейнова «Друга соната» – першого українського художньо-документального твору про К. Шимановського та виступи місцевих колективів: Муніципального камерного хору (керівник – Ю. Любич), дитячого хору «Елегія» (керівник – А. Васильєва), камерного й симфонічного оркестрів музичного коледжу (керівники – Н. Хілобокова та Л. Голіусова). [9]

На VII фестивалі імені Кароля Шимановського (4 листопада – 3 грудня 2008 р.) вперше виступили артисти з Харкова: І. Чернявський (скрипка) та С. Калінін (фортепіано). Програма Є. Ірмова, як і на минулорічному фестивалі, вражала оригінальністю. До 125-ї річниці народження А. Веберна слухачі познайомилися з трьома його рідко виконуваними в Україні творами, а до 125-х роковин смерті Р. Вагнера прозвучали його маловідомі фортепіанні п'єси та Зігфрід-іділія в транскрипції Г. Гюльда. Виступ доповнили твори К. Дебюссі та К. Шимановського («Острів сирен» з циклу «Метопи», ор. 29). В рамках фестивалю пройшла наукова конференція «Доли поляків на Кіровоградщині». Почесним гостем фестивалю був генеральний консул РП у м. Києві Г. Опалінський. [10]

Головним заходом VIII фестивалю імені Кароля Шимановського (11-20 грудня 2009 р.) став концерт А. Асеевої (скрипка) та Л. Ночовської (фортепіано), де прозвучали дві сонати для скрипки і фортепіано: ор. 9 К. Шимановського та Перша соната ор. 80 С. Прокоф'єва. Також відбулися концерт польської музики у виконанні ансамблю «Єлисаветградська музична колегія» (керівник – С. Концедалова) та концерт польських й українських колядок у виконанні жіночого хору «Prima Vista» Кропивницького музичного коледжу (керівник – О. Трушина). В рамках фестивалю було презентовано збірку матеріалів конференції «Доли поляків на Кіровоградщині», де висвітлювались теми, пов'язані з життям і творчістю К. Шимановського і його родини. Почесними гостями фестивалю були керівник консульського відділу посольства Республіки Польща в Україні Е. Добровольський та консул Д. Дмуховська [11].

27-28 листопада 2010 року в залі обласної філармонії відбулися два непересічних концерти, які склали програму XI фестивалю під назвою «Посвята Генріху Нейгаузу та Каролі Шимановському» за участю піаніста, композитора і музикознавця з Великої Британії Дж. Павелла, скрипальки С. Сульдїної, камерного оркестру Кропивницької обласної філармонії «Концертіно» (художній керівник – Н. Хілобокова) та струнного квартету «Post Scriptum» (Київ). Дж. Павелл виконав «Метопи», в дуеті з С. Сульдїною «Міфи» та, мабуть, вперше після Г. Нейгауза у Кропивницькому фортепіанну «Сонату № 2» оп. 21 К. Шимановського. Квартет «Post Scriptum» виконав «Струнний квартет» № 2 оп. 56 К. Шимановського. [12]

У 2011 році фестиваль ім. К. Шимановського не проводився, але Польський Інститут у Києві організував у Тимошівці й Кропивницькому концерти львівських виконавців, лауреатів Міжнародних конкурсів Л. Футурської (скрипка), І. Пахоти та М. Гумецької (фортепіано). В їхньому виконанні 29–30 листопада 2011 р. прозвучали майже всі скрипкові твори Шимановського для скрипки і фортепіано (Соната, Ноктюрн і Тарантелла, «Міфи», Три каприси Паганіні, Танець із балету «Гарнасі») [13].

Із 3 по 12 жовтня 2012 р. відбувся ювілейний X Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського, присвячений 130-річчю від дня народження і 75-річчю від дня смерті К. Шимановського, 140-річчю від дня народження О. Скрябіна та 150-річчю від дня народження К. Дебюссі. Він перевершив попередні своїм розмахом та жанровим розмаїттям. Це сталося не в останню чергу завдяки придбанням Кропивницьким музичним коледжем концертного роялю Бехштейн (2010 р.) та безцінному дарунку Ігоря Крутого – роялю Стенвей (2012 р.). Відтоді зал коледжу став відповідати найвищим вимогам музикантів. Подіями всеукраїнського масштабу стали міжнародна наукова конференція «Кароль Шимановський і його мала батьківщина», прем'єрне виконання в Україні хорового циклу К. Шимановського «Шість курпівських пісень» (Муніципальний камерний хор під керівництвом Ю. Любовича), творів англійського композитора іранського походження К. Сорабджі (Дж. Павелл). У конференції взяли участь музикознавці з Польщі, Великобританії, Росії, України та Китаю. Важливою складовою фестивалю став мистецький проект мистецтвознавця К. Учителя «Геній місця», який поєднав Кропивницький і Кривий Ріг. У його рамках піаністи з Санкт-Петербурга, представники нейгаузівської школи виконали, зокрема, кілька творів К. Шимановського (П. Райкерус), перший фортепіанний концерт Д. Шостаковича (П. Лаул) у супроводі камерного оркестру «Концертіно» (керівник – Н. Хілобокова). Також на фестивалі виступив піаніст О. Рудницький (з виконанням творів К. Шимановського, К. Де-

бюсси та ін.). Крім концертів, відбулися презентації виставки «Відроджені шедеври» (автор проекту – Т. Кара-Васильєва, виконавець – В. Костюкова та ін.), нотних та книжкових видань, творчі зустрічі тощо. Співробітниця Національного музею в Кракові Б. Шумовська презентувала нові документальні фільми про К. Шимановського і відзняла протягом фестивалю матеріал для наступного [14, 15].

XI Музичний фестиваль ім. К. Шимановського (28 вересня – 4 жовтня 2013 р.) був присвячений 150-річчю з дня народження Ф. Блюменфельда, 140-річчю – С. Рахманінова, 100-річчю – В. Лютовського та 100-річчю з дня прем'єри «Весни священної» І. Стравінського. Відбулося шість концертів, у яких виступили піаністи П. Лаул, П. Райкерус, О. Скорбященська, Н. Учител (усі – Санкт-Петербург), Н. Рубаненко (Зальцбург), Муніципальний камерний хор (керівник – Ю. Любович), фольклорні ансамблі «Бабський козачок» (Київ) під керівництвом І. Клименко, «Млиночок» (Кропивницький) під керівництвом С. Концедалової, «Криниця» (с. Юрчиха Кам'янського р-ну Черкаської обл.) під керівництвом В. Войцехівської. Міжнародна наукова конференція «Блюменфельди: родина на перехресті культур» супроводжувалась відкриттям виставки та презентаціями: книжки Дідьє ван Мура «Кароль Шимановський» (Париж 2008, за участю автора), короткометражного документального фільму «Кароль Шимановський і його мала батьківщина» (режисер – Б. Шумовська, 2012). Мистецький проект К. Учителя «Геній місця» цього року отримав назву «Путь «Весни священної» і за допомогою фонду І. Стравінського в Лозанні, охопив не лише Кропивницький і Кривий Ріг, а й Устилут Волинської обл., Оранієнбаум та ін. [16].

XII Музичний фестиваль (3-24 жовтня 2014 р.) відбувся під гаслом «Митець, патріот, громадянин». Він був присвячений 200-річчю від дня народження Т. Шевченка, 50-річчю від дня смерті Г. Нейгауза, 130-річчю від дня народження Н. Нейгауз та С. Шимановської, 120-річчю – Я. Івашкевича, 125-річчю – Л. Ревуцького, 135-річчя – С. Людкевича. У зв'язку з російською агресією в Україні географія учасників фестивалю була обмеженою: Кіровоградщина, Черкащина, Київ. У костюлі Святого Духа в Кропивницькому пройшла меса пам'яті Г. й Н. Нейгаузів та С. Шимановської, після якої прозвучала кантата «Стабат Матер» Дж. Перголезі у виконанні хору та камерного оркестру Кропивницького музичного коледжу (хормейстер – О. Трушина, диригент – Н. Хілобокова). Муніципальний камерний хор виконав твори українських авторів, А. Ляхович – 30 інвенцій Й.С. Баха, А. Романова – твори Б. Лятошинського та О. Скрибіна. Концертна програма була доповнена лекціями: «С. Людкевич. Симфонія-кантата «Кавказ» (Т. Гнатів), «М. Лисенко. Кантата «Б'ють пороги» (О. Корчова), «Бахівські

інвенції» та «Піаністичний «код Нейгауза» (А. Ляхович) і виставками: «Листи через залізну завісу», «Єлисаветградський портрет Кароля Шимановського» та «Ярослав Івашкевич і Україна». Відбулись також презентації публікацій І. Сікорської (до 25-річчя музично-критичної діяльності) та фотоальбому «Кіровоградщина у дзеркалі часу. Музичне мистецтво» за участю авторів-упорядників О. Полячка та М. Долгіх. Традиційне для фестивалів ім. К. Шимановського відвідування кімнати-музею композитора в Тимошівській загальноосвітній школі його імені цього разу було доповнене візитом на батьківщину співачки С. Шимановської до села Петрового (колишня Орлова Балка) під м. Знам'янкою Кіровоградської обл. Під час фестивалю відбулося відкриття меморіальних дощок К. Шимановському на будинку мистецького факультету ЦДПУ ім. В. Винниченка (вул. Дворцова, 5) та М. Хороманському (вул. Михайлівська, 19). В останній події взяв участь Генеральний консул Польщі в Києві Р. Вольський. [17]

XIII Музичний фестиваль ім. К. Шимановського (3 жовтня – 4 листопада 2015 р.) під гаслом «Шимановський і Лятошинський» було присвячено 120-річчю від дня народження Б. Лятошинського, кілька дитячих років якого пройшли на теренах Кіровоградської області. Муніципальний камерний хор (диригент – Ю. Любович) підготував монографічну програму з творів автора «Слов'янського концерту» (явище доволі рідкісне в масштабах усієї України). Струнний квартет «Cordes» виконав Перший квартет К. Шимановського ор. 37, а також твори Б. Лятошинського, В. Лютославського, М. Скорика, В. Сильвестрова та ін. В концерті піаністів А. Ляховича і А. Романової прозвучали Фантазія К. Шимановського (А. Ляхович), твори Б. Лятошинського та ін. М. Черкашина-Губаренко презентувала власні книги «Оперний театр у мінливому часопросторі» та «Вірші про музику і музикантів», Т. Гнатів прочитала доповідь «Пауль Гіндеміт – основоположник неокласицизму в музиці». Виступили також мішаний хор (керівник – Н. Шост) і камерний оркестр (керівник – Н. Хілобокова) Кропивницького музичного коледжу, фольклорні гурти «Гуляйгород», «Млиночок» та ін. Важливим акцентом фестивальної програми стала презентація кінострічки «Кароль Шимановський: українські стежки польського генія» – першого українського документального фільму про композитора [18].

Від 29 вересня до 4 листопада 2016 р. проходив XIV Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського, на якому виступили Павло Качнов (Україна-Австрія, фортепіано), струнний квартет «Cordes», квартет «DuoDuo», інші колективи й солісти. Вперше у Кропивницькому прозвучала моноопера «Листи кохання» В. Губаренка у виконанні В. Туліс (сопрано) та О. Ващук (фортепіано). Вступне слово виголосила М. Чер-

кашина-Губаренко. У цьому ж концерті було також вперше в Кропивницькому виконано три пісні на слова Дмитра Давидова для голосу і фортепіано тв. 32 К. Шимановського, пісні І. Губаренко, В. Сильвестрова, М. Шука, І. Губаренко. Іншою ключовою подією фестивалю став концерт О. Пасічник (сопрано) і Н. Пасічник (фортепіано), в якому вони виконали п'ять із дванадцяти курпівських пісень для голосу і фортепіано К. Шимановського, твори українських і зарубіжних композиторів. Під час фестивалю було відкрито меморіальну дошку Я. Івашкевичу на приміщенні колишньої чоловічої гімназії, де він навчався [19].

Головними концертантами XV фестивалю, присвяченого 135-ї річниці від дня народження та 80-ї річниці від дня смерті К. Шимановського, що вперше пройшов під назвою «Осінь з музикою Кароля Шимановського» (1 вересня – 30 листопада 2017 р.), були піаністи А. Татарський, Й. Доманьська і Дж. Павелл. У малому залі НМАУ ім. П. Чайковського дуєт Й. Доманьська – А. Татарський виконав балет К. Шимановського «Гарнасі» в перекладенні для 2 фортепіано Г. Бацевич. А. Татарський зіграв сольні концерти в Кам'янці й Кропивницькому, включивши до програми варіації ор. 3 та інші твори К. Шимановського, а також композиції І. Падеревського та ін. Дж. Павелл виступив у Кам'янці, у Кропивницькому ж уперше виконав прелюдію й фугу до дієз-мінор та дві мазурки ор. 62 К. Шимановського. До програми концертів увійшли також «Фантазія» і «Метопи» К. Шимановського, балет І. Стравінського «Петрушка» в авторському перекладенні для фортепіано та ін. Окрасою фестивалю стала виставка «Кароль Шимановський – від Тимошівки до Лозанни» бібліотеки Варшавського університету авторства Е. Ясінської-Єндрюш, що експонувалась у Кам'янці, Кропивницькому та Києві. На відкритті виставки в Києві виступили, зокрема, І. Даценко (сопрано), О. Марцинчик (фортепіано), фольклорний гурт «Перекотиполе», А. Калениченко, Т. Кара-Васильєва, О. Мокану та керівник Консульського відділу Посольства Республіки Польща в Україні Т. Дедерко [20].

У рамках XVI мистецького фестивалю «Осінь з музикою Кароля Шимановського» (2018 рік) відбулися зустрічі з легендарним українським композитором Володимиром Губою, який написав музику до понад 150-ти кіно й анімаційних фільмів, концерти і майстер-класи визначної інтерпретаторки музики К. Шимановського піаністки Йоанни Доманьської, концерт і майстер-клас італійських піаністів Стефанії Арджентьєрі і Альфонсо Сольдано та чимало інших заходів: виставок, презентацій тощо [21].

Фестиваль «Осінь з музикою Кароля Шимановського» істотно збагатив культурно-мистецьке життя регіону і стає дедалі помітнішим явищем на музичній мапі України.

Література:

1. Ігнат'єва О. Там, де зустрічаються традиції [Про фестиваль «Пам'яті К. Шимановського» з нагоди 110-річчя від дня народження композитора] // Народне слово. – 1992. – 15 жовт. – С. 3.
2. Lewtonowa O. Jubileusz Karola Szymanowskiego w Rosji i na Ukrainie // Ruch Muz. – 1993. – Nr 4. – С. 13–16.
3. Вакулич В. Музика в підніжжі гір [Про виступ ансамблю «Бароко» в рамках XVI Днів музики К. Шимановського в Закопаному] // Вечірня газета. – 1992. – 21 лип. – С. 2.
4. Opalski J. Szymanowski a Ukraina. Droga wolna // Rzeczpospolita. – 1993. – 27–28 listopada.
5. Наш. кор. Пам'яті двох земляків-піаністів [V Всеукраїнський конкурс молодих піаністів ім. Генр. Нейгауза, присвячений К. Шимановському] // Кіровоградська правда. – 1996. – 9 квіт. – С. 1.
6. Котішевський Є. Найцікавіші культурно-мистецькі заходи, направлені на популяризацію польської культури та українсько-польських зв'язків на Кіровоградщині // Поляки на Кіровоградщині / Polacy na ziemi Kirowogradzkiej. – Кіровоград, 2006. – С. 138–142; скороч. версія польск. мовою: Eugeniusz Kotiszewski. Szymanowskiana. Kroniki imprez kulturalnych od 1962 // Там само. – S. 134–137.
7. Полячок О. Київські музиканти виконують твори Кароля Шимановського // Вечірня газета. – 2000. – 22 грудня. – С. 2.
8. Терещенко Н., Терещенко О. Пісенна традиція села Тимошівки. – Кіровоград – ДКП «Поліграфія», 1999. – 64 с.
9. Лісниченко Ю. Сонати життя Кароля Шимановського [Про Муз. фест. ім. К. Шимановського] // Вечірня газета. – 2007. – 30 листоп. – С. 1.
10. Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського. Кіровоград, 2008 [Афіша] // КММШ [Кропивницький музей музичної культури ім. К. Шимановського].
11. Музичний фестиваль імені Кароля Шимановського. Кіровоград, 2009 [Афіша] // КММШ.
12. Посвята Каролі Шимановському. Кіровоград, 2010 [Програма концерту] // КММШ.
13. Каролі Шимановському. Кіровоград, 2010 [Афіша концерту] // КММШ.
14. Сікорська І., Полячок Д., Ткаченко Є. Повернення Кароля Шимановського на малу батьківщину [про Х Муз. фест. ім. К. Шимановського] // Музика. – 2013. – № 2. – С. 42–43.
15. Jasińska-Jędrasz E., Pasiecznik M. Szymanowski i Lutosławski na Ukrainie [Konferencja w Kirowogradzie w 2012r.] // Ruch Muz. – 2013. – Nr 8.
16. Сікорська І. Кіровоград: на перехресті культур [про XI Муз. фест. ім. К. Шимановського] // Музика. – 2014. – № 2. – С. 20–23.
17. Класова О. Фестиваль Шимановського. Початок [Про програму XII Музичного фестивалю ім. К. Шимановського у Кіровограді] // Народне слово. – 2014. – 3–9 жовт. – С. 17.
18. Класова О. Фестиваль імені Шимановського завершився [Про XIII Муз. фест. ім. К. Шимановського у Кіровограді] // Народне слово. – 2015. – 12 листоп. – С. 5.
19. Сухий С. XIV музичний триває [Про XIV Муз. фест. ім. К. Шимановського у Кіровограді] // Народне слово. – 2016. – 13 жовт. – С. 5.
20. Лапіна М. Осінь з музикою Кароля Шимановського // Народне слово. – 2017. – 28 верес. – С. 15.
21. Шепіль Ф. Фестиваль завершився яскравим концертом // Голос України. – 2018. – 01 листоп.

ЇХНЯ ДОЛЯ ПОВ'ЯЗАНА З ЄЛИСАВЕТГРАДОМ

Триптих

У статті на основі публікацій у газетах, які виходили у місті Єлисаветграді у двадцяті роки минулого століття, розповідається про трьох класиків української літератури, доля яких тісно пов'язана з містом, яке сьогодні носить ім'я Кропивницького.

Ключові слова: газета «Наша хата», вірш «О дивний мент, а дивний час...», газета «Известия», газета «Зінов'євський пролетарій».

The article uses newspaper publications of the 20-th of the last century to tell about three classics of Ukrainian literature, whose names are closely connected to the city with its present name of Kropyvnytskyi.

Key words: Nasha Khata newspaper, Virsch "O wondrous moment, and wondrous hour ...", Izvestia newspaper, Zinov'evsky Proletary newspaper.

Єлисаветська «хата» Валер'яна Поліщука

Про маловідому сторінку біографії митця

Гортаючи у читальній залі Держархіву області підшивку газети «Наша хата», яка виходила в Єлисаветграді у грудні 1918 року – лютому 1919 року, звернув увагу на статтю «Світська влада і українство» за підписом Валер'яна Поліщука. Відразу подумав, що редакція газети зробила передрук цієї статті з іншого видання. Та, виявляється, Валер'ян Поліщук (1897-1937) понад місяць жив і працював в Єлисаветграді.

У книжці «Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років», яка вийшла у київському видавництві «Кліо» 2015 року, знаходимо кілька автобіографічних відомостей про Валер'яна Поліщука. 31 грудня 1920 року поет писав, що він «...з повстанням Директорії був запрошений на секретаря редакції Катеринославської газети «Республіканець», потім писав у єлисаветській газеті «Наша хата»...». В автобіографічній замітці від 28 лютого 1923 року Валер'ян Львович зазначив, що надрукував «у січні 1919 року в Єлисаветі в газеті «Наша хата», «Місяшне сяйво», й інші

* Поліщук Володимир Васильович, журналіст газети «21-й канал», член Національної спілки журналістів України, м. Кропивницький

поезії». На жаль, примірник цієї газети відсутній в Держархіві області. А у жовтні 1924 року, під час відпочинку в Гурзуфі, Поліщук пише: «Катеринослав узяли більшовики. Тут же поблизу товкся Махно. Кипіло, як у котлі. Газету перенесли в Єлисавет. Я ще там попрацював трохи...».

Перша у Єлисаветграді українськомовна газета «Новий шлях» побачила світ на початку квітня 1918 року. Редагував видання О. Семененко. Другою україномовною газетою стала «Наша Хата». Вона почала виходити у грудні 1918 року. Хоча у шапці й було задекларовано, що це «Відомості гижневика «Наша хата», та газета виходила кілька разів на тиждень без сталої періодичності. У Держархіві Кіровоградської області зберігається з півтора десятка її номерів. Перший номер датований 6 грудня 1918 року, останній – 1 лютого 1919 року. У грудні газета виходила на аркуші формату А3, який був задрукований з одного боку, а уже в січні на чотирьох аркушах того ж формату. Спершу зазначалося, що газета віддрукована у друкарні Трудового кооперативу «Просвещение», а у січні – в друкарні УНР в Єлисаветграді. Хоча у січні у шапці й з'явився надпис, що це щоденна громадсько-політична кооперативна газета, та виходила вона нерегулярно і без нумерації.

Редакція та контора газети квартирували у будинку Барського по вулиці Верхній Донській. Очевидно, це той будинок, у якому зараз обласний краєзнавчий музей. Видавав газету Єлисаветградський Кредитовий Союз Кооперативів, а редактором був Т. Біланенко. Видання підтримувало політику Центральної ради та приділяло багато уваги

проблемам української державності. Одним із відомих дописувачів був Сергій Шелухін (член Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича, Голова української делегації на мирних переговорах з РРФСР у червні 1918., член української делегації на мирних переговорах у Парижі в 1919 р., виконувач обов'язків міністра в уряді В. Чехівського тощо).

Валер'ян Поліщук – досить нетиповий представник «Розстріляного Відродження», разом із тим без нього неможливо уявити тодішню українську літературу. Це не лише найвідоміша, а й найсуперечливіша постать в українській літературі ХХ століття. В. Поліщук є автором понад двадцяти поем та романів у віршах, десятків ліричних томиків та дитячих збірок, багатьох літературно-критичних, теоретичних та публіцистичних виступів. В особі Поліщука українська література 1920-х наполегливо шукала сучасних, відповідних прогресивному, технізованому ХХ століттю способів і засобів зображення.

Поліщук став фактично другим після Михайла Семенка організатором авангардистського літературного руху. На противагу футуристам очолив український конструктивізм, або, за його власним паралельним визначенням, «динамічний спіралізм» – напрям, який не зовсім оформився в цілісне, самостійне явище, перебував трохи у тіні футуризму, однак зі своїми виразними характеристиками.

Письменник був яскравим і ексцентричним героєм літературного життя. Сам підживлював чутки про роман з двома сестрами – Лідією і Оленою Конухес (подібні трикутники – просто якась нав'язлива ідея тодішнього мистецького середовища). Під час зустрічі письменників зі Сталіним став допитуватися у нього, коли ж Радянській Україні віддадуть Кубань і Північну Слобожанщину...

Публічно, та й у багатьох творах Валер'ян Поліщук активно підтримував радянську владу, не хефтував відверто пропагандистськими віршами. Але окремі записи з щоденників і листи, які передавалися не поштою, а з рук у рук, свідчать про дуже критичне сприйняття більшовицького режиму. В одному з листів Поліщук описує реалії Голодомору в Харкові, атмосферу серед заляканих і паралізованих початком масових репресій літераторів.

1934 року поета заарештували. Він був одним з тих, хто не зламався на слідстві, не визнав абсурдних звинувачень і не «доверстив» до них нікого з друзів і знайомих. Отримав «десятку». 1937-го вирок переглянули: Поліщука розстріляли у Сандармоху.

Що ж стосується власне поезії, вона у Поліщука була напрочуд різноманітною. Як і в житті, у творчості, він, схоже, сповідував політику «ренесансної» різновекторності. В одних віршах він експериментував

зі своїм конструктивізмом, шукав химерні метафори або джмелем кружляв навколо якогось одного способу (наприклад, волосинки або медузи), з різних сторін розгортав улюблені питання тілесності, сексуальності або раптом поринав у технічні питання індустрії. В інших ставав зразковим трепетним неоромантиком.

Для Валер'яна Поліщука не було більшого щастя, ніж вірно служити людям. Коротко, влучно, стисло, але по-мужньому висловлена ним думка може служити девізом усього поетового життя:

*Блажен, хто може горіти,
Бо після нього
залишиться попіл,
А не гній.*

«О дивний мент, о дивний час» Історія одного вірша Олександра Олеса

23 листопада виповниться 140 років з дня народження видатного українського літератора Олександра Олеса (Кандиби), творця класичних мистецьких шедеврів української поезії.

Переглядаючи у Державному архіві Кіровоградської області підшивки газет сторічної давності, звернув увагу на вірш «О дивний мент, о дивний час» Олександра Олеса (1878-1944), який був надрукований у газеті «Наша хата» за 31 січня 1919 року. Газета з такою назвою виходила в Єлисаветграді у грудні 1918 – січні 1919 року.

Розміщений вірш під «Листом до українських письменників і педагогів» Петра Тенянка, працівника Київської губерніяльної народної управи. У прижиттєвих збірках творів Олександра Олеса цей вірш не згадується. А у деяких радянських передруках його датували 1941 роком.

Нагадаю, в українську літературу Олександр Олесь увійшов як поет, що розширив тематичний, стильовий, настроєвий діапазони лірики, підніс виражальну силу українського художнього слова. Характер всієї поетичної спадщини митця визначає журба і радість, які завжди йдуть поруч, змагаючись, хто кого переважить. Микола Зеров відзначав, що лірик наділений першорядним талантом, який дозволив йому так авторитетно репрезентувати українську поезію, як Володимирові Вин-

ниченку нашу прозу. Михайло Грушевський вважав, що про Олександра Олеся слід говорити як про «найбільшого з нині живущих поетів на Україні». Максим Рильський писав, що «поет Олександр Олесь посідає певне місце в історії нашої культури». Про мелодійність поезії Олеся говорить те, що до неї часто зверталися композитори. Понад 30 музикантів здійснювали обробку його віршів. Серед них: М. Лисенко. К. Стеценко, С. Людкевич, Я. Степовий...

У 1990 році у видавництві «Дніпро» вийшло найповніше – двотомне – видання творів Олександра Олеся. Упорядник і автор передмови Р. Радишевський включив до нього ненадруковану шосту книгу поезій, розшукав орієнтовно 600 неопублікованих віршів, розкиданих по записниках і рукописних збірках. Серед них і вірш «О дивний мент, О дивний час», який Р. Радишевський знайшов у №9 журналу «Україна» за 1919 рік. Оскільки це видання друкувалося двічі на тиждень, можна припустити, що вірш з'явився одночасно у газеті «Наша хата» і у журналі «Україна». Можна припустити, що це був один з останніх віршів Олександра Олеся, написаний ним на українській землі...

Проживаючи у Києві, Олександр Олесь товаришував із нашим земляком і своїм колегою-ветеринаром Костянтином Хороманським, батьком письменника Міхала Хороманського. У січні 1919 року Олесь збирається зі Хороманським у гості до сестри Марії. Але дійти з Лук'янівки до Бесарабки, де вона мешкала, було неможливо. Кулеметна стрілянина, вибухи снарядів... Довелося перебікувати в квартирі Хороманського. Олесь читав вірші з підготовленої до друку книги. На якусь мить господар вийшов в сусідню кімнату і там від вибуху снаряду загинув.

Ця смерть стала величезним душевним потрясінням для Олеся. До цього додалося ще одне гірке переживання: петлюрівцями був розстріляний брат дружини, похорон якого відбувся з хати Олеся в Пущі-Водиці. Як згадує сестра Марія, брата це остаточно надломило, і в розпачі він вигукнув: «Далі я не можу витримати!.. Я збожеволю!»

Слід додати, що протягом трьох останніх років у Києві змінилося більше десяти різних влад. Невизначеність ситуації посилювалась загрозою життю Олеся. Було й таке, що на початку 1918 року газета «Нова рада» повідомляла про вбивство письменника, але через кілька номерів (20 лютого) робила спростування: «О. Олесь живий. Він був під загрозою розстрілу, але йому пощастило врятуватись».

Усі ці події і підштовхнули письменника до виїзду за кордон. З дипломатичним паспортом начебто від уряду Української Народної Республіки він виїздить у лютому 1919 року до Будапешта. Не сподівався, що назавжди.

* *

О дивний мент! О дивний час,
Весь всесвіт дивиться на нас.
Сам Бог над нами став, а дається,
І чуть як Боже серце б'ється.
Сам Бог байдужість переміг,
І на похмурих хмарах ліг,
І звідти стежить за полями,
Готовий викинути блискавками.
О дивний мент! О дивний час!
Нехай же він запалить вас
І вам сплете вінки лаврові
На полі чести, полі крови.
Хто спить тепер під грим гармат,
Той мрець для нас, злочинець кат:
Всі друзі наші під стягами
В боях кровавих з ворогами.
Брати! за шаблю, за мушкет!
Всі за республіку! вперед!
Вперед, вперед—одна дорога
А там—за нею—перемога!
(У.) О. Олесь.

На межі життя й смерті

Єлисаветградські вірші Володимира Сосюри

*Володимир Сосюра,
уже відомий поет. 1923 рік.*

Становлення класика української літератури ХХ століття, неперевершеного лірика Володимира Сосюри як громадянина та митця припадає на перші пореволюційні роки і пов'язане з Кіровоградщиною.

Восени 1918-го у складі робітничої дружини содового заводу він бере участь у повстанні проти кайзерівських військ. Потім стає козаком петлюрівської армії. Один із перших віршів українською мовою «Ми любим на словах...» гайдамака 3-го куреня 3-го гайдамацького полку Сосюра написав на станції Знам'янка. Сталося це 15 лютого 1919-го. Ось як описував ті дні Володимир Миколайович в автобіографічному романі «Третя рота»:

«Лютий 1919 р. Кілька днів ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'єв нас зрадив, перейшов на бік червоних... Його штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед. У лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'єв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...»

Цей запис письменник зробив за кілька років після пережитих подій.

Від станції Знам'янка юнак пройде з українським військом через усю Україну до фатального листопада 1919-го. Після трагедії УНР потрапить у полон до денікінців. Його розстрілюють як петлюрівця, але рана виявляється не смертельною, і поет виживає. Судив Сосюру і червоний ревтрибунал, і тільки житейська мудрість голови трибуналу, який розгледів у юнаку поета, врятувала йому життя. 1920-го опиняється в Одесі, де його, хворого на тиф, приймають до лав Червоної армії, де він вступає до Комуністичної партії. Продовжує писати. В Одесі політкурсант 41-ї стрілецької дивізії знайомиться з Юрієм Олешею, Едуардом Багрицьким, Костянтином Гордієнком, з поезією Василя Чумака. У дружньому колі, а часом і в «Кафе поетів» читає власні вірші. Літературне товариство одностайно визнає його поетом, а за образно-інтонаційним ладом, тематикою і традицією – поетом українським.

У листопаді 1920-го червоноармійця Сосюру направляють у Єлиса-

ветград на військово-політичні курси більшовицького війська. Прибувши у місто, він відразу захворів і потрапив до військового лазарету. Про своє тримісячне перебування в Єлисаветграді Володимир Миколайович писав у романі «Третя рота» (1926, надрукований у 1989-му): «Курси стояли в Єлисаветі. Був уже листопад. Після голодовки на фронті (по п'ять день ми нічого не їли, а коли доводилось їсти, то більше яблука із панських садів) у мене почалась дизентерія. Я кажу завхозові, щоб він дав візника до лікарні, бо я босий, а надворі грязь і йде сніг. Але він не дав мені візника, і я пішов босий до лікарні. Це було далеко, десь за вокзалом. Я йду і бачу, а мимо проходять червоноарми, гримить «Інтернаціонал», і мені ще дужче жалко себе. Перехожі дивляться на мене і жалісно хитають головами. Коли я проходив через вокзал, до мене підійшов спекулянт і хотів купити мою шинелю. Це було так дико й страшно, я ж босий, а він мене хоче ще зовсім роздягнути...»

У приміщенні військового лазарету, в якому лікувався наприкінці 1920-го Володимир Сосюра, (сьогодні – вулиця Братиславська) склали військової частини. Відомо також й де містилися курси, на яких навчався поет. Це колишнє Пушкінське народне училище по вулиці Генерала Шумілова, в якому нині школа №7. У шкільному музеї зберігається листування Володимира Миколайовича з викладачем Кіровоградської райпартшколи Григорієм Михайловичем Понченком, із яким поет зустрічався та дружив. Так, у листі від 2 листопада 1959-го Володимир Сосюра писав Понченку:

«...з листопада 1920 року до січня 1921-го я був курсантом військово-політичних курсів при політвідділі 14-ї армії. Наші курси тоді містилися в колишній Пушкінській школі, і мені довелося приймати участь в обороні Єлисаветграду од махновців. І ще: в «Єлисаветградских известиях» друкувалися мої вірші, власне юнацькі вірші. Тоді газету ліпили на стінах будинків. У мене не було штиблетів, і дівчата пошили мені капці з шинельного сукна. В тих капцях зимою я бігав за кілька кварталів, щоб подивитися, чи надрукували мої вірші в «Єлисаветградских известиях».

Вилікувавшись, Володимир Сосюра продовжив навчатися на курсах і писати вірші. Місцева газета «Известия» зберегла для нас сліди перебування поета в Єлисаветграді. Рубрика «Поштовий ящик» за 26 листопада 1920-го повідомляла: «Курсанту Сосюре. Товарищ! Ваши стихи талантливо. Будут напечатаны в ближайших номерах. Редактор убедительно просит заглянуть к нему в редакцию для близкой беседы».

А 19 грудня 1920-го в «Известиях» надрукований вірш «За солнцем» за підписом «В. Сосюр». У цій же газеті від 9 лютого 1921-го знаходимо вірш «Пролетарий», також написаний Сосюрою.

Знову в місті, яке на той час уже називалося Зінов'євськом, Володимир Сосюра побував у квітні 1929-го. Газета «Зінов'євський пролетарій» у двох номерах повідомляла про приїзд до міста групи письменників. У номері від 21 квітня був анонс виступів літераторів:

«Сьогодні пролетаріат Зінов'євського зустрічає гостей — групу пролетарських поетів й письменників. На запрошення ОРПС'у вони їдуть до нас, щоб розказати робітничим масам за ті великі досягнення та завдання, що стоять перед нами на фронті культурної революції... Пролетарський привіт вам, товариші Сосюра, Микитенко, Дикий, Первомайський, Кузміч та Голованівський!»

Ось як описував зустріч у театрі «Зінов'євський пролетарій» за 24 квітня: «В. Сосюра починає із «Сада». Після першого ж вірша з усіх боків починаються вигуки: про батька, про мати, «Нальотчицю»... Сосюра задовольняє вимоги. Він читає «Знов я на содовім заводі», «Мати», «Ой не даремно ж в степах гули гармати»... Бурхливими оплесками нагородили слухачі поета».

Єлисаветградські враження Володимир Сосюра відтворив не лише у єдиному прозовому творі «Третя рота», а й у поемі «Махно» (1928, надрукована в 1991-му) та інших творах. Зокрема, кореспондент фронтової газети «За честь Батьківщини» Володимир Сосюра присвятив місту вірш «Ми повернулися...», датований 8 січня 1944-го, днем визволення Кіровограда від німецько-фашистських загарбників.

На фасаді школи №7 по вулиці Генерала Шумілова у Кіровограді встановлена пам'ятна дошка, яка нагадає учням, що вони навчаються у приміщенні, в якому майже сто років тому проживав та навчався неперевершений український лірик Володимир Сосюра.

Література:

1. Бурляй Ю. Володимир Сосюра. Життя і творчість / Ю. Бурляй. – К., 1959.
2. Гальченко С. А. Сосюра Володимир Миколайович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил. – С. 715.
3. Газета «Республіканець». – м. Єлисаветград, 1918.
4. Газета «Наша хата». – м. Єлисаветград, 31 січня 1919.
5. Газета «Известия». – м. Єлисаветград, 19 грудня 1920.
6. Газета «Зінов'євський пролетарій», 29 квітня 1929.
7. Герасимова Г. П. Поліщук Валеріан Львович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – С. 340.
8. Доленго О. Творчість В. Сосюри // О. Доленго. – Х. 1931;
9. Журнал «Україна», №9 1919, м. Київ.
10. Зеров М. Від Куліша до Винниченка: Поезія Олеся і спроба нового її трактування // Зеров М. У 2 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1990.

11. Неврлі М. Олександр Олесь. Життя і творчість // М. Неврлі. – К., 1994.
12. Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років. – Кліо, 2015.
13. Сосюра В. М. Третя Рота / В. М. Сосюра. – К. : Радянський письменник, 1988.
14. Сосюра В. М. Червона зима/ В. М. Сосюра. – К. : Радянський письменник, 1976.
15. Стебун І. Володимир Сосюра // І. Стебун. – К. 1948.
16. Твори Олександра Олесь: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990.
17. Шевельов Ю. Душа співає. (Лірика Олександра Олесь. До дня народження поета – 4-ХІІ.1878 // Нова Україна. – 1942. – Ч. 275 (4 грудня). – С. 4. Передрук у вид.: Шевельов Ю. Дорогою відродження: публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (харківський період). – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. – С. 91–93.

Надія Рябоконт*

УДК 94(477.65)«1941/1945»

КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

ОСТАРБАЙТЕРИ: МАЛОВИВЧЕНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В есе здійснено спробу дослідити маловідому сторінку історії Другої світової війни на Кіровоградщині – вивезення окупантами її мешканців на примусові роботи до Німеччини та інших країн Західної Європи.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційна влада, оstarбайтери.

This essay is an attempt to research a little-known page of WWII in Kirovograd region – the deportation of its inhabitants by the occupying forces to forced labour in Germany and other countries of Western Europe.

Key words: WWII, occupation power, Ostarbeiters.

Використання праці оstarбайтерів у 1939–1945 роках стало з часів рабства найбільшим в історії масовим застосуванням іноземців у економіці окремої держави. Це одна з трагічних сторінок Другої світової війни, яка призвела до страждання багатьох народів, зокрема й українського, будь-якої статі та віку. Жінки, діти, підлітки та люди старшого віку – усі вони у двадцятому, «цивілізованому», столітті були змушені зазнати відчуття середньовічного рабства.

У воєнних планах нацистського керівництва Україна посідала особливе місце: з усіх територій, що були захоплені Третім Рейхом, це була

---

* Рябоконт Надія Петрівна, завідувача науковою редакцією КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

найбільша радянська республіка, окупована німцями повністю. Здатність до стабільних врожаїв, перспективність розвитку як рослинництва, так і тваринництва перетворювали українські землі на джерело продуктів і постачальника робочої сили, що не має собі рівних. Але господарем на цих землях із часом мав стати німецький бауер (фермер).

Окуповуючи територію України, гітлерівські загарбники вводили рабську примусову працю. Людей виганяли на роботу за допомогою поліції. Під загрозою розстрілу вони працювали по 14-16 годин на добу. У більшості випадків їхня праця не оплачувалась, прирікаючи людей на голодну смерть.

7 листопада 1941 р. Герінг підписав указ «Про використання російської робочої сили». Під терміном «російська» малось на увазі «радянська». Так, окрім росіян, згідно з нацистською термінологією називали також українців, білорусів та жителів інших регіонів СРСР.

Примусова депортація працездатних людей торкнулася майже кожної сім'ї, практично всього українського народу. Скільки десятків тисяч українців було вивезено на територію Німеччини та інших країн Європи й скільки загинуло, ніхто достеменно не знає й сьогодні.

Спочатку все це супроводжувалося потужною пропагандистською роботою Третього Рейху про те, що в Німеччині створені дуже добрі умови для українців. Так звані служби праці та вербувальної поліції друкували оголошення в газетах, використовували різні пропагандистські засоби, щоб переконати молодих людей у перевагах життя та праці в Німеччині. Ті, хто виїхав, писали листи додому, але листи проходили цензуру й надходили в Україну з запрошенням приїхати й працювати в Німеччині.

Така «позитивна» німецька пропаганда віджила себе з часом, і німці почали вдаватися до широкомасштабних облав: зганяли селян без будь-якої згоди на залізничні станції й відправляли на примусову роботу в Німеччину. Більшість утікала, всілякими способами ухилялася чи просто не з'являлася на вербувальних пунктах, тому окупаційна влада, визначивши для міст і сіл певну кількість працездатних людей для вивезення до Німеччини, домагалася виконання поставлених завдань примусовими засобами.

Нацисти здійснювали злочинну депортацію мирного населення області для підневільної, по суті рабської, праці в Німеччині. Мобілізація у вермахт ставала все більш тотальною. Вже в перші місяці німецько-радянської війни на промислових підприємствах та полях рейху стало гостро не вистачати робітників. Мобілізація в Німеччині працівників промисловості та сільського господарства до діючої армії спричинила гострий дефіцит робочої сили. Щоб вирішити цю проблему, гітлерівське

керівництво розпочало вербування робітників на окупованих територіях. Вивозячи тисячі людей із загарбаної України, гітлерівці прагнули вивільнити з промисловості й сільському господарстві Німеччини ресурси для армії, ліквідувати дефіцит робочої сили в дедалі зростаючому військовому виробництві, підірвати сили українського народу, послабити опір в окупованих районах. Фактично гнали на роботу кожного, хто тримався на ногах. За ухилення жорстоко карали, не зупиняючись перед фізичним знищенням.

Використання людського потенціалу здійснювалось шляхом насильницького залучення до робіт безпосередньо в окупаційних зонах та вивезення населення на примусові роботи до рейху. Людей роздавали на роботу не тільки на заводи й фабрики, але й багатим німецьким поміщикам. Так згадує у своєму листі Бамбурак Євгеній Григорович із с. Шамраєве, яке тепер є частиною м. Благовіщенська: «Как началась война отец ушел на фронт, мать работала потом на окопы. Потом началась оккупация. Немцы нещадиле никакo всех гнали на работу и старых и малых. Потом начали гнать в Германию сначала старшие года а потом всех подряд. И вот 12 сентября забрали и меня. Перевезли в Гайворон там был большой лагерь для военнопленных и нас туда згнали. Низнаю почему но нас держали там две недели потом ночью повезли погрузили в вагоны и закрыли наглухо и повезли. Ехали ноч правда сначала ехали вприрод потом назад. Когда остановились нас ждал другой поезд, там нам сказали, что это Хрестиновка. Нас перегнали у другой поезд закрыли и открыли в Кракове в Польщи. Там нам зделали санобработку дали похлебки и обратно вагоны закрыли и повезли. Когда остановились и нас выгнали з вагонов и построили в колону ето была длинная колона шли не долго. Пригнали нас в лагерь ето вже была Германия город Эрфурд обратно санобработка и на следующий день началась розпродажа. Нас отобрали человек 100 погрузил вогон и превезли в город Ляйныфельды на утро приехали другие покупатели. До меня подошел пожилой немец и сказал «Ком» я вылез на повозку и мы поехали приехали часа два. Сначала было кино все немцы сходились на меня смотреть как на чудо но деревушка оказалась небольшая называется Кальтомфельд. И так я попал до Бауера. На другой день пришел полицай и принес мне клеймо О.С.Т.»¹ [1, арк. 6 – 6 зв.; 7 – 7 зв.; 8].

За кількістю тих, кого окупанти вивезли на примусові роботи до Німеччини, Україна посідає сумне перше місце серед усіх колишніх радянських республік. Перший ешелон молоді кількістю 800 чоловік був відправлений з Кіровограда 20 березня 1942 року. А всього за

---

¹ Тут і далі цитати подаються мовою оригіналу.

роки окупації в німецьке рабство з міст і сіл області було вивезено більше 55 тисяч неповнолітніх, жінок, юнаків і дівчат.

22 листопада 1942 року з одного тільки села Розношенці Грушківського району Одеської області (тепер Благовіщенський район Кіровоградської області) було вивезено 30 дівчат, а із залізничної станції Грушка відправлено 60 товарних вагонів молоді на роботу в Німеччину. Під час проходження чергової фільтраційної перевірки Бондар Неоніла Дмитрівна розповідає: «Я по предписанию старосты сельуправы с. Розношенцы 14 ноября 1942 года совместно с другими девушками в числе 30 человек под конвоем полицейского были доставлены в райцентр м. Грушка на мед комиссию. После прохождения комиссии нас всех строго предупредил начальник полиции, что бы 20 ноября явились к 17 часам к старшине района с вещами для отправки в Германию, если кто неявится – будит расстрелян или осужден. 20 ноября 1942 г. я пришла в Немецкую сельуправу с. Розношенцы с вещами, откуда на подводах меня и еще 29 чел. девушек отвезли к районному старшине в м. Грушка. Там нас держали под охраной и под замками, а 22 ноября в 11 часов всех нас выстроили по 4 чел в колонны и в сопровождении полицейского конвоя привели на ж-станцию Грушка, где погрузили в товарные вагоны и отправили одновременно 60 вагонов молодежи на Запад в Германию. Таким путем я была привезена под конвоем в Германию. Вместе со мной тогда в г. Райт область № 22 прибыло из с. Розношенцы еще 23 девушки. Из г. Райт через 1 год и 7 месяцев из числа этих девушек 16 человек вместе со мной переселили в г. Загаров, область № 8» [2, арк. 5 зв.; 6].

Везли до Німеччини в жахливих антисанітарних умовах. Хто прибував живим – працював на німецьких промислових підприємствах, у бауерів. Українські раби не мали вихідних, не отримували зарплати. Мізерне харчування становило 1/5 норми необхідних продуктів, жили в переповнених бараках, хлівах та інших непристосованих приміщеннях. Без медичної допомоги й належного нагляду страждали від хвороб. Багато невільників гинуло від непосильної праці й знущань.

Чоловіки працювали на різних важких фізичних роботах. Це, в основному, прокладання доріг і тунелів, добування каменю в каменоломнях, вирубування й перевезення лісу й оброблення його на лісопильнях, будівництво заводів тощо. Жінки працювали на обслуговуючих роботах: готували їжу, прали одяг, пекли хліб.

Чимало співвітчизників загинуло у фашистській неволі. Одні не витримали каторжної праці й неприйнятного харчування, інші – хвороб і побоїв наглядачів. Частими були випадки смерті й каліцтва під час робіт у кар'єрах, каменоломнях, лісопозавах, при роботі з ме-

ханізмами. Траплялися непоодинокі випадки, коли полонені не витримували табірної життя й намагалися якось утекти, що рідко кому вдавалося. Пійманих жорстоко били, кидали в льох, де багато хто з них і помирав.

З наступом радянських військ у 1943 році Гітлер наказав забирати всіх чоловіків віком від п'ятнадцяти до шістдесяти п'яти років для фортифікаційних робіт, відновлення розбитих шляхів. Наказ передбачав також насильну евакуацію для використання робочої сили в Німеччині та в зоні бойових дій. Водночас із нацистськими військами, які відступали на захід, рухалися так звані робочі колонії. У них перебували разом і ті, кого було взято в полон, і та цивільна молодь, яку силою захопили фашисти під час облав на окупованих землях. «Забрали и послали в город Реклингаузен это в рурской области и я там работал в раб. команде все 2 года. После каждой бомбежки, а бомбили сильно, откапывал битых немцев, а также откапывал бомбы, которые не разорвались и разряжал их, так что работа была опасная, насчет кушанья было ничего потому что после бомбежек мы доставали, одежду нам давали, в общем я не думал что останусь жив, но пока что живой», – пише в листі до свого батька Балабух Іван Васильович із с. Мар'івки Онуфріївського району [3, арк. 6 – 6 зв.].

У Німеччині робітники працювали в умовах жорсткого контролю та дискримінації. Вони були зобов'язані носити на одязі знак «ост». За наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера оstarбайтерів належало утримувати в таборах окремо від німецького населення та решти іноземних робітників. Були запроваджені штрафи, фізичні покарання, відправлення в концтабори, смертна кара. Ostarбайтерам дозволяли залишати табір винятково за виробничих потреб. Прогулянка в місто в межах місцевої поліцейської ділянки була для них нагородою чи заохоченням. З часом ostarбайтерам дозволили виходити в місто в певні години.

Умови в таборах були страшні: бруд, антисанітарія, обмежена кількість місць. Робота була дуже важка. Жили в бараках, які не опалювались. Вставали вночі в будь-яку погоду, щоб до ранку під конвоєм добратися до місця роботи, відстань до якого могла бути до кількох кілометрів.

Не кращими були умови перебування та ставлення і до дітей ostarбайтерів. «Дорослих кожен день возили потягом на будівництво залізної дороги, а діти під наглядом наглядачів працювали в таборі: перебирали гнилу картоплю і брукву, носили дрова на кухню, чистили туалети та вигрібні ями. За найменший непослух їх нещадно шмагали нагаями. Годували квашеною бруквою, що смерділа на весь табір, баландою з очистків картоплі та кусочок хліба навпіл з тирсою. І діти і дорослі були дуже худі й виснажені» [6, с. 75].

Надзвичайно дискримінаційною була оплата праці оstarбайтерів. З їхньої зарплати вираховували різні податки, плату за харчування, одяг і взуття, навіть перевезення на місце роботи. Зрештою, до видачі залишалося від 1-2 до 3-5 марок на тиждень. Однак і їх не було де витратити: у Німеччині на всі товари діяла карткова система, а оstarбайтерам карток не видавали. Штрафні санкції за трудові та політичні провини включали широкий спектр заходів: від тілесних покарань до відправлення на кілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору. За спробу втечі оstarбайтери каралися смертю або ув'язненням у концтаборі. Робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі не отримували заробітної плати. Лише в березні 1944 року оstarбайтерів прирівняли до інших іноземних робітників за оплатою праці. У більшості випадків їхнє харчування було таким, що вони не могли втриматися від дрібних крадіжок навіть під загрозою потрапити до концтабору. Шанси на виживання людей визначалися здебільшого місцем роботи. На державних підприємствах умови праці й побуту були найважчими, у сільському господарстві прохарчуватися було легше.

Робоча зміна на підприємствах тривала 8-12 годин. Особливо каторжними були нічні зміни, після яких спати давали лише до обіду, а потім примушували працювати на будівництві бараків, бо підвозили й підвозили нову робочу силу. Хатня прислуга та наймити в бауерів працювали «від зорі до зорі». Вихідними вважалися 4-5 годин вільного часу в другій половині дня в неділю. Часто до східних робітників застосовувалися фізичні покарання: «У хазяїна жилося погано, їсти давали мені окремо їла картошку у мундирах, брукву та хліб з каштанів, не раз спорила із ними робила дуже тяжко, зате що не хотіла робить садили у канцур де було темно та сковували руки» [4, арк. 5 – 5 зв.].

Протягом двох останніх років війни умови життя й праці оstarбайтерів практично не відрізнялись від життя військовополонених та в'язнів нацистських концтаборів. Цього не приховували й самі німці, бо утримання в'язнів коштувало рейху дешевше ніж, оstarбайтерів. У спогадах жителя сел. Павлиш Онуфріївського району Красношопки Миколи Панасовича можна прочитати про жахиття концтаборів, які навіть уявити собі страшно й моторошно: «Концтабір знаходився в семи кілометрах від міста. Працював у кар'єрі, де кирками били камінь і грузили на машини. Вранці видавали по 200 грамів хліба навпіл з тирсою і черпак баланди з брукви. Від такого харчування щодня помирало більше 100 чоловік. Поряд з концтабором знаходився крематорій, в якому спалювали трупи, а попіл, як добриво вивозили на поля. Кожного дня до табору прибували тисячі полонених. Були випадки,

коли в'язні не витримували умов життя і праці і організовували втечі. Тоді табір шикували рядами, роздягали до гола, не звертаючи уваги ні на які погодні умови і тримали доти, поки не спіймають втікача. Серед табору стояла шибениця, на якій вішали втікачів. Труп висіли по два дні, а потім їх спалювали в крематорії» [6, с. 141].

Для військовополонених у нацистській Німеччині були створені спеціальні табори, у яких утримували від 20-ти до 50-ти тисяч людей одночасно. Це були здебільшого просто ділянки землі, обнесені колючим дротом із вежами по периметру. Ані бараків, ані туалетів. В'язні ложками викопували нори в землі, щоб сховатися від негоди. Їли кору дерев, викопували хробаків. По 300 полонених щодня помирали від голоду та хвороб.

«Концтабір» в системі Третього Рейху мав конкретне значення: табір, призначений для трудової експлуатації в'язнів, який підпорядковувався Головній інспекції при Головному управлінні СС. Таких таборів було 22. Крім того, у системі концтаборів були табори знищення (Аушвіц, Майданек, Белжець, Собібор, Треблінка, Кульмгер і Тростянець). Решта – пересильні табори й концтабори для перевиховання молоді.

З наближенням визвольних військ фашисти часто влаштовували масові розстріли оstarбайтерів, що працювали в концтаборах. Тож багато хто не мав жодного шансу на життя й повернення додому.

Від табору до табору, від господаря до господаря умови життя вихідців з України різнилися. Багато хто з примусових робітників зміг уже через багато років по війні розповісти про допомогу й співчуття німецьких колег по роботі, людяне ставлення до них бауерів. Хоча життя оstarбайтерів супроводжувалося суцільними обмеженнями, та все ж вони мали й свої маленькі «радощі» життя. Перш за все, частині дозволялося у вихідні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно, з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли «підпрацювати» в німців за харчі, фотографуватися, робити зачіски, навіть ходити до кафе тощо. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли відвідувати один одного й спілкуватися. Східним робітникам окремі господарі навіть влаштовували свято на день народження або Новий рік чи Різдво: «Коли на заводі було мало роботи, то хазяїн відправляв по 3-5 чоловік на роботу в своє господарство. Там ми працювали по 2-3 тижні допомагали його дружині по господарству. Відносилася вона до нас непогано, годувала, давала одяг і взуття. У них ще був тринадцятирічний син. У вільний від роботи час він навчав нас німецькій мові, щоб краще було спілкуватися» [6, с. 142].

Для частини з них це була перша, а часом єдина поїздка не лише за кордон, а й за межі рідного села. І через колючий дріт багатьом вдалося

розгледіти значно вищий рівень життя не лише звичайних німців, а й чехів, поляків, французів, своїх братів по неволі. Для деякого то була можливість втекти від колишньої радянської дійсності, не повернутися до СРСР.

Після завершення в Європі бойових дій більшість примусових робітників зі Сходу деякий час перебували в таборах переміщених осіб. Під час звільнення європейських країн від фашистських загарбників звільнялись і військовополонені, і цивільні, праця яких примусово використовувалась; люди, які працювали в бауерів і ті, що працювали на заводах, у шахтах, та перебували у концтаборах.

Люди, які були звільнені військами союзників, до передачі їх радянському командуванню перебували в спеціальних таборах для звільнених осіб, де їх лікували від виснаження й хвороб, надавали притулок і захист: «Освободили нас 4.04.1945 года Американцы и жили мы у них 4 месяца то было хорошо 27 июля нас перевезли до своих а потом после всякой процедуры как всем была наверное, я попал в армию где и сейчас служу» [3, арк. 6 – 6 зв.].

Згідно з міжнародними угодами між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухваленими на Ялтинській та Потсдамській конференціях у 1945 році, повернення (репатріацію) до СРСР було оголошено обов'язковим для всіх громадян, які до 1939 мешкали в Радянському Союзі. На базі колишніх німецьких таборів було створено перевірко-но-фільтраційні та збірно-пересильні пункти, де проходили ретельні перевірки й допити всіх, хто підлягав поверненню на Батьківщину.

Після фільтраційної перевірки проводився розподіл звільнених оstarбайтерів залежно від висновків комісії. Декого одразу відправляли додому, де потрібно було знову пройти фільтраційну комісію з допитами й висновками, можливо, і не один раз. Чоловіків знову призивали в армію, брали в робочі бригади, бо, окрім повернення додому оstarбайтерів, вивозилось в Радянський Союз і все вціліле обладнання з заводів та фабрик. Так про це згадує Бамбурак Є.Г.: «Ну иво третьего марта 45 года прышла долгожданая радость нас освободили Американцы. Откормили нас и передали нас нашым. На зборном пункте мы прошли особый отдел получили документ. Потом нас прычыслили до военной части сформировали роты. И мы разберали пороховой завод. Все станки упаковали и отпраляли на родину. После окончания нас отправили домой» [1, арк. 6 – 6 зв.; 7 – 7 зв.; 8].

Жінок і дівчат після звільнення теж не оминула тяжка праця. Їх залучали до всіх можливих робіт. Деяких відправляли працювати у військові підрозділи санітарками, кухарками, прачками, деякі доглядали за пораненими й супроводжували їх у дорозі під час повернення

додому. Також залучали й до фізично тяжкої праці: «В 1944 році в квітні м-ці нас освободили американці. Зібрали нас у лагерь і дуже харашо ставились до нас. Коли пробули ми 2 місяці в американців, тоді передали нас до Руських. Я переїхала в г. Бранденбург. Поступила робить в військову частину де допомагала в розбиранні завалів. В 1945 році 22 жовтня мене відправили додому» [5, арк. 3 – 3 зв.].

Декого після ретельних перевірок відправляли вже в радянські табори для роботи на шахтах, у кар'єрах, на вирубку лісу. У таких таборах працювали й утримувались і німецькі військовополонені. Тобто, по суті, для деяких оstarбайтерів звільнення було умовним – з одних каторжних робіт люди потрапляли на інші й ставали такими самими «фашистами», бо були вивезені на роботу під час окупації й оголошені зрадниками.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються понад 38 тисяч фільтраційних справ оstarбайтерів. На кожного репатріанта відкривалась фільтраційна справа, у яку збиралась вся інформація: реєстраційні листи та анкети, протоколи допитів із кожної перевірки, у деяких присутні автобіографії зі спогадами, німецькі документи, картки, паспорти, фотографії.

Загалом, якщо проаналізувати й поррахувати справи звільнених і повернених додому людей, то близько п'ятдесяти відсотків цих справ відмічені особливим штампом у кінці справи – «Звільнений американськими військами» – і будь-яка згадка про американські війська в справі чітко виділялась червоним підкресленням. Ці люди автоматично потрапляли в категорію підвищеної уваги радянської влади. Вони проходили по декілька перевірок, останні – по поверненню додому. І навіть коли у висновку було написано «Компрометирующих материалов не найдено», це не полегшувало долю тих, хто повернувся з примусових робіт після звільнення. Були проведені масштабні депортації цих людей із місць їх постійного проживання у віддалені райони СРСР.

Багато репатріантів були репресовані за звинуваченнями в колабораціонізмі та зраді Батьківщині. Оstarбайтерів довгий час не відносили ні до героїв, ні до жертв війни. Після німецьких таборів вони потрапили під прицільний вогонь органів НКВС. На словах Вітчизна-мати обіцяла їм турботу та любов, на ділі – обдарувала скаліченими долями. За часів радвлади люди, що працювали в Німеччині на примусових роботах, боялися розказувати про своє життя. У органів безпеки ці люди були під підозрою. Обдурені своїми й чужими, вони мовчали. Рвали фотографії та документи, які нагадували про воєнні часи.

Уперше говорити про умови перебування українських оstarбайтерів на примусових роботах у країнах Третього Рейху почали з утворенням

незалежної української держави, оскільки їх трагічна доля не вписувалася в радянську концепцію «всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні».

За даними Комісії в справах репатріації при Кабінеті Міністрів УРСР, на 1950 рік в Україні було зареєстровано 1850 тис. репатріантів, серед яких значна кількість колишніх примусових робітників. Ті з них, хто не побажав повертатися до Радянського Союзу й зміг уникнути примусової репатріації, склали третю хвилю еміграції з України. У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав нацистську практику вигнання та примусової праці іноземців злочином проти людяності й грубим порушенням норм міжнародного права. У 1994 р. німецький уряд виділив значні матеріальні кошти для компенсації колишнім остарбайтерам. Крім Німеччини, виплати компенсацій жертвам нацизму з 1999 р. також здійснювала Австрія.

У Федеративній Республіці Німеччина було створено фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який надавав виплати громадянам України, проти яких націонал-соціалістська Німеччина вчинила протиправні дії шляхом депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищення, а також шляхом інших порушень прав людини. Закон про заснування федерального фонду набув чинності 12 серпня 2000 року.

Закон передбачав, що приймання заяв, обробка документів та виплата грошей здійснюватиметься Українським національним фондом (УНФ) «Взаєморозуміння і примирення», створеним при Кабінеті Міністрів України.

На виплати з німецького фонду мали право: колишні в'язні концтаборів (за офіційним переліком концтаборів) і гетто, примусові працівники промисловості й державного сектора, працівники сільського, комунального й домашнього господарств, діти до 12 років. Є ще одна категорія – в'язні інших місць примусового утримування, близьких за умовами до концтаборів, але таких, що не увійшли до офіційного переліку концтаборів. Сюди належать також гестапівські в'язниці, карантинно-інфекційні табори тощо.

Передбачені також додаткові виплати для осіб, які зазнали особливо жорстоких протиправних дій: над якими проводилися медичні експерименти, діти, які знаходилися в закладах для забору донорської крові, які були в будинках-інтернатах, якщо було завдано тяжкої шкоди їхньому здоров'ю. Військовополоненим виплати передбачені не були.

На одержання виплат мали право жертви нацизму, якщо вони були живими станом на 15 лютого 1999 року. За німецьким законом, якщо людина померла після 15 лютого 1999 року, право на одержання виплат мали спадкоємці.

Право на одержання виплат потрібно було підтвердити за допомогою документів. Фонд надавав допомогу в їх розшуку. Для цього було накопичено чималу базу адрес закордонних архівних установ, розроблено спрощений бланк-запит українською та німецькою мовами. Фонд мав угоду з Міжнародною службою розшуку в м. Арользен про прискорений термін розшуку документів.

Були створені обласні представництва українського фонду, у які можна було звернутися за допомогою в розшуку підтверджувальних документів та за бланками необхідних заяв для отримання виплат згідно з німецьким законом.

Виплата безпосередніх разових компенсацій українським жертвам нацизму розпочалась у серпні 2001 р. Загалом Німеччина поетапно до 2004 р. включно спрямувала їм 881,5 млн. євро. Показово, що до цих виплат приєдналася й Австрія.

За результатами діяльності Фонду до червня 2007 р. (коли офіційно було завершено виплати) 1,6 млрд. людей у понад 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд. євро.

В Україні УНФ «Взаєморозуміння і примирення» здійснив виплати 471000 претендентам, у т.ч. і колишнім оstarбайтерам та їхнім спадкоємцям, у розмірі 867 млн. євро.

21 травня 2015 року німецький Бундестаг ухвалив рішення про виплату «символічної грошової допомоги» обсягом 2500 євро колишнім радянським військовослужбовцям, які перебували в німецькому полоні під час Другої світової війни.

В Україні правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно колишніх оstarбайтерів регулюються законом «Про жертви нацистських переслідувань», який був ухвалений Верховною Радою України в березні 2000 року. 18 вересня 2018 року до нього були внесені зміни й доповнення, згідно з якими гарантовано захист оstarбайтерів та збереження пам'яті про них.

Література:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. П-5907, оп. 1, спр. 959.
2. ДАКО. – Ф. П-5907, оп. 3, спр. 539.
3. ДАКО. – Ф. П-5907, оп. 1, спр. 827.
4. ДАКО. – Ф. П-5907, оп. 1, спр. 935.
5. ДАКО. – Ф. П-5907, оп. 1, спр. 997.
6. Книга скорботи України. Кіровоградська область. – Т. 3. – Кіровоград, 2006. – 207 с.

ГРОМАДСЬКА НАДІЙНІСТЬ ЗАХИСТУ ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Дослідження присвячене еволюційним процесам у гуманітарно-правовому просторі Кіровоградщини, зокрема аналітичному розгляду притаманних як сучасному, так і в ретроспективі центральноукраїнському соціуму цінностей, – ступеню вагомості людської гідності, права та духовності – для його представників.

Соціум як простір особистісної діяльності формується у процесі комунікації своїх носіїв. Ріст, розвиток і становлення соціуму – процес когерентний еволюції носіїв свідомості. Він зростає від Дикого Поля, де всі його представники підкорені силі і волі козацтва, до правового простору високорозвиненого українського суспільства, де гуманізм, толерантність та професійність притаманні більшості представників соціуму. Як носії свідомості формують соціум, так і соціум «виховує» продовжувачів своєї ідеї. Тоталітарний та деспотичний режими, відбираючи у особистості право на суверенітет, «калічать» її та формують раба системи; освічений правовий соціум, уникаючи тоталітаризму, авторитаризму та охлократії, балансує права та обов'язки носіїв та створює *Homo Liber*.

Соціум України в цілому та Кіровоградщини (де до початку XVII більшість території була Диким Полем, простором безвладним і беззаконним) зокрема розвивались у неперервній боротьбі за власне право, протидіючи тиску поневолювачів, котрі для власної безпеки нищили гідність та самосвідомість автохтонного населення.

Нині українському соціуму знову доводиться відстоювати своє право на державний суверенітет, та чи достатньо він подорослішав із часів перебування під гнітом деспотів? Саме тому надійність захисту гідності і права особистості, дотримання закону у процесі її волевиявлення є сьогодні надзвичайно актуальними.

Ключові слова: соціум, особистість-*Homo Liber*, громадянська свідомість, соціально-культурний простір, гуманізм, терени Центральної України, толерантність, комунікативність, професійність.

Сучасний міжнародний соціально-культурний простір включає певні засоби, що мають на меті захист особистісних цінностей індивіда

---

* Скловський Ігор Зіновійович, доктор філософських наук, канд. історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнський національний технічний університет, м. Кропивницький

і, зокрема, його гідності. Але чіткого формулювання самого поняття людської гідності (котра, власне, і обумовила «Майданний дух» спротиву деспотизму, що у сучасній історії України пробуджувався декілька разів протягом 1990-2014 років), взаємозв'язків проблематики гідності з актуальними проблемами громадської свідомості, а також із конкретними історичними та соціально-політичними характеристиками, не надано. Загалом у правовому просторі сучасного Заходу приділяється найбільша увага рівності громадян у правах та обов'язках, захисту права на свободу волі, вибору та чесного волевиявлення. В Україні, орієнтуючись на прийняті в ЄС правові норми, вибудовується оновлена модель етносоціальних взаємовідносин, але, зважаючи на тривалий тиск та репресивність режиму «радянщини», та колишня, обезволена громадянська позиція індивідів зберігається [1]. Тиск корумпованої та репресивної системи настільки вкоренив страх виділитися і потрапити до «переліку ненадійних», що вже протягом трьох десятиліть волевиявлення українців у цілому і зокрема на теренах Центральної України не перевищує 50-60% [6]. Подібні явища спостерігаються при навмисному психологічному травмуванні – «надломі» особистості, що свого часу яскраво проілюстрували експерименти соціальних психологів. Саме на такому підґрунті формується структура «залежного індивіда», вибудована на умовах конформізму, коли спостерігається наполеглива та вперта поведінка людей, які прагнуть переконати особу, що її позиція є неправильною; тенденція членів групи уникнути осуду, покарання, відсторонення від членів групи за їх незгоду; невизначеність ситуацій і брак інформації сприяють тому, що члени групи починають бути об'єктом маніпулювання інших «ворожих сил» [7].

Щодо протистояння цивілізованого типу еліти войовничим діям російських націонал-нігілістів, бездуховних носіїв плебейської недосконалої самосвідомості, важливим є зауваження російського філософа-екзистенціаліста Миколи Бердяєва про метафізику історії та занадто специфічну систему визначених національно-духовних цінностей. Водночас вони є універсальним першоджерелом, оскільки фіксують інваріантні прообрази духовної аристократії, а її підґрунтя – потенціал міцних духовних сил. Таким чином, національний ідеал актуалізується через ритуали та інсценізації подій міфічної епохи, що слугують засобом підтримки встановленого порядку в державі та альтернативному суспільстві [8, 9]. Хоча тільки з руйнуванням міфологічного світогляду часопростір минулих епох, по-перше, зрушується з мертвої точки, по-друге, суб'єктом і носієм метафізичних уявлень історичної еліти стає вже не тільки і не стільки народ загалом, а й окремий суб'єкт – пасіонарна верства. З другої половини XX століття в розвинених

країнах світу сформувався новий тип відносин між особистістю і суспільством, в основі якого лежить принцип гуманістики.

За умов глобалізаційних процесів, із загостренням проблеми етнічного націоналізму і, часто-густо, провокуванням національних конфліктів передова громадськість все більш активно наполягає на захисті традицій мультикультуралізму і толерантності, оскільки європейське суспільство поступово стає історичним суб'єктом, творчо використовуючи онтологію національного виховання для відтворення громадянських властивостей патріотизму цивілізованого типу. Становлення суверенної України на початку третього тисячоліття після «революційних подій на Майдані» (1990-2014 рр.) включає урахування багатовікового досвіду як національно-визвольної боротьби, так і еволюційне формування власне української політичної нації, що є можливим лише в оновленій «Країні вільних людей», бо тут панує дух європейсько-орієнтованої громадської думки [3, 4].

При цьому соціокультурний простір як найактивніший чинник реагує на тенденції гуманізації глобалізаційних процесів. Це неминуче обумовлює сучасні підходи до концептології соціокультурної сфери.

Висновки. Виникає необхідність у продукуванні нових філософських концепцій людської гідності, які зможуть з'явитися засобом врегулювання громадських відносин і зниження напруженості в суспільстві. В обставинах мультикультуралізму необхідною передумовою гуманістики європейського простору стає феномен комунікативно-гуманітарних відносин, виявляється громадська толерантність, яка стала також чинником повноцінної професійної життєдіяльності соціуму, перш за все, в освітній сфері.

І тому надійність захисту гідності і права особистості, дотримання закону у процесі її волевиявлення стає невід'ємною умовою вибудовування незалежної української державності як нині, так і в майбутньому.

Перспективи подальших досліджень. Розглянути аспекти формування правового простору сучасних демократичних суспільств через призму боротьби освіченої особистості проти тиску деспотичних систем.

Література:

1. Колісник В. І. Метафізичний аналіз сучасних проблем системи професійної діяльності/ В. І. Колісник // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип.17. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – С.160-169.
2. Скловський І. З. Український етнос на рубежі XX-XXI ст. / І. З. Скловський // Метафізичний аналіз. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – 320 с.
3. Держархів Кіровоградської області /ДАКО/. – ФР-2860, оп. 5, спр. 782, арк. 96-98 / Інформ. матер. постійної комісії обласної Ради депутатів трудящих за 1971 р.

4. ДАКО. ФР 3223, оп. 3, спр. 1792, арк. 7-9 /Довідка про проведення перевірки Кіровського району м. Кіровограда від 6 січня 2006 р.
5. Кировська Т. А., Олескін А. С. «Ієрархічні і мережеві структури в соціумі і в біосистемах», 2005.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=4409&PF7691=4409&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100
7. Milgram, Stanley. Behavioral Study of Obedience // Journal of Abnormal and Social Psychology / S. Milgram. – 1963. – № 67. – С. 376.
8. Аксьонова В. І. Футурологія-філософія прогнозування політичного майбутнього України. Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій / В.І.Аксьонова, І. З. Скловський. – Запоріжжя; КСК-альянс, 2012. – С. 83–89.
9. Генеза дохристиянських релігій Східної Європи. – Реферат. авт. П. Г. Стець – магістр енергоменеджмент КНТУ, наук. кер. І.З. Скловський к.і.н. доцент кафедри філософії КНТУ, 2008 р. – Поточний архів кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету. –15 с.

Дарина Третяк*

УДК 82.09 (821.161.2)

КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ Л. КОСТЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ С.Г. БАРАБАШ

Стаття присвячена аналізу наукової спадщини відомої літературознавиці з Кіровоградщини С.Г. Барабаш, що стосується досліджень специфіки художнього мислення, жанрового та історіософсько-естетичного аспектів творчості відомої письменниці Л. Костенко. У публікації зроблено аналіз дисертаційної роботи, монографій та статей ученої. Виявлено, що здобутки С. Г. Барабаш мають наукову значущість з огляду на репрезентовані концептуальні підходи до осмислення поетичної творчості Л. Костенко – культурологічний, історіософський та естетичний.

Ключові слова: художній світ, національна культура, естетичний ідеал, історіософія, світомислення, Ліна Костенко, Світлана Барабаш.

The article is devoted to the analysis of the scientific heritage of the famous literary critic from the Kirovograd region S. Barabash, concerning research of the specificity of artistic thinking, genre and historiosophical-aesthetic aspects of the poetry of the famous writer L. Kostenko. The publication contains an analysis of the dissertation work, monographs and articles of the scientist. It is revealed that the achievements of S. Barabash have a scientific significance in view of the represented conceptual approaches to comprehension of poetic creativity L. Kostenko – cultural, historiosophical and aesthetic.

* Третяк Дарина Сергіївна, старший науковий редактор КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

Key words: *artistic world, national culture, aesthetic ideal, historiosophy, philosophy, Lina Kostenko, Svetlana Barabash.*

Творчість відомої української поетки Ліни Василівни Костенко багатогранна та різноаспектна, а беззаперечний талант, оригінальне художнє мислення стали предметом досліджень багатьох дослідників. Ґрунтовним вивченням творчості письменниці на теренах Кіровоградщини займалася відома літературознавиця, фольклористка, поетеса та педагогиня Світлана Григорівна Барабаш. Її дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук «Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті доби» (2004) присвячена всеохопному дослідженню поетичної творчості Ліни Костенко в руслі культурології. Також С. Барабаш вивчала особливості поетичної спадщини Д. Павличка, А. Малишка та інших українських письменників. Також дослідниця не оминула увагою творчість письменників Кіровоградщини. У періодичних виданнях є статті С. Барабаш про В. П. Шурапова, П.І. Селецького, В.В. Бондаря та ін., де висвітлюються грані художньо-літературної творчості зазначених митців.

Мета статті – аналіз наукової спадщини відомої літературознавиці з Кіровоградщини С. Г. Барабаш, що стосується досліджень специфіки художнього мислення, жанрового та історіософсько-естетичного аспектів творчості відомої письменниці Л. Костенко. Відомо, що дослідниця – одна з найбільш відомих постатей серед літературознавців Кіровоградщини, як вивчала особливості поетичного таланту Л. Костенко. Тому завдання виокремити наукові праці стосовно С. Барабаш цього та здійснити їх ґрунтовний аналіз. Нами було обрано дослідження літературознавиці, присвячені саме Л. Костенко, оскільки вона найбільше приділяла уваги творчості цієї української поетки, що належить до покоління шістдесятників.

Спершу слід відзначити, що С.Г. Барабаш мала коло наукових інтересів не тільки у літературознавстві, а й у галузі культурології. Тому й творчість Л. Костенко дослідниця розглядає крізь призму української духовності.

Отже, спершу проаналізуємо дослідження «Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті літературної доби». Відомо, що літературне шістдесятництво – це особливе явище, якому притаманні нове світовідчуття та світобачення, де ключова постать – митець. Він цікавиться античністю, середньовіччям, романтизмом, реалізмом та багатьма іншими літературними напрямками. В результаті поетична творчість митців-шістдесятників насичена багатоаспектними естетичними, етичними та філософськими позиціями.

Саме такі характеристики були притаманні і творчості Л. Костенко. Поетичне світобачення письменниці відрізняється багаторівневістю, а модель світу увібрала в себе як проекцію на минуле, так і на сучасне та майбутнє. Головним образом у творчості поетки є образ України, аналіз якого віднайшов своє відображення у роботі «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала». У творчості шістдесятників культурний стан окремого народу та його доля нерозривно пов'язані. Такого погляду у поетичних творах дотримується Л. Костенко. «Творчий доробок Ліни Костенко з огляду на сказане має особливу значущість. У ньому багатоаспектно переосмислено і реалізовано найрадикальніші творчі потенції і прагнення української мистецької еліти», – зазначає С. Барабаш [7, с. 5].

Таким чином, постає необхідність проаналізувати природу художньо-образного мислення Л. Костенко, що й ставить собі за мету С. Барабаш. На основі усього корпусу поетичних, публіцистичних чи літературознавчих текстів письменниці авторка комплексно і цілісно аналізує картини художнього світу Л. Костенко.

Значущість праці С. Барабаш полягає у тому, що дослідниця здійснила комплексне дослідження художнього світу Л. Костенко, застосувавши різножанрові твори поетки, чи не вперше в українському літературознавстві. Завдяки новому концептуально-аналітичному підходу до філософії творчості письменниці виявлено синтез образного мислення Л. Костенко.

С. Барабаш досліджує різноманітні жанри творів Л. Костенко крізь призму історико-літературного аспекту: філософську, інтимну та пейзажну лірику, драматичні поеми та балади, роман у віршах, есе, а також публіцистичні жанри: рецензії, інтерв'ю, публічні лекції чи культурологічні праці. Основою для застосованого історико-літературного дискурсу стали культурологічні та історикософські дослідження. Для визначення основ художнього світу Л. Костенко, на ґрунті яких виникають оригінальний стиль та поетика авторки, С. Барабаш використовує різноманітні концепти. Серед них – «самооприявлення людини й нації в історичному часопросторі», «особистість у контексті мислячої історії», «внутрішня організація поетичного пейзажу»; «моделі психологічних станів у малярській ліриці», «філософія хронотопу», «символ дороги як сфера самопізнання», «інтимне переживання світу в континуумі жіночої і чоловічої лірики» і «філософія української чуттєвості» [7, с. 42].

«Художній світ поезії Ліни Костенко – це простір, здатний продукувати унікальний самоцінний мистецький феномен», – приходиться до висновку С. Барабаш. Аналізуючи його, дослідниця підсумовує, що для художнього мислення Л. Костенко характерна впорядкованість

цілісної художньої системи. Вона живе відповідно до тих внутрішніх законів, якими керується лірика. Для поетичного письма Л. Костенко характерними є художня продуктивність та стильова єдність, і це засвідчується поетичним живописом, сферою любовних переживань, а також відображенням історії України.

Культурософський аспект творчого доробку Л. Костенко засвідчує: авторка вважає українську культуру довершеною та неповторною. І саме це стає передумовою визнання значущості нації у контексті загальнолюдської духовності. Завдяки ідеалам духовного відродження народу окреслюється шлях особистості у процесі її самоідентифікації. Історичні твори Л. Костенко засвідчують, що формою збереження нації є естетична експресія національно-духовної ідентифікації. Крім цього, поетка засвідчує у творах на сторичну тематику, що найважливішим засобом національної ідентифікації є така особистість, у якій втілюються найголовніші національно-психічні константи. Серед них – національний менталітет, народні моральні принципи, фольклор, етичні аспекти родинних стосунків, знання рідної мови та національних традицій.

Щодо сфери живописного пейзажу С. Барабаш робить наступні узагальнення. По-перше, унікальною властивістю художнього мислення Л. Костенко, що засвідчує непересічний талант авторки, є здатність цілісно і масштабно опановувати часопростір. У межах невеликого поетичного твору у Л. Костенко може міститися філософія цілісного буття, що проектується на вічність. По-друге, внутрішня боротьба власного «Я» ліричної героїні із реальним життям найкраще відображується у поетичному живописі. По-третє, для Л. Костенко поетичний живопис є тією площиною, де можливо упорядкувати хаос, облагородити шляхи, якими рухається людський розум. По-четверте, постать ліричного героя об'єднує у собі історичні факти культури та природний простір живого буття. По-п'яте, у пейзажній ліриці якнайповніше розкриваються час та простір, що є фундаментальними категоріями художнього освоєння дійсності. А саме: вони повністю розкривають естетично-філософський потенціал, у якому міститься індивідуальне світобачення Л. Костенко.

Щодо сфери інтимної лірики, то С. Барабаш характеризує художній світ Л. Костенко як сферу, де розкрито найкращі риси української жінки – романтичне світовідчуття, здатність до співпереживання, емоційність, наближеність до світу природи, чуттєвість. Крім цього, у просторі національної етики спостерігається творення жіночого ідеалу у взаєминах між особами протилежної статі. Інтимна лірика поетки позначена симбіозом християнства та язичництва. Тому лірична героїня буває як пристрасною, гарячоемоційною натурою, так і строгою

особою, здатною до самообмеження та самоконтролю. У Л. Костенко закохана людина – високоморальна, і ця моральність виписана у душі національної традиції, де вірність, глибока ніжність та надійність поєднані із строгою етикою взаємин. Еротичні мотиви у Л. Костенко мають форму натяків та алюзій. Інтимність цнотливо сублімується у слово. Письменниця демонструє, що у закоханій душі відбувається симбіоз суперечливих станів, які й підкреслюють жіночу натуру, її глибину та цілісність. Загалом українська натура вирізняється життєздатністю, оскільки випробовується найвищим людським почуттям.

Таким чином, С. Барабаш цілісно, всеохопно та комплексно аналізує культурософську, пейзажну та інтимну лірику як репрезентанта художньої моделі українського світу Л. Костенко. «Ліна Костенко всією творчістю потверджує потужність власних духовних вібрацій любові до України, оскільки її поетичний часопростір справді набув гідного одухотвореного буття», – підсумовує дослідниця [7, с. 45]. Проаналізувавши художній світ Л. Костенко, можна говорити про високу впорядкованість всієї художньої системи, яка підпорядковується внутрішнім законам лірики. Таким чином, «сфера поетичного живопису, світ любовних почувань, переживання української історії засвідчили стильову єдність і художню продуктивність поетичного письма Ліни Костенко» [7, с. 42].

Проаналізоване дослідження С. Барабаш лягло в основу кількох монографій: «Душа прозріє всесвітом очей...»: Поетичний світ Ліни Костенко», «Ліна Костенко: філософія поетичного живопису», «Лірика кохання Ліни Костенко : спроба осягнення», «Поетична історіософія Ліни Костенко : безсмертя Духу», а також посібника «Стежками слова Ліни Костенко» та методичних рекомендацій «Моя душа задивлена в чужу». Крім цього, існують численні публікації наукових вісників, збірниках наукових праць, журналах.

У монографії «Поетична історіософія Ліни Костенко: безсмертя Духу» С. Барабаш аналізує драматичну поему «Думи про братів незавовських», що належить перу Л. Костенко. Крім цього, користуючись епічними творами та ліричними текстами, вчена розглядає особливості історіософського мислення поетки. С. Барабаш встановила, що, тільки наблизившись до творчої енергії Всесвіту, спілкуючись із Богом як із Творцем, можна стати по-справжньому творчою особистістю. Людина здатна відкривати у собі незліченні скарби, оскільки вона є Божим творінням. Крім цього, Л. Костенко володіє таким художнім світом, що ввібрав у себе досвід української та світової культури, а також генетичний код українського народу. Культурологічна складова – невід’ємна частина художнього світу Л. Костенко. Завдяки ній можна зрозуміти особливості українського національного характеру, його

силу та слабкість, а в перспективі – майбутнє українців. «Міра спорідненості людської особистості з національним всесвітом на різних зрізах фізичного й духовного буття в історичному часопросторі визначає єдність цілісної особистості зі сферою ідеального як космічного феномену», – стверджує С. Барабаш [5, с. 51]. Таким чином, для Л. Костенко культура є тією основою, на якій можливе вирішення моральних, філософських, естетичних та духовних проблем. У творчості поетки представлена мовнопоетична модель світу, в якій відображаються конфлікт між біологічним існуванням людини та її здатністю творити.

Завдяки культурологічній складовій художнього світу Л. Костенко не просто інтерпретує різні аспекти української культури, що витворювались віками, а ще й показує світ і таїну душі. «Прапам'ять народу, закріплена у фольклорі, зберігає відбиток древніх вірувань, уявлень про світ, природу, людину, що влився в нашу мову, поетичні слов'янські міфи і сталі образи», – підтверджує С. Барабаш [5, с. 34]. Дійсно, наприклад, у поемі «Скіфська одісея» Л. Костенко вміло поєднує свідчення стародавніх учених та сучасних істориків із міфами племен скіфів та сарматів, легендами та переказами українців та літературним міфом про мандрівки Одисея.

Міфопоетична спадщина характерна не тільки для творчості Л. Костенко, а й для всього шістдесятництва. Саме завдяки заглибленню у первинне, архетипне, природне можна досягнути динаміку духовного розвитку людини. С. Барабаш зазначає з цього приводу: «Концепція священного простору «уможливило створення світу – там, де священне виявляється у просторі, розкривається реальне, починає існувати світ» [5, с. 51]. Л. Костенко не даремно висвітлює у творчості реалії національного буття, оскільки вони становлять «парадоксальну єдність національних знаків-символів з «вічними» кодами світоісторичного культурологічного контексту» [5, с. 25].

У монографії «Лірика кохання Ліни Костенко: спроба досягнення» С. Барабаш розкрила психологічні аспекти любовної лірики Л. Костенко. Дослідниця підсумовує, що ця частина поезії письменниці – філософія української чутливості. На основі аналізу поеми «Любов Нансена» запропонована етична концепція кохання.

Щодо монографії «Ліна Костенко: філософія поетичного живопису», то в ній авторка торкається особливостей художнього відображення та зображення світу природи у Л. Костенко. На прикладі поезії «Стояла груша, зеленів лісочок» С. Барабаш виявляє артикуляції духовної субстанції природи. Крім цього, дослідниця розглядає пейзаж як сферу, де можливе поетичне філософствування, та символ дороги як простір для пізнання самого себе.

Заслуговує на увагу праця «Душа прозріє всесвітом очей...». Поетичний світ Ліни Костенко», де дослідниця визначає три аспекти поетичної творчості Л. Костенко: історіософський, філософський та інтимний. «Така структура дослідження в основному відповідає поетичній «архітектоніці» творчості поетеси, водночас дозволяє, наскільки це відповідає намірам авторки, ставити творчість поетеси не тільки в літературний контекст доби, а й виходити на суспільну проблематику», – зазначає Л. Сеник [9]. С. Барабаш інтерпретує поетичні тексти Л. Костенко, взяті зі збірок..., спостерігає за художнім словом, встановлює його зв'язок із мисленням мисткині. Дослідниця робить висновок про те, що поетичне мислення поетки глибинно пов'язане із українським духовним феноменом. Таким чином, новаторство у творчості виявляється на тлі традиції та того, що відбувається у літературі нині.

Концепція «людина – природа» представлена у статті С. Барабаш (у співавторстві з В. Барабаш) «Часопросторова модель пейзажу Л. Костенко». Дослідниця аналізує поетичний пейзажний доробок Л. Костенко у контексті загальної характеристики української поезії. Зокрема, С. Барабаш зазначає: «Загальновизнано, що українська поезія – надзвичайно благодатна сфера для буття рідної природи в слові. Розмаїття її виявів зафіксоване словесним мистецтвом навічно. Універсальність окремих образів природи в мистецькому оприявленні нарощує свою значущість від фольклорних інтерпретацій до авторських моделей світобудови безнастанно. Образи степу, води, неба, дороги позначені особливою органічністю буття в українському поетичному світі завдяки сталій архетипній основі й здатності модифікуватися в нових контекстах» [8, с. 42].

У поетичному доробку Л. Костенко сам факт існування природи звучить не як відкриття, а як констатація. Таємничі сигнали всесвіту здатна сприймати тільки шляхетна, духовно багата особистість – на цьому наголошує поетка, наприклад, у творі «Стояла груша...». С. Барабаш зазначає: «Роздумуючи над словом Ліни Костенко, переконуємося, що кожний пейзаж справді є пейзажем душі» [8, с. 43]. Йдеться про суб'єктивне сприймання природи людиною, зокрема, Л. Костенко. Для того, щоб пізнати раціональне та ірраціональне у пейзажній поезії, читачеві доводиться докладати емоційних та інтелектуальних зусиль.

Дослідниця наголошує на етичному аспекті образного творення живопису Л. Костенко. Митець завжди пов'язаний із описуваним об'єктом, а між світом людини та світом природи є особливий взаємозв'язок. Крім філософського аспекту, у статті висвітлені засоби, завдяки яким досягається емоційна напруженість твору, ліричне переживання. Наприклад, це може бути система дієслів, а також повтори і контрасти – улюблені прийоми поетки.

«Здатність відчутти й передати образ первозданного світу робить її (Ліни Костенко. – Прим. авт.) живопис об'ємним і відчутним на колір і на запах. Дивовижна спостережливість поетеси, якесь абсолютне знання таємниць природи, відчуття власної вписаності в ту таїну заворожує. Особисте, людське переживання незмінно супроводжує щось значно більше, ніж емпіричний світ, часом неосяжне й недосяжне», – зазначає С. Барабаш [8, с. 45].

У пейзажній ліриці займає особливе місце вода як український топос. Якщо першим у національному пейзажі для Л. Костенко стоїть ліс, то річка займає друге місце. Образ ріки завжди зображується у поетки у русі, і це спонукає читача до самозаглиблення і самозадивлення. У пейзажній ліриці Л. Костенко згадує знакові для України річки: Дунай, Либідь, Дніпро, а також озеро Світязь. У художньому світі поетки ці водойми – не просто назви, а маркери України, її географії, історії, світобачення.

Пейзажній ліриці Л. Костенко присвячена також стаття С. Барабаш «Мистецька взаємодифузія як спосіб існування явищ у пейзажі Ліни Костенко». Світ природи та ліричного «Я» завжди перебувають у глибокому взаємозв'язку, засвідчує дослідниця. «...Природа в Ліни Костенко помножує власну суттєвисту потужність впливу на людську душу глибинними філософськими підтекстами», – пише С. Барабаш [4, с. 171]. Завдяки антропоморфізації довкілля автор споріднюється з природою. У їхньому діалозі є абсолютне почуття зворотного зв'язку: «Дивовижний ефект абсолютного внутрішнього злиття поетеси з великим світом думкою й почуванням забезпечується повним усвідомленням себе клітиночково безмежним й мінливим океану життя» [4, с. 171].

У статті розглядаються особливості зображення та філософського наповнення образу саду. «Оригінальність авторської інтерпретації цього образу в новітньому поетичному тексті залежить від сили втілення певних психологічних станів в настроїв ліричного героя, естетичних переконань автора», – зазначає С. Барабаш [4, с. 172]. Для підтвердження висловленої тези дослідниця наводить як приклад поезію «Виходжу в сад, він чорний і худий...». Вона побудована у вигляді паритетного діалогу, де відкриті глибокі етичні істини. Образ саду невіддільний від української людини, символізує собою урівноваженість та спокій.

Л. Костенко по-особливому ставиться до лісу. Для поетки це – символ родової пам'яті, система духовних координат народу. Часто у поезіях звучить неприкритий жаль щодо суперечностей між природним світом та світом людей через регресивні процеси цивілізації. Внаслідок цього виникає гостра необхідність в духовності, її посиленні. Поетка

наголошує, що протистояння людини і природи є безперспективним. С. Барабаш зазначає, що Л. Костенко використовує сучасну та традиційну лексику, щоб витворити простір переживань шляхетної душі.

Таким чином, наукові здобутки літературознавиці з Кіровоградщини С. Барабаш є надзвичайно цінними з огляду на масштабність та всеохопність вивчення сутності художнього світу Л. Костенко. Дослідниця вивчила художній талант поетки, ґрунтуючись на українських культурознавчих засадах. Різноаспектність вивчення таланту Л. Костенко дозволила С. Барабаш осмислити філософську глибину, оригінальність образного простору, світовідчуття, художнє мислення та світо переживання письменниці.

Література:

1. Барабаш С. Г. Душа прозріє всесвітом очей ... : Поетичний світ Ліни Костенко / С.Г. Барабаш. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – 271 с.
2. Барабаш С. Г. Ліна Костенко: філософія поетичного живопису / С.Г. Барабаш. – Кіровоград, 2003. – 95 с.
3. Барабаш С. Г. Лірика кохання Ліни Костенко : спроба осягнення / С.Г. Барабаш. – Кіровоград, 2003. – 83 с.
4. Барабаш С. Г. Мистецька взаємодифузія як спосіб існування явищ у пейзажі Ліни Костенко / С. Г. Барабаш // *Studia Methodologica*. – 2007. – Вип. 19: Теорія літератури. Компаративістика. Україністика : зб. наук. праць з нагоди 70-річчя д-ра філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром'яка. – С. 170–178.
5. Барабаш С. Г. Поетична історіософія Ліни Костенко : безсмертя Духу / С.Г. Барабаш. – Кіровоград, 2003. – 79 с.
6. Барабаш С. Г. Стежками слова Ліни Костенко : посібник для вузів і шкіл / С.Г. Барабаш [та ін.]; Харківське обл. т-во укр. мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта». – Харків : Оригінал, 1993. – 88 с.
7. Барабаш С. Г. Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті літературної доби : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / С. Г. Барабаш ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2004. – 44 с.
8. Барабаш С. Г. Часопросторова модель пейзажу Ліни Костенко: процесуальність і подійність / С. Г. Барабаш, В. Барабаш. – Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. авіац. ун-т, Гуманіт. ін-т. фак. лінгвістики; ред. О. В. Гнідан. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. – Вип. 11. – 2005. – С. 298–308.
9. Сенік Л. Про поетичне слово у вимірах всесвіту душі / Л. Сенік. – Парадигма : збірник наук. праць. – Вип. 3. – Львів : 2008. – С. 429–435.

ЯТРАНЦІ. НИМИ ПИШАЄТЬСЯ КІРОВОГРАДСЩИНА

Стаття розповідає про внесок учасників заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань» та їх керівника – народного артиста України Анатолія Кривохижі у розвиток та популяризацію культури нашого краю та українського народного хореографічного мистецтва загалом.

Ключові слова: заслужений ансамбль народного танцю України «Ятрань», ятранці, українське народне хореографічне мистецтво.

This article is about the donation of the the members of Honored Folk Dance Ensemble of the Ukraine «Yatran» and their artistic leader, the folk artist of Ukraine Anatoly Krivokhizha for development and popularizaition of the culture of our region and the Ukrainian folk choreography art.

Заслужений ансамбль народного танцю України «Ятрань» було створено за 10 років після утворення Кіровоградської області.

Пройшовши шлях від невеличкого танцювального гуртка до повноцінного танцювального колективу із своїм неповторним обличчям, цей ансамбль прославляв наш край і Україну по усіх світах. Він, по праву, вважається скарбницею української народної хореографії. Через ансамбль пройшло багато поколінь ятранців, які на чолі з народним артистом України Анатолієм Кривохижею зробили значний внесок у розвиток українського народного танцю та пропаганду його далеко за межами країни. Протягом багатьох років у «Ятрані» панували справжня професійна робота і творчий пошук, що дало великий поштовх до створення багатьох танцювальних колективів у нашій області, країні і навіть за кордоном! Така ланцюгова реакція захопила велику масу любителів-танцюристів, частина з яких стали талановитими педагогами-балетмейстерами і достойно продовжили справу свого вчителя.

Днем народження колективу вважається 5 грудня 1949 року. У цей день відбувся перший концерт невеликого танцювального гуртка під керівництвом Валентини Снігерьової, пізніше – Ганни Дунаєвої. Заняття проводились у червоному кутку панчішної фабрики м. Кіровограда. Потім перейшли у приміщення синагоги. Згодом тут було відкрито Будинок культури імені Калініна.

Друге народження колективу та подальша його творча доля пов'язані з новим керівником, хореографом від Бога, народним артистом України – Анатолієм Кривохижею. Маленький провінційний самодіяльний ансамбль народного танцю, який складався із непрофесійних танцівників, Анатолій Михайлович зумів перетворити на колектив, яким захоплювалися глядачі у всьому світі, а інші ансамблі рівнялися на нього.

---

* Чонтай Оксана Михайлівна, завідувача відділом-музеєм історії українського хореографічного мистецтва Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, м. Кропивницький

Ансамбль «Ятрань» та його керівник А. Кривохижа з особливим старанням намагалися сприймати кращі досягнення ансамблю П. Вірського, що благотворно вплинуло на творчий ріст ансамблю. Згодом керівник «Ятрані», збагачений досвідом кращих колективів України, зробив радикальні зміни у програмі. Оригінальність програми «Ятрані» позначається етнографічними забарвленнями, надається пріоритет українському танцювальному розмаїттю [3, с. 4].

Спираючись у своїй творчості на народну основу, черпаючи у фольклорі справжнє натхнення, А. Кривохижа виїжджав в експедиції у райони, де протікає річка Ятрань. Там він збирав матеріали у місцевого вчителя Петра Михайловича Свида. Після експедицій балетмейстер відчув, що тільки в обрядовій поезії українців, а також пізніших нашаруваннях народної творчості, що зросли з одного давнього міфологічного кореня, можна відшукати мотиви і форми народно-сценічного танцю [11, с. 24].

І перше, що сталося по тому, – вдячний балетмейстер перетворив шедевр пісенний у шедевр української хореографії «Ятранські весняні ігри». Цей номер став візитною карткою ансамблю, що прославив Кіровоградщину на весь хореографічний світ. І, мабуть, завдяки цьому, відомими стали місцеві промислові товари, зроблені з докладанням рук непрофесійних артистів ансамблю: друкарські машинки, м'ясні вироби, цукерки, морозиво, і навіть магазини та об'єкти громадського харчування в області і столиці стали називатися «Ятрань» – це як знак якості [11, с. 25].

«Ятрань» – народний за своїм духом, творчою манерою виконання колектив. Колом його художніх інтересів був національний танець, який він представляв глядачам зворушливою природністю фарб, оригінальністю пластичних інтонацій. Виконавцям була підвладна пластика танцю всіх країв України. «Ятрань» цінував той дивний словник, що віками створювався і відшліфовувався народом.

Численні експедиції А. Кривохижі та його учнів по областях України дозволили вивчити фольклорні танці в їх природних умовах, створити костюми, підказані народними умільцями. Тривалий час Анатолій Михайлович спілкується з Романом Герасимчуком, засновником Львівського музею фольклору та етнографії та з незабутнім видатним музикантом-сопілкарем Василем Попадюком, який був запрошений зі Львова як музикант, а згодом очолив оркестр ансамблю «Ятрань», багато дав київський інститут фольклору та етнографії Академії наук України. Ці творчі контакти дали можливість створити хореографічні шедеври різних регіонів України.

Із спогадів Анатолія Михайловича: «Я з приємністю згадую свої

експедиції на Ятрань та Гуцульщину, спілкування з людьми: їхні розповіді та прагнення показати себе кращим у танці на святі не замінять ніякі наукові трактати, бо на весіллях після чарки ви можете побачити таку імпровізацію, що самому не придумати. Почуте та побачене у таких випадках захоплює тебе не якоюсь замудрою композицією, а живою правдою дії, яка по-справжньому хвилює» [7, с. 144].

А. Кривохижа на основі фольклорного матеріалу створював самостійні композиції. Вони відповідали законам жанру, вимогам сучасного мистецтва. І все ж у танцях «Ятрані», при всій композиційній винахідливості хореографа, зберігалася душа народного мистецтва.

Торкаючись фольклорного танцю, ятранці поводяться з ним, як художник-ювелір, який творячи ніколи не порушить природного трактування. Кожен з танців в ансамблі – це закінчена вистава, побудована за суворими законами композиції [2, с. 145].

Створюючи програми, А. Кривохижа шукав найоптимальніші найефективніші варіанти постановок, які найбільш точно відтворювали б народний дух, думку, естетику, а також величезне багатство нашого фольклору. Мета цих пошуків була єдина – програма мала бути антологією українського народного танцю чи обряду, тобто в ній мало бути найцінніше, найзначніше, найвагоміше, що є у фольклорі [8, с. 64].

Заслужений ансамбль народного танцю України «Ятрань» був помічений завдяки пошукам свого творчого напрямку, бо намагався робити те, чого не було в інших колективах. Не зразу, але використовуючи обрядову календарність та регіональну достовірність, колектив став оригінальним, перемагав у конкурсах та фестивалях, та у 1964 році отримав звання Заслуженого ансамблю танцю України [6, с. 17].

З кожним роком, з кожним конкурсом колектив ріс та міцнів. Найвищі нагороди на європейських та світових конкурсах свідчать про високий мистецький рейтинг ансамблю танцю «Ятрань». Своє перше міжнародне визнання колектив одержав у 1968 році. Це золота медаль лауреата IX Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у м. Софії (Болгарія). А у 1972 році із м. Сегеда (Угорщина) ансамбль привіз головний приз III Міжнародного фестивалю – «Золотий черевичок», диплом I-го ступеня та приз глядачів. Саме ятранцям Антоніні Червінській і Євгену Розгонеру випала велика честь запалити вогонь фестивалю, згодом їх вшанували званням почесних громадян міста Сегеда. Угорські газети писали, що українські самодіяльні артисти виступали останніми, і це стало достойним фіналом фестивалю. Враження від їхньої програми незабутнє: справжня народність вдало поєднується з високою майстерністю, художністю й красою. Виступ визнавався найсильнішим. Кіровоградські юнаки та дівчата полонили глядачів, і вони віддали їм свою

перевагу. Видатні європейські мистецтвознавці назвали «Ятрань» кращим колективом [9].

Тріумфальні гастролі в США, Канаді та Англії, які відбулися у 1977 році, можна вважати кульмінацією творчості ансамблю «Ятрань». Вони не лише мали успіх у глядачів, а й отримали схвальні відгуки танцювальних критиків. «Кривохижа знає, як оживити народний танець, його програма більш природна порівняно з іншими. Вона рухається надзвичайно гладко, в результаті його шоу ні на секунду не набридає. Програма ансамблю «Ятрань» у порівнянні з програмами І. Мойсеева та П. Вірського більш природна, а тому краща», – так писав 1977-го Клайв Барнс, танцювальний критик «Нью – Йорк Таймс». Календарна обрядовість у першому відділі та регіональна достовірність у другому перевершили своєю правдою академічний техніцизм кращих колективів світу [5, с. 116].

Близько двадцяти схвальних рецензій та відгуків привезли додому ятранці, де кращі критики США, Канади та Англії висловлюють захоплення ансамблем та називають його найкращим. Кіровоградські танцюристи довели, що вони є гідними спадкоємцями слави великих земляків – корифеїв українського театру і продовжили їхню славу майже через сто років – славу українського народно-сценічного танцю, який народився у їхніх виставах [4, с. 32].

Високо цінували творчість «Ятрані» і на Батьківщині. У 1969 році у м. Києві про ансамбль було знято фільм з однойменною назвою «Ятрань». «Мені давно хотілося зробити стрічку про справжніх пропагандистів українського народного мистецтва. Виступи кіровоградських аматорів бачив кілька раз, вони захопили мене. І над сценарієм фільму про них я працював із задоволенням», – розповідав режисер фільму Р. Єфименко [1].

Із захватом за творчими пошуками ансамблю та його керівника А. Кривохижі слідували і колеги-хореографи. «Скільки б разів не дивився ятранців, завжди дістаєш велику насолоду від усієї їхньої програми і від кожного номера зокрема. Анатолій Михайлович мовою хореографії талановито доносить до глядача мистецтво українського народного танцю. У багатьох номерах програми відтворено старовинні обряди і звичаї українського народу. Такі хореографічні полотна, як «Ятранські весняні ігри», «Колядки», «Було колись на «Ятрані», «Поворотня» та інші, ввійдуть у скарбницю українського танцювального мистецтва», – так писав Михайло Сусликов – керівник заслуженого ансамблю танцю України «Юність Закарпаття» [10].

Треба відзначити благотворний вплив творчості ансамблю «Ятрань» на процес створення інших танцювальних колективів нашої області.

Багато вихованців «Ятрані» створювали нові танцювальні ансамблі або працювали на професійній сцені. За роки існування ансамблю «Ятрань» у колективі перебували сотні танцюристів, для багатьох із них мистецтво стало долею, професією. Школа Кривохижі має свій неповторний почерк. Зараз ці мистецькі традиції втілюють у життя його учні.

Багато яскравих образів у талановитих постановках Анатолія Кривохижі створив соліст ансамблю, заслужений працівник культури України Василь Босий.

З 1986 по 2003 рік В. Босий керував ансамблем «Ятрань». За цей період збережені танці, поставлені народним артистом України А. Кривохижею і створені нові танцювальні постановки, ансамбль здійснив виїзди у 21 країну світу.

Свої знання і вміння Василь Сильвестрович передає студентам – майбутнім професійним хореографам, а також талановитій молоді з-за кордону. Неодноразово ним проводилися майстер-класи для ансамблів українського народного танцю з Канади.

Нелегку роботу по увічненню історії ансамблю взяв на себе кандидат мистецтвознавства, заслужений працівник культури України Борис Кокуленко. Як колишній учасник ансамблю Борис Григорович розумів, наскільки важливо зберегти всі надбання створеного народним артистом України Анатолієм Кривохижею колективу, який прославив наш край на весь світ. Зібрані Борисом Кокуленком матеріали з історії хореографічного мистецтва на Кіровоградщині експонувалися у 1999 році у приміщенні обласного українського музично-драматичного театру імені М. Кропивницького, а коли у 2004 році було прийнято рішення про створення музею історії українського хореографічного мистецтва, стали основою фондової збірки музею. На основі цих матеріалів Борис Григорович Кокуленко написав книгу «Степова Терпсихора», друга частина якої розповідає про розвиток українського танцю на Кіровоградщині. Автор книжки широко розкриває, на основі особистих вражень та спогадів свідків, творчу значущість заслуженого самодіяльного ансамблю народного танцю України «Ятрань» у розвитку українського народно-сценічного танцю [2, с. 2].

Народна артистка України Антоніна Миколаївна Червінська як творча особистість теж сформувалась в «Ятрані». За плечима артистки – тисячі концертів, гастролей, репетицій, безліч закордонних турів. А. Червінська фактично була першою артисткою, яка заспівала українські народні пісні на кіровоградській сцені. Серед засилля російськомовних творів уперше прозвучали «На камені стою», «Чотири воли пасу я» та інші перлини нашого фольклору. Її ім'я занесено до енциклопедій «Кращі люди України» та «Кращі жінки України». Із

1984 р. Антоніна Червінська – солістка-вокалістка Академічного театру музики, пісні і танцю «Зоряни», у створенні якого співакці належить велика роль, а з 2004 р. – його художній керівник.

За особистий внесок у розвиток національної культури і мистецтва, вагомі творчі здобутки А. Червінську нагороджено відзнакою Президента України «Орден княгині Ольги III, II, I ступенів». Антоніна Червінська – єдиний на Кіровоградщині і сьомий по всій Україні володар ордену княгині Ольги всіх трьох ступенів.

Найкращу школу мистецтв в Україні (обласний загальноосвітній навчально-виховний комплекс гуманітарно-естетичного профілю (гімназія – інтернат – школа мистецтв) створив учень Анатолія Кривохижі, ятранець, народний артист України, кавалер ордену «За заслуги» II та III ступеня, голова обласного осередку Національної хореографічної спілки України Анатолій Коротков. Творчою лабораторією для учнів комплексу є народний хореографічний ансамбль «Пролісок» – один із найвідоміших хореографічних колективів держави. Успіх колективу – це, насамперед, копітка робота його талановитих наставників – засновника та художнього керівника Анатолія Короткова, головного балетмейстера-постановника, народного артиста України Віктора Похиленка та балетмейстера-педагога, заслуженого діяча мистецтв України Валентини Короткової – теж учасників ансамблю «Ятрань».

Найкращі школи українського народного танцю створили учні Анатолія Кривохижі – це художні керівники народного художнього колективу хореографічного ансамблю «Росинка» – заслужений працівник культури України, відмінник освіти України, кавалер ордена княгині Ольги III ступеня Галина Чайковська та відмінник освіти України Володимир Чайковський, та керівники школи естетичного виховання «В гостях у казки» – переможці всеукраїнського конкурсу педагогів позашкільних навчальних закладів України на кращі освітні проекти, заслужені працівники культури України Ірина та Микола Русули.

Один із найяскравіших солістів «Ятрані» Валерій Терленко створив ансамбль народного танцю України «Цвітень» у місті Дніпрі.

У 1958 році «Ятрань» вперше виступив з українською програмою. У цьому ж році прийшла у колектив і Жанна Бобровницька. За 15 років сценічної діяльності в ансамблі вона створила танцювальні образи майже у всіх творах програми. І сьогодні її діяльність тісно пов'язана з цим ансамблем. Вона є організатором щорічних «ятранських зустрічей» ветеранів ансамблю, на які з'їжджаються ятранці всіх поколінь із різних куточків.

Протягом багатьох років Жанна Дмитрівна була незмінним балетмейстером – постановником народного театру музичної комедії

БК ім. Калініна заводу «Гідросила», одного з найкращих у цьому жанрі аматорських колективів України та балетмейстером-постановником Кіровоградського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М.Л. Кропивницького.

Колекція предметів заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань» є унікальним скарбом у фондовому зібранні музею історії українського хореографічного мистецтва. Особливе місце серед них займають світлини. Це та група предметів, яка зберегла незабутні емоції, унікальні та буденні моменти із життя ансамблю. Вони дуже різноманітні і висвітлюють історію «Ятрані» з усіх сторін. На ятранських світлинах ми можемо побачити унікальні постановки керівників ансамблю – народного артиста України Анатолія Кривохижі та заслуженого працівника культури України Василя Босого, поринути разом із колективом у гастрольні подорожі країнами світу, підглядіти, як учасники ансамблю тренувалися на репетиціях і як відпочивали. Та головне, що всі ці артефакти зберегли у собі атмосферу того часу, із світлин на нас дивляться люди захоплені своєю справою, вони не просто танцюють – вони живуть у танці. Щирим усміхненим обличчям неможливо не повірити, мабуть, у цьому і полягав секрет маленького провінційного ансамблю, який підкорив найпрестижніші концертні зали світу.

Дуже важливими є також документальні письмові та речові свідчення діяльності ансамблю. Музей історії українського хореографічного мистецтва має унікальну колекцію танцювальних костюмів ятранців, які постійно експонуються і шанобливо зберігаються. Документальні артефакти (офіційні документи, рукописи, програми виступів, афіші, буклети, грамоти, різноманітні видання) розповідають про успіхи колективу, етапи його розвитку. Особливу увагу привертають нагороди ансамблю. Подарунки, сувеніри свідчать про широкі дружні зв'язки земляків із колегами, гастрольні поїздки.

Таким чином, фондове зібрання, дослідна діяльність, заходи і експозиція музею історії українського хореографічного мистецтва не дадуть загубитися з плином часу такому визначному явищу в історії української хореографії як заслужений ансамбль народного танцю України «Ятрань».

Література:

1. Кальчинська Т. На зйомках фільму «Ятрань» / Т. Кальчинська // Кіровоградська правда. – 1969. – №89. – С. 3.
2. Кокуленко Б. Степова Терпсихора / Б. Кокуленко. – Кіровоград: «Степ», 1999. – 215 с.
3. Кокуленко Б. Там, де «Ятрань»... / Б. Кокуленко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2006. – 192 с.

4. Кривохижа А. Аналізуючи прожите / А. Кривохижа. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2016. – 78 с.
5. Кривохижа А. М. Гармонія танцю / А. М. Кривохижа. – Кропивницький: Центральньо-Українське видавництво, 2018. – 118 с.
6. Кривохижа А. Думки. Поради. Побажання / А. Кривохижа. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2015. – 48 с.
7. Кривохижа А. Легенди Хутора Надія / А. Кривохижа. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2013. – 148 с.
8. Кривохижа А. Роздуми про мистецтво танцю / А. Кривохижа. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2012. – 172 с.
9. Кривохижа А. Щедрий ужинок «Ятрані» / А. Кривохижа. // Молодий комунар. – 1977. – №2. – С. 2.
10. Сусликов М. Чарівний світ мистецтва / М. Сусликов. // Кіровоградська правда. – 1972. – №33. – С. 3.
11. Похиленко В. Танець між небом і землею / В. Похиленко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 352 с.

Олег Юрченко*

Кіровоградський обласний художній музей,
м. Кропивницький

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ СЛІД ОТАМАНКИ МАРУСИ НИКИФОРОВОЇ

Сучасна війна українського народу проти московського неофашизму (так зване «АТО» або «ООС») викликала підвищений інтерес до власної історії, очищеної від радянської та російської (фактично – ординської) міфології, що є одним із проявів болісного, але цілком закономірного з історичного погляду процесу відродження нації.

The modern war of the Ukrainian people against the Moscow neofascism (the so called ATO or JFO) resulted in an enhanced interest to own history, cleansed of The soviet and Russian (The Horde's in fact) mythology, which is one of the demonstrations of the process of national revival.

Відзначення на державному рівні 100-річчя Української революції 1917-1921 років стало ще одним важливим приводом для чергового звернення до історії України, зокрема – доби УНР, мета якого – не тільки згадати як це було, а й зробити відповідні висновки, якщо ми не хочемо, щоб Україна знову втратила свою незалежність.

На жаль, неодмінною хворобою постреволуційної країни завжди є певний політичний та економічний хаос, що створює загрозу громадянської

---

* Юрченко Олег Григорович, завідуючий відділом туристично-красознавчої та інформаційної роботи Кіровоградського обласного художнього музею, м. Кропивницький

війни. Ось чому події сторічної давнини до сих пір не втратили своєї актуальності, зокрема це стосується діяльності різних повстанських загонів, оскільки однією з ознак післяреволюційного періоду є так звана «доба польових командирів» як реакція на слабкість центральної влади.

Протягом 1917-1921 років в Україні, крім шести регулярних армій, діяло близько трьохсот офіційно зафіксованих отаманів, серед яких була і анархістка Маруся Никифорова, якій судилося залишити помітний слід в історії нашого краю.

Моє перше знайомство з цією, без перебільшень, легендарною особистістю відбулося ще в дитинстві завдяки моїй бабусі – живого свідка тодішніх подій. Саме від неї я вперше почув про так званий «Марусин бій» та молоду жінку-отамана, яка за своєю популярністю не поступалася тоді самому Нестору Махну. Пізніше, ставши істориком та займаючись краєзнавством, зокрема – темою отаманщини на теренах нашого краю, постатями «батька» Махна, отамана Григор'єва, я отримав можливість ближче познайомитись і з Марусею Никифоровою, поглинувши у події вже фактично сторічної давнини.

Майбутня отаманка народилася у Чернігівській губернії в родині офіцера, що прославився ще у російсько-турецьку війну 1877-1878 років. Можливо, її доля склалася б інакше, але, на превеликий жаль, дівчинка виявилася гермафродитом і це стало трагедією всього її життя, внісши в нього суттєві корективи. Образа на увесь світ і неможливість самореалізації в умовах царської Росії підштовхнули Никифорову на шлях революційної боротьби. У її житті було все – терористична діяльність, декілька ув'язнень, втеча з в'язниці, еміграція до Парижу (1909 рік), де вона, до речі, займалася скульптурою і малюванням у самого Огюста Родена, одночасно працюючи в анархістських організаціях Західної Європи.

У роки Першої світової війни Маруся закінчує в Парижі військову школу, отримавши звання офіцера. Після лютневої революції 1917 року, як і багато інших політичних емігрантів, вона повертається до Російської імперії та активно включається в революційну діяльність.

Під час жовтневих і післяжовтневих подій Маруся була досить помітною фігурою серед керівників анархістських організацій. Високий авторитет Никифорової став причиною того, що на початку 1918 року вона навіть стала керівником одного з анархістських загонів, який діяв у різних регіонах України та Росії, але найбільш помітну пам'ять про себе залишила саме на теренах нашого краю.

На початку 1918 року у Єлисаветграді фактично утворилось двовладдя.

З одного боку, сформувалися загони Червоної гвардії, які вдалося

озброїти в ніч з 3 на 4 січня за рахунок військового потягу зі зброєю, що зупинився на місцевій станції. 4 січня було також створено Військово-революційний комітет, під керівництвом якого більшовики захопили вокзал, телеграф, банк, пошту та інші стратегічні об'єкти.

З іншого боку, містом формально керувала Рада, що складалася з правих есерів і меншовиків. У військовому плані більшовикам протидіяли петлюрівський гайдамацький піхотний полк (розміщувався у Пушкінському училищі), кінна сотня Івана Гонти (базувалась у II корпусі юнкерського училища), Польський легіон (в училищі біля Петропавлівської церкви) та загони міліції, що склалися переважно з гімназистів.

26 січня, після створення штабу Червоної гвардії, більшовики вирішили захопити владу в усьому місті. І ось у цей період, коли жодна із сторін не мала переконливої переваги, все вирішили два випадки.

По-перше, зранку 28 січня на станцію прибув ешелон 567-го Прутського полку, командний склад якого погодився підтримати більшовиків, а по-друге, у цей же день до Єлисаветграда прибула отаманка Маруся Никифорова, яка очолювала загін під назвою «Вільна бойова дружина», що входив до складу червоногвардійських частин Антонова-Овсієнка. Зрозуміло, що почалася «експропріація матеріальних цінностей» у мирного населення та погром магазинів. Никифорова засудила до розстрілу військового начальника Єлисаветграда, голову Єлисаветградської Ради та багатьох інших за «невиконання революційних наказів», критикувала Ревком за «терпляче ставлення до буржуазії», погрожувала його розігнати, а деяких його членів – навіть розстріляти. А після того, як її автомобіль обстріляв міліцейський патруль (фактично – гімназисти), Маруся наказала відкрити вогонь із двох броньовиків по будівлі Єлисаветградської Ради.

Такий «радикалізм» збентежив навіть більшовиків. Цілу ніч тривали переговори між Військово-революційним комітетом і Марусею. Їй запропонували виїхати з міста, і вона, побачивши, що військова перевага не на її боці, погодилася. Але наступного дня, 29 січня, вона все ж таки взяла участь у роззброєнні гайдамаків у Пушкінському училищі і тільки через декілька днів залишила Єлисаветград.

Другий «візит» Марусі до нашого міста відбувся у 20-х числах лютого 1918 року. Це був період австро-німецького наступу, коли значну частину червоноармійських загонів відправили на фронт, а Ревком готувався до евакуації. У цих умовах праві есери та меншовики об'єднали свої сили і створили «Тимчасовий комітет революції» під керівництвом есера Лагути. Наступного дня після евакуації Ревкому цей комітет із метою забезпечення порядку у місті почав формувати

бойові загони, для чого було роздано зброю з арсеналу юнкерського училища. Зроблено це було вчасно, оскільки незабаром більшовики повернулися, і тільки за допомогою цих загонів вдалося дати їм достойну відсіч. Після цього у клубі заводу Ельворті відбувся мітинг, на якому всім членам Ревкому винесли смертельний вирок, про що було повідомлено у місцевій меншовицькій газеті «Наше життя».

Чекали повернення більшовиків, але несподівано до станції почав підходити ешелон Марусі Никифорової, «Вільна бойова дружина» якої на той час налічувала 250 чоловік і мала у своєму розпорядженні панцерник та одну гармату.

Мешканці міста були налякані, оскільки добре пам'ятали грабежі та погроми, що чинив загін отаманки під час її першого «візиту». До того ж поширилися чутки, що Никифорова приїхала помститися за більшовиків і похвалялася, що не залишить каменя на камені від робітничих околиць (!). Меншовики розпочали агітацію в профспілках проти Марусі, вказуючи на необхідність мобілізації робітників для захисту міста. Профспілки дали згоду і через дві години озброєні загони вирушили за місто проти Никифорової.

У степу за Петропавлівською церквою розпочався бій. За спогадами очевидців, місто тоді нагадувало військовий табір під час облоги. По вулицях їздили тачанки з пораненими, а в деяких місцях, недалеко від фронту, поставили намети Червоного Хреста. На позиції возили цілими бочками пиво з пивзаводу Зельцера, а власник іншого пивзаводу Макеєв віддав наказ про видачу спирту у необмеженій кількості. Роз'їжджали підводи, навантажені ковбасами і булками. Місцеві дами-благодійниці створили Дамський комітет і пекли пиріжки.

Так тривало дві доби, а на третій день міська розвідка повідомила, що Никифорова отримала підкріплення. Справа в тому, що сталося непорозуміння, характерне для хаотичного революційного часу. Хтось дав телеграму у Катеринослав приблизно такого змісту: «На робітників Єлисаветграда напала банда. Необхідна допомога».

Катеринославські робітники виїхали до Єлисаветграда. Вночі вони потрапили до загонів Никифорової і та їм «пояснила», що у Єлисаветграді офіцери розстрілюють їх товаришів. Катеринославці рушили у наступ на місто і потрапили під вогонь єлисаветградських робітників. Частина з них загинула, а близько 40 чоловік опинилося у полоні і їх відправили до в'язниці.

Полонених було вирішено розстріляти, але зробити це не встигли, оскільки до міста знову почали підходити червоноармійські частини Антонова-Овсієнка.

До нього була вислана делегація, яка виїхала на автомобілі, але

поїхала не в штаб Антонова-Овсієнка, а попрямувала до отамана Кульчицького, командира партизанського загону, що діяв проти більшовиків, щоб просити його надати місту допомогу.

Але це вже не могло врятувати ситуацію загалом, оскільки у Знам'янці вже стояла III-тя радянська армія Муравйова. Саме туди, після невдалої спроби захопити Єлисаветград відійшов і ешелон Марусі Никифорової.

Показовим є той факт, що коли до Знам'янки прибула делегація «Тимчасового комітету революції», Муравйов оцінив виступ єлисаветградців проти Марусі як контрреволюційний і наказав їм «відокремитися від буржуазії». Адже в період руйнації «старого світу» більшовики і анархісти були союзниками.

Як би там не було, а втрати під час так званого «Марусиного бою» були чималі – тільки у боях 26 лютого загинули 86 чоловік та 140 були поранені.

Подальша доля Никифорової, як і більшості інших отаманів доби Української революції 1917-1921 років, склалася трагічно. Маруся, як і чимало інших отаманів, стала для більшовиків черговим тимчасовим союзником з усіма подальшими наслідками. Український більшовицький уряд наказав арештувати отаманку, а її загін роззброїти.

Влітку 1919 року Маруся та її чоловік Бжостек опинилися в контрольованому білогвардійцями Криму, де й потрапили до рук морської контррозвідки. Страта Никифорової відбулася у Сімферополі (зустрічається інформація, що цим процесом керував сам генерал Слащов). На суді отаманка трималася гідно, спокійно сприйняла смертний вирок, спокійно зустріла і страту. Щоправда під час прощання з чоловіком, який був засуджений до вічної каторги, вона спочатку заплакала, але потім опанувала себе, сама стала на лавку і накинула собі на шию петлю.

Доля Марусі Никифорової є своєрідним дзеркалом тогочасної епохи, окремі ознаки якої характерні і для нашого буремного часу. Можна віддавати належне хоробрості та організаторським здібностям окремих отаманів, але вкотре доводиться констатувати, що в цілому отаманщина – це негативне явище, викликане слабкістю центральної влади, відсутністю сильної регулярної армії та національним менталітетом українців, схильних до отаманщини, махновщини, фактично – анархії.

Достатньо згадати, що свого часу звання «Великий українець» згідно всеукраїнського опитування отримав не Тарас Григорович Шевченко або Степан Бандера, а саме Нестор Махно. Тож коли московські ординці називають нас бандерівцями, то є великий аванс на майбутнє, оскільки поки що ми все ж такі більше махновці. Дай Боже нам нарешті стати бандерівцями і зрозуміти, що європейська концепція розбудови держави і отаманщина – поняття несумісні.

З ІСТОРІЇ ПРЕМІЙ ІМЕНІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Сьогоднішній інтернет має інформацію аж про три премії імені Юрія Яновського: першу з них заснував більше як півстоліття тому тодішній Кіровоградський обком комсомолу – для відзначення досягнень творчої молоді нашої області; другу (у 1982 році) запровадило правління Спілки письменників України – для пошанування кращих майстрів новели; а третю (три роки тому) започаткувала громада села Нечаївки при підтримці Компаніївської районної ради для відзначення лауреатів літературного конкурсу.

Today's Internet contains information about as many as three Yuri Yanovsky Awards: the first established more than half a century ago by the then regional Comsomol Committee to mark achievements of the art youth of our region; the second (in 1982) by the Union of Writers of Ukraine – to honour the best masters of short story; and the third (three years ago) by the community of the village of Nechayivka with the support of the Kompaniivka district council to mark the laureats of the literary contest.

Звичайно, нас (і мене в тім числі) дуже втішає таке поцінування і пошанування нашого славетного земляка, бо мало хто з великих удостоївся такої уваги, поваги і слави – три різні премії в його ім'я.

Вважаю сьогодні доцільним згадати тих, кому вперше прийшла ця ідея, і відразу ж зауважу, що вона не прийшла «згори», не була підказана «начальством».

Справа в тому, що тоді – в шістдесяті роки – при відділі пропаганди і культурно-масової роботи обкому комсомолу активно діяв клуб творчої молоді. До нього входили молоді креативні поети і прозаїки, художники, музиканти, лікарі. Зокрема, пам'ятаю особливо яскравих і активних Валерія Юр'єва, Леоніда Народового, Георгія Шевченка, Вадима Гребенюка, Віктора Погрібного, Олега Смолянського, Фелікса Полонського, Володимира Волохова, Петра Велігурського, Броніслава Домашина, Віктора Самійленка, Людмилу Ходак, Тамілу Лунтовську, Юхима Моргуліса, Аллу Загуменну.

Вони періодично збиралися в обкомі комсомолу, ділилися своїми творчими надбаннями і здобутками, читали вірші, обговорювали художні полотна, дискутували з приводу тих чи інших молодіжних проблем. Багато з них охоче йшли на творчі зустрічі з молоддю навчальних закладів та виробничих колективів.

Щороку обком комсомолу влаштовував обласні збори творчої

---

* Янчуков Станіслав Миколайович, почесний краєзнавець України, член НСКУ, м. Кропивницький

молоді. На такому заході в 1967 році якраз і прозвучала пропозиція: оголосити обласний конкурс творчої молоді в 2 етапи: I – у містах і районах, II – обласний.

Ця пропозиція знайшла офіційну підтримку, і в доповіді на XV обласній комсомольській конференції (січень 1968) про було сказано так: «До п'ятдесятиріччя комсомолу проходить конкурс молодих поетів, художників, композиторів... Необхідно подумати про те, щоб премія обкому комсомолу мала своє ім'я».

Серед документів, які зберігаються в ДАКО, є й повідомлення (від 1.02.1968 р.) обкому комсомолу на адресу ЦК ЛКСМУ про те, що в області проходить конкурс серед молодих митців й за підсумками його першого етапу лауреатами стали: поет Микола Пироженко – за цикл віршів «Степ» – та художник Людмила Ходак – за серію ліногравюр. Вони відзначені відповідними грамотами обкому комсомолу.

6 лютого того ж року бюро обкому комсомолу офіційно затвердило розмір премії імені Ю. Яновського (100 крб.), яка присуджуватиметься «щорічно за кращі твори в галузі художньої літератури, образотворчого мистецтва та музики». Було затверджено журі конкурсів творчої молоді, у складі якого були авторитетні діячі старшого покоління, зокрема Микола Смоленчук, Юрій Моторний, Віктор Ярош, Юрій Хілобоков, Аміран Дайсадзе, Микола Добролежа.

З того часу в газеті «Молодий комунар» була затверджена рубрика «На конкурс імені Ю. Яновського», матеріали якої розповідали про конкурси на місцях, про зустрічі творчих молодих людей тощо.

А 15 жовтня 1968 р. «Молодий комунар» дав таке повідомлення: «Присудження премії імені Юрія Яновського. Підбито підсумки конкурсу імені Ю. Яновського на кращий літературний і музичний твір, присвячений 50-річчю комсомолу. Премію Ю. Яновського в галузі літератури присуджено Валерію Юр'єву за поему «Полудень»... Премію за кращий музичний твір присуджено композитору Олегу Смолянському і поету Леоніду Народовому за пісню «Земле моя». (В дужках зазначу, що ця пісня потім упродовж восьми років звучала музичною заставкою в щоденній республіканській радіопрограмі для працівників села.) Трохи пізніше «Молодий комунар» також повідомив, що в галузі образотворчого мистецтва премія імені Ю. Яновського присуджена художнику Броніславу Домашину за картину «Комсомольський дозор».

Так почалася історія премії імені Ю. Яновського. І в подальшому конкурси молодих митців тривали, лауреатами цієї премії стали знані, талановиті поети Валерій Гончаренко і Володимир Базилевський (в майбутньому – лауреат Шевченківської премії), художники Фелікс Полонський і Петро Велігурський, дитячий хор «Соловейко» міського

палацу піонерів. А коли обком комсомолу (з огляду на те, що Ю. І. Яновський був також визнаним журналістом) встановив ще номінацію «в галузі журналістики», то до числа лауреатів додалися ще Броніслав Куманський, Михайло Біденко, Володимир Гвоздецький, Юрій Дмитренко та ін.

Але я бачу мету цієї розвідки не в тому, щоб переповісти всю історію і назвати всіх лауреатів. Мета в тому, щоб нагадати: вперше – більше як півстоліття тому – премія імені Юрія Яновського народилася у нас, в нашому обкомі комсомолу. Цим наш обласний комітет та його газета «Молодий комунар» зробили вагомий внесок у розвиток духовного життя нашого краю.

Для підготовки цього матеріалу використані документи, які зберігаються в Державному Архіві Кіровоградської області (ДАКО), зокрема в фонді № 1574.

Збірник
(видання, що продовжується)

Між Бугом і Дніпром

**Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України**

Випуск Х'2018

Коректор:
Дарина Третяк

Верстка:
Вячеслав Сорокін

Зверстано та надруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел.: (0522) 24-25-96
email: zuv2@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку: 01.12.2018 р. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,1
Наклад 100 прим.